

MAGYAR MŰVELODES-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L137

vil. 129.

10/229

VIII 700

1918.

1. és 2. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Hóman Bálint</i> : A magyar nép neve a középkori latinságban (III. és befejező közl.)	1
<i>Miskolczy Gyula</i> : A kúnok ethnikumához	23
<i>Károlyi Árpád</i> : Id. Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai	53
<i>Schiff Péter</i> : Lincoln Ábrahám	65

Kisebb közlemények.

<i>Tokaji Lajos</i> : A lövészárkok Căsar korában	93
<i>Divéky Adorján</i> : Lengyel alkotmánytörténeti művek	102

Irodalom.

Czirbusz Géza: Anthropogeographia. Budapest, 1915—1917. Ism.	
<i>Germanus Gyula</i>	111
Hellebrant Árpád: A magyar történeti irodalom 1912, 1913, 1914- és 1915-ben. Budapest, 1913—1916. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	113
Ed. Mahler: Handbuch der jüdischen Chronologie. Leipzig, 1916. Ism. <i>Venetianer Lajos</i>	114
Carl Clemen: Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christenthum. Giessen, 1913. Ism. <i>Révay József</i>	120
Domanovszky Sándor: A harminczadvám eredete, Budapest, 1916. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i>	121
Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik . . . évfordulója ünnepére. Írták tanítványai. Budapest, 1917. Ism. <i>Sörös Pongrácz</i>	123
Thomas Pessina: Memorabilia ab anno 1685 usque ad ann. 1680. Pragae, 1916. Ism. <i>Ernyey József</i>	127
Dr. Szendrei János és Szentiványi Gyula: Magyar kőpzőművészek lexikona. Budapest, 1915. Ism. <i>Eber László</i>	129

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Fogarasi Béla</i>	133
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	134
<i>Középkor</i> . Írták: <i>Patek Ferencz és Szentpétery Imre</i>	141
<i>Újkor</i> . Írták: <i>Balanyi György és Munkácsi Kálmán</i>	142
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta <i>Balanyi György</i>	150
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	134, 140, 142, 143

Különfélék.

Szegedy Rezső: Jiriček Konstantin †	152
Radó Antal: Pasquale Villari †	156
Rózsa Dezső: Nelson magyar földön	158

Sakktá 129/h.

11/220

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

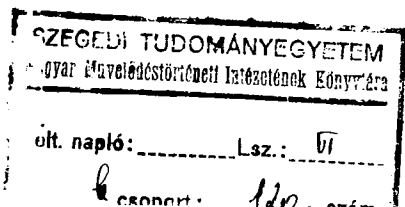
VII. ÉVFOLYAM.

1918.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

A VII. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapsz.
GYALOKAY JENŐ: Bem moldvaországi hadműveletei	237
HEINLEIN ISTVÁN: Spárta és Athén a Peisistratidák elűzetésétől 462-ig (I.)	161
HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve a középkori latinságban (III. és be- fejező közl.)	1
KÁROLYI ÁRPÁD: Id. Szögyény-Marich László országbiró emlékiratai	53
KÁROLYI ÁRPÁD: Don Carlos	209
MISKOLCZI GYULA: A kúnok ethnikumához	23
SCHIFF PÉTER: Lincoln Ábrahám	65

Kisebb közlemények.

DIVÉKY ADORJÁN: Lengyel alkotmánytörténeti művek	102
LÁBÁN ANTAL: Egy »Hazafias dal« meg egy »Hiszekegy« 1824-ből	254
TOKAJI LAJOS: A lövészárók Cæsar korában	93

Irodalom.

Carl Clemen: Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christenthum. Giessen, 1913. Ism. Révay József	120
Czirbusz Géza: Anthropogeographia. Budapest, 1915—1917. Ism. <i>Germanus Gyula</i>	111
Domanovszky Sándor: A harminczadvám eredete, Budapest, 1916. Ism. Eckhart Ferencz	121
Ercole F.: Tractatus de Tyranno v. Coluccio Salutati. Berlin—Leip- zig 1914. Ism. Balanyi György	285
Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik . . . évfordulója ünnepére. Irták tanítványai. Budapest, 1917. Ism. Sörös Pongrácz	123
Hellebrant Árpád: A magyar történeti irodalom 1912., 1913., 1914- és 1915-ben. Budapest, 1913—1916. Ism. Hóman Bálint	113
Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. Ism. Ernyey József	279
Dr. G. Hörle: Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Freiburg i. Br 1914. Ism. Révay József	276
Ed. Mahler: Handbuch der jüdischen Chronologie. Leipzig, 1916. Ism. Venetianer Lajos	114
Martin von A.: Coluccio Salutati's Traktat »vom Tyrannen«, Berlin- Leipzig, 1913. Ism. Balanyi György	285
Miskolczi István: Anjou Károly. H. és é. n. Ism. Átlásy Antal	283

Thomas Pessina: Memorabilia ab anno 1665 usque ad ann. 1680. Pragae, 1916. Ism. <i>Ernyey József</i>	12
Révay József: Nero fáklýái. Tanulmányok a kereszténység első száza- daihoz. Budapest. 1915. Ism. <i>Székely István</i>	270
Dr. Scheffler János: VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar (1689—1691.) Ungvár, 1914. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	292
J. Sundwall: Weströmische Studien. Berlin, 1915. Ism. <i>Révay József</i>	273
Szekfü Gyula: A Magyar Állam Életrajza. Budapest. Ism. <i>Munkácsi Kálmán</i>	267
Dr. Szendrei János és Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. Budapest, 1915. Ism. <i>Éber László</i>	129

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet.</i> Irta: <i>Fogarasi Béla</i>	133, 293
<i>Ókor.</i> Irta: <i>Heinlein István</i>	134, 294
<i>Középkor.</i> Írták: <i>Patek Ferencz és Szentpétery Imre</i>	141, 298
<i>Újkor.</i> Írták: <i>Balonyi György és Munkácsi Kálmán</i>	142, 301
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.</i> Irta: <i>Bala- nyi György</i>	150
<i>Könyvek jegyzéke.</i> Irta: <i>Gulyás Pál</i> ... 134, 140, 142, 143, 294, 298 301	308

Különlétek.

Divéky Adorján: <i>Ketrzyński Wojciech</i> †	317
Divéky Adorján: <i>Baranowski Ignác</i> †	319
Fest Sándor: Két angol utazó magyarországi útleírása	314
Geréb József: Mért nem írta meg Mommsen római történetének ne- gyedik kötetét?	310
Radó Antal: <i>Pasquale Villari</i> †	156
Rózsa Dezső: <i>Nelson magyar földön</i>	158
Szegedy Rezső: <i>Jiriček Konstantin</i> †	152
Zsinka Ferencz: A török történetírás forrásai	315
Sajtóhibák az 1. és 2. füzetben	320

17/2.24

Saklta 129/l.

A MAGYAR NÉP NEVE A KÖZÉPKORI LATINSÁGBAN.

III.

Szent Istvánnak a XI. század végén vagy a XII. század elején írt és a XII. század végéről való másolatban ismert kis legendája, mely a kútfőkritikusok véleménye szerint magyar vagy legalább is a magyar nyelvet jól ismerő és hazánkban tartózkodott ember műve, a magyar királyt az eddigi ismeretettől forrásoktól eltérően «*rex Pannoniorum*»-nak, a pannónok királyának nevezi. A népet ugyanő egyhelyt «*gens Hungarorum*»-nak mondja, másutt «*terminos Pannoniorum*»-ról beszél.¹

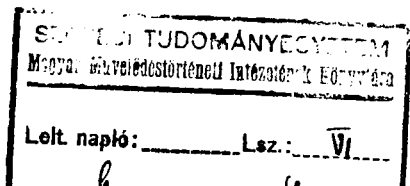
Említettük, hogy a külföldi krónikások itt-ott *pannoniai nép*-nek (*gens Pannonica*), sőt egy 1070—1075 tájáról való forrás «*Pannonnes*»-nek nevezi a magyarokat, az általuk rendszeren használt *Ungri (Ungarii)* mellett. A «*Pannonii*» névalakkal azonban — a magyarokra vonatkoztatva — eddig nem találkoztunk.

Egyéb XII—XIII. századi forrásaink a «*Pannonii*» nevet nem ismerik.² Vannak azonban XI. századi (vagy annak látszó) okleveleink, melyekben a magyar király magát «*rex Pannoniorum*»-nak mondja. Időrendben az első Szent Istvánnak a veszprémi püspökség részére kiadott s csak átiratban ránk maradt oklevele.³ Szent Istvánnak eddigelé

¹ *Florianus*. I. 1., 2., 7. l.

² Egy állítólag a XII. század közepéről (1157) származó, de valószínűleg hamis magánoklevelünkben: «*Geysse rege regna Pannoniorum... gubernante.*» Ph. Rt. I. 603. Hitelességét *Zdvodszky Levente* igen alapos okok következtében vonta kétségbe. (Turul. 1913. 100—105. l.) *Anonymus* használja e nevet Pannóniának a magyarok előtti lakóira vonatkoztatva.

³ «*Stephanus... Pannoniorum rex.* Hazai okm. VI. 1. l.

hitelességében legkevésbé támadott s tartalmának korszerűsége következtében is hitelesnek látszó oklevele ez. A második I. Andrásnak 1055. évi tihanyi alapítólevele, mely eredetiben maradt reánk.¹ Az oklevél szövege még nem igen részesült támadásban s újabban a külseje (két darabból álló hártyája stb.) miatt támasztott kétségek is megoldáshoz látszottak jutni.² A harmadik a garamszentbenedeki apátság-nak 1075. évi — gyanus oklevelek társaságában fenmaradt s ezért interpoláltnak vélt — alapítólevele. Nevezetessége, a mire még visszatérünk, hogy I. Géza benne magát «*Pannoniorum rex*»-nek; de előbb a hercegsége idején történt alapítást írva le «*(H)ungarorum dux*»-nak nevezi.³ E három oklevélhez sorakozik negyedikül Szent Lászlónak a peleskei Szent Margit-egyház részére kiadott oklevele. Ez ma már sem eredetiben, sem átiratban nem ismeretes. Walter somogyvári apát 1330 körül kelt oklevelében⁴ szószerint közli ez oklevélnek *teljesen a XI. századra* valló corroboratióját. A somogyvári apát ez oklevele szerint: «sanctissimus et gloriosissimus *Pannoniorum rex* Ladyslaus dicte ecclesie beate videlicet Margarethæ verus patronus et fundator.» Kétségtelen, hogy az apát a «*Pannoniorum rex*» címet épp úgy, mint a corroboratio «100 *libras* cocti auri»-ját csak az eredeti László-féle oklevélből vehette. Ezek a XIII—XIV. században teljesen szokatlan, anachronistikus és a hazai okleveles gyakorlattal ellenkező kifejezések — mint látjuk — XI. századi okleveleinkben többször előfordulnak. Meg

¹ «Andreas... Pannoniorum rex.» *Erdélyi László*: A tihanyi apátság kritikus oklevelei. 21. l.

² U. o. 15—20. l.

³ «Magnus, qui et Geisa in primis Hungarorum dux, postea vero... rex consecratus...;» «ego Magnus, qui et Geisa... Pannoniorum rex consecratus.» Knauz. I. 53. és 60. l.

⁴ Az oklevélről már *Sufflay* (Turul, 1907. 47. l.) tett említést *Jakubovich Emil* közlése alapján. Magam a Magyar Nemz. Múzeum levéltárában *Jakubovich* barátom szivességéből nemcsak az eredeti oklevelet tanulmányozhattam, de Jakubovichnak a fentiekben vázolt eredményeivel is megismerkedhettem. Fogadja ezért ez uton is köszönetemet.

kell tehát állapítanunk, hogy a peleskei egyház anya-egyházában¹ a XIV. században még megvolt Szent Lászlónak a peleskei egyházat alapító eredeti, vagy későbbi átiratba foglalt oklevele, melyben ő magát «*rex Pannoniorum*»-nak nevezte.²

A «*rex Pannoniorum*» címnek négy egymással közeli vonatkozásban nem álló egyházi testület részére kiadott, tehát egymástól független XI. századi oklevélben való jelentkezése már magában is megfontolandó ez oklevelek hitelességének vizsgálatánál. Semmi valószínűsége sincs annak a feltevésnek, hogy későkori hamisítók egymástól függetlenül ezt a címet alkalmazták volna. Szent László után a «*rex Pannoniorum*» címet uralkodóink sohasem használták. XIII–XIV. századi hamisító mindenestre a «*rex Hungariae*» (Ungariæ) vagy — ha ismerte a korábbi gyakorlatot — a «*rex Hungarorum*» (Ungarorum) címet használta volna. Így tettek a Szent István nevére hamisított ravennai, zalavári és bakonybéli oklevelek készítői.

Ha már most figyelembe vesszük, hogy ugyanez a négy oklevél az anyagi pœnát — a XII. század közepe óta sohasem szereplő — bizonyos számú *font aranyban*³ fejezi ki,

¹ V. ö. erről — a fenti oklevélen kívül — *Csánki Dezso*: Magyarország történelmi földrajza. III. 58. l.

² Ez oklevéllel ellentétben áll a peleskei (később hahóti) monostornak II. Andrástól kapott állítólagos oklevele (*Fejér*: III/2. 408–410. l.), mely szerint a monostort Hahót nembeli Arnold alapította volna 1234-ben. Csakhogy ez az oklevél, melynek eredetije szintén a *Nemzeti Múzeumi levéltár*ban van, nem lehet valódi. Írása és egész character-e szerint — mint *Jakubovich* megállapította s mint arról magam is kétségtelenül meggyőződtem — kétségtelenül XIV. századi készítmény, még pedig a pecsételésnek semmi nyomát sem mutató hamis oklevél. Másolat nem lehet, mert formája szerint eredeti oklevélnek akar látszani. Keletkezése minden bizonynyal a fentismertetett oklevélben említett pereskedéssel kapcsolatos. Walter apát épp azért adta ki az oklevelet, melyben Szt. László alapítólevelére hivatkozik, mert a Hahótok jogokat követeltek a szerintük ősiüktől alapított egyház fölött.

³ *Veszprémi*: «8000 librarum auri»; *tihanyi*: «XII libras auri»; *garamszentbenedeki*: «auri libras mille»; *peleskei*: «100 libras

hogy formuláik általában a XI. századra vallanak s a későbbi gyakorlatnak nem felelnek meg, hogy a később elő nem forduló «rex Pannoniorum» címet a XI–XII. század fordulóján élt legendairó is használta, kétségtelenül bebizonyítottak kell tekintenünk a szóbanforgó négy oklevél formuláris részeinek hitelességét. Nem terjeszkedhetem ki e helyütt ez oklevélszövegek érintetlen vagy interpolált voltának vizsgálatára, csak azt állapítom meg, hogy *ez oklevelek formularis részei — különösen intitulációjuk és corroborációjuk a XII. század közepe után ilyen alakban létre nem jöhettek. Ezért azokat kétségtelenül hiteles XI. századi királyi oklevelek részeinek kell tartanunk.*

A «Pannonii» és «rex Pannoniorum» XI. századi magyarországi használatát három különböző időből való — egymástól, a kis legendától és okleveleinktől teljesen független — külföldi forrás is támogatja.

Szent Emmerám németországi életirója, Arnold, a ki — mint 1036 táján ő maga leírja — Szent István korában hat hetet töltött «Pannóniában», Anasztáz esztergomi érsek-nél, a magyarokat egyizben «Ungri»-nak, másutt pedig «Pannoniorum gens»-nek nevezi.¹

Az 1064 után írt Fundatio S. Albani Namucensis írója a hazájában rokonai látogatására megfordult, lotharingiai származású Leodvin bihari püspök elbeszélése nyomán ír Szent Istvánnak bulgáriai hadjáratáról. Ez elbeszélésében Istvánt «rex Pannoniorum»-nak nevezi.²

A nyugati latinságban népünk elnevezésére és királyaink czímzésére a X–XI. században teljes szokatlan «Pannonii» és «rex Pannoniorum» használata, egybevetve a hazai XI. századi oklevelek egy részének és a kis legenda magyarországi

cocti auri». V. ö. Hóman: Magyar pénztörténet. 84. és 90. lapon a «libra» és «marca» használatáról mondottakat.

¹ MG. SS. IV. 554. és 556. l. «Pannonia»: 547., 556., 563. l.

² MG. SS. XV. 963–964. l. *Kardácsi János*nak e forrás hitelességét érintő támadása (Századok. 1894. 108. l.) teljesen tarthatatlan, mint ezt *Pauler Gyula* annakidején oly meggyőzően bizonyította (U. ott. 131–132. l.).

írójának címhasználatával, kétségtelenné teszi, hogy e név, illetve cím a magyar népre és királyára alkalmazva a két nyugati forrásba is a magyarországi latinságból került. Arnold bizonyára Anasztáz érseknél jártában hallotta, hogy a magyarokat hazánkban latinul «*Pannonii*»-nek is nevezték az «*Ungri*» név mellett. A namuri író pedig saját vallomása szerint I. András egyik főpapjától hallotta az eseményeket, melyek elbeszélése közben a magyarok királyát «*rex Pannoniorum*»-nak nevezi. A név és cím magyarországi provenienciáját illetőleg nem igen támadhat kétségünk, tudva, hogy más X–XI. századi nyugati latin forrásban nem fordulnak elő.

A harmadik forrás, mely a magyar királyt «*rex Pannoniorum*»-nak nevezi, Drago zárai priornak 1091-ben, Szent László horvát hódítása idején kelt oklevele.¹ Érthető, hogy a dalmáciai latin városok lakói a magyarokkal való első közeli érintkezésük idején őket és királyukat a tőlük használt latin névvel illették.

Forrásainkból kitűnik, hogy a XI. században hazánkban a magyar nép és királya elnevezésére — a németországi és itáliai latinságból kölcsönzött «Ungri» és «rex Ungrorum», később «Ungari» és «rex Ungarorum» mellett s avval párhuzamosan — az egykorú külföldi irodalomban ily értelemben ismeretlen «Pannonii» és «rex Pannoniorum» név és cím is használatban voltak. Királyaink Szent Istvántól bezárólag Szent Lászlóig e címet hivatalosan is használták. Csak Kálmán korában szorította ki azt végleg — a külfölddel szemben addig is kizárólagosan használt — «rex Ungarorum (Hungarorum)» és «rex Ungariae (Hungariae)» cím.

* * *

A XI–XIII. századi hazai források adataiból nagyon fontos eredmények állapíthatók meg. A XI. századi hazai latinságban a magyar nép és Magyarország elnevezésére, valamint a magyar király címzésére az egykorú német-

¹ «Tempore, quo Uladislaus Pannoniorum rex Chroatie invadens regnum . . .» *Rački: Documenta.* 154. l.

országi és itáliai latinságban használt névalakok használatban voltak. A XI. század első felének latin írástudói hazánkban németországi és itáliai papok s az ő magyar tanítványaik voltak. Természetes tehát, hogy általuk a magyar népnek, országnak és királynak a németországi és itáliai latinságban használatos neve, illetve címe meghonosodott.

A magyar népet a XI. század elején latinul hazánkban is, mint Németországban és Itáliában «*Ungri*»-nak, a magyar királyt «*rex Ungrorum*»-nak nevezték. A XI. század negyedik negyedében, a mikor Németországban már a német nyelv hatása alatt kialakult «*Ungari*» volt általánosan használatos, az «*Ungri*» nálunk is divatját multa. Ebben — a német hatás mellett — bizonyára a magyar nyelvnek a mássalhangzótorlódástól való idegenkedése is részes volt. Ez időben a népet «*Ungari*»-nak, a királyt «*rex Ungarorum*»-nak nevezik. Az ország neve a XI. század első felében — éppen mint külföldön — «*Pannonia*» volt.

Az «*Ungri*» és «*Ungari*», illetőleg a «*rex Ungrorum*» és «*rex Ungarorum*» mellett a XI. században — Szent Istvántól Szent Lászlóig — a külföldi gyakorlatban ismeretlen «*Pannonii*» név és «*rex Pannoniorum*» cím is használatos.

Szent László uralkodása alatt tűnik fel forrásainkban — a Németországban kb. 1050 óta használatos — «*Ungaria*» országnév. A XI. század utolsó és a XII. század első negyedében — oklevelekben és irodalmi művekben egyaránt — párhuzamos volt a «*Pannonia*» vagy «*regnum Pannonicum*» és «*Ungaria*» használata. A hivatalos gyakorlatban azonban a «*Pannonia*» név Szent László kora óta ismeretlen.

Magyarország hivatalos neve Szent László óta «*Ungaria*» s ugyanez idő óta a király címéül a «*rex Ungarorum*» mellett s avval egyidőben a «*rex Ungariae*» is használatba jött. Viszont a «*rex Pannoniorum*» ez idő óta teljesen divatját multa. A «*Magyarország királya*» címet, mely a külföldi forrásokban csak a XI—XII. század fordulóján lett szokásos, hazai eredetűnek kell tartanunk. A külföldiek a hivatalos magyar címhasználat hatása alatt kezdik azt következetesen használni. A pápai kanczellária, mint láttuk,

még csaknem egy századon át ragaszkodott a régi («magyarok királya») címhez s attól csak a XII. század végén a magyar kancellária következetes címhasználatának hatása alatt tért el. Az új cím keletkezése változott culturalis és hatalmi viszonyok jelölője s mindenbizonyynal László uralkodásának szülötte. Hosszú idő után ő volt az első uralkodó, a ki az egész országot zavartalanul bírta. Ez a consolidált politikai állapot, a félnomád magyar népnek száz év alatt bekövetkezett megtelepedése, az ország gazdasági fejlődése és a territorialis kialakulás bekövetkezte tükröződnek vissza az új címbe.

Külföldön, mint láttuk, a XI—XII. század fordulóján a «*rex Ungariae*» és «*rex Pannoniae*» párhuzamosan használatosak. Hazánkban a «*rex Pannoniae*» címet csak Szent Imre legendájának Kálmán-kori írója használja. A magyar hivatalos gyakorlatban e cím ismeretlen. Szent László és utódai sohasem nevezték magukat «*rex Pannoniae*»-nek, sőt e cím más hatóságok okleveleiben és magánoklevelekben sem fordul elő. Egy oklevelünk van, a melyben Felicián érsek II. Béláról tudakos és költői phrasissal azt mondja, hogy «*Pannonia kormánypálcáját*» tartja kezében, de «*Pannónia királyának*» ő sem nevezi a magyar királyt.

Kálmán király korában a nép- és országnév nevezetes átalakuláson megy keresztül. Ekkor jelennek meg magyarországi forrásokban a — XI. század végéig csak franczia- és néha olaszországi forrásokban előforduló — *h-s* alakok, *Hungari* és *Hungaria*. Előfordul *mellettük* a *h* nélküli alak is, de korántsem oly gyakran, mint amaz. A tartományok nevével bővült nagy címbe csak a legkritkább esetben fordul elő az «*Ungariae*» alak, az általánosan használt «*Hungariae*» mellett. Mondhatjuk, hogy az utóbbi volt az ünnepélyesebb, a hivatalos névhasználat a XII. század eleje óta egészen a XIII. század közepéig.

A *h-s* alakok fellépését Kálmán korában és meghonosodását a XII. század folyamán kétségtelen franczia kulturális hatások nyomának kell tekintenünk. Legújabb időben a nyelvtudomány arra az eredményre jutott, hogy a magyarországi

latin és magyar nyelvnek a XII. században jelentős francia hatásokban volt része. A francia nyelvi befolyás korát Melich János Szt. Lászlótól a tatárjárásig terjedő időre teszi.¹ E felfogást támogatja a magyar nép- és országnév *h*-s alakjának jelentkezése és a XII. század elejétől a XIII. század közepéig — csekély kivétellel — általános használata is. A *h* nélküli alak gyakrabban csak IV. Béla tatárjárásutáni és V. István okleveleiben kezd ismét feltűnni.

A francia nyelvi hatás eredetét kutatva, a magyar-francia érintkezések történetét kell vizsgálnunk s itt az első, nevezetesebb nyomok éppen Kálmán uralkodására mutatnak. Az érintkezések voltaképen már Szt. László idején kezdődnek a saint-gillesi apátság fiókegyházának, a francia szerzetesekkel benépesített somogyvári apátságnak alapításával. Odilo, a saint-gillesi apát, maga is járt hazánkban és összeköttetésben állt úgy Lászlóval, mint utódjával Kálmánnal.² Az első keresztes hadjárat idején Bouilloni Gottfried öccse, Balduin, feleségével a sereg átvonulása idején túszképpen Kálmán udvarában tartózkodott.³ A legfontosabb mozzanat azonban az, hogy Kálmán felesége, Buzilla, is francia nő volt. Atyja, Roger, sicíliai gróf, a XI. század közepe táján ment Normandiából bátyjai után Siciliába. Ő maga francia-normann főúr, felesége francia nő. Közvetlen környezete, hadseregének vezetői és vitézeinek túlnyomó része francia normannokból kerültek ki. Leányai tehát Siciliában is francia környezetben nevelkedtek és éltek s egyiküket Raimond toulousei gróf vette nőül. 1097-ben a magyar királyi udvarba — középkori szokás szerint — sok lovagúr, pap és vitéz kísérté el Buzillát, hogy az új hazában — minden eshetőségre elkészülve — hű és megbízható emberek vegyék körül! Ilyen megbízható embereket — a jól értesült Malaterra leírása szerint a

¹ A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai. Magyar Nyelv. X. 1914. 385—406. I. V. ö. még Magyar Nyelv. IV. 328. I.

² Baumgarten Ferencz: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. (Századok, 1905.) 388—409. I.

³ Pauler: A magy. nemzet története. I². 197—198. I.

házasságkötésnél nagyon óvatosan és körültekintően eljáró — Roger *csakis Franciaországból magával hozott* lovagjai és vitézei közt találhatott. A királynéval jött francia-normann lovagok hazánkban magyarokkal házasodtak össze és beleolvadtak a magyarságba.¹ Egyikük — a magyar krónikák elbeszélése szerint — ősévé lett a Rátót (Ratold) nemzetségnek, melynek egyes tagjai még száz évvel később is a francia-normannoknál kedvelt Balduin, Olivér, Reinold, Roland neveket viselik. Másikuk a Zsámbokiak őse lett.² Új szokásokat, más culturát hoztak magukkal. A királynéval jött írástudó papok és diákok voltak bizonyára a francziás orthographia első használói s a francia-normann vitézek a magyar nyelv első francia kölcsönszavainak meghonosítói. A keresztes hadjáratok nyomán, a II. Béla korában bevándorló francia cziszterciek révén, majd a XII. század közepén a vallón és — a francia nyelvterület közvetlen szomszédságából kiindult — moselfrank (erdélyi szász)³ telepítések útján a magyar-francia érintkezés folytonossá vált. A XII. század utolsó negyedében III. Béla francia házasságai s ugyanekkor a tudósabb magyar papok párisi iskolázásának kezdete pedig még közvetlenebbé és bensőbbé tették azt. A történelem — mint ezt már Károlyi Árpád is kiemelte⁴ — teljes mértékben igazolja a XII. századi francia culturhatás feltevésének helyességét.

¹ V. ö. *Pauler*: A magyar nemzet története. I². 202. l. *Marczali*: (Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története II. 202. l.) Már Szent István udvarában nagy szerephez jutottak a feleségével jött németek, később — tudjuk — I. Béla és fiai alatt a lengyel befolyás mutatható ki. Imre alatt spanyolok, II. András feleségével merániak jöttek hazánkba. V. István kún házasságának szomorú következményei is közzismertek.

² Kézai és Bécsi Képes Krónika. *Florianus*. II. 94., 131. *Károcsongyi*: Magyar nemzetségek. III. 3—4. — *Werner*: Magyar nemzetségek. II. 299—301., 415—417. l. V. ö. Malaterra Gaufred Historia Sicula-ját. *Muratori*. Scriptorum. V. 599—600. l.

³ *Melich János*: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? Budapest, 1900. 43—46. l.

⁴ Árpád és az Árpádok cz. díszmű 273. lapján.

A «*rex Hungarorum*» (ritkán: *Ungarorum*) Kálmán alatt még párhuzamosan, de XII. századi utódai idején már csak nagyon szórványosan fordul elő a rendszeren használt «*rex Hungariae (Ungariae)*» cím mellett. A magyar királyok II. István óta *következetesen* «*Magyarország királyának*» nevezik magukat s Imre uralkodása óta a «*magyarok királya*» cím csak István ifjabb király egy-két oklevelében fordul kivételképen elő.

A «*rex Ungrorum*», «*Ungarorum*» és «*Pannoniorum*» címek a XI. századi oklevelek diplomatikai vizsgálatánál hitelességi vagy hamissági kritériumképen nem használhatók fel. A következtelen címhasználat egyedüli oka a szervezett királyi kancellária hiánya.

A «*rex Ungariae (Hungariae)*» használata Szent László korát megelőzőleg, a «*rex Pannoniae*»-é pedig általában a hamisítás vagy interpolálás vádját támogatja. A *h*-s alakok használata Kálmán kora előtt anachronistikus.

* * *

Szent Istvánnak eredetiben fenmaradt, de hitelességében többszörösen megtámadott pannonhalmi alapítólevele a királyt kétszer is «*Stephanus Ungrorum rex*»-nek nevezi. Előfordulnak benne a «*regnum Ungaricum*» és «*Ungaros*» kifejezések is.¹ A «*rex Ungrorum*» korszerűsége kétségen felül áll. Az «*Ungri*» és «*rex Ungrorum*» a XI. század közepe előtt németországi és itáliai forrásokban általánosan használatosak, az írástudó magyar papok előtt — mint Anasztáz frankfurti aláírása bizonyítja és a hazánkban járt Bruno és Arnold szóhasználata is valószínűvé teszi — ismeretesek voltak, sőt a «*rex Ungrorum*» cím a hazai eredetű István-kori misemondóruhán is hagyományozva van.

Az «*Ungri*» alakot már a XI. század második felében teljesen kiszorította az «*Ungari*», melyet — bár továbbra is használatos volt — a XII. században a «*Hungari*» alak háttérbe szorított. Teljességgel elképzelhetetlen és összes

¹ Ph. Rt. I. 589. 1.

történeti emlékeinkkel ellentétben álló feltevés, hogy a XII. század végén, vagy a XIII. században bárkinek is eszébe juthatott volna a magyarokat «*Ungri*» néven nevezni s a magyar királyt «*Ungrorum rex*»-nek czímezni. Ellenkezőleg, még a pannonthalmi alapítólevél nyomán készült két zalavári és bakonybéli oklevelek¹ hamisítói is — a kezükben lévő és Szent István kétségtelen hitelű oklevelének tartott pannonthalmi oklevél intitulióját megváltoztatva — a korukban már anachronistikus «*Ungrorum rex*»-et a korszerűbb «*Hungarorum rex*»-szel helyettesítették.

A szövegben előforduló «*Ungaros*» és «regnum *Ungaricum*» valamint a pecsét «*[rex Un]garo[rum]*»-a több megfontolást igényelnek. Az egykorú németországi szóhasználat ismerete mellett azonban anachronistikusnak ezek sem mondhatók. Az «*Ungari*» Németországban — bár szórványosan — használatos volt az «*Ungri*» mellett már a X. század eleje óta.

A pannonthalmi oklevél intituliója nemcsak, hogy nem ad okot az oklevél hitelességének kétségbevonására, hanem inkább kétségtelenül bizonyítja, hogy az vagy eredeti István-kori hiteles oklevél, vagy a legrosszabb esetben — egy eredeti oklevél mintául vételével készült — nagyon ügyes kézre valló interpolált oklevél. Formularis részei közül az invocatio, intitulatio és pœna kétségtelenül a XI. századból s minden bizonynyal a század első feléből származnak.

A csupán késői átiratban ismert garamszentbenedeki 1075. évi oklevél, melyben Géza magát «*rex Pannoniorum*»-nak, de herczegkoráról szólván «*dux Hungarorum*»-nak nevezi,² a királyi czím és pœna formula tanúsága szerint — épp úgy, mint a pannonthalmi oklevél — legrosszabb esetben az eredeti oklevél mintául vételével készült interpolált oklevél. A «*Hungarorum*» és «*dux Hungarorum*» alakokat mindenesetre egyik XIII—XIV. átiró (vagy az interpolator) írta — az eredetiben valószínűleg állt «*Ungarorum*» és «*dux Ungarorum*» helyébe.

Ugyanezt mondhatjuk a pécsváradi és pécsi alapítóleve-

¹ *Kardcsonyi*: Szent István oklevelei. 111., 124., 134. l.

² *Knauz*. l. 60. l.

lek «*Hungarorum rex*»-éről.¹ Ezek eredetijében azonban minden bizonynnyal «*Ungrorum rex*» állt.² Ez oklevelek is vagy hitelesek, vagy eredeti XI. századi minták szemmel-tartásával készült oklevelek. A XIII—XIV. században egykorú mintaoklevél híján semmiesetre sem irtak volna «*rex Ungarorum (Hungarorum)*»-ot, hanem «*rex Ungarie*»-t (*Hungariet*). A hitelességet, illetve ily minták használatát bizonyítja ez oklevelek corroboratiós formulája is.³

A Salamon-kori szászttii alapítólevél «*Ungari*»-ja és «*regnum Pannonicum*»-a⁴ teljesen korszerűek.⁵

* * *

¹ A pécsváradit IX. Bonifác 1403-i okleveléből: Monumenta Vaticana. I/4. 574. l.; a pécsit *Inchoffer Melchior*: Annales ecclesiastici regni Hungariae. I. Romæ, 1644. 290—291. l.-on *Levakovich Ráfael* kéziratából közli. Ebben István kétszer is «*Stephanus Hungarorum rex*»-nek nevezi magát. Az irodalomban később a somogyvári convent 1404. évi átiratában foglalt szöveg vált ismeretessé. Először közlik *Pray* (Koller másolata alapján) és *Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. Posonii, 1782. 62. s. köv. l. s. utána sokan; ebben a király címe «*Stephanus Hungarie rex*» alakban fordul elő. Ez a cím azonban Szent László kora előtt anachronistikus s így a Levakovich-féle szöveg intitulióját kell eredetibbnek elfogadnunk. A «*Hungariae*» mindenesetre az átirók egyikétől származott. Hasonló átalakulást tapasztalunk a pécsváradit oklevélnél, melynek intituliójában IX. Bonifác pápa átiró oklevele 1403-ban még «*Hungarorum rex*»-et ír, de az esztergomi káptalan 1657-i átirata már «*Hungariae rex*»-et. (V. ö. *Koller* id. m. I. 74—75. l.). Szent István ravennai alapítólevele «*Ungariae rex*»-et ír, de ez, mint más alkalommal kimutattam (Magyar Pénztörténet. 85—88. l.), a XIV—XVI. században készült hamisítvány.

² Az eféle korszerű változtatások elég gyakoriak. A pannonhalmi alapítólevél nyomán készült s fentebb említett benzés hamisítványokon s az imént idézett pécsi és pécsváradit okleveleken kívül a veszprémi alapítólevél «*rex Pannoniorum*»-a is átalakult a későbbi átirásokban «*rex Hungarorum*»-má. V. ö. *Collectio Kapri-nayana in 4°* (Egyetemi Könyvtár Kézirattára) XLVIII. l. lap: «*Stephanus Dei Gratia rex Hungarorum*».

³ A pécsváradit oklevél — mint a többi hamis benzés oklevelek (zalavári, bakonybéli) — készülhetett a pannonhalmi mintául vételével.

⁴ Wenzel. I. 24. l.

⁵ Kont Miklós nádor 1360-i oklevelében elmondja, hogy a szek-

Az országnév és királyi czim használatában a latin forrásoktól lényegesen eltér Szt. Istvánnak 1000 és 1009 közt kiadott görög nyelvű veszprémvölgyi alapítólevele.¹

A görög oklevél a királyt — XI. századi latin okleveleink intitulációjától eltérően — *«egész Magyarország királyá»* nak nevezi (Στέφανος . . . κράλ[ης] πάσης Οὐγγρίας). Ez oklevél hírlátánál azonban nem szabad felednünk, hogy írója egészen más culturkörből került István udvarába, mint a melyben a latin oklevelek nyugati vagy nyugati műveltségben nevelkedett magyar írói éltek. Németországban és Itáliában a X—XI. század fordulóján a magyar királyt *«a magyarok királyának»*, az országot *«Pannoniá»*-nak nevezték. A nép nevéről csak a XI. század közepén kezdik az országot *«Ungaria»* (*Ungria*), a királyt *«rex Ungariae»* (*Pannoniae*) néven emlegetni.

Byzán czban azonban már a X. században szokás volt a magyarok s más hasonló, vagy még alacsonyabb culturfokon álló népek földjét — tekintet nélkül az ország politikai szervezettségére — a népek nevéről nevezni. Konstantinus császár a bulgárok, horvátok, szerbek, pogány szerbek, oroszok, mordvinok, bessenyők és úzok földjét Βουλγαρία,²

szárdi apát bemutatta I. Károly 1327-i átiró oklevelét, melyben IV. László 1272. évi, ebben viszont I. Béla 1061. évi oklevele foglaltatott. A Béla-féle állítólagos oklevélből közölt határjáró részlet «fejlettsége miatt» gyanus. (V. ö. *Pauler* id. m. I. 430. l.) Kont nádor szerint ez oklevelet *«Adalbertus, qui et Béla nuncupabatur. olim «rex Pannoniae» állította ki. (Fraknói Vilmos: A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 61—63. l.)* Ha volt is ily Béla-féle hiteles oklevél, abban nem igen állhatott ez a szokatlan s okleveleinkben soha elő nem forduló czím. Feltehetjük azonban, hogy az eredetiben, — ha volt ilyen — vagy *«rex Pannoniorum»* czím állt, vagy *«Pannonia»* neve fordult elő valamely formában s ezt az átiró királyi czímmé alakította.

¹ Szövegét lásd: *Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege.* Budapest, 1916. 15. l. Hitelességéről és koráról: *Hóman Bálint: Szent István görög oklevele.* (Századok, 1917.) V. ö. *Dárkó Jenő: A veszprémi apácza monostor alapítólevelének 1109-i másolatáról.* (Egy. Phil. Közl. 1917. 257 s köv. l.)

² Bonni kiadás. III. 73., 81., 153—156, 158., 159., 167. l.

Χρωβατία,¹ Σερβλία,² Παγανία,³ Ρωσία,⁴ Μορδία,⁵ Πατζινακία,⁶ Ούζια⁷ néven említi. Nevezetes, hogy a szerbek és horvátok fejedelmét ἄρχων Σερβλίας⁸ és ἄρχων Χρωβατίας⁹-nak nevezi, noha a horvát fejedelmek a IX—XI. században «rex (vagy: dux) Chroatorum»-nak nevezték magukat.¹⁰

A magyarok földjét — a népnek általa használt Τοῦρκοι nevével — Τοῦρκία-nak,¹¹ az egykorú magyar fejedelmet ἄρχων Τοῦρκίας-nak,¹² Árpádot ὁ μέγας Τοῦρκίας ἄρχων-nak¹³ mondja.

E byzánczi gyakorlat hatása tükröződik vissza a X. század közepén többször Byzánczban járt s a *turk* nevet is használó Liudprand *Hungaria*jában. A nyugati latinságban először Liudprand nevezi a magyarok földjét a nép nevééről *Hungaria*-nak. E névhasználat — mint már mondtunk — kétségtelenül byzánczi hatásra vezetendő vissza.

A «*Magyarország fejedelme*» cím tehát Byzánczban már a X. század közepén használatos volt s így érthető, hogy a Szent István udvarába került görög pap őt «*Magyarország királyának*» nevezi.

Az egykorú tudós és császári hivatalos szóhasználat szerint a cím «*κράλης πάσης Τοῦρκίας*» lett volna. Így nevezi Dukas Mihály I. Gézá a neki ajándékozott koronán.¹⁴ A *turk* név azonban a magyarok előtt teljesen idegen volt, de ide-

¹ U. ott. 144—146., 148., 150—151., 155., 158—159. l.

² U. ott. 145—146., 148., 152—159. l.

³ U. ott. 163. l.

⁴ U. ott. 71., 74., 166. l.

⁵ U. ott. 166. l.

⁶ U. ott. 72., 164., 166. l.

⁷ U. ott. 166. l.

⁸ U. ott. 155., 159. l.

⁹ U. ott. 150. l.

¹⁰ Rački: Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustr. 3., 15., 20., 51., 62., 64. l.

¹¹ Bonni kiadás. III. 173., 174., 175. l.

¹² U. ott. 170. l.

¹³ U. ott. 174. l. Másutt a törzsfőket és Lebedet ἄρχοντες τῶν Τούρκων és βοεβόδος τῶν Τούρκων-nak nevezi. U. ott. 168. és Magy. Honf. Kútfői. 112. l.

¹⁴ Γέωβιτζ δς πιστὸς κράλης Τοῦρκίας.

gen volt a görög nép előtt is. Láttuk, hogy a tudós képzésű *turk* név a görög köznyelvben sohasem honosodott meg.¹ A IX—XI. században a görög nép a magyarokat általánosan Οὐγγροι-nak nevezte, ehhez képest az országot sem mondták Τουρκία-nak, hanem Οὐγγρία-nak. Ez a görög köznyelvi szó került azután a veszprémvölgyi alapítólevél intitulációjába is az azt író görög pap révén. Használata a nálunk egykorúlag ismert és divatos latin *Ungri*-nak is megfelelt. Még ha feltételeznők is, hogy Byzáncriban a Τοῦρκοι név a X. és XI. századi fordulóján közhasználatú s — a mit teljességgel lehetetlennek tartok — az Οὐγγροι név ismeretlen lett volna,² megérthetnők, hogy a hazánkban élő görög ember az itt ismeretlen Τουρκία nevet mellőzve, a latin *Ungri*-ből — annak mintájára Οὐγγρία-t képzett. Így tett Liudprand is, mikor a byzáncri Τουρκία hatása alatt *Hungaria*-t írt.

A Kálmán-kori átíró — akár gondatlanságból³ akár az ekkor már divatos latin *Hungaria* hatása alatt — az eredetiben állt Οὐγγρία helyébe Ούγγρία-t írt.⁴ Az utóbbi feltevés azért nem valószínű, mert a középgörög nyelvben a spiritus asper és lenis tisztára orthographiai sajátosság. A *h*-t néha írták, de sohasem ejtették ki, s ezért írása sem következetes.⁵

A κράλ πάσης Οὐγγρίας czímbe nem láthatunk anachronismust. Az egykorúlag használatos «*rex Ungrorum*»-ban a nyugati latin-német, a «*rex Pannoniorum*»-ban a keresztény magyar, a «*κράλ Οὐγγρίας*»-ban a keleti, görög gondol-

¹ Ennek megállapításával persze megdőlt *Sufflay* szellemes feltevése, hogy a veszprémvölgyi oklevél eredetijében esetleg κράλ πάσης Τουρκίας állhatott. (Turul. 1906. 47. l.).

² V. ö. *Miskolczy* fentebb id. megjegyzését az Οὐγγροι állandó használatáról.

³ A spiritus asper és lenis használatában egyébként is nagy a következtetlenség a X—XI. századi görög íróknál. Oklevelünk pl. ἀγίου h. ἀγιου-t, ἄμα h. ἄμα-t, ἀπάσης h. ἀπάσης-t, ὀνόματα h. ὀνοματα-t, ὅτιω h. ὅτιω-t, ὁψαράδας h. ὁψαράδας-t stb. ír.

⁴ V. ö. *Czebe* id. m. 46. l. tett megjegyzéseit.

⁵ V. ö. *Diez*, Friedrich. Grammatik der romanischen Sprachen. I. 275—6. l.

kozásmód megnyilvánulásaival állunk szemben. Az *Ὀγγρία* szó használata Magyarországon élő görög ember részéről a XI. század elején minden tekintetben teljesen korszerű.

Van azonban oklevelünknek még egy nevezetessége. Az alapítás tényének elbeszélése közben azt írja, hogy István a kolostort «maga, felesége, gyermekei lelkiüdvéért és egész *Pannoniáért* (τῆς Πανονίας ἀπάσης)» alapította. Az intitulatio *Ὀγγρία*-ja mellett használt *Πανονία* annakidején Melichet arra a gondolatra vezette, hogy az eredeti oklevélben amott is *κράλ Πανονίας* állhatott, a mit a Kálmán-kori átíró változtatott volna a korszerű *Ὀγγρίας*-ra.¹ E feltevésnek kiindulópontja az az alapos megfigyelés, hogy a két névnek egymásmellett *azonos értelemben* való használata valószínűtlen. Azonban a *κράλ Πανονίας* használata sem igen valószínű. Tudjuk, hogy a «*rex Pannoniae*» cím hazánkban hivatalosan sohasem volt használatos s a külföldi krónikás és hazai egyházi irodalomban is csak a XI. század utolsó éveiben tűnik fel. Hazai gyakorlatból tehát e cím nem igazolható; az oklevél írója itt nem tanulhatta. De Byzánzból vagy a Balkánról sem hozhatta, mert ott e cím a magyar királylyal kapcsolatban a XII. század előtt nem fordul elő.

A két név egymásmellett való használata egész más — egyéb XI—XII. századi forrásokkal is igazolható — gondolathoz, *a két országnév értelmi különbségének gondolatához vezet.* A kettős névhasználat ugyanazon oklevélben kielégítően csak úgy magyarázható meg, ha felteszszük, hogy az *Ὀγγρία* és *Πανονία* fogalma nem fedte egymást tökéletesen.

Az értelmi különbség gondolatát elsőnek Nagy Géza vetette fel, azt vitatván, hogy *Pannonia* alatt csak a dunántúli részeket, a régi Pannoniát értették s e név a *Pannoniorum rex*-xel egyetemben a főkép csak ott uralkodó, erre az országrészre támaszkodó Péter, András és Salamon királyok alatt volt használatos.² Ez a felfogás azonban latin

¹ Magyar Könyvszemle. 1904. XII. 115—116. 1.

² Turul. 1906. 112—116. 1.

forrásainkból nem igazolható. Kétségtelen, hogy úgy *Pannonia*, mint *Ungaria* használatosak voltak egész Magyarország jelölésére. A *rex Pannoniorum* címet pedig oly uralkodók is használták, kik az egész ország urai voltak, így Szent István és Szent László.

Mindazonáltal forrásainkból azt is megállapíthatjuk, hogy a két név használatában bizonyos értelmi nuance nyilvánul meg.

A külfölddel szemben Szent István a «*rex Ungrorum*», Szent László a «*rex Ungarorum*», Anasztáz érsek az «*archiepiscopus Ungrorum*» címet használja. László a somogyvári apátságot, ennek alapítólevele szerint, «*in partibus Pannonie*» alapította, de Monte-Cassino apátjához intézett levelében már «*in terra Ungarie*» alapítottknak mondja.

Országos jelentőségű emlékeken, Szent István, Szent László és Kálmán pecsétjein «*rex Ungarorum*», «*rex Ungarie*» a király czíme. Szent László a szabolcsi zsinaton, az egész ország főpapjai, főurai, papjai és népe jelenlétében hozott törvényében «*rex Ungarorum*»-nak nevezi magát. A pannonthalmi apátságnak a szűkebb értelemben vett Pannonián kívül is vannak birtokai s a birtokok összeírásában László: «*rex Ungarie*».

A «*rex Pannoniorum*» címet István egy tiszlán dunántúli egyházmegye alapítólevelében, András és László egy dunántúli apátság alapításakor használták. «*Pannonia főurai*» hozzák a pannoniai Szent Hegyen tartott gyűlésükön a László II. törvényeképen ismert büntetőszabályokat, ők a tanuk Dávid herczegnek a tihanyi és Gudennek a veszprémi, tehát dunántúli egyházak részére tett adományozásánál. *Pannonia* szerepel az ország neveként a dunántúli vonatkozású somogyvári, pécsi és Feliczián-féle zágrábi oklevelekben.

Mindez nemcsak a *Pannonia* és *Pannonii* nevek pannoniai eredetét, hanem az *Ungaria*- és *Ungri*-(*Ungari*-) nál szűkebb fogalmi körét is bizonyítja. E neveket — bár az *Ungaria* és *Ungri* (*Ungari*)-val synonyme használato-

sak — ünnepélyesebb alkalmakkor, a külfölddel szemben és az egész országot érintő hivatalos intézkedésekben sohasem alkalmazták. A *Pannonia* név — pars pro toto — Magyarországra, a *Pannonii* név a magyarok jelölésére divatba jöttek, de eredeti, szűkebb értelmük sem kopott el. A XI—XII. századi magyarság, bár — irodalmi művekben néha egészen következtetlenség — egymásmellett, azonos értelemben használta a két nevet, teljes tudatában volt annak, hogy «*Pannonia*» tulajdonképpen nem az egész országot, csak annak délnyugati, dunántúli részét jelenti. I. Géza a garamszentbenedeki alapítólevélben, melynek formuláris részei — mint már kiemeltem — kétségtelenül XI. századi eredetűek, a «*Pannoniorum rex*» címet használja. Az alapításnak hercegsége korában történt tényéről szólván azonban «*Ungarorum dux*»-nak mondja magát. A megkülömböztetés oka világos. A XI. század közepén a király ország-résznének törzse a régi Pannonia volt. A keleti részekben a hercegek — Salamon idején Géza, Géza idején László — uralkodtak. Ezért nevezi magát Géza király korában a *pannónok* királyának, herceg korában a *magyarok* (*Ungarok*) hercegének.

Szent László kora óta azért vált általánossá a hivatalos életben a «*rex Ungarie*» cím, azért nem honosodott meg a külföldi és hazai irodalomban szokásos «*rex Pannoniae*», mert az ország egy kézbe került s a *Pannonia* fogalma az egész ország kifejezésére szűk volt.

Nagyon közel állhat a valósághoz Nagy Géza feltevése, hogy Péter is azért verette érmeire «*Pannonia*» nevét, mert pártkirály volt és uralkodásában éppen a pannoniai részekre támaszkodott. Talán a hercegség felállítása magyarázhatja meg, hogy I. András, ki első pénzein még az István-kori *Regia Civitas*-t alkalmazta hátíratul, később szintén *Pannonia*-t veretett érmeire.

Az Aba Sámuel, Béla, Salamon és Géza pénzein előforduló *Pannonia* felirat már csak az ő éremfeliratuk utánzata, a minek jelentőséget tulajdonítanunk nem szabad. Az éremtanból sűrűn ismert jelenség, hogy az utódok, sőt külföldi

uralkodók is átveszik elődjük vagy más ország királyának pénzéről a hátlati feliratot, a mely azután gyakran értelmetlen betűsorozattá változik. Kálmán, II. István és II. Béla pénzeinek hátlapján is megmaradt Szent László pénzének *Ladislauſ Re* hátírata,¹ noha azokon már semmi értelme sem volt. Nevezetes azonban, hogy Szent László első éremfajával — a herczegség megszűnte s az ország egyesítése után — az érmek *Pannonia* felirata végleg eltűnik s helyét a hátlapon is a király neve foglalja el.

A *Pannonia* név bővebb és szűkebb értelme a XII. század folyamán is ismeretes maradt. Anonymus a szót rendszerint *Magyarország* értelemben használja,² de műve egyes részeiben világosan csak a dunántúli részeket, a régi *Pannoniát* érti alatta.³ Ennek a magyaroktól leigázott lakóit pedig *Pannonii* néven említi.⁴

A XI—XII. századi hazai latin források tehát igazolják az értelmi különbségnek, helyesebben az Ungaria és Ungari tágabb értelmének gondolatát.

A veszprémvölgyi kolostor alapításakor — 1001—1009 táján — a régi Pannonia túlnyomó részben keresztény volt. A nyugati szomszédság, a meghódolt szláv lakosság keresztény érzelmei, a Géza fejedelem korában megindult buzgó térítés és a Szent Benedek-rendnek megtelepedése a dunántúli országrészt már kereszténynyé tették. Viszont a keleti részekben István uralkodásának első éveiben még csak óhajtott állapot a kereszténység s egyes részekben a király hatalma is csak névleges volt. E részek teljes meghódítása, pacifikálása és kereszténynyé tétele terv volt, mely még végrehajtásra várt.

Érthető, hogy «*keresztény István*» (Ἐγὼ Στέφανος χριστιανός) az intitulációban teljes ünnepélyességgel és törvé-

¹ V. ö. Réthy: Corpus Nummorum Hungariae. I. 14. 1. és 4. tábla.

² Fejérfataky id. kiadása. I. melléklet. 9., 14., 16., 17., 20. stb. l.

³ U. o. 39., 41., 42., 44., 45. l.

⁴ U. o. 44., 45. l.

nyes jogát hangsúlyozva, «*egész Ungria királyá*»-nak nevezi magát, de *egyházi alapításnál csak a megtért, keresztény országrészről, Pannoniáról, emlékezik meg.* A kolostort, «maga, felesége, gyermekei lelkiüdvösségéért és egész *Pannoniáért*» alapítja. Az egyházi alapítás tényével szerzett égi kegyben a pogány és tévelygő magyarok, az ország keleti részének lakói, nem részesülhettek.

* * *

A hazai forrásokban használatos nevek közül *Ὀγγρία* a bizánczi görögségben, *Ungri, Ungari, Ungaria* és *Pannonia* az egykorú németországi és itáliai latinságban gyökereznek. A *Hungari* és *Hungaria* meghonosódása francia kulturhatásokra vezethető vissza. *Pannonii* a magyar népnek hazai talajon keletkezett latin nyelvű elnevezése.

Eredetét és használatát a XI. századi keresztény magyarság felfogásában kell keresnünk. Géza, Szent István és környezetük — valószínűleg nemcsak a német és olasz papok, hanem Pannonia lakói révén is — teljes tudatában voltak annak, hogy az ország nyugati részével a régi római Pannonia került a magyarok birtokába. A kereszténység felvételével a magyar király és népe különös tiszteletben részesítették a hazai földről, a pannoniai Sabariából származott Szent Mártont, kinek tiszteletét bizonyára Pannonia részben már keresztény szláv lakóitól örökölték. István Szent Márton nevével indult küzdelemben a pannoniai részen ellene támadott reakciós mozgalom ellen s a győzelem után a pacifikált terület nagy részének dézsmáját is első egyházi alapítása, a pannoniai Szent Márton tiszteletére épült monostornak adományozta. A monostor a *keresztény Pannonia* legnagyobb képviselője, Szent Márton, szülőhelyének, a győrmegyei *Sabariá*-nak,¹ közelében levő hegyen

¹ Avval a véleménynyel szemben, mely Mártont a másik Sabariából (Szombathelyről) származónak állítja, v. ö. Ph. Rendtörténet. I. 6—7. l. — Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a hagyomány a XI—XIII. században nem ezt, hanem a győrmegyei Sabariát tartotta Szent Márton szülőföldjének.

épült. A hegyet, a monostor helyét, mintegy képletesen abban összpontosítva a régi keresztény Pannoniával való kapcsolat eszméjét, «*Pannonia Szent Hegye*»-nek, vagy a «*Pannonia fölötti Szent Hegy*»-nek nevezték.¹ A régi Sabariát és mellette, a monostor közvetlen szomszédságában alakult új telepet, falut «*Pannonia*» néven kezdik emlegetni. Sabaria és az új telep — Szent Márton tiszteletére épült közös templomukkal — teljesen összeolvadtak s hol «*Pannonia*»,² hol «*Sabaria*»³ néven szerepelnek a forrásokban. A XIII. században a tudákos képzésű Pannoniát s az idegenül hangzó Sabariát a nép nyelvén alakult *Alsók* szorította ki.⁴ Ez lett a község magyar neve.

A *Pannonia* név tehát a keresztény magyar királyság megalapításához szoros kapcsolatokkal fűződik s nem csodálatos, hogy vele együtt ősi lakóinak neve, a «*Pannonii*» is új életre kelt. A magyar királyok a XI. század első felében az ország szervezetének megfelelőbb s nyugati forrásokban is használatos «*magyarok királya*» címet viselték. E cím Pannoniával csak úgy volt kifejezhető, ha a nép nevéül a «*Pannonii*» nevet alkalmazták. Volt-e e nevének közvetlen előzménye a pannoniai szlávtságban? ma már nem állapítható meg, de nagyon valószínűnek látszik. Feltehetjük, hogy úgy Szent Márton különös tisztelete, mint *Pannonia* és a *pannónok* neve a nyugati országrész keresztény szláv lakóinak közvetítésével jutott a magyarokhoz. A szlávok viszont bizonyára a IX. századi frank uralom idején náluk

¹ Szent László conscriptiója: «supra montem Pannonie.» Ph. Rt. I. 590. l. Szent Imre legendája: «in sancto monte Pannonie.» Florianus: Fontes. I. 131. l. — Paschal pápa 1102: «in monte supra Pannoniam.» Ph. Rt. I. 592. l. — Pannonh. alapítólevél u. így. Ph. Rt. I. 589. l.

² Szent László: «primum predium est Pannonia». [Ph. Rt. I. 591. l. — 1226: «ecclesia de Pannonia». U. o. 681. l.

³ A pápák 1102., 1216., 1225., 1232. évi okleveleiben. U. ott.

⁴ V. ö. mindezekre Ph. Rt. I. 191–201. l. — *Erdélyi felteszi*, hogy a «mons supra Pannoniam» kifejezésben a P. már a falura vonatkozik.

járt hittérítők és papjaik révén¹ váltak e hagyományok birtokosává. A közvetlen hagyományozás — a népvándorlási kor mozgalmait, a pogány hunok és avarok többszázados uralmát s a szlávok későbbi letelepedését figyelembe véve — semmiesetre sem látszik valószínűnek. A *Pannonia* ország-név magyarországi meghonosodásában az egykorú német és itáliai szóhasználatnak is része volt.

A XI—XII. századi magyarországi latinságban — különösen a dunántúli eredetű forrásokban — *Pannonia* és *Pannonii* Magyarország és a magyarok jelölésére voltak használatosak. A magyar királyok magukat Szent Lászlóig «*rex Pannoniorum*»-nak is nevezték. A külfölddel szemben és ünnepélyesebb, országos érvényű hivatalos intézkedésekben azonban a neveket és címet sohasem alkalmazták, mert eredeti — az *Ungaria*, *Ungari* és *rex Ungarorum*-nál szűkebb — értelmük mindenkor ismeretes volt.

HÓMAN BÁLINT.

¹ Ez annál valószínűbb, mert a pannoniai Szent Márton toursi püspök volt s a frank birodalomban — később Franciaországban — is különös tiszteletben volt része.

A KÚNOK ETHNIKUMÁHOZ.¹

Hazai irodalmunkban meglehetősen kevesen foglalkoztak a népvándorlás keleti phasisainak mozgatóival, a törökséggel. Östörténetünk kutatásánál a nyelvészet és az archæologia eredményei mellett csak a török (és hozzátehetjük bátran, hogy a mongol) népek történetének a lehetőségig való tisztázása tudna útbaigazítást adni, de a történelmi geographia subtilis ismerete és a rendkívül különböző genreű forrásvariánsok által szükségessé tett összehasonlító forráskutatás, a melynek segítségével az V—XIII. század török-mongol népeinek története bizonyos fokig tisztázható, csaknem emberfeletti szorgalmat és kitartást kíván.

A történelmi geographiát említettem, mint főstudiumot. Ha valaki megpróbál azoknak a népeknek a történetéről írni, melyek nyolcz századon keresztül folyton váltogatták egymást a Mančúriától a Dnyeperig terjedő területen, megdöbbenve tapasztalja, hogy milyen nehézségekkel áll szemben. Nem a források csekély száma érinti a kutatót leginkosabban,² hanem az, hogy jóformán lehetetlen őket összhangzásba hozni. Mikor már minden kritérium cserben

¹ Ez a czikk eredetileg úgy készült, mint J. Marquart új művének «Über das Volkstum der komanen» (kiadva Osttürkische Dialektstudien v. W. Bang u. J. Marquart, Berlin, 1911. Abh. d. k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen B. XIII. 1.) az ismertetése. Tekintettel arra, hogy eléggé nagy nehézségekbe ütközik Marquart művének a megszerzése és az élvezése, bővebben ismertetem eredményeit, szem előtt tartva a magyar tudomány eredményeit is, a mit a szerző nem tehetett.

² A török emlékeket szépen ismerteti Thury József «Török nyelvemlékek a XIV. század végéig» című értekezésében. Értek. a nyelv- és széptud.-ok köréből, 18. kötet.

hagyott bennünket, egyetlen segítőeszköznek csak a történelmi geographia marad. Gondoljuk meg, hogy főforrásaink khinaiak, s ezek adatait kell a byzanci, arab és perzsa krónikákkal és itinerariumokkal összeegyeztetni.

Hasonlóképen fáradságosak és kétes értékű eredményekkel fenyegetnek ezen a területen az ethnologiai kutatások is. Nem lehet nemzetekről beszélni, csak birodalmakról, nem népekről, csak törzsekről. Úgy a törökség, mint a mongolok beláthatatlan sokaságú törzsek conglomerátumából állott, melyekből időbeli és térbeli távolságoktól nem determinálva, egy-egy harcias törzs, egyesítve a legkülönbözőbb ethnologiai jellegű törzseket, hatalmas, de sokszor annál rövidebb életű birodalmakat alkotott. Valamennyi népnek közös sorsa az, a mi a magyarokkal és a besenyőkkel történt, hogy egyes ágaik letörtek törzsükről, s más népek kötelékében, más területen éltek tovább. A legtöbb esetben beolvadtak egy birodalomba, melynek a sokszor minoritásában levő uralkodó törzs csak nevet adott. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert valamennyiök culturája meglehetősen egységes volt, összehasonlításuknál csak kvantitásról lehet szó, kvalitásról alig.

Ezek meggondolása után csak az első pillanatban csodálatos, ha az olyan homogénnek gondolt birodalomban, a milyennek mi a tizenharmadik század közepéig virágzó kún birodalmat elképzeltük, a legkülönbözőbb népelemeket fogjuk találni, nem mint beolvadt alattvalókat, hanem mint uralkodó törzseket.

* * *

A XI század végétől a XIII. század közepéig félelmes módon szerepel egy nép az orosz, byzanci és magyar krónikákban. A byzanciak eleinte *Ούζοι*-nak, később hunoknak vagy *Κόμανοι*-nak, a mi forrásaink Cumaninak vagy Chuninak, s végül az orosz évkönyvek polovcoknak nevezik őket.

Az úzokat Konstantinos Porphyrogenetos említi először: «Tudnivaló, hogy a besenyők kezdetben az Atil folyó-

nál tanyáztak, valamint a Jeich folyónál is, a khazárok¹ és az úz nevűek szomszédságában. Azonban ötven év előtt az úgynevezett úzok a khazárokkal egyetértve és megtámadva a besenyőket, győztesek maradtak, és ezeket kiűzték a saját tartományukból és azt az úgynevezett úzok szállották meg mai napig.² Ekkor tehát, 894 körül a besenyők végleg átszorultak a Volgán, régi legelőiket a Volga és az Ural között elfoglalták a γūzok. Al Masūdi is megemlékezik róluk annyiban, hogy szerinte télen többször átkelnek lovas csapataik a Volga jegén, s beűtnék a khazár birodalomba.³

A nyugati török birodalom megdőlése után a Čui és Talas vidékén levő legelőket elfoglalták a qarluqok (a VIII. század közepén), s maguk a nyugati törökök, az on oqok (on oγūzok) egyre jobban eltolódtak északnyugat felé, s maguk előtt tolták a besenyőket, a kik az Alsó-Jaxartes mellékén tanyáztak. Maguk a besenyők valószínűleg szintén hozzátartoztak a nyugati török birodalomhoz, s annak a megsemmisülése után a kangarok (azelőtt kangäriszek) külömböző törzsekből új confederatiót alkottak az említett területen.⁴ Ez az eltolódás azután 900 körül fejeződött be a fenn előadott módon.

A γūz névvel már Kül Tigin siriratán találkozunk. E szerint a keleti török fejedelem halotti ünnepén a tür-

¹ Khazárt fordítok, mivel világosan iráshiba a kiadásban levő Μαζάρους (V. ö. Darkó könyvéről írott bírálatom, Tört. Szemle, III. évf. 394. l.).

² Const. Porp. De administrando imperio. cap. 37. p. 164. e. B. Ιστέον ὅτι Πατζινακίται τὸ ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸν ποταμὸν Ἀτλήτην αὐτῶν ἔχον κατοικήσιν, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν Γεήχ, ἔχοντες τοὺς τε χαζάρους (a szövegben Μαζάρους) συνοροῦντας καὶ τοὺς ἐπονομαζομένους Οὐζ. πρὸ ἐπὶ τῶν δὲ πεντήκοντα οἱ λεγόμενοι Οὐζ μετὰ τῶν χαζάρων ὁμονοήσαντες καὶ πόλεμον συμβαλόντες πρὸς τοὺς πατζινακίτας ὑπερίσχυσαν, καὶ ἀπὸ τῆς ἰδίας χώρας αὐτοὺς ἐξεδιόξαν, καὶ κατέσχον αὐτὴν μέχρι τῆς σήμεροι οἱ λεγόμενοι Οὐζοί...»

³ Marquart «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge». Leipzig, 1903. 330. l.

⁴ Th. Houtsma «Die Ghuzenstämme». Wien. Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes. 2. B. 1888. ; Marquart «Über den Volkst. d. Kumanen». 35. l.

gišek, vagyis a nyugati törökök khaganja «az oγūzok bölcs pecsétörzője, Maqarač» által képviseltette magát.¹ Könnyen feltehető tehát, hogy az on oq v. on aymaq (= tíz nyíl) elnevezés mellett korán használták a nyugati törökök az on oγūz nevet is.

Ezzel a kulccsal megfejthető az ujugurok őstörténetében szereplő két népcsoport on uγjur és toquz uγjur elnevezése is: ezek megfelelnek a historiai on oγūzoknak és toquz oγūzoknak, vagyis a nyugati törökségnek és a keleti törökségnek. A későbbi ujugur birodalomban (a VIII. század közepén alakul) az arkhaikus toquz oγūzból, melyet senki sem értett meg, toquz uγjur lett, s ennek az analogiájára lett az on oγuzból on uγjur.

Megjegyzendő, hogy az on uγjur nevet megtaláljuk már a VIII. század közepén Bojun Čur ujugur khagán sírfeliratán.² Ámde itt úgy szerepel, mint arkhaizmus, mint olyan név, mely a VII. század elején még tényleg használatban lehetett. Nem volt ez egyéb, mint egy, a tiēt-lik conföderation belül (a hung-nuk utódai) 600 körül megalakult ujugur politikai conföderatio elnevezése, melyet az általános oγūz név mellett csak meglehetősen ephemer-jellegű politikai elnevezésnek tekinthetünk.

E szerint a következőképen tisztázhatjuk a fogalmakat:

oγūz (oq-uz = nyílas emberek [?]) = Ὀγώρ, egy csomó török, esetleg nem török fajú nomád törzs összefoglaló neve, a legrégebb és legállandóbb elnevezés.

On oγūz (= a tíz oγuz) = Ὀννοογῶροι, mely mellett régebben az on oq és az on aymaq név is előfordul, a nyugati törökök hivatalos elnevezése.

On uγjur (= a tíz uγjur) egy 600 körül virágzó conföderatio neve, a melyhez hozzátartoztak a tulajdonképeni ujugur törzsek is.

¹ Marquart i. m. 35. l.

² V. ö. G. H. Ramstedt «Zwei uigurische Runeninschriften in der Nordmongolei». Journ. de la Société finno-ougrienne XXX. Helsingfors, 1913. Idézve Marquartnál i. m. 199. l.

Toquz oγūz (= a kilencz oγuz), egy, a hetedik század óta kimutatható újabb confederatio neve, mely az előbb említett on ujγur confederatio több törzsét magában foglalta, s a melyben a vezérszerepet a tulajdonképeni ujgurok vitték.¹

A γūzok két főcsoportra oszlottak: az uëuqokra (vagy üëüqökre) és a buzuqokra. Háborúban az előbbieket képezték a sereg balszárnyát, a buzuqok a jobbszárnyat. Akkoriban szokásos politikai és katonai felosztás volt ez, a melyet még ma is megtalálunk a qara-qyryzeknél. A két alcsoport mindegyikébe még tizenkét-tizenkét törzs tartozott.² A IX. század elején az oγūzok, épen úgy, mint a qarluqok, egy-egy jabγu kormányzása alatt állottak, s valószínűleg elismerték az ujgurok fenhatóságát.³

Azt már említettük, hogy a γūzok át-átnyargaltak a Volgán, a hol a meggyengült khazár birodalom meglehetősen olcsó prédának kínálkozott; nagyobb szerepet azonban egyelőre még sem az orosz, sem a byzanczi, sem a magyar történelemben nem játszottak.

A XI. század közepén hatalmas nomád nép jelenik meg a Dnyeper mellékén. Erejét megérik nemcsak a besenyők, hanem a magyarok, byzancziak és az oroszok is.

Legtöbbet szenvedtek tőlük az oroszok. Már első felépésük véres veszedelem volt rájuk nézve, s a megjelenésük által keltett rémületet legjobban első annalistájuk, Nestor szavaival jellemezhetjük: «A polovcok elsőizben rohanták meg az oroszokat... Isten vétkeink miatt szabadította ránk ezeket a pogányokat; Russia fejedelmei megfutottak és a polovcok győztek; mert Isten haragjából küldi az idegeneket az országok ellen és akkor megalázva

¹ Marquart i. m. 35—38. l. és 199—201. l.; Munkácsi Bernát «Az ugor népnévezet eredetű» című értekezésében (Ethnographia. VI. köt.) helyesen állapította meg az ugor név fogalmi körét.

² Houtsma i. m. 220—221. l.

³ Marquart i. m. 37. l.

visszatérnek az emberek az Urhoz». ¹ A polovcok kezdettől fogva rendkívül agresszíven viselkedtek. Mig az úzokról félszázadon keresztül alig hallottunk, most egységessé tömörülve kegyetlenül pusztítanak távol eső területeken, mindig hajlandók rablókalandokba bocsátkozni. Önkéntelenül is felmerül az a feltevés, hogy a polovcok egy, az úzoknál sokkal energikusabb, azoktól független individualis jelenség.

Tudtommal irodalmunkban még mindig az a feltevés uralkodik, hogy a polovcok, illetve a kúnok azonosak az úzokkal. Megtaláljuk ezt az egyeztetést Hunfalvinál épen úgy, mint Vámbérynél, gróf Kuun Gézánál és Mészáros Gyulánál. ² Annál fontosabb Marquartnak csálhatatlanul bizonyos véleménye, hogy a XII. század hatalmas kún birodalmában nem az úzok játszották a főszerepet, hanem egy más fajbeli törzs volt az, a mely hatalmas conföderatióba egyesítette őket.

Ezen új törzs ethnikai jellegéről csak a név ad némi felvilágosítást. Vallására nézve nagyon eltérők a vélemények. Valószínűleg sok keresztény volt a rabszolgái között, talán mohamedán volt már nagy részben, de a legtöbb még mindig pogány maradt. A török népek tulajdonképpen egy istent imádtak, a firmamentumot, ilyen lehetett a kúnok vallása is, tehát ethnikumuk megállapításánál egészen indifferens lenne, ha bővebben ismernők is. ³

A polovc név tartalmát már sokan vizsgálták, meglehe-

¹ Chronique dite de Nestor, traduite par L. Leger. Paris, 1884; a 6569 (1061) és a 6576 (1068) évhez. 138. és 142. l.

² Hunfalvy «a kún vagy Petrarca codex és a kunok» (Akad. Ért. a ny. és széptud. kör. IX. 1881) 13 l.: A kúnok tehát úz név alatt látásunk körébe a Kr. ű. 880—900 tájban esnek...; Vámbéry «A török faj». Budapest, 1885. 460. l.; «A turkománok egy-egy része úz vagy kún (kuman) gyűjtőnév alatt nyugot felé vonult...; Gróf Kuun Géza «Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX. és X. században». Erd. Múzeum 1893. 436. l.: «Az oghuz v. guzz törzsekből a kúnok... már régebben kiváltak...»; Dr. Mészáros Gyula «Magyarországi kún nyelvemlékek». Budapest, 1914. 13. l.: «A kúnok régi ogúz, uz nemzeti (!) neve...»

³ Marquart i. m. 33—34. l.

tősen kevés sikerrel. Hammer—Purgstall véleménye sokáig uralkodott: «weniger zweifelhaft ist der Ursprung des Namens der Polowzer, welcher nichts anderes als die Usen der Steppe heisst, indem das russische Pole nur die Übersetzung des türkischen Descht, und Owz nur eine breitere Aussprache (!) von Us...»¹ Vámbéry még elfogadja Hammer véleményét.² Nagyon korán megindult a tudós etymologizálás, hogy ezt a nevet a régi parthusokkal hozzák összeköttetésbe. Ugyanolyan naiv tévedések keletkeztek azután ebből, mint mikor a dánok nevét a dákokéból vezették le, Dániát Dáciiából. Sajnos, még gr. Kuun Géza is, rossz elméletek után indulva, azt hitte, hogy megtalálhatja a kúnok őseit a classikus íróknál. «Ex iis, quæ supra diximus, id quoque sequitur, Cumanos cum Parthis coniunctissimos fuisse...»³ kiált fel, miután a parthusok nevét sikerült neki a török barmak igéből levezetni, s miután Pliniusnál talált egy Commani nevű népet és egy Cumania nevű kastélyt.⁴ A Comani népnév (Melanál, Plinius forrásánál Choamani) azonban Ktesias Χωρα μναίωι-*ra* vezethető vissza, s úgy ennek, mint a híres alánvárnak a legkisebb köze sincs a kúnokhoz.⁵ Ép oly elhibázott dolog, mikor ugyancsak Kuun az Alsó-Volga mellett már a Kr. utáni II. században Val-okat keres (v. ö. a német íróknál előforduló Falones nevet) Ptolemaios és Plinius után.⁶ Ptolemaios tudniillik azokat a népeket, melyek a térképen már nem fértek el a Kaukázusban, egyszerűen kivetítte a síkságra. Az őnála

¹ Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Pest, 1840. 18. l.

² Vámbéry «A magyarok eredete». 1882. 98. l.

³ Gr. Kuun G. «Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum». Budapest, 1880. p. LXVIII. V. ö. Relatium Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I. 74. l.

⁴ C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII. ed. C. Mayhoff Lipsiæ 1906. I. VI. C. XVI. p. 449.

⁵ Marquart i. m. 185. l.

⁶ Relat. I. 84. l.

előforduló Ὀζαλοι megfelelnek a Tabula Peutingeriana-n a Kaukázus közepén elhelyezett divaloknak.¹

Az összes hasonló hangzású, illetve hasonló értelmű neveket könnyen meg lehet érteni, ha az orosz polovc nevet helyesen magyarázzuk. A polovci, illetőleg polovec név nem ethnikai tartalmú elnevezés, hanem az orosz половец = fakó (fahl, hellgelb) melléknévből képződött. Ebből lett a lengyel krónikák Plaucija, a cseh plawci, a magyar palócz, s a németeknél Falones, Phalagi, Valvi, Valewen, Valwen.² A legmeggyőzőbb bizonyíték ezen elmélet helyességére Brémai Ádám megjegyzése: «Ibi sunt homines pallidi, virides et macrobii, quos appellant Husos...»³ Ezek a sápadt, hosszúéletű emberek, a kiket ő a huzokkal azonosít, csak a polovcok lehetnek. Még a név két változatára idézhetünk egy-egy meggyőző példát. A német elnevezés latinizálását Falones alakban feltaláljuk Freisingi Ottónál: «...Pecenati et hii, qui Falones dicuntur, crudis et immundis carnibus... vescuntur»⁴ és Ruysbroek említi, hogy a kunokat a németek Valani-nak nevezik.⁵ Nagyon fontos lenne, ha a kunok külső habitusáról, arcuk és hajuk színéről, szokásaikról lehetőleg sokat tudnánk, mert akkor meglenőnk a polovc elnevezés okát is.

Jóformán teljesen megfejtethetlen a qoman, Comanus, Cumanus elnevezés. Tudvalevőleg a byzanci íróknál, valamint csaknem az összes nyugati népeknél általánosan használatos volt ez a név. Hogy gr. Kuun Géza tévedett, a mikor Pliniusnál meg akarta találni a kúnok ezen elnevezését, arra már előbb rámutattunk. Hasonlóképen alig kell említeni, hogy hihetetlenül naiv Marmorstein Arthur feltevése, a ki a Tiglat-Pileser asszir király (élt Kr. e. a XII.

¹ Marquart i. m. 176—7. l.

² Marquart i. m. 29. l.

³ Adami «Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum». I. IV. c. 19.

⁴ Chronicon a 897. évhez.

⁵ Marquart i. m. 173. kk. l.; az összes változatok és megfigyelési kísérletek felsorolását összeállítja.

században!) ékiratos emléken szereplő kumani nevű népnél felveti azt a kérdést, hogy «vajon nem a kúnokról szól-e itten az első történeti hír?»¹

Hammer—Purgstall nem mer a név etymonja felett dönteni, csak épen megemlíti egyes lehetők látszó feltevéseit, hogy a Cumani név talán összefügg a turkomannal, vagy a Kuma folyó nevével, vagy a régi Cumania nevű kastélylyal,² szóval feltételezi azt, hogy ezt a nevet tisztán a nyugati irodalomban csinálták tudóskodó etymologizálással. Vámbéry theoriája még kevésbé állja ki a kritikát: «A mi a Kuman vagy Koman elnevezést illeti, úgy hisszük, nem tévedünk nagyot, ha e nevet . . . magyar eredetűnek tartjuk, melyhez csak a latin -anus képző járult.»³ Persze Vámbéry nem vette tekintetbe, hogy ezzel az elnevezéssel a legkülönbözőbb népeknél találkozunk, melyek bajosan kölcsönözhatték a magyaroktól. Annak az általános feltevésnek, mely a Cumani elnevezést a Kuma folyóval hozza összefüggésbe és nyugati eredetűnek tartja, hathatósan ellentmond az, hogy a Kuman név előfordul ugyanis, mint egy polovc vezér neve, azon húsz vezér egyikéé, a kik az 1103-iki véres csatában elpusztultak.⁴

Kimutathatólag két népnél találjuk meg a qoman nevet. Mikor Mihály antiokhiai patriarkha elbeszéli a törökök vándorlását, előadja, hogy mint osztak ezek három részre és hogyan költöztek más-más világtáj felé. «Azok pedig, a kiket a sors az északi oldalra utalt, a görögök birodalmának a határán vannak, északra tőlük, és qomaninak nevezik őket, a mint ezt azon tartomány neve magával hozta . . .»⁵ Hogy Mihály felfogása anakhronistikus, azt eléggé világosan látjuk, ha az utolsó megjegyzését figyelembe vesszük; ő csak a korábban fennálló helyzetet írta le (a XII. század második felét).

¹ «Az ékiratok ,kumani' népéről». Keleti Szemle. V.

² I. m. 18. l.

³ «A magyarok eredete». 97. l.

⁴ Nestor az 1103. évhez. LXXXV. c. 219. l.

⁵ Idézve Marquartnál i. m. 32—33. l.

Rašid addīn Tarich-i-Ghāzānījában találjuk a következő adatot. Ujğuristān lakói az ő leírása szerint két folyam területén telepedtek le. Azokat, a kik a tiz folyó területén laktak, on ujğuroknak, a kik a kilencz folyóén, toquz ujğuroknak nevezték. A tiz folyó közül a két utolsót Qumlānčunak és Ütikānnak hívják. Az előbbi mellett az ong nép lakott, az utóbbi mellett Qoman aty-k.¹ A felemlített folyónevek ismeretesek előttünk, előfordulnak más forrásokban is, s azokból kitűnik, hogy nem folyó-, hanem tartománynevek. Qumlānčuban született az ujğur hagyomány szerint Buqu khán, a ki az ujğurokat a manikhāusok vallásával megismertette, vagyis a históriai Buqu khagan.² Sem Qumlānču, sem Ütikān fekvését pontosan nem tudjuk meghatározni. Ez utóbbi mindig úgy szerepel, mint a török hatalom középpontja, a melyet a hegemoniára emelkedő nép sietett elfoglalni, hogy mintegy külsőleg is bebizonyítsa uralmát. Thomsen a Changai hegységgel, illetve a Déli-Altáj keleti ágaival azonosítja, s az ő feltevése még a legvalószínűbb.³ Annyi bizonyos tehát, hogy mindkét hely drága volt a törökség előtt, az első, Qumlānču a Jelengä és a Toɣla melléki ujğur őshazát jelölhette, Ötükān pedig a török törzshazát, mely 744 óta az ujğurok hatalmában volt. Ha tehát Rašid addīn ezekre a területekre ongakat és qomanokat helyez, ezek csak későbbi betolakodók lehettek ott.

Egy nagyon valószínű feltevés kínálkoznék. A mint Rašid addīnnál az ongak és qomanok a szent földek lakói, vagyis ők állanak a keleti törökség élén, más íróknál, nevezetesen al Bērūnīnál a qūnok és a qajyk visznek vezető szerepet. Meg lehetne tehát kockáztatni azt a hypothesis-t, hogy ugyanazoknak a népeknek különböző elnevezéseivel találkozunk s hogy a qūnok qoman nevüket talán egy Qoman nevű vezérük után kapták. A talány ilyenfajta megoldásának azonban ellentmond az a körülmény, hogy az ong nép terüle-

¹ W. Radloff «Das Kudatku bilik». I. T. St. Petersburg, 1891. XXV—XXVI. l.

² U. o. XLIII—XLIV. l.

³ Inscriptions de l'Orchon déchiffrées. 152. l.

tének fekvése azonos a keresztény kerait-tatárok területével, a kik az Orgon és a Tola partjain a Qaraqorum hegység szomszédságában laktak. Így az előbb említett ong törzs ezen nevét tényleg Ong khántól kapta (= János presbyter), a ki Čingiz khán korában a keraitok fejedelme volt. Az előbbi ong qoman = qajy qūn összevetésből tehát ki kell vennünk a qajykat, s így természetesen elesik a qoman = qūn azonosságáról való feltevésünk is. Egyelőre tehát a qoman név megfejtethetetlen.¹

A qun névvel meglehetősen sokszor találkozunk a török népek történetében.² A nagy chwārizmi asztrologus, al Bērūnī felsorolása szerint a qajyk és a qūnok lakóhelye még a qyryzekétől és a toɣuzɣuzokétól (ujgurok) is keletre feküdt, tehát valahol a qytai-k határán lehetett, s ez a két törzs volt a legkeletibb török törzs.³ Még értékesebb egy másik, Muḥamed-i 'Aufīnál előforduló értesítés. A török törzseket sorolja fel ő is, s többek között a következőket jegyzi meg: «Hozzájuk (t. i. a törökökhöz) tartoznak továbbá a ma(u)rqák, a kiket qūnoknak neveznek. Ezek Qytā tartományból vándoroltak ki és elhagyták saját szállásaikat a miatt, mert legelőik szűk volta... (lacuna) ... Kinči b. Tuchfār (?) a khwārizmšah közülök való volt. Azután egy qajy nevű csapat rohanta meg őket, a kik, mivel számra és hadi készültre nézve felettük állottak, kiűzték őket a saját legelőikről. Erre a Sārī tartományba vonultak (Tabarisztanban) és Sārī lakói a turkmānok tartományába költöztek. A ɣūzok a besenyők tartományába mentek az Örmény-tenger partjai mellé...»⁴

Ez az elbeszélés jelentékenyen segít bennünket a qūnok vándorlási idejének meghatározásában. Az itt szereplő

¹ Marquart i. m. 58—64. l.; 203. l.

² Nemi tudom, honnan vette Vámbéry azt az állítását, hogy ott «a kún ethnikai elnevezés Ázsiában egyáltalában nem, és a vele jelzett török népnél még kevésbé volt ismeretes». A magyarok eredete. 91. l.

³ Marquart i. m. 39. l.

⁴ Marquart i. m. 41. l.

khwārizmšah, ha helyes nevét nem is tudjuk megállapítani, bizonyára 1097-ben volt Khwārizm kormányzója. Ha ő qūn származású volt, úgy a qūnoknak már régen meg kellett jelenniök Khwārizmben, hogy közülök válaszzanak kormányzót. Maga az elbeszélés nem egységes típusú, vannak benne arkhaizáló vonások; így a mít a γūzokról mond, azokat egy X. századból származó forrásból meríthette, hiszen tudvalevő dolog, hogy a besenyők már a IX. század végén kiszorultak régi legelőikről. Rendkívül fontos az, hogy 'Aulī a qūnokat és a qajykat nem számítja még a γūzokhoz, ellenkezőleg élesen megkülönbözteti őket egymástól.

Ibn al Apīr már a hedsra 408-ik événél megemlíti (1017 máj. 30—1018 máj. 19), hogy a törökök felkerekedtek Khina szomszédságából, s megtámadták a beteg Toṛān kasyāri khān országát. Ennek azonban még sikerült kivenni őket. Lehet, hogy igaza van abban a krónikásnak, hogy ekkor még sikerült viasszaszorítani őket, de az is lehet, hogy már ekkor, vagy csak nagyon kevéssal később először a qūnok. azután a qajyk benyomultak a γūzok területére, az Alsó-Jaxartes mellékére.

Ezek a qūnok azonban, a kik Khwārizm steppéin maradtak, s a kiket a qajyk Sāriba szorítottak, csak egy töredéke volt a qūn népnek. A nagyobb rész már előbb kiköltözött Európába, s a Don vidékén állapotott meg. Ha meggondoljuk, hogy 1017—18 körül kezdődött a qytai-k nagy vándorlása nyugat felé, és az 1049-ik év körül lépnek fel a polovcok a besenyők földjén, könnyen beláthatjuk, hogy a qūnok vándorlása valamely népvándorlásnak egyik jelensége.¹ Az előbb említett két dátum közé eső harmincz év alatt kellett a qūnok vándorlásának történnie. Ezt a feltevést megerősíti az örmény Urhai Mathēos krónikája is: «... Az örmény időszámítás 499. évében (1050/51 Kr. u.) a rómaiak házában nagy zavarodás támadt és sok tartományt emésztett el a kard éle. És iszonyú öldökléseket és keserves napokat okozott a pacenikk'-ek dögfaló istentelen piszkos népe, a go-

¹ Marquart i. m. 47—48. l.

nosz és vérivó bestiák. Mert a kigyók népe felkerekedett és leverte a fakókat, és a fakók felkerekedtek és leverték az úzokat és a besenyőket és egyértelműleg a rómaiak háza ellen támadtak...»¹ Egy pozitív dátum a qūnok első szereplésére nézve, de egyúttal bizonyíték arra is, hogy Mathēos még tudott arról, hogy a polovcok és az uzok nem voltak homogén népelemek.

Ha kb. 1050. a terminus ante quem a qūnok bevándorlására nézve, úgy egy terminus post quem-et is meg lehet állapítani. 1030-ban még Ibn al Apīr említi a khazár birodalmat, a melybe egy kurd rablófőnök betört, de visszavonulása közben a khazárok utolérték és megsemmisítették seregét.² Ez a khazárok utolsó említése. Később birodalmuk helyén Saqsyn várost és tartományt találjuk. Ez nagyon valószínű, hogy a régi khazár főváros, Sārighšāhr helyén feküdt, de lakói már nem khazárok voltak, hanem γūzok. Könnyen feltehető, hogy a qūnok végleg megsemmisítették a khazár birodalmat, s a khazárok kénytelenek voltak visszahúzódni előlük a Kaukázusba és a Krim-félszigetre. 1030 és 1049 között kellett tehát a qūnoknak a Don környékén megjelenniök.

Előbb említettük, hogy a qūnok a qajykkal együtt a legkeletibb török törzs lehetett, s így valahol K'i-tan határán lakhatott. Némi valószínűséget kölcsönöz ennek a feltevésnek a náluk előforduló Kytan, Kitan-opu név, világos utalás Qytára (a mai Kelet-Mongolország, a Bajkál-tótól keletre).³ Talán ezzel a névvel áll rokonságban a mi történelmünkben szereplő Kuthen király neve is.

A qūn, mint ethnikai jelölés, a legtöbb turko-tatár népnél kimutatható. Ebben mellőznünk kell egész csomó régi névvel való rokonságát, a mit pedig azelőtt szívesen emlegettek. Így mindenekelőtt lehetetlen összeköttetésbe hozni a *qūn* nevet a hung-nuval (régibb alak kung-nu), a

¹ Marquart i. m. 54—55. l.

² Marquart i. m. 56. l.

³ Nestor az 1095. évhez. LXXVIII. c. 1901. és az 1103. évhez LXXXV. c. 219. l.

φᾶνοι, φᾶροι, φᾶνοι, Phuni, φῶνοι, Chrini, Τροναῖοι etc. a Kr. u.-i III. századból fenmaradt geographiai munkákban található nevekkal. Az első, úgy látszik, gúnynév volt. a turfáni kü-suk indog. nyelvén a «kun» mindenesetre annyit jelentett, hogy «kutyák». Az utóbbiak a bhantta vagy bhuta-név különböző átírásai, s kétségkívül a tibetieket értették rajtuk.¹

Hasonlóképen nem szabad a qyryzek khinai kien-kün nevét esetleg egyeztetni a qūnnal, mivel valószínűleg semmi egyéb, mint a qyryz (illetőleg vocálharmónia nélkül kirkuz) név khinai átírása. Gabriel Devéria a kien-kün nevet két elemre bontotta és összefüggésbe hozta a Kem (Jenisszei) és kün (Orqon) folyónevekkel, s fogalmi körét ezen két folyó között lakó népre értelmezte. Ez a vélemény már azért is hibás, mert a qyryzek eredetileg kb. a mai szemi-palatinszki kormányzóságban laktak, épen mikoriban az említett nevük előfordul, s csak később szorultak keletre, a Jenisszei forrásvidékére.²

Ellenben joggal kereshetjük a qūn nevet, mint népnevet, az ā-sun-ok fejedelmeinek kun-bok, illetve kun-bi címében. Ezeknek az ā-sunoknak a fajiságát nem tudjuk bizonyosan meghatározni, de alighanem iráni maradékok voltak, kik nyelvükben hamar turkizálódtak. Mivel egész sor fejedelmük nevében szerepel a «bi», feltehetjük, hogy ez megfelel a török bāg, bāj titulusnak, s kun-bi annyit jelent, mint a kunok bégje. Hogy azután a qūn és ā-sun nevek milyen viszonyban vannak egymással, az még felderítésre vár. A másik lehetőség az, hogy a «kun» ebben az esetben csak adjectivum «nagy», «hatalmas» jelentéssel.³ Valószínű, hogy az ā-sunok az on oꝛuzokkal szoros összeköttetésben állottak; erre vall legalább is ősmondáik hasonlósága, a melyekben egyformán szerepel a farkas-dajka.⁴

¹ Marquart i. m. 64—65. l.

² Marquart i. m. 65—68. l.

³ V. ö. K. Shiratori cikkét «Über den Wu-Sun-Stamm in Centralasien». K. Sz. 3. k. 138—139. l.

⁴ Marquart i. m. 68—69. l.

Priskos beszéli el, hogyan szedte rá Peirozes (Pērōz) perzsa király τὸν κοῦρραν τὸν Οὔνων (sc. τῶν κίθαριτών) ἡγεμόνιον; mikor tudniillik a kidaríták kunkhánja megkérte a perzsa király nővérének a kezét, az egy rabszolgálót öltöztetett fel fejedelmi ruhába, s azt adta hozzá nőül.¹ A kidarítákat a dzuan-dzuanok (avarok) szorították a Balkhánhoz (a krasznovodszki öböl mellékére), birodalmuk a fehér hunnokra, főleg a cöl törzsre támaszkodott. A κοῦρραν mindenesetre méltóságnév, semmi egyéb, mint qūn qān = a qūnok khánja. A khánról tudjuk, hogy az a hephthalitáknál használt cím volt, s a qūn nevet is meglehetősen valószínűséggel hozhatjuk velük összefüggésbe. A fehér hunnok az indiaiak hūṇa, felsorolásokban sita (vagy śvēta) hūṇa és hāra hūṇa néven ismerik. Az első névvel kétségtelenül a fehér hunnokat jelölték, így az utóbbi aligha lehet egyéb, mint a török qara qūn = fekete qūn. A śvēta hūṇa hephthalita eredeti hangzása aligha lehetett egyéb cagan qūnnál. Ebből annyit mindenesetre következtethetünk, hogy vagy a fehér hunnok, vagy a történetileg először szereplő horda neve qūn-nak hangzott. A chionita elnevezés arkhizálás.²

Régi etymologizálás eredményeként a pannoniai avarok nevében is megtaláljuk, mint a név második elemét, a qūn nevet. A varqūnok (Οαρχωῖται) Menander említi először; szerinte Τορξάνθος (Türk-šad) török fejedelem szemükre hányja a rómaiaknak, hogy képmutatók, csalárdak, mert elősegítették rabszolgáinak, a varkhonitáknak szökését. A legteljesebben Theophylaktos Symokatta adja elő ezen nép eredetét és Pannoniába jutások történetét: «Ezen győzelem által... nagy önbizalmat nyerve... az avarok népét leigázta (t. i. a khagan)... Hazugan viselik az Istros körül lakó barbárok az avar nevet... Az avarok leverése után hát ... egyesek Tangast lakóihoz menekültek... Más avarok a vereség folytán nyomorultabb sorsba jutva az úgynevezett mukrikhoz mennek. Ez a nép igen közel van

¹ Excerpta de legationibus. ed. C. de Boor. 1903. 153—154. l.

² Marquart i. m. 70—71. l.

a tangustiakhoz... A khagan az ogorokat is alávetette mind... Ezek keleten laknak, hol a Til folyó folyik... Ennek a népnek a legrégibb uralkodóit Varnak és Khunninak hívták; őrőlük népeik egy része is örökölte nevüket, a kiket *Oðār zai Xouvnī*-nak hívnak...» Azután elmondja, hogy a barseltak, unugurok és szabirok igen megijedtek, mikor a menekülő varkhonitákat meglátták, mert azt hitték, hogy avarok.¹

Theophylaktos Symok. szerint tehát az avarok törzsnépe a Til (*Toγla* v. az *Orqon*?) mellett lakó *᾽Ογώρ* volt, mely utóbbi név alatt az *oγūz* lappanghat, a régi tiét-lik képviselője. Hasonlóképen a *tarniaqokra*, *kotzagerokra* és a *zevendekre* (az előbbieket a kurturgur bulgárok, az utóbbiak ismeretlenek) is azt mondja, hogy azok is *Oðār* és *Xouvnī*-k. Az *᾽Ογώρ* és a *Oðār + Xouvnī* tehát önála ugyanazon fogalom synonym jelölése.

Ha meggondoljuk, hogy ezek a pseudo-avarok éppen akkoriban tűntek fel, a mikor a félelmes középázsiai avar birodalom megdőlt (553—555 k.), hogy külsejük annyira avar származásra vallott, hogy minden népet megtévesztettek, a melyeknek a szomszédságában csak megjelentek, hogy uralkodójuk neve khagan volt, éppen úgy, mint a dzut-dzut-oké, feltehető, hogy tényleg az avarokhoz, sőt a legelőkelőbb törzshöz tartoztak, a kik futásuk közben magukkal ragadtak a tiét-likek közül is egyes hordákat, jöllehet azok már 546-ban meghódoltak a *tu-kiuknak*. Így a *Oðār*-ok (avarok) megfelelnek a *khinaiai* dzut-dzutjainak, a *Xouvnī*-t

¹ Theophylacti Simocattae Historiæ. I. VII. c. 718. ed. de Boor. 1887. 257—8. I. : «ἐπὶ τῇ νίκῃ ... εἰς μέγα ἄρδεις τὶ τῶν ᾽Αβάρων ἔθνος κατεδουλώσατο ... ψευδονόμεως γὰρ ᾽Αβάρων προσηγορίαν οἱ περὶ τὸν Ἰστρον περιεβάλοιτο βάρβαροι... ἡττηθέντων γοῦν τῶν ᾽Αβάρων... οὐ μὲν πρὸς τοὺς κατέχοντας τὴν Ταυγᾶσιν τὰς ἀποφυγὰς ἐποιήσαντο... ἕτεροι τῶν ᾽Αβάρων διὰ τὴν ἡττὰν πρὸς ταπεινοτέραν ἀποκλίναντες τύχην παραγίνονται πρὸς τοὺς λεγομένους Μουκρί. τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πλησιέστατον πέσυκε τῶν Ταυγᾶσιν ... ὁ Λαγάνος καὶ τοὺς ᾽ογώρ ἐχειρώσατο πάντας... οὗτοι δὲ πρὸς ταῖς ἀνατολαῖς τὰς οἰκίσεις ποιοῦνται, ἐνθα ὁ Τίλ διαρρεῖ ποταμός, ... οἱ δὲ τούτου τοῦ ἔθνους παλαιάτατοι ἑταῖροι Οὐᾶρ καὶ Χουννὶ ὀνομαζέοντο. ἐκ τούτων καὶ τινα τῶν ἔθνων ἐκείνων τὴν ὀνομασίαν ἀπεκλήρωσαντο Οὐᾶρ καὶ Χουννὶ ὀνομαζόμενα.»

pedig ogor (= oghuz) nemzetségre, talán az űnokra, a tiét-likek legdélibb ágára kell értenünk. Ez ellen a feltevés ellen csak az szólana, hogy az űnok-at az előbbi századokban még nem említik a tiét-likek törzsei között.¹

Nagy zavart okoz azonban az, hogy a var név (= khin. oat) úgy is szerepel, mint a hephthaliták uralkodó hordájának a neve, tehát minden a ko-kü-ekkel (= tiét-lik), valamint a dzut-dzut-okkal való ethnikai kapcsolat nélkül, sőt a kaukázusi hunnoknak, a hephthaliták egyik töredékének a fővárosát Varačánnak hívták, ép úgy, mint a hephthaliták fővárosát (Var-hephthaliták-čan), s a hatalmas kaukázusi hephthalita birodalom uralkodójának a címe a IX. században awār, sőt még azt a népet is, a melybe beolvadtak, avaroknak hívják mai napig (Dagesztánban).

Fontos, hogy Jordanes bizonyossága szerint a Dnyepert Varnak hívták,² s ebből a névből levezethető a folyó besenyő neve is: Βαρύχ = War-yχ. Ez a körülmény valószínűvé teszi, hogy a «var» nem ethnikai, hanem topographiai jelölés volt, a melyet egy folyótól kölcsönöztek. Egyelőre azonban még nem lehet igazolni ezt az elméletet, mert bár a mondák szerint a hephthaliták az Altáj-hegységből vándoroltak ki, ott nem tudunk egy «War» geographiai jelölést találni. Hasonlóképen megnehezíti ezt a különben tetszetős elméletet a «wār»-nak a qūn szóval való összetétele. Mert, ha a «war» geographiai jellegű megnevezés, úgy a «qūn»-nak is annak kellene lenni, s ennek semmi nyoma sincs az egész középázsiai nomenklaturában.

A legvalószínűbb megoldás az, hogy a «Ὠβαρχωνίται»-nak két szóba való szétszakítása mesterséges etymologizálás eredménye, a mennyiben Ὠβαρχωνίται = Warkhoni emberek, s Warkhon = Orqon. A Wa~o hangváltozást némileg megmagyarázza az, hogy khin. wang~tör. ong.³

A hung-nuk utódjainak, a tiét-lik törzseknek a felsoro-

¹ Marquart i. m. 70–74. l.

² Jordanes «De Getarum origine et rebus gestis.» c. LXX. 269.

³ Marquart i. m. 74–76. l.

lásakor említik a kínai történetírók a törzsek első csoportjában, mely a Tok-lok (= Tozla, Tola) folyótól északra tanyázott, az ün törzset is. Később azonban a tulajdonképeni ujjgur birodalmat alkotó kilencz törzs között nem szerepelnek. Így a qūn név tartalmának eldöntésére nincsenek befolyással.¹

Mindezen népek között, a melyeknél a qūn nevezetet megtaláltuk, nem szabad ethnikai kapcsolatot keresni. Csúpan az â-sunok azok, a kiket esetleg kapcsolatba lehet hozni a qūnokkal, de azokról viszont csak annyit tudunk, hogy a Fü-mön-hsien és a Sa-ču között laktak. Nem tudjuk, hogy milyen fajhoz tartoztak, de az tény, hogy hamar turkizálódtak.² Így csak az ujjgur ünokről és a qūn \cong qomanokról nem tudunk semmit sem közelebbről.

Egy merész hypothesis talán rávezethet a qūnok eredetére!

- Kínai források szerint a moh-hohk a tat-tatok (tatárok) ősei voltak, egy nagy csoport törzscé, a kiktől a későbbi mongolok származtak. Mindaddig úgy tekintették a moh-hoh-kat, mint a ġürçitok és a mančuk őseit. A kínai «öt dynastiá»-ról (907—960) írott könyvek szerint azonban «a tat-tatok» a boat-katok egy megmaradt ága. Eredetileg He-től és k'i-tan-tól északnyugatra laktak. Később a k'i-tanok legyőzték őket és szétszórták törzseiket... stb».³

Általában az összes tudósítások megegyeznek abban, hogy a moh-hohk, illetve boat-katok az V—VII. században Ko-li (Korea) szomszédságában laktak, attól északra, s beütéseikkel, mint kitünő íjászok, folyton háborgatták szomszédaikat.

Vessük össze ezzel a tudósítással 'Aufi adatát: «... a ma(u)rqaq, a kiket qūnoknak neveznek...»⁴ A «ma(u)rqa» kétségkívül összefoglaló értelmű jelölés, s a qūn az individualis törzsnév. A moh-hoh \cong boat-kat \cong but-kat név azon-

¹ Marquart i. m. 77. l.

² Marquart u. o.; K. Shiratori i. m. 112. l.

³ Marquart i. m. 80—81. l.

⁴ L. előbb.

ban nagyon könnyen lehet egy murqat név khinai átírása, melyben a «t» mongol pluralis képző. Könnyen lehetséges viszont az is, hogy 'Aufi ma(u)rqa-ja ezen murqa arab-perzsa átírása.

Ha ezt a feltevést elfogadjuk, ezzel megfejtethjük Theophyl. Symok. rejtelmes Μουρι-¹ját is, a kikhez állítólag a tukiuk-tól levert dzut-dzutok menekültek, mert ebben az esetben Μουρι \cong but-kat \cong marqut. Theoph. tudósítását, hogy ezek a Μουρι-k Ταυράς-²hoz (= Ταυράς = Khina) nagyon közel laktak, persze nem kell nagyon szószerint venni. Hogy a khinai kronikák nem emlékeznek meg a dzut-dzutoknak a murqá-khoz való meneküléséről, annak is megelhetjük egy valószínű magyarázatát: a dzut-dzutok, a kiket a khinaiak ta-tan néven is emlitenek, a but-katok közeli törzsrokonai lehettek, úgy, hogy keveredésük nem is tűnt fel. Viszont ezt a ta-tan nevet nagyon könnyen megegyeztetethetjük a későbbi tah-takk-kal, s azt a következtetést vonhatjuk le belőle, hogy az avarok közeli rokonságban voltak a mongolok őseivel.

Ha ezek a hypothesisek helyesek, úgy a qunok (és talán a qajyk is) úgy tekinthetők, mint a nyelvileg a mongolokhoz tartozó moh-holk egy turkizált ága.³

Sok, egyelőre alig áthidalható nehézségekkel állunk szemben ezen hypothesisek felépítésénél. Hiszen elsősorban még a tatároknak a boat-katoktól való levezetését kellene historailag és linguistikailag bebizonyítani. Amellett az első pillanatban hajlandó lenne mindenki a sik-uc'kat tartani a qūnok őseinek a but-katok helyett, hiszen azok épen ott laktak, ahol al Bērūnī szerint a qūnok és a qajyk területét kell elképzelnünk.³

Azok között a népek között, a melyek a Volga alsó folyása mellett hegemoniára emelkedtek, fontos helyet foglalnak el a kimäkek. Lakóhelyeik azonossága folytán ért-

¹ V. ö. a fentebb idézett helyet Theoph-tól.

² Marquart i. m. 80—88. l.

³ V. ö. a Bērūnī fentebb idézett felsorolását.

hetjük csak meg gr. Kuun Géza nagy tévedését, aki a qūnokkal azonosította,¹ illetve a γūz törzsektől származtatta őket.²

A Gardēzīnál fentartott őselegendájuk szerint első fejedelmük Šad volt (Kuunnál Suda³), a tatárok fejedelmének ifjabb fia. Atyja halála után ő szeretett volna fejedelem lenni s azért bátyját el akarta tenni láb alól. Mikor tervem sikerült s saját élete is veszedelemben forgott, szeretőjével az Irtiś mellékére menekült, egy elhagyott helyen letelepedett, s ketten vadászatból éldegéltek. Később eltévedett tatárok jöttek hozzájuk, akik a telet kénytelenségből náluk töltötték. Mikor tavasszal vissza akartak térni törzsükhöz, egyik társuk hírül hozta, hogy lakásaikat, családjukat feldúlta az ellenség. Erre valamennyien Šadnál maradtak, s ők vetették meg a kimäk nép alapjait.⁴

Szereplésük idejére világot vet a jaɣma törökökkel való összeköttetésük. Ez utóbbiak vándorlásuk közben egy darabig a kimäkek mellett laktak, majd, miután ezek zaklatását nem tudták elviselni, a nyugati törökök (türgis) qarānjához fordultak oltalomért. Itt szívesen fogadták őket s vezérük a jaɣma-tutuɣ címet kapta.⁵

Világos, hogy az egész vándorlás ilyen alakjában csak a VII. század végén, illetve a VIII. század elején történni lehetett, mert a qarluqok folytonos támadásairól van benne szó, akik a VIII. század közepén semmisítették meg a nyugati török birodalmat; a jaɣma-tutuɣ (= a tu-tuk khinai cím átírása) cím olyan időbe utal bennünket, amikor a khinaiak Közép-Ázsia felett hegemoniára emelkedtek. Ennek az idejét sem nehéz meghatározni. Ez a VII. század közepétől az ujgur birodalom megalakulásáig terjedő időben lehetett.

E szerint a kimäk a VIII. század elején már kialakult nép

¹ «Gardēzi a törökökről.» K. Sz. II. 180. I.

² «Adalékok Kelet-Európa ethnographiájához a IX. és X. században.» Erdélyi Múzeum 1893. 441. I.

³ Gardēzi a törökökről i. h.

⁴ Kuun. U. o.; Marquart 89—93. I.

⁵ Marquart i. m. 93—94. I.

volt. Viszont a kínai források a tatárokat csak 880. körül említik először. Tény azonban az, hogy azok már jóval előbb nagy befolyású conföderatiót alkottak; Kül-tigin és Bilga khagan siriratai már a VIII. század közepén megemlítik a harmincz tatár törzset.¹

Egy meggondolás még tovább vezet bennünket a kimäkek genealogiájának a kutatásánál. Az előbb említett siriratokon a qytai mellett rendszeren a tataby-kat nevezik meg, épen úgy, mint a kínaiak a k'i-tanok mellett mindig a hiket említik. Tekintve a qytai és k'i-tan azonosságát, joggal helyezhetjük egymás mellé a hiket és a tatabyket. Ámde a tataby összetett szó: tata + by, s ebből csak a by felel meg a kínai hinek. Két nép összeolvadására egy birodalomba nagyon sok példa van, egy közelfekvőt idézhetünk is: a X. század elején a k'i-tanok birodalma a k'i-tanok és a hik összeolvadása által keletkezett. Ennek az analógiájára feltehetjük, hogy a tataby név is egy ilyen összeolvadás emlékét tartotta fenn. Vagyis jó régi időkben megtaláljuk a tatárokat, a kikre a kimäkek ősglegendája utal (tatar=tata + r plur. képző).

Ha Gardézire valamit adhatunk, úgy a kimäkek turkizált tatár-, illetve mongolág volt, mint a qünok turkizált murqat. Nevük imäk törzsük nevéből van képezve: iki imäk: a két imäk.²

Firdauszinál többször előfordul a kimäk-tenger, illetve Zirih. Bár ez utóbbi a perzsáknál rendszeren az Indiai-óceán jelölésére szolgált, Firdauszi nomenklaturájában mindkettő a Káspi-tenger neve. Ebből bátran lehet azt következtetni, hogy a kimäkek az Emba és a Volga közötti területen a X. század vége felé lassankint hegemoniára emelkedtek, talán meg is hódították az ott lakó žüz törzseket. Ezek részben átkeltek a Volgán és Európába jöttek, ahol az oroszok által megrendített khazár birodalom nem birt nekik ellentállani.

Ezekről az időktől fogva nem találkozunk többet a

¹ Marquart i. m. 95. l.

² Marquart i. m. 95—96. l.

kimákekkel. Idrīsi említ ugyan kimákeket, de valószínűleg egészen új keletű forrás után a kin-ekről, vagyis az arany-dynastia országáról ír, a tulajdonképeni Mančuriából származó ġürčitekről, akik 1115. óta emelkedtek hegemoniára Mančuriában és Kelet-Mongoliában.¹

Gardēzī a kimákekről szóló tudósításában felsorolja hét törzsüket, s ezek között említi a qypčaqokat is. Ez régi forrás használatára mutat, mert később már a qypčaqok úgy szerepelnek, mint önálló nép, a kimákek mellett. A Gardēzīval egykorú írók adatainak összevetésével tényleg arra az eredményre jutunk, hogy a qypčaqok eredetileg a kimákek legnyugatibb törzse volt, a mely közvetlenül a besenyőkkel érintkezett.

A besenyők területe 894 előtt az Aral-tóig terjedt, ahol a ġüzokkal érintkeztek, de a VIII. század első felében három legelőkelőbb törzsük, a kangarok, még az Alsó-Jaxartes mellett tanyázott, s innen is kapta a nevét (kang = az Alsó-Jaxartes, Kangar = kangi ember). A qarluqok által mozgatott vándorlás azonban őket sem hagyta nyugodtan. A qarluqok elfoglalták a ġüzok régi legelőit, a ġüzok viszont a besenyőket szorították ki az Aral-tó környékéről. Vándorlásuk ezen phasisa már történeti látásunk körébe esik.² A qypčaqok a kimákek legnyugatibb törzse, állandóan érintkezett a besenyőkkel; maguknak a kimákeknek a legelői az Irtistól az Uralig terjedtek.³

Első pillanatban talán feltűnik, hogy az oġüzokat és a kimákat ugyanazon területen említik. Meg lehet azonban ezt magyarázni egy analógiák által igazolt hypothesissel, ha feltesszük, hogy a ġüzok egy része, mely az Aral-tó step-pén telett át, a nyarat a Jayk és az Emba között töltötte, viszont a qypčaqok nyáron az Irtis mellett tanyáztak s csak télire keresték fel a Jayk és az Emba között elterülő step-péket. A X. század folyamán azonban mindenesetre egyre

¹ Marquart 96—97 l.

² V. ö. Konst. Porph. fent idézett helyét.

³ Marquart 98—99.

inkább megállapodtak a qypčaqok a Káspi-tenger északi partjain elterülő steppéken.¹

A XIII. század második felében eltűnnek a qūnok Dél-Oroszország steppéiről, illetve ők maguk nem tűnnek el, hanem megváltozik az elnevezésük. Jerney még annak idején nem tudott választ találni egyik értekezésében felvetett kérdésére, hogy hová lettek a qunok. «Eltűnt a' palóc nemzet igenis, és még a' dzsingiszkáni mongol hordák' Európába özönlésekor letolaték a' világ színpadáról; nem is tudatik általában a' világtörténet' bűvárai által: hol létezik, 's minő éghajlat' zugában voná meg magát e' harczias nép meggyengített maradéka . . .»² Régibb íróink próbálnak felelni erre a kérdésre, amennyiben, részben régibb adatok után, a tatárokkal, illetve a qypčaqokkal azonosítják őket³. Legvilágosabban gr. Kuun Géza fejezi ki ezt a véleményt: « . . . a kúnokat kapcsakoknak is hívták, s a kipčak névről tudjuk, hogy ez később egy Khokandtól a sinai tatárok lakta földig szétterjedő török nép neve volt . . .»⁴

Még teljesebb lesz a zavar, ha a XIII. századból származó értesítéseket vizsgáljuk. Ibn al Apir szerint a mongolok, miután a Derbendi-szoroson át betörték Európába, a lezgi törzsek leverése után a qypčaqokkal és az alanokkal harcoltak, megverték őket, s a qypčaqok az oroszokhoz menekültek.⁵ Ámde az orosz krónikák szerint a polovcok menekültek az orosz fejedelmekhez, miután a tatárok megsemmisítették seregeiket s felkérték őket, hogy együtt forduljanak a hódítók ellen. A gyászos emlékü kalkai csatában (1223.) egymás mellett küzdöttek a polovcok és az oroszok, de rettenetes vereséget szenvedtek. A XIII. század közepén tehát a qypčaq és a qūn, illetve a polovc fogalmak teljesen össze-

¹ Marquart 100—102. l.

² Jerney János «A' palócz nemzet és a' palócz krónika». Tört. Tár I. 1855.

³ V. ö. pl. Istvánffy I. XVIII. p. 200. «Emanorum . . . quos . . . nos nunc Tartaros vocamus . . .»

⁴ Kuun «A kúnok nyelvéről. 24. l; CC. p. XII.

⁵ Marquart 78. l.

zavarodtak. Még Ruysbroek (Rubruquis) sem tudott különbséget tenni a qoman és a qapchat között.¹

Kínai forrás, Tu-lû-kâp qypċaq fejedelem életírása ad némi felvilágosítást a qypċaq geographico-politikai fogalom kialakulásáról, s a qypċaq törzs vándorlásáról Manċuriától a Káspi-tenger északi partjaira.

Ha a kínai és a mohammedán forrásokat (al Gōzganī, Ibn al 'Apīr, an Nasawi) összehasonlítjuk, annyit ki lehet belőlük hámozni, hogy a merkit tatárok, akik a najman tatárokat a mongolok elleni kétségbeesett küzdelmükben támogatták, a Ćui mellett véres vereséget szenvedtek Guċi-től, Ćingiz fiától, s a qypċaqokhoz menekültek. A qypċaqok be is fogadták őket, a mi viszont conflictust idézett föl közöttük és a mongolok között (1219). A qypċaq fejedelem I(k)n(ap)-s(u) ekkor már öreg ember volt, feltehető, hogy 1150 körül született. A kínai források szerint az ő nagyatyja K(ük)-ċu(t) alapította k'im-cs'at fejedelemséget, vagyis Qypċaqot. Ennek legalább is egy nemzedékkel I(k)n(ap)-s(u) születése előtt kellett történni, vagyis 1120 körül. Ku(k)-ċu(t) a kínai írók szerint egy Wu-p'ingtől (Pehking provinciában) északra fekvő tartományból vezette ki törzsét K'im-cs'atba. Ebből, helyet és időt összevetve, következtethetjük, hogy a qypċaqok vándorlása nyugat felé alighanem összefügg a ģürċit birodalom megalakulásával (1115). Ezek hegemoniára jutásának természetes következménye volt a qytai birodalom bukása, a qytaiak vándorlása nyugat felé és aqara qytai birodalom megteremtése a Balkaš-tó környékén. Tényleg 1120—21. körül már a Volga-melléki steppéken kellett lakniok a qypċaqoknak, mert már ekkoriban úgy szerepelnek, mint a georgiaiak szövetségesei egy rablóhadjáratban. Ők is, épen úgy, mint a magyarok, qūnok, qara qytai-k mindjárt letelepedésük után rablóhadjáratokkal tették nevüket félelmissé szomszédaik előtt.²

¹ Voyage remarquable de Guillaume de Rubruquis. C. XIV., kiadva: Voyages faits principalement en Asie. A la Haye 1735.

² Marquart 113—153. l.

A qypčaqok minden valószínűség szerint a hy (tataby) törzshöz tartoztak, tehát a qytañok rokonai voltak. A kimäk (tatár) és qūn (murqat) hordák után a harmadik nép a Kaspi-tenger északi partjain elterülő steppéken, akiket hamarosan a qara qytai-k követnek. Ezek a bevándorló hyk azután hamarosan magukkal ragadták a qūnokat és a tulajdonképeni qypčaqokat nagy rablóhadjáratokra, épúgy, mint száz évvel azelőtt a qūnok tették a ġūzokkal és a besenyőkkel. Ha nem is volt török fajú törzs, hamar turkizálódott. Kis számuknak tudható be, hogy az ott lakó népek etnikai jellegére nem gyakoroltak befolyást, s gyors turkizálódásuk által nem tűntek fel, úgy hogy az orosz történelírás tovább is polovcokról beszélt épen úgy, mint száz év előtt. Székelyüket ott ütötték fel, ahol a régi qypčaqoké volt, az Uralban.¹

Carpini és Ruysbroek tudósítása szerint a qūnok és a qypčaqok között nem lehetett különbséget tenni; birodalmuk a Dnyepertől a Jajyq-ig ért. Ezt csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy a qūnok és a qajyk vándorlásuk alatt a kimäkeket kiszorították régi területükről, a Káspi-tenger északi partjairól és észak, illetve északkelet felé dobták őket. A harcziás tatár nép (t. i. a kimäkek) az ott talált oġūzokat, habár minoritásban volt, egy, az ő uralma alatt álló conföderatióba egyesítette, amelynek neve Qypčaq volt, az említett qypčaq törzs után. A lakosság zöme mindenesetre az oġūz maradt. Mikor a XII. század elején az új jövevények megjelentek a Volga mellett, újjá alakították a conföderatiót az ő uralmuk alatt, de a régi nevet megtartották; hatalmukat kiterjesztették a Jajyq és a Dnyeszter közére is, s a qūnokat alattvalói viszonyba hozták, ha ezek függése elég csekély is volt. Mivel a törzslakosság még mindig a ġūz volt, ezután a változás után is megmarad a két conservatív jelölés, amennyiben a byzácziak Κορυνοι-nak s az oroszok polovcoknak nevezik őket a mongol betörésig; ezzel szemben a keleti források csak qypčaqokról tudnak.

¹ Marquart 137—138. l.

A polovcok közül a kalkai csatában a többi között elesett két főember, Jurij Končakovič és Dániel Kobjakovič. Ezek keresztény nevek, talán ők maguk is keresztények voltak, s velük több polovc főember. Teljes megtérítésük azonban csak a mongol uralom alatt történt, s Ibn Baṭuṭa már úgy beszél róluk, mint keresztényekről.¹

Maga a qypčaq név föltétlenül törzsnév volt eredetileg (jelentése talán «a haragos», «a hirtelen haragú»). Ámde később keletázsiai törzs vezetése alatt hatalmas birodalom neve lett, ami megmagyaráz két körülményt: 1. hogy Ibn al-Āpīrnál mindig névelő nélkül fordul elő a qypčaq név, ellenében a többi nép-, illetve törzsnevekkel, s 2. hogy a qūn, qoman fogalom a XIII. századtól fogva jóformán teljesen kivesz, beleolvad a qypčaq collectiv fogalomba.

Ma is találunk még qypčaqokat, főleg a qara qyrqyzek között és a qyrqyz qazaq-ok között; főleg az utóbbiak tekinthetik magukat jogosan a régi qypčaqok utódainak. A mongol korból, vagy a még későbbi időkből származó emlékek után bajos a qypčakok ethnikai és nyelvi jellegét meghatározni, annál inkább, mert hamar elvegyültek az óyüzokkal és a besenyők maradékaival, s mert irodalmi nyelvük az ujjur volt.²

A qanglykat az arab és a perzsa írók sokszor összekeverik a qarlugokkal. Ők a najman tatároktól nyugatra, a mai Szemipalatinszk, Armolinszk és Turgaj provinciákban laktak. A XII. század legvégén aztán eltolódtak délnyugat felé. Tākās Khwārizmsah (1172—1200) qangly leányt vett el, Čangšinak, a bajavut törzs khánjának a leányát, s fia, Muhammed uralkodása alatt költözött be Khwārizmba ajimäk horda, a melyhez a bajavut törzs is tartozott. A mongol hódítás korában a Čuj és a Talas mellett is találunk qanglykat, de ezek épen akkoriban költöztek oda, valószínűleg a Čingiz által levert najman fejedelemmel, Küčlүkkel.³

¹ Marquart 153. l.

² Marquart i. m. 158—163. l.

³ Marquart i. m. 167—168 l.

Ennek a meggondolása után elhibázottnak találjuk gróf Kuún Géza véleményét, a ki a qanglykben Kangarokat látott, a besenyők utódait.¹ A qanglyk nem nyerhették nevüket az Alsó-Jaxartestől, hiszen csak 1200 körül költöztek oda.

Hasonlóképen nem lehet nevüket összefüggésbe hozni K'ang-Ku hegység nevével sem (Taskend vidékén). Ellenben igaza lehet O'uz Khagan legendájának, a mikor a török qang = kocsi szóból származtja a nevüket. A t'iet-likek kínai neve a IV—VI. században ko-kü-ting-ling = a magas kocsiju tinglingek (Tingling mit hopen Wagen). Tisztán a névhasonlóság alapján azonban nem szabad a qanglyk és az ujgurok ősei között rokonságot keresni, egyrészt azért, mert az ujguroknak ez a régi neve hamar eltűnt, másrészt, mert minden nomád népnél rendkívül nagy szerepet játszottak a szekerek, könnyen elnevezhették róluk egyiküket-másikukat anélkül, hogy ethnikai hasonlóságokra vagy azonosságokra tekintettel lettek volna.²

Helyes nyomra vezethetnek bennünket más nevek. Mindenekelőtt vegyük tekintetbe, hogy a kimäkek és a qanglyk-területe úgyszólván azonos volt. Továbbá a mint említettük, Muhammednek, a nagy Khwārizmsahnak az anyja a jimäk hordából való leány volt, ez a jimäk horda pedig kétségtelenül a qanglyk egy hordáját alkotta. Ámde a jimäkek a X. században még úgy szerepelnek, mint a kimäkek egy törzse, melyről az egész nép a nevét kapta. Ha összevetjük az adatokat a qypčaq államalakulás körülményeivel, a következőképen gondolhatjuk el a dolgot: A qunok és a qajyk vándorlása meglehetősen szétrobbantotta a kimäk törzseket, úgy, hogy egy törzsük, a bajandur úgy szerepel Kis-Ázsiában, mint o'uz törzsek vezetője. Az elszakadt törzsek helyett azonban más törzseket vontak magukhoz a kimäkek, ezeket új conföderatióba egyesítették s az új politikai alakulatnak a neve qangly lett, míg az urali conföderatio a Qypčaq

¹ Kúnn G. «A kúnok nyelvéről» 24. l.

² Marquart 168—169 l.

nevet kapta. Eszerint a qypçaq és a qangly csaknem identikus fogalmak.¹

Az oszmánok kétségtől a qajyktól származnak.² Eddig az oğuzoktól, turkmánoktól, szalčuqoktól származtatták őket. minden helyes alap nélkül, mivel nem számoltak le azzal a körülménnyel, hogy a krónikák többnyire a maguk korabeli felfogást codifikálják, s ritkán van helyes fogalmuk népük genesiséről.³ Hogy Arméniába való kivándorlásuk előtt hol laktak, arra biztosan nem felelhetünk. Talán útba igazít bennünket a Balkhán név használata. A Haimos török neve ugyanis semmi egyéb, mint a transzkaspiai Nagy-Balkhán hegység nevének az átruházása. Valaha emellett lakhattak a qajyk, s feltehető, hogy a Balkhán neve appellativum lett «magas, meredek erdős hegység» jelentéssel, s úgy alkalmazták az oszmánok európai hazájukban.

Näšu tartotta fenn az oszmánok ősi vándorlásának történetét. Szerinte Szulejmán sah, az egyik legnemesebb oğuz nemzetségből, a qajyból való Qaj Alp fia, 1224-ben valami ötvenezer lélekkel bevándorolt Örményországba. Mikor hét év múlva vissza akart térni törzsével hazájába, az Euphratesbe fulladt, s alattvalói szétszóródtak. Fiai közül kettő Dündar és Är-tugrul valami négyszáz családdal Erzerum környékére vonult s a szalčuqoknál húzta meg magát.

Nagyon valószínű azonban, hogy ez a vándorlás már 5—6 évvel előbb történt, még mielőtt a mongolok megsemmisítették Kharassant.

Más források már 1210 körülől fogva említik a qajykat Kis-Ázsiában az oğuz törzsekkel kapcsolatban. Nagyon előkelő helyet töltöttek be, vezérük az oğuzok jobb szárnyának (a buzucok) a bögler bögje volt. Ennek a fia, Ärtoğrul kétségtől azonos Neşri Är-tugruljával, Oszmán atyjával.

¹ Marquart 171—172. l.

² A mi irodalmunkban eddig tudtommal csak Thury József jegyezte ezt meg, a «Török nyelvelmékek»-ben 22 l.

³ Még Jorga könyvében «Geschichte des osmanischen Reiches». I. k. Gotha 1908 is a régi felfogást találjuk. Különben is az a könyv a török őstörténetre nézve nem jelent haladást Hammerhez viszonyítva.

Ezek után a források egybehangzó vallomása alapján az oszmánokat mindenesetre a qajyk utódainak tekinthetjük.¹

* * *

Ezek alapján rekonstruálhatjuk némileg az Irtistől a Dnyeperig terjedő területen ethnologiai szempontból végbe-ment változásokat a VII—VIII. században. (A IX. század előtti időkre nézve bővebb felvilágosításokat ad Marquartnak másik, reánk nézve is rendkívül fontos műve, az «Ost-europäische u. ostasiatische Streifzüge».)

* * *

I.	Az	Irtiśnél	Čujnál,	Uralban,	Jajyknál	Volgánál
660					buš	barsil-t
680					?	khazár
840		kimäk	qarluq	{ bāšqirt qypčaq	besenyők	khazár
890		kimäk	qarluq		oγüz	khazár
1030		(qūn ?)	qarluq		{ kimäk oγüz	khazár
1045/1060					(qūn)	
1120			qara qytai	qypčaq	{ qypčaq hi	{ saqsyn-oγüz qypčaq
1190		najman	{ qara qytai qangly		(qypčaq)	qypčaq
II.	A	Maiotisnál	Don és Dnyeper közén	Középső-Volgánál		
660	Onogundur magyar	{ alánok kašak	kurturgur	szlávok (antok }		
680	magyar					
840	magyar		feke	bulgárok		
890	besenyő		szlávok besenyők			bulgárok (barčula etc.)
			oγüz			bulgárok
1030	oγüz		* { oγüz qūn			bulgárok
1045/1060						«
1120	{ po'ovc qūn		polovc			«
1190	polovc qypčaq		polovc qūn			« «

¹ Marquart 187—191. I.

Végezetül még Marquart könyvéről szándékozom pár sort írni. Kritikába alig bocsátkozhatom, hiszen Marquart souverain ismerője kelet historiai geographiájának, az egész keleti irodalomnak s a török és mongol népek történetének.

Történeti módszere ellen azonban lehet kifogásokat emelni. Rengeteg forrás-anyagot hord össze, jelentéktelen adatok megvilágítása végett képes hosszú, nehézkes excursiókba bocsátkozni, a mi sokszor csaknem lehetetlenné teszi az áttekintést. Bámulatraméltó mestere a forrás-analysisnek, egy-egy kis részletet nagyszerűen kidolgoz, de annál kevésbé tud synthetikusán gondolkozni. Így érthető meg, hogy legtöbb eredményének az elérésénél egy-egy saltomortale, egy-egy merész hypothesis segítségére szorul. Hogy módszere nem biztos, mutatja az ítéleteiben való ingadozás: hiszen ebben az egy könyvében nem egy fontos kérdés megoldásánál ellentmond önmagának. Kritikája másokkal szemben rendkívül csípős, bántó, pedig önmagával szemben nem mér ugyanazzal a mértékkel. Talán érthetővé teszi kesernyességét az a megjegyzése, hogy élete legboldogtalanabb szakában írta ezt a művét.

Nem hiszem, hogy van az egész történelemben nehezebb terület, mint a népvándorlás keleti képviselőinek története. Az előbb mondottakkal korántsem akarom Marquart érdemeit kisebbiteni, csak elmondottam azokat a gondolatokat, a melyeket a figyelmes, egy kissé talán érzékeny olvasónál Marquart kritizáló stilusa okvetlenül felszínre hoz.

Nagyon rossz benyomást kelt Marquart könyvének egy-egy pasquillus-szerű excursiója ellenünk, de főleg a szegény oszmánok ellen. Igaz, hogy az egészből egy meglehetősen naiv tudós léleknek vallás, morál, cultura stb. szép eszmék nevében való kirohanásait olvashatjuk ki, de elvégre egy tudományos könyvben nincsen helye politikának. Tudományba politikát keverni ép oly tudománytalan eljárás, mint tudományos műnek politikai célzatot imputálni, ha nem azért készült.

Délnyugati harcztér.

MISKOLCZI GYULA.

II. SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ ORSZÁGBIRÓ EMLÉKIRATAI.¹

A hatvanas évek alkotmányos küzdelmei történetére Szögyény Emlékiratainak a harmadik kötete a hozzacsatolt végtelenül becses okiratokkal együtt (— Kónyi Manó gyűjteményes munkájának idevágó darabjai mellett —) a legértékesebb, a részletek és a függöny mögött lefolyt jelenetek följegyzésében pedig meglepően gazdag forrásmű.

Lapokra terjedne, ha csak röviden akarnók is elősorolni mindazt, a mit az adatok e bőség-szarujából egy-egy markolásra kiszedni lehetne. A protestáns-pátens-ügy befejezése, a megyei élet fölüjútása, Benedek magyarországi szerepe, az erdélyi, a horvát, a szerb gazdasági kérdés, az országbírói értekezlet munkálatának viszontagsága, az emigráció összeköttetése az itthoniakkal, az a szomorú rész, mely neki, t. i. az emigrációnak a Teleky László öngyilkosságát előidéző körülmények közt kijut: mind e kérdésekhez az Emlékiratok jelen kötete részben teljesen új, részben magyarázó adatokat nyújt. A maguk helyén beszótt jellemzések és reflexiók pl. Széchenyiről, Jósika Sámuelről, Zsedényiről, Benedekről, Rechberggről, Thunról, Schmerlingről és másokról oly markáns vonások, hogy az illetők arczképét szinte megrögzítik képzeletünkben. Különösen becsek azonban Szögyény följegyzései (s a mellékletek néhány darabja) elhunyt királyunk egyéniségéről, jelleméről, tárgyilagosságáról, kedélye és akarata hullámlásáról, annyira, hogy a ki — akár magyar, akár osztrák — egyszer hű képét

¹ Harmadik kötet: 1860—1861. — Kiadja fia (Szögyény Géza). Budapest, Ilonyánszky Viktor 1918. Nagy 8r., 430 lap.

akarja megfesteni, az nem fogja figyelmen kívül hagyhatni a közvetlen megfigyelőnek a caritással objectív Szőgyénynek ezen skizzeit.

A kötet főtartalma azonban természetesen e kor nagy politikai problémái: a kibővített birodalmi tanács¹, az októberi diploma, a februári pátens és az 1861-iki országgyűlés fölírta köré csoportosul.

Az állandó birodalmi tanács kibővítése, 1860. márciusában, főként Austria megrongált pénzügyi helyzetére vezetendő vissza. Az intézmény első durványa akart lenni az alkotmányos kormányzatnak s főadata volt a pénzügyek ellenőrzése, az állami költségvetés összeállítása s aztán véleményadás a fontosabb törvényjavaslatokról. A tanács újonnan kinevezett magyar tagjait illetőleg nem csupán a hazai közvélemény, nem csupán a titkos «nemzeti bizottmány» (mely leveleiben honáruolóknak bélyegzi és halállal fenyegette a belépőket), hanem oly conservatív államférfiú is, mint pl. Dessewffy Emil, a mellett foglalt állást, hogy a kinevezést nem kell elfogadni, a mi az uralkodót fölötte elkeseríté. Különösen nagy súlyt fektetett a császár Apponyi és Eötvös belépésére s ez utóbbira herceg Eszterházy útján is hatni próbált. De hiába. Eötvös egy kihallgatáson nyíltan megmondá a császárnak, hogy ez a tanácstagság ellenkezik az 1848-iki törvényekre miniszteri minőségben letett esküjével, a mit az alapjában lovagias gondolkodású uralkodó be is látott. Annál élénkebben óhajtá hát Apponyi belépését, a mi többszöri kihallgatás után, az uralkodó határozott követelésére, végre meg is történt. Kiköté azonban Apponyi a döntő audientián, hogy meggyőződése és véleménye korlátlan szabadságát föntarthassa, a mibe a császár bele is egyezett. Apponyi belépéséhez köték Mailáth és Barkóczy a magukét, míg Eötvös, Vay és Somsich helyébe gróf Andrassy György, Szécsen Antal és Korizmics püspök ne-

¹ Az Emlékiratok mindig *megeőszített* birod. tanácsról szólnak. Ez persze a hivatalos, de rossz elnevezés, mely önkéntelenül eszünkbe juttatja Salamon F. élczes fordítását, a *kikeményített* birod. tanácsot!

veztettek ki, nagy öröme Szögyénynek, a ki azt a nézetet vallá, hogy ezidőszerint a birod. tanács az egyedüli tér, a hol becsületes magyarok az igazságot kimondhatják s az ország javára némi sikerrel működniök reményük lehet. Csakugyan számos példájával találkozunk az Emlékiratokban annak, hogy Szögyény, — a kit a kibővített birod. tanács alelnöki tisztére helyezett az uralkodó — Apponyi és a többiek a tanácsban és a fölség előtt egyaránt rendületlenül hirdették, mondhatni naponként prédikálták Magyarország törvényes igazait. *Gutta cavat lapidem*. Kétséget nem szenved, hogy e jó magyar aulikusok kitartó működése nagyban hozzájárult az álcázott absolutismus és a nyílt centralismus megőrlésének procedurájához. E mélyen magyar érzelmű conservatív államférfiak, a kik aggódó szeretettel álltak egykor a tetszhalott Magyarország ágyánál s gondos szorgalommal igyekeztek minden kedvező szelet fölfogni a nemzet hajójának vitorláiba, bőven megérdemlik azt a kegyeletes emléket, a melylyel az öreg Szögyény e följegyzésekben nekik is adózott. Most, régen túl és távol az akkori politikai pártok küzdelmeitől, bátran és elismeréssel ki lehet ezt mondani.

Lassan, óvatosan, de biztosan haladni Magyarország alkotmányának helyreállítása felé s ezt az alkotmányt törvényes úton összhangba hozni a monarchia (akkori technikus terminus szerint birodalom) nagyhatalmi állásával: ez volt a cél, melyet a kibővített birod. tanács magyar tagjai maguk elé tűztek. Az első határozott közös föllépésre alkalmuk nyílt egy értekezleten, melyet a tanács budgetbizottságának tíz magyar és osztrák tagja herceg Colloredo lakásán tartott. Itt az állami költségvetés ötletéből gróf Szécsen egy nagyszabású beszédben a magyar országgyűlés csorbitatlan törvényhozási joga visszaállításának szükségét és azon ügyeket fejtegette, a melyek vezetése «a birodalom józanul értett egysége érdekében» Magyarország részéről törvényes tárgyalások útján «a monarchia egy központi organumára volna bízandó».

A beszéd mély hatást tön; Szécsen idevágó javaslatát,

mely az elvek alapjait rakta le, az értekezlet egyhangulag, utána pedig a budgetbizottság is szótöbbséggel elfogadta s harmadnapra, augusztus 23-án, Apponyinak már alkalma nyílt egy kihallgatáson megígértetni az uralkodóval, hogy az előadott elveket megfontolja. E megfontolás eredményekép koronatanácsot hívott magához Schönbrunnba az uralkodó, a melyen különösen Goluchowski állam-minister ellenzte a javaslatot. De Szögyényék nem tágitottak; szeptember utolsó hetében, mikor a javasolt elvek a kibővített birod. tanács plénumában tárgyalás alá kerültek, Apponyi, Mailáth és Szögyény fényes beszédekkel szállottak érettségük sikra s a maguk részére hódíták a — persze nem nagy — többséget. Ez a szavazás azonban nem téveszté el hatását a császárra, a ki a birod. tanács ez ülősszakát befejező trónbeszédében, Sz.-Mihály napján, kilátásba helyezé, hogy nemsokára döntení fog. Szécsen és Mailáth, társaik megbízásából, kihallgatáson verték a meleg vasat — s október 18-án megszületett a legfelsőbb elhatározás, mely a 48 előtti magyar alkotmány visszaállítást, a kül-, had-, pénz- és kereskedelmi ügyek központosítása mellett, kimondotta.

Az volt a terv, hogy ezt az elhatározást egy manifestumban, egy kiáltványban közli az uralkodó Magyarországgal, de Dessewffy Emil tanácsára egy diploma kiállítására határozta el magát, mely diploma a *pragmatica sanctiónak* mintegy kiegészítője legyen s ezért a magyar országgyűlés által törvénybe iktattassék. Így született meg az *októberi diploma* s mellette az a legf. kézirat, mely azt a fontos kijelentést tartalmazá, hogy az 1848-iki törvények a legközelebbi magyar országgyűlésen átvizsgálandók lesznek. Az októberi diplomával egyidejűleg kineveztetett a magyar kormány is: Vay Miklós első, Szögyény másod-kancellárrá, Szécsen tárcanélküli ministerré, Mailáth és Sennyey a helytartótanács elnökeivé. Évek hosszú során át sohasem láttam a császárt — mondja Szögyény — oly jókedvűnek, mint az októberi diploma kiadásakor.

Az uralkodónak ezt a jókedvét nem rontá meg az sem, hogy a magyar kancellária fölállítása s a 48 előtti alkot-

mány nem elégíté ki a nemzetet, mely az 1848-diki törvények életbeléptetését óhajtotta. Az erre célzó zajos tüntetéseket hajlandó volt az átmenet szükségszerű bajainak tekinteni, a melyek gyógyítását ő is, a magyar kormányférfiak is a magyar országgyűlés összehívásától remélték. Annyira bizott ebben a császár, hogy bár helyeslé osztrák ministerei kívánságát: az alkotmányosságnak az örökös tartományokra való kiterjesztését s az októberi diploma értelme szerinti, választások útján létrejövő közös birodalmi tanácsnak, a parlamentnek, mielőbbi összehívását, azt mégis elhalasztandónak vélte azon időre, a mikor majd a magyar országgyűléssel az októberi diploma elveiben meg fog ott történni a megegyezés. Az esztendő (1860.) utolsó napján a császár elnöklete alatti értekezleten határozatba ment hát a magyar országgyűlés kihirdetése Budára, 1861. ápr. 2-dikára, még pedig — Szögyény előterjesztéséhez képest — az 1848-diki választási törvény alapul vétele mellett; kimondatott egyzersmind a szerb vajdaság visszakebelezése Magyarországra.

A döntő körökben hát 1861. legelején elég jó sikerrel biztattak a conservativ magyar államférfiak óvatos lépései. De a jó kezdet nem sokáig tartott. A megyékben mind elemibb erővel tört ki az ellenszenv a 48 előtti időkhöz szabott magyar kormány ellen, mely hiába jelenté ki ismételten is, hogy intézkedései ideiglenesek s hogy a végleges rendezés az országgyűlésnek van főtartva. Ez kellemetlenül hatott az uralkodóra, a ki aggódva említé Szögyényék előtt azt is, hogy Deák s Eötvös a personálunió alapjára helyezkedtek; február folyamán pedig határozottan kijelenté, hogy «a magyar felelős ministeriumra soha és semmikép sem fog ráállni, mert ez a birodalom szétbomlását idézné elő». Már ekkor megkezdődött Schmerling befolyásának túlsúlya az uralkodó gondolatvilágára. Az osztrák ministerek, részben a nyomasztó pénzügyi helyzet hatása alatt, Magyarországra való minden tekintet nélkül sürgették a választások útján megalakulandó közös birodalmi tanács egybehívását s a császár már ki nyilatkoztatta Szögyény előtt, hogy az örökös tartományok megnyugtatóására is kell már valaminek

történnie s nem lehet ezzel Magyarország lassankénti megnyugtatóására várni, a mit különben Apponyi ismételtén is ajánlott.

Így történt, hogy február 26-án a császár elnöklete alatti nagy conferentia a Schmerling kidolgozta birodalmi képviseleti alap-törvényjavaslatot tárgyalás alá vette, mely a többi között kimondja azt is, hogy ezen a külügyre, hadügyre, pénz- és kereskedelmi ügyekre illetékes közös birodalmi tanácsba Magyarország 85 (Erdély 26, Horvát-Tótország 9) képviselőt válasszon. Szécsen és Szőgyény tüstént kijelenté, hogy semmi, de semmi kilátás nincs arra, hogy Magyarország ide képviselőket küldjön s határozottan kívánták, hogy e pont megállapítása a magyar országgyűlés szabad elhatározására bízassék. Szőgyény még külön is figyelmeztette az értekezlet tagjait, hogy mennél parlamentszerűbb lesz az új «Reichsrat», Magyarország annál kevésbé fog benne részt venni. Mind nem ért semmit. «Schmerling gúnyosan mosolyog — írja Szőgyény —; határozott terveit még nem mondja ki; úgy látszik, magasabb szövetségesei vannak.» A vége az lőn, hogy a végig tárgyalt törvényjavaslatot az értekezlet s a császár elfogadta s az másnap (de febr. 26-diki kelet alatt) mint alaptörvény, pátens alakjában tétetett közzé. Ez az úgynevezett «februári pátens».¹

A magyar főkanzellár Vay a februári napok alatt nem volt Bécsben és így nem ellenjegyezhetette a többi minister mellett a hirtelen kiadott pátens. Az osztrák ministerek hát azt kívánták, hogy utólag írja alá, a mit Vay persze megtagadott. «Pátens magyar kanzellár — írja Szőgyény —

¹ Jó lesz megjegyezni, hogy *háromféle* birodalmi tanácsot ismer ezen idők története. Az első az a kevés tagú birodalmi tanács, mely 1860-ig állott fön. A második a «kibővített» birod. tanács 1860 márciustól 1861 februárjáig. Ez a két birod. tanács véleményadó testület volt. A harmadik birod. tanács, a februári pátens megalkotta Reichsrat már parlament, törvényhozó testület, melyre nem illik ez a nevezet. A második (a kibővített) birodalmi tanács a februári pátens kiadásakor feloszlattatott, illetőleg államtanácscsá lőn átváltoztatva s mint ilyen 1867-ig létezett.

alá nem írhat akkor sem, ha nem ütköznék is az ország sarkalatos jogaiba a kérdéses kibocsátvány.» Több ministeri conferentia tartatott hát ez ügyben, a melyen Szögyényék majdnem ad oculos demonstrálták, hogy még a politikai okok is Vay ellenjegyzése ellen szólnak, mert akár írja alá, akár nem, a pátenst Magyarországon soha senki el nem ismeri s ha aláírja, tönkre teszi ezzel az országban minden tekintélyét és befolyását. Az osztrák ministerek azonban azt mondák, hogy erkölcsi kötelessége Vaynak a pátenst aláírni s a császár is ebben az értelemben döntött. Vay hát kinyilatkoztatta, hogy engedni fog, de egyben beadta lemondását is a kancellárságról. Erre Szögyény azonnal a császárhoz sietett, előadta neki a törvényes és a politikai okokat, a melyek az ellenjegyzés ellen szólnak s így maradt el aztán Vay aláírása végkép s így vonta vissza Vay, a császár kívánságára, lemondását.

Nem szükség külön hangoztatni, hogy a februári pátenst mennyire elmérgesítette a magyarországi politikai helyzetet. Kettősen szükséges volt hát az országgyűlésre való előkészületekkel behatóan foglalkozni. A császár parancsából a magyar kormányférfiak s a néhai állandó birodalmi tanács magyar tagjai értekezletre gyűltek egybe, mely a februári pátenst mintegy ignorálva, az októberi diplomának alapeszméjéhez való ragaszkodást ajánlotta, hogy t. i. a monarchia egészét illető közös ügyek elintézése céljából az illetékes alkotmányos tényezőknek, tehát a magyar országgyűlésnek is, kölcsönös összeműködését kell valahogyan megteremteni s e cél elérése végett semminemű merev formába, diplomába (mint az októberi) stb. nem kell belekapaszkodni, mert nagy nyereség volna, ha a magyar országgyűlés késznek nyilatkoznék egy deputatiót kiküldeni, mely a Reichsrat párhuzamos deputatiójával a közös szükségletek felől megállapodásra jutna s ha sikerülne a tárgyalásokból valami közös kormányfélének az organismusát kifejleszteni.

Egy második főpontja ezen értekezletnek azt mondá ki, hogy az 1848-iki törvények revisiójára vonatkozó országgyűlési tárgyalások a koronázás előtt befejezendők volnának.

Egy harmadik pont pedig a független és felelős magyar kormány fölállítását követelte, de nem egy az 1848-iki minis-
teriumhoz hasonlóét, mivel egy ilyen a Magyarország és az
örökös tartományok közötti köteléket megtépné. A conser-
vativok ezt a független és felelős magyar kormányzatot úgy
contemplálták, hogy ennek csak egy, bár lényeges része
székeljen az országban. Semmi kétség benne, hogy e most
legalább is különösnek tetsző terv a magyar conservativok
azon keserű tapasztalatain épült föl, hogy a magyar befolyás
az udvarnál csak úgy tartható fenn, ha a független és felelős
magyar kormányzat részben az uralkodó mellett székel és
— vigyáz!

A magyar értekezlet javaslatait a császár elnöklete alatt
megtartott koronatanácsban keményen megtámadták az osz-
trák miniszterek. a kik az októberi diploma *kötelezővé tételét*
— de nobis sine nobis — kívánták Magyarországon is.
Különösen Schmerling beszélt nagy keserőséggel Magyar-
ország ellen. Vay, Apponyi, Szécsen, Mailáth és Szögyény
ellenben a magyar országgyűléssel való megegyezés föltétlen
szükségességét hangoztatták. Minden áron meg kell ezt leg-
alább kísérlni, ez volt véleményük, mert talán sikerülni fog.
Nincs becsületes magyar ember, mondá Szögyény, a ki ennél
többet ígérhetne a császárnak. A koronatanács azonban
határozat nélkül oszlott el. A döntő körök vártak a jövőtől,
s az országgyűléstől, mely ápril 6-án meg is nyílt. De a
róla szóló jelentések mihamar lehangolták az uralkodót, a
kit roppant ingerültté tőn, midőn látta, hogy Pesten — mint
mondá — még «a legjobbak» is az 1848-iki törvények felé
hajolnak. Már-már az országgyűlés fölосzlatásának eszméjé-
vel is kezdett — ápril 19-én — keserőségében foglalkozni s
Szögyény alig győzte csitítani őt.

Bármennyire fontosak is, helyszűke miatt mellőznöm
kell azokat a kísérleteket, a melyekkel Apponyi és Szögyény
a hazai emelkedett hangulat hatása alatt, a császárnak az
1848-iki törvények nagyobb részének s a magyar minis-
teriumnak megadását, persze sikertelenül, ajánlották; de ha
röviden is, ki kell emelnem, a mit az Emlékiratokból az

országgyűlési fölírat viszontagságairól megtudunk. Volt egy idő, mint ismeretes, mikor Deák már-már hajlandónak mutatkozott a hatalmas határozati párt előtt fejét meghajtani. Most Szögyénytől megtudjuk, hogy a haza bölcse a megremült magyar kormánynak csak az esetre ígérte meg a kitarást felirati javaslata mellett, ha Bécsből kategorice kijelentik, hogy a határozati javaslat elfogadása az országgyűlés föloszlatását vonja maga után, mert ő, Deák, a föloszlatásért nem merné magára vállalni a felelősséget. Apponyinak, a kir. biztosnak, a magyar kanczellária csakugyan ilyen értelemben küldött utasítást — s így jött létre, persze csak 3 szótöbbséggel és a határozati párt némely vezető embereinek szemrehányásával, a «fölírat».

Ez a «fölírat» még csak mint javaslat feküdt a ház asztalán, mikor annak mérsékelt hangjáról az uralkodó Szögyényék előtt dicsérettel nyilatkozott, de a benne foglalt követelések teljesítését kizártnak tartá, annyira, hogy a bécsi lapokban ellene megindult támadások egyenesen az ő parancsára — mint maga megvallá Szögyény előtt — irattak. S mikor aztán a javaslat az országgyűlés által nagynehezen elfogadva «fölírat»-lön: nemcsak a tartalma, hanem a formája, puritán czimezése (Felséges Úr!), mely az uralkodó császári és királyi mivoltát mintegy ignorálni látszott, megütközést keltett a bécsi körökben. A császár el volt tökéelve, hogy e fölíratot abban a formában el sem fogja fogadni, hiába kérte őt Szögyény erre külön is és hiába kísérté meg őt Apponyi a magyar kormány nevében erre rábírní. Az uralkodó Schmerling nézetén volt. Apponyiék egyelőre csak annyit értek el, hogy a fölírat kelte után 3 hétre, június 26-ára, koronatanácsot hívott össze az uralkodó, a melyen azonban mindjárt kijelenté, hogy a fölíratot, mely tőle az őt megillető czímet is megtagadja, visszautasítandónak véli. Nyomban utána Szögyény szólalt föl s férfias szavakkal kárhoztatta a visszautasítás gondolatát, mert nézete szerint a formahibát a válaszleiratban is meg lehetne róni. Ő is és utána Vay, Apponyi, Mailáth és Szögyény egyformán hangoztatták, hogy a visszautasítás követ-

kezményeiért nem vállalhatnának felelősséget. De az osztrák ministerek — Plener és Pratobevera kivételével — a visszautasítás mellett szóltak s a balkezű Rechberg még elég izléstelen volt kiemelni, hogy a fölírat elfogadása a külviszonyokra káros következményekkel járhatna, mert ezzel a császár uralkodásának törvényessége is kérdésbe jöhetne valamely külhatalomnál! A discussiók kezdeményeképp kimondá a határozatot az elnöklő császár, hogy a fölírat nem fogadtatik el, de megbiztatnak a magyar kormányférfiak néhány osztrák miniszterrel a visszautasítás módja s a további eljárás felől tárgyalni. Ez a tárgyalás Péter és Pál napján meg is tartatott, de eredmény nélkül, mert a Szögyény által bemutatott válaszleirati javaslatot az osztrák ministerek — az egy Plener kivételével — mereven visszadobták. Schmerling már örült s előkészületeket tön egy inyeszerinti magyar kancellária alakítására. Győznie azonban egyelőre még nem adatott.

Szécsen Antal ugyanis a hó utolsó napján (jun. 30.) azt a közvetítő javaslatot terjeszté be, hogy a fölíratot, úgy a mint van, ne fogadja el ugyan a Fölség, de küldjön kir. leiratot a magyar országgyűléshez, hogy fölíratát az 1790-iki törvények világos rendelkezésének megfelelő címezéssel lássa el és terjeszsze aztán újra föl. A császár ezt az indítványt acceptálta, a leirat így is ment le az országgyűléshez, mely Deák bölcs vezetése alatt az uralkodó fölszólításának megfelelt s a címében átalakított fölírat átadásával a két ház elnökeit bízta meg, a kiket a császár kegyesen is fogadott.

Ezzel előtérbe lépett a válaszleirat ügye. Többen készítették szövegtervezetet; köztük Zsedényi egy olyat, mely hozzá nem volt méltó s pillanatnyi aberrationak minősíthető, mert csaknem a Schmerling-féle gondolatkörben mozgott. Szögyényék egyértelmű rosszalással ítélték is el. Zsedényi tervezete szerint t. i. egyenest arra szólította volna föl a császár az országgyűlést, hogy képviselőket küldjön a februári pápens birodalmi tanácsába, a Reichsratba! Homlokegyenest ellenkezett vele Szögyény fogalmazata, mely-

ről már föntebb szó volt s az a szöveg, melyet Apponyi, Mailáth és Dessewffy közösen készítettek. Három napig tartott e fontos kérdésben a magyar kormányférfiak értekezlete, mely végre Apponyiék collectiv javaslatában állapodott meg. E válaszleirati javaslat szerint azt jelentette volna ki az uralkodó, hogy a függő kérdések megoldása a monarchia egészére vonatkozó ügyek állandó szabályozásában s a magyar alkotmányos állapotok visszaállításában keresendő s hogy ennek is, annak is közös alapja a *pragmatica sanctio*. Ennek a *pragmatica sanctio*nak azonban nem felel meg az, hogy az országgyűlési fölirat a Magyarország és az örökös tartományok közötti kapcsolatot personal-uniónak minősíti, a mint e minősítésnek a százados gyakorlat s bizonyos — idézett — magyar törvények is ellenmondanak. Ha az országgyűlés a közös viszonyok és érdekek szabályozását elhatározná, az uralkodó azonnal beleegyeznék Magyarország alkotmányos önállásába s magyar tanácsosainak biztosítani fogná a kellő befolyást a közös ügyek vitelére is. Elvárja hát a király, így végződik a nevezetes irat, az országgyűlés ebbeli határozatát s kész leküldeni biztosait, a kik a közös érdekű ügyekről a magyar országgyűlés kiküldendő deputációjával érintkezésbe lépjenek.

Nincs prekärebb szerep, mint a be nem következett eseményekből vaticinálóé. Mindamellet legyen szabad azt a kérdést megkoczkáztatnunk, vajon nem született volna-e meg jóval hamarabb a «kiegyezés», ha az uralkodó Apponyiék e méltányos válaszleirati javaslatát elfogadja?... De sem ezt, sem Szécsennek egy Schmerlingék és Apponyiék javaslata közt közvetítő tervezetét, — mely egyébként lényegében Szögyény és Apponyiék javaslatával megegyezett — nem fogadta el az uralkodó; hanem elfogadta Schmerlingét, melyet a magyar kormányférfiak július 16-iki értekezlete «alkotmányos monstruosításai» miatt — mint Szögyény írja — egyhanguan visszavetett.

Tehát végre is Schmerling győzött — s a magyar kormányférfiak július végén be is adták lemondásukat. Helyüket gr Forgách Antal és gróf Eszterházy Mórícz foglalták

el. három hét múlva pedig az országgyűlés is széjjeloszlott. Ezt követte aztán gróf Pálffy Móríczt kineveztetése Magyarország helytartójává, majd a municipális bizottságok föloszlatása, a megyékbe kir. biztosok küldése s hadi törvényszékek föllállítása mindennemű politikai, sőt sok más vétség elbírálására. S mégis, mondja — a «szabadelvű» és «alkotmányos érzelmű» Schmerlingre czélozva — gúnyosan Szögyény, «mind ez nem neveztetik ostromállapotnak, hanem az alkotmányos élet «további sértetlen fentartásának».

A tartalmas kötetet rövid vázlata fejezi be Szögyény életének visszavonulásától haláláig fia tollából. Disziti nyolcz jól sikerült arckép, melyek közül különösen rokonszenvesek a Szögyényt s báró Vay Miklóst ábrázolók. A Függelék, melynek 39 darabja közül 4--5 már ismeretes, államiratokat (mint pl. az épen most említett válaszleirati javaslatok) s oly leveleket hoz, a melyeket e nehéz napok nehéz viszonyairól irtak Szögyényhez elvbarátai. Helyszűke nem engedi meg a legnevezetesebbek fölemlítését sem, annál kevésbbé méltatását, de azt mondhatni róluk, hogy a legújabbkori magyar államtörténet legelső rangú irott emlékei és Szögyény Géza ha csupán ezeket az okiratokat teszi vala is közzé, már akkor is megbecsülhetetlen szolgálatot tett volna a történettudománynak.¹

Bécs.

KÁROLYI ÁRPÁD.

¹ Dr. Jungerth Mihálynak, a ki már a második kötetnél is részt vőn a kiadás munkájában, e harmadik kötetnél való közreműködésért különösen is köszönetet mond a kiadó.

LINCOLN ÁBRAHÁM.

«When lilacs last in the dooryard bloomed,
And the great Star early drooped in the western sky in
the night,
I mourn and yet shall mourn with ever returning Spring ;
Ever returning Spring trinity sure to me you bring :
Lilac blooming perennial and drooping star in the west,
And thought of him I love !»

Walt Whitman.

A rabszolgáság intézményének fejlődése és a két történelmi politikai párt küzdelme L. előtt. — L. életrajza és megválasztása. — Békéltetési kísérletek Buchanan kormányzása alatt. — L. hatalomra jutása és kiegyenlítési törekvéseinek kudarcza. — A polgár háború és L. mérsékelt politikai intézkedései a háború alatt. — Békealkudozások és L. halála.

Washington kitartása és kiváló hadvezéri tehetsége az 1774—81-ig tartó szabadságharczban kivívták az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségét, a melyet III. György (1760—1820) angol király a párisi béke értelmében (1783) végül is kénytelen volt elismerni. *Washington* érezte, hogy az amerikai gyarmatok független élete csak akkor lesz biztosítva, ha szoros kapcsolat jön létre közöttük ; «ma egy állam vagyunk, holnap tizenhárom» mondotta s *Franklin*nal egyetemben nem nyugodott, míg 1789-ben az egyes államok szövetsége révén létre hozta az Északamerikai Egyesült-Államokat, amelynek első elnöke maga a legnépszerűbb szabadsághős, *Washington* (1789—1797) lett. A gazdasági ellentétekhez, amelyek az Unió kialakulása után is megmaradtak, rövidesen a rabszolgáság intézménye miatt keletkezett nagy animositás járult. Ezen olesó munkaerőre az első gyarmatosoknak anyagi haladásuk érdekében szükségük volt, de a lakosság szaporodásával, majd iparának és kereskedelmének kialakulásával a *North* (az északiak) néger rabszolgáit rövidesen felszabadítja, de a *South* (a déliek) annyi önzetlenségre és emberiségére nem volt

kapható s maga Washington is a gazdag *slavokratia* egyik hatalmas védője.

Ezen igazságtalan és embertelen intézmény eleinte elnézés, utóbb a South befolyása alatt álló kormányok védelme következtében egyre erősödött és virágzott és francia és angol utasok rövidesen kénytelenek megvallani, hogy a szabadság hazájának nevezett Unióban oly dolgok történnek naponként, a melyekért az oroszok zsarnok csárja is pirulna. A North az ily kifakadásoknak szívesen adott igazat, érezte, hogy a rabszolgaság intézménye fekély az állam testén, de sehogysem tudott tőle szabadulni. A Washington követő tizenegy elnök kormányzása alatt (1797—1857) a néger rabszolgaság újabb és újabb államokban fészkelei be magát, míg végül a *Buchanan* (1857—61) alatti visszaélések oly nagy felzúdulást keltettek, hogy a rabszolgaellenes érzületéről nevezetes köztársasági párt megnagyobbodása miatt felbátorodva nyíltan hirdette, hogy most ütött a demokrata pártnak az általa dédelgetett rabszolgaságnak végórája; a demokraták pedig meggondolatlanul vereségük esetén az Unió felbontásával fenyegetőztek. A South államférfiai már régebben hangoztatták az egyes államok souverainitását, a melynek érdekét az *összállam*-Unió fölé kívánták helyezni, különösen *Calhoun* («The Apostle of the doctrine of «State Right!»). Sikerült is elszakadási fenyegetésekkel a North hazafias polgárait megfélemlíteni, a kik az Uniónak lelkes, odaadó fiai voltak, úgyhogy egyre több áldozatot hoznak az Unió megmentésére («To save the Union!») s így a South sokáig valóságos gyámság alatt tartotta őket.

Mivel az északi államokban a lakosság természetes szaporodás és bevándorlás következtében egyre nőtt, a déliek túlsúlyukat az Unióban új rabszolga-államok létesítésével kívánták megtartani. *Texast* háború révén megszerzik Mexicótól (1846—1848),¹ Spanyolországot *Cuba* átengedésére akarják birni, mikor ez nem sikerült a «*missouri com-*

¹ Lásd: «A mexicói kérdés» Dr. Schiff P. Uránia 1914.

promise»-t¹ megsemmisítik, hogy *Nebraska* és *Kansas* mint rabszolga-államok juthassanak az Unióba. Kansasba mindkét fél valószínűleg fegyveres csapatokat küld s a részleges polgárháború itt azzal végződött, hogy *Kansas* szabad állam lett. Ily előzmények után képzelhető, hogy az 1856-iki elnökválasztás mily heveskedések és izgalmak közt folyt le; a *South* ismét hangoztatta, hogy a demokrata jelölt bukása esetén nem hajlandó tovább az Unióban megmaradni. Az elszakadás gondolatát a *South* sajtója is ajánlotta és a legképtelenebb vádakkal illette északi polgártársait; a szükség esetén felállítandó *Cotton kingdom* (Gyapot királyság) hívei biztosra vették Anglia és Franciaország támogatását, sőt *azövetségét*, a mely őket az északiak áskálódásától is megszabadítaná. Ezuttal azonban még az ő jelöltjük *Buchanan* (1857—61) győzött, a ki kormányát déli híveiből alakítja meg főképen s így a pénzügy, hadügy, belügy és a flotta teljesen az ő kezükbe jutott, az állami hivatalokban ők ülnek, külső országokban ők a követek. A déli államokban várakat és fegyverraktárakat létesítenek, a flottát pedig távol foglalkoztatják.

Mind a mellett a köztársasági párt egyre erősödött, a parlamentben már nem feltétlen úr a demokrata párt; nem is tetszett ez *South-Carolina* államnak, a mely 1859 nov. 30-án kijelenti, hogy a többi déli állammal kész egy külön köztársaságot létesíteni² s ennek megvalósítása közelebb volt, mint bárki is gondolhatta. Az 1860-iki elnökválasztás alkalmával az északi demokrák nem fogadták el a déli radicalis elem jelöltjét s a nagy párt meghasonlása tette lehetővé, hogy a köztársasági párt jelöltje *Lincoln* győzzön.

A *South* bukását előre láthatta, de mintha ezt maga is kívánta volna, nem akarván tovább igénybe venni azon párt-híveinek támogatását, a kik a *North* fiai, de az Unió megmentése érdekében a déliek politikai szekerét tolták. Maguk

¹ Egy határvonal a North és South közt. Érvényes 1820—53.

² «Sca is ready to enter together with other slaveholding States, or such as desire prompt action, into the formation of a Southern Confederacy.» Tomes I. 9.

kivánták vereségüket, mert szakadásra elhatározták magukat: vereségükre pedig szükségük volt, hogy a tömeg eljárásukat helyeselje, hacsak a rabszolgaság megszüntetésére törekvő északiakat nem akarja követni, a mi — az általános felfogás szerint — egyértelmű lett volna anyagi romlásukkal. *South-Carolina* és *Virginia* kormányzói tényleg már oly utasítást adtak követeiknek még az elnökválasztás előtt, hogy sűrűsessenek oly gyűlést, ahol az *Unió felbontását nyugodtan lehetne megtárgyalni*.¹

A demokraták széthúzása miatt tehát *Lincoln* győzött (1861—65); minden hazafi az új elnök felé fordult, akinek ügyes politikájától várták a déliek izgalmának lecsillapítását és az Unió megmentését.

Az új elnök igazi amerikai *self-made-man*, akinek életpályáját érdemes közelebbről megismernünk. 1809-ben született *Harding County*-ban (Kentucky), atyja szegény napszámos, de nem tudja azon bánásmódot elviselni, amelyben a szegény fehérnek része volt a rabszolga-államokban és 1816-ban *Spence County*-ba költözött kis családjával. A fiatal *Lincoln* már eddig megtanult kevésbé írni, olvasni és számolni, a mely tehetségét rövidesen értékesítette is, mert az írásban járatlan szomszédos farmerek mind hozzájöttek levélírás végett; saját atyja alig tudta nevét leírni, míg anyja csak olvasni tudott. De csak kevés ideje maradt ezen irodalmi tevékenységre, mert egész napon át a korához képest szikár és erős fiú atyjának segített az erdőirtásban és különböző földmunkákban.² 1818-ban elvesztette édesanyját de annak daczára, hogy mostohája gondos és jó volt hozzá, még mindig szükség volt testi munkájára a gazdaságban. A neveltetés úgyis drága volt ekkor az Unióban s így egy évi iskolázás után teljesen magára volt hagyva szellemi fej-

¹ On the day before the presidential election, the governor of Sca delivered a message to the Legislature, in which he boldly avowed the principles of secession . . . » T. I. II. old.

² «An axe was at once placed in his hands and from that time until he attained his 23 year, he was almost wielding that most useful instrument.»

lődésével. Azon volt, hogy minden keze ügyébe eső könyvet elolvasson¹; tizenöt éves korában *három napig arató munkát végzett, hogy Ramsaynek az amerikai szabadságharczról szóló művét megvehesse*, majd Plutarchos életrajzait bújta.

1830-ban családjával Illinoisba költözött; az utazás lassú és hosszú volt, de vadregényes tájakon vezetett keresztül, a melyek szépsége kárpótolta a nagyra hivatott férfiút a szenvedésekért, nélkülözésekért és azon nyomorért, a mely új otthonában várta; ezen útjának regényességéről elnök korában is sokat és szívesen beszélt Lincoln. *Macon Countyban* az erős ifjú megint sokban segítségére volt családjának; télen azonban nem lévén munka a farmon nem akart tétlen maradni, elszegődött tehát evezősnck egy tutajra s így most már másodszor ment le a gyönyörű és gazdag rónán továbbömpölygő Mississippi folyamon. *New-Orleansből New-Salembe* vetődött, a hol egy kereskedésben és malomban talált foglalkozást s ezzel egyidőben hozzáfoghatott szellemének további műveléséhez. Még ma napság is lépten-nyomon találkozhatunk, különösen *Illinois* állam városaiban, a legtöbb családnál oly képekkel, a melyeken a sovány, sápadt képű ifjú new-salemi fűszerkereskedésében könyvvel kezében ül.

Ezen foglalkozása sem állandó; 1832-ben kitört a *Black Hawk* indián háború; Lincoln edzett, de sápadt külseje már ekkor is érzékeny és haza szerető szível takart, önként jelentkezik s nagy testi erejénél fogva egy illinoisi önkéntes csapat kapitányává választotta, majd három havi katonáskodás után a háború befejeztével visszatért a polgári életbe.

Velős mondásai, humoros beszéde és őszintesége sok barátot és politikai hívőt szerzett neki, kiknek unszolására rövidesen fellépett Illinoisban képviselőnek; a whig párt²

¹ T. I. 13. l.

² E párt a rabszolgaság ellensége s mint ilyen a későbbi köztársasági párt előzője.

azonban még gyenge volt, a demokrata jelölt győz és *Lincoln* — egyáltalában nem bosszankodik, hanem a választási harc befekjezése után *New-Salemben* bizomány üzletet nyit, majd postamesterséget is vállal. Üzletei azonban rosszul fizetnek, *Lincoln* nem veszi el kedvét s ismét földfelmérésre adja magát, a melylyel már huszonöt éves korában is foglalkozott. Csakhamar otthagyja ezt is és 1834-ben a közpályán kezd szerepelni, amennyiben bejutott mint képviselő *Illinois* parlamentjébe s bár nem volt még ekkor valami kiváló szónok, becsületessége s nyílt politikai hitvallása miatt egymásután háromszor választották meg polgártársai. A politikával való foglalkozásával egyidőben önkéntelenül is jogi és történelmi tanulmányokra adta magát, a melyekben oly nagy haladást ért el, hogy 1836-ban Springfieldben (*Illinois*) mint *I. F. Stuart* társa ügyvédi irodát vezetett és rövidesen az egész vidék leghíresebb ügyvéde lett. E mellett a politikai életben is tovább szerepelt s 1844-ben egész *Illinois* és *Indiana* államokat járta be s sok beszédet mondott *H. Clay* elnökjelölt érdekében. Kiváló tehetségét és politikai jártasságát most igen sok helyen megismerik, úgyhogy 1846-ban mint whigpárti képviselő végül a washingtoni parlamentbe is eljutott. Itt is az *Unió* és a *North* lelkes hívének bizonyult és a slavokratia túlkapásai ellen sokszor felemelte szavát. Felszólalt sokszor *Texas* annexiója ellen, a mexicói háborút is elítélte, de az Unió hadseregének dicső tényeit ő is szívesen elismerte; humoros közbeszólásai és gúnyos támadásai miatt rövidesen rettegett politikai ellenfélnek bizonyult a *South* hívei tábora előtt. 1837-ben az *igazságtalanságon és rossz politikai alapon nyugvó rabszolgaság intézménye ellen* oly nyíltan kelt ki, hogy ezen rövid politikai pályája után a *North* általános rokonszenvét érdemelte ki, noha egész őszintén azt is megvallotta, hogy az *eddig eltörlési törekvéseket sem helyeselheti*, mert ezek egyre nagyobb bajt zúdítanak az Unióra! Mindig bátran felszólalt a rabszolgaság további terjeszkedése ellen, a whigpárt elveihez hű maradt, a *North* érdekeinek kedvező védvámrendszer behozatalát tőle telhetőleg támogatta s a fehér

fajnak és szabad államoknak érdekében gyakran hangoztatta, hogy a congressus kötelessége arról gondoskodni, hogy a közfölkdekhez a szegény fehér elem minél olcsóbban és könnyebben juthasson.

Képviselői megbízatásának lejártával Springfieldben ismét folytatja az ügyvédséget; ugyanitt 1849-ben senátornak is jelölik, de a demokrata *Shields* tábornokkal szemben kisebbségben maradt. Azonban a híres *missouri compromise* felfüggesztése oly nagy izgalmat keltett az északi államokban, hogy Lincoln ismét a politikai küzdőtérrre lép s buzgólkodására *Shields* helyébe *I. Trumbull* jutott a senátusba. Politikai tehetségét ekkor már széltében ismerték, a minek legfőbb bizonyítéka, hogy illinoisi párthívei már 1856-ban *I. C. Fremont* választandó elnök mellé őt kívánták alelnöknek. Azonban igazi politikai hírnevét 1858-ban szerezte meg, a mikor a köztársasági párt Illinoisban őt jelölte a demokrata *A. Douglassal* szemben senátornak. Ekkor vívta ki a legnagyobb mértékben ellenfeleinek nagyrabecsülését és saját párthíveinek bámulatát, e nagy választási harczból kifolyólag lett neve ismeretessé az egész Unióban és általa lett Lincoln rövidesen a nagy köztársasági párt legnépszerűbb vezéregyéniségévé!

Az egész választási harcz igen érdekes, hogy azt ne mondjuk regényes, a mely a furcsaságok ezen határtalan hazájában is párját ritkítja. Douglas ugyanis felszólította ellenfelét, hogy járja be vele együtt az államot s adjon neki választ az általa felvetendő politikailag actuális kérdésekre. E felhívás mögött azon ravasz számítás lappangott, hogy oly fogas kérdéseket fog felvetni, a melyekre *Lincoln* nyíltan nem válaszolhat, a mit a választók előtt tehetségtelenségnek minősíthet; ha pedig válaszol rá, úgy az Uniót féltő köztársaságiak szavazataira is számíthatott *Douglas* s megválasztása mindkét esetben biztosnak látszott előtte.

Lincoln rögtön átértette ellenfelének szándékát, de bátran elfogadta a kihívást s ezen nagy küzdelemben a «kis óriás»¹

¹ Így nevezték a kistömszi Douglást.

méltó ellenfelének bizonyult a «*becsületes Ábrahám*» (The honest Abe!). Számtalan nyilvános gyűlésen mutatta be. szónoki készséget s a köztársasági párt elveit hősiesen megvédte a demokraták egyik legkiválóbb vezérével szemben; ez tette lehetővé, hogy sokoldalú tehetségét bemutassa az országnak s bár ezuttal Douglas győzött, mégis ezen nagy küzdelem juttatta őt utóbb az elnöki méltósághoz! Douglasnak adott válaszából megtudták a déliek, hogy Lincoln a *fugitive act*¹ helyteleníti, de kijelenti azt is, hogy eltörlését nem szorgalmazza, mert rabszolgasággal kapcsolatban egy áldatlan vitát eredményezne a *North* és *South* közt. Nem szívesen elmélkedik a fölött, hogy helyes-e egy rabszolga-államnak az Unióba való felvétele, legjobb lenne, ha már erre nem volna szükség. Feltétlenül híve annak, hogy a *territoriumokban*² rabszolgaság ne legyen, de ha a territorium államná kíván lenni s népe külső befolyás nélkül a rabszolgaságot leendő államalkotmányába felveszi, a központi kormány kénytelen azt ezen alkotmánynyal az Unióba befogadni. Szeretné, ha a *District of Columbia* (a főváros területe) területén a rabszolgaságot eltörlőnék, mert a congressusnak ehhez van hatalma; nem erőszakolná ezt sem, de ha mégis felvetődik e kérdés, csak úgy kívánná keresztülvinni, ha a felszabadítás fokozatos volna, ha a lakosság többsége ebbe beleegyezik, a kormány pedig a tulajdonosokat a felszabadításért kárpótolja.

E szavai az egész nyilvánosságnak bizonyították, hogy politikai meggyőződéséből nem enged és köztársasági párti elveit meg nem tagadja; nem támadja ugyan a *Southot*, de rabszolgaságával semmi közösséget nem vállal; elítéli de egyelőre eltűri, még a fővárosban való eltörlésére is — mint fentebb láttuk — oly eljárást ajánl, hogy végrehajtása ese-

Egy törvény amelynek értelmében a North polgárainak kötelessége a területére menekült rabszolga üldözésében a délieket támogatni.

² A fehérek által ellepert új területek (*territory*), a melyek a központi kormány közigazgatása alá tartoznak, míg annyi lelket számlálnak, hogy állammá lehessenek.

tén semminő kellemetlen érzés a lakosság közt ne maradjon vissza, bár e terület teljesen a központi kormány iurisdictionja alá tartozik s így hatalmában áll az eltörlésnek radicalis végrehajtása is, de Lincoln sohasem híve az erőszakos eljárásnak; emellett azonban nem hajlandó eltérni, hogy ezen áldatlan intézményt a *North* kárára új területekre is átplántálják.

Ezen általánosságban ismert tények hatása alatt a köztársasági párt tehát őt jelölte elnöknek 1860 máj. 16-án chikagói gyűlésén; a párt legkiválóbb tagjai, köztük Lincoln legkomolyabb ellenfele *Seward* is nagy agitációs körútra indultak. A köztársasági párt örömmel vette Lincoln jelölését, a kinek törhetetlenségében hittek és a *South* ellen vivendő politikai küzdelem vezetését bátran reábizhatták; Lincolnnak és H. *Hamlin* (Maine) alelnök jelöltnek nevétől rövidesen visszhangzott a *North* valamennyi állama.

A központi kormány demokratái minden erejükkel támogatták a déliek jelöltjeit, de *Lincoln* — mint láttuk — mégis győzött. Megválasztásával az egyszerű vidéki ügyvéd egyszerre ünnepezt egyénné lett; Illinoisban, az ő szűkebb hazájában, eddig is oly hírnevet szerzett magának becsületességével és őszinteségével, hogy a *North* rövidesen benne látta azt az embert, a ki erőlyesen rendet fog teremteni a kormánykörök corruptiójában és remélhette, hogy a «becsületes Ábrahám» méltó elnöke lesz a nagy köztársaságnak!

A mi *Lincoln* személyét illeti, nem gerjeszt különös tiszteletet a szemlélőben, mint az ilyen méltóság betöltőjétől szívesen várnók. Könnyen ereszkedik beszédbe, bárkire nézve megközelíthető s erősen érzik meg beszédén a *West* fiainak közmondásszerű őszintesége. Komoly és csúf külseje azonban nemes és szép lelket takart s ezzel sok ellenfelét nyerte meg politikai küzdelmeiben. Komolysága mellett alkalom adtával humoros is s híres anekdotái (*Lincoln's stories*!) rövidesen közkézen forogtak. Nagy, magas, szikár, kissé görbült termete, már messziről elárulta, hogy a kemény testi munkával foglalkozók köréből emelkedett ki. Magasabb és finomabb nevelése nem volt, de éleseszű politikus, körül-

tekintő szónok, a minek közvetlen s keresetlen szavai révén rövidesen nagy népszerűségét is köszönhette.

Megválasztása a déli politikusok közt nagy örömet keltett; eddig folyton hirdették az elszakadást ezen eshetőség bekövetkezésére, most tehát örömmel üdvözölték a *létesítendő déli Uniót*. *South Carolina* vezetett most is, *Virginia* már katonai támogatásáról biztosította s *New-Orleansban* már katonaságot toboroztak. A megüresedett szenatori állásokat a washingtoni parlamentben nem töltötték be és lassanként a legtöbb állam délen hajlandónak mutatkozott köyeteket választani egy *secessió*s gyűlésre. *South Carolina* pálmá lobogóját mindenütt örömmel tűzték ki, mint a szakadás jelét; New-Yorkban, Bostonban fegyvereket vásároltak s folyton készültek a leendő fegyveres összeütközésre.

Mindenki a még hatalomban levő elnöktől, *Buchanan-tól* várt intézkedést; a parlament 1860. dec. 3-án sietve össze is ült, hogy az elégedetlen *South* megfélemezéséről tanácskozzék, de az elnök most is a *South*nak kedvezett, a melynek fegyverkezése és szervezkedése tovább tart. *Scott* tábornok nem tudta rábírni az elnököt, hogy a déliek területén levő erődöket és katonailag fontos helyeket megszállassa s így mintegy előre is büntetlenséget biztosított nekik, a mi őket elhatározásukban még bátorította. Voltak ekkor mérsékeltek a demokraták és a köztársaságiak közt is, a kik azt gondolták, hogy kölcsönös engedékenységgel az ügy most is elintézhető. 1860. év végén és 1861. év elején sok békéltetési módot és eszközt alkalmaztak, hogy a nyugtalan *Southot* lecsendesítsék, de ennek politikusai nem is értesítették erről a népet s csak arra valók voltak, hogy a déli demagógok elbizakodottságát még növeljék, pedig északon eleinte szorult szívvel nézték az ellenségeskedés megindulását: az *Uniót* és *elég élénk kereskedelmüket féltették!*

Kentucky állam képviselőjének, *Crittenden*-nek javaslata nagy feltűnést keltett, de ez is lényegében a déliek minden lehetetlen kívánságának a teljesítése: a *missouri*

compromise felelevenítése, a rabszolgaság védelmének alkotmányos biztosítása és kereskedelmének eltűrése.

Ezalatt a szakadás nyomában beállott gazdasági romlás már is mutatkozott; a déliek nem fizették tartozásaikat az északiaknak, bankjaik hirtelen gyűjteni kezdték az arany- és ezüstpénzt, mire a papírpénz szinte teljesen értékét veszítette. Az elnök nem akart az eseményeknek eléje vágni, de végül dec. 4-én oly beszédet mondott, amelynél szebb védőbeszédet *South Carolina* politikusai sem mondhattak volna; szerinte a *North* nem szólalhat fel a rabszolgaság miatt, mert ez a déliek belügye, nincs is joga hozzá, a mint *Brazília* vagy *Oroszország* belügyeibe sem szólhatnak. Jelentésük ki az északiak és az általuk választott új elnök, hogy a rabszolgaságra vonatkozó törvényeket mind megtartják s akkor a felizgatott *South* lecsillapodik, mert anyagi fejlődését biztosítva látja ily kormány részéről; a rabszolgaság intézményéért a *North*nak nem kell pirulnia, a mint folyton hangoztatja, mert ezért csak a *South* felelős és ezt magára is vállalja.

Az utolsó nevezetes törvény, amelyet még a polgárháború előtt hoztak, a híres *Morill-bill*, az északiak iparának védelmére létesített védvámrendszer, amely lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a *North* a hosszú háború költségeit elviselhette. Az elnök és kormány viselkedése következtében az elszakadási művelet tovább tart.

Eközben 1861 febr. 14-én az alkotmány rendelkezése szerint közös gyűlést tartott a congressus, hogy az *electorok*nak lezárt borítékban tartott szavazatait megolvassák és így most már hivatalosan is kinyilvánítják A. Lincoln és H. Hamlin megválasztását; Washingtonban teljesen felfordult a politikai helyzet, a kiegyezési ajánlatok útvesztőjében a legjáratosabb politikus sem tudott eligazodni, senki sem ismerte e mellett a déliek szándékát; komoly-e viselkedésük vagy csak elnökválasztási utóregzés a *South* eljárása, azért szervezi-e az állítólagos déli *Confederatiót*, mert tényleg el akar szakadni vagy csak azért szervezkedik, hogy erősnek tűnjék fel Lincoln és hívei előtt, hogy megtérésük esetén annál több politikai előnyt biztosíthasson magának?!

A központi kormány sohasem bizonyult annyira gyengének, sohasem vártak ily kényelmellen, nehéz ügyek az Unió kialakulása óta az elnökre, mint épen most Lincolnra vártak!

Február 11-én búcsúzott springfieldi barátaitól s valóságos diadalmenetben vonult keletfelé a nagyobb városokon keresztül: *Cincinnati, Indianapolis, Columbus, Pittsburg, New-York* és *Philadelphia*, itt azonban meg kellett szakítani az ünnepséget. A *South* u. i. arra számított, hogy a közelgő elnöki beiktatás igen gyászos lesz az ő fenyegető álláspontjuk miatt, most azt kellett látniok, hogy a *North* önfeledten ragaszkodik Lincolnhoz s az Unió megmentését nyugodtan bizza rá és pártjára. Ezt a *South* fanatikus hívei nem tudták nyugodtan nézni s összeesküvést szöttek az elnök ellen, hogy beiktatását bármiképen is megakadályozzák. *Seward* senátor fia ezt azonban idejében megtudta s értesítése után *Lincoln* álruhában ment Washingtonba, ahol 1861 február 24-én szerencsésen meg is érkezett. Ezalatt a *Crittenden compromise* ismét tárgyalás alá jutott, békeconferenciákat is tartottak, de *Buchanan* elnöknek nem volt semmi tekintélye, egy félnek sem volt bizalma hozzá s így a *North* a békülés reményét még mindig fel nem adva várta az új elnököt.

Március 4-iki beiktatása alkalmával katonaság ügyelt fel szigorúan, hogy gyanús egyén az elnök közelébe ne férközhessenek s így az ünnepély minden zavar nélkül folyt le. Beiktatási beszédében kijelentette, hogy a *South*-nak soha sem volt oka, hogy egy republikánus kormány hatalomra jutása miatt magát jogaiban és biztosságában megtámadottnak érezze. Neki nincsen sem joga, sem szándéka rabszolga intézményét megtámadni¹ s meggyőződése, hogy minden állam igénybeveheti a központi kormány támogatását. A létező törvények végrehajtandók, az Unió felbontását, a mellyel eddig csak fenyegettek, most tényleg megkísérlik,

¹ «It is my earnest desire to know the will of Providence in this matter, and if I can learn what that is, I will do it!» Edwards 281. lap.

de erre vonatkozólag az a meggyőződése, hogy ehhez az egyes államnak nincsen joga és ezen eljárás csak lázadásnak minősíthető.¹ Csak arra kívánja elnöki hatalmát használni, amire ki is terjed, bár bizonyos körülmények változása ennek nagyobb mérvű kiterjesztését vonhatná maga után; egyelőre azonban mindent elkövet, hogy a testvéri érzést a két gyűlölködő fél közt ismét helyreállítsa,² hogy ezáltal a nemzet egységét a jövő számára biztosítsa!

Lincoln régi szokás szerint saját pártjából alakítja meg kormányát, amelynek legkiválóbb tagjai voltak: Wm. H. Seward külügyminiszter, S. P. Chase, a pénzügyminiszter és S. Cameron a hadügyminiszter.

A déliek vezető politikusainak izgatása ezalatt egy formális *Southern Confederacy* kialakulására vezetett; 1861. február 4-én gyűlt össze első parlamentjük és már 9-én megválasztották elnöküket, Jefferson Davist, a kinek helyettese Al. H. Stephens alelnök, legkiválóbb miniszterei: Toombs a külügynek, a német származású Memminger a pénzügynek és L. P. Walker a hadügynek vezetője.

Az Unió minden nagyobb összeütközés nélkül így két részre bomlott és a *Confederate States* elnöke Lincoln beiktatása után két kiváló politikust. Forsythe (Alabama) és Crawford (Georgia) képviselőket elküldte a washingtoni kormányhoz, hogy a két testvérállam közt barátságos viszonyt létesítsenek. Seward azonban igen hűvösen fogadta őket, mert csak egy államot ismert: az Uniót, velük tehát nem tárgyal, mert *nem önálló állam* küldte őket. Ajánlotta

¹ Az Unió t. i. nem az egyes államok szövetkezése révén, hanem az egyes államokat alkotó összlakosság plebiscituma alapján létesült. Az Unió hívei tehát mindig hangoztatták, hogy csak az összlakosság többsége bonthatná fel az Uniót, a felbomlást a *South* egyoldalulag nem is követelheti.

² «Intelligence, patriotism, christianity and firm reliance on Him who has never yet forsaken this favored land, are still competent to adjust in the best way, all our present difficulties. In your hands, my dissatisfied fellow-citizens and not in mine, is the momentous issue of civil war. The Government will not assail you . . . » T. I. 119. lap.

nekik, hogy más úton próbálják a fennálló ellentéteket elsimítani. Ezen erőyes eljárás roppant sértette a délieket, mert most már tudták, hogy csak vérrel fogják elismertetésüket megszerezhetni; mivel pedig az Unióhoz most már visszatérni nem akartak, háborút kellett kezdeni és ezzel megszületett a legvéresebb polgárháború. (1861—5.) A felbomlott Unió ekkor 33 államból állott, a melyből a déliekhez 15 állam csatlakozott 12 millió lakossal (4 millió rabszolgával együtt!), az északiak pártján 18 állam állott 19·5 millió szabad lakossal; ha az ingadozó határállamokat leszámítjuk, a *South* 5105 millió dollárnyi, a *North* pedig 9124 millió dollárnyi vagyonnal rendelkezett.

A háború azzal kezdődött, hogy *South Carolina Charleston* fővárosának kikötőjében levő erődöket megszállta, de *Anderson* őrnagy kis csapatával a *Sumter* erőd védelmezésére határozta el magát. *Lincoln* a szakadás tényét sohasem ismerte el¹, de belátta, hogy *Anderson* érdekében gyorsan kell cselekednie. Elhatározta, hogy egy hajót küld munióval és élelmiszerral *Sumter*be s erről *South Carolina* kormányát is értesítette; ennek kiváló tábornoka *Beauregard* ezt ellenséges ténynek minősítette s az eddigi alkudozásokat komoly ostrom váltotta fel. A segítségre jövő hajót elűzték, 1861 április 12-én elkezdtek löni az erődöt, a melyet *Anderson* kénytelen két nap múlva feladni. *Lincoln* sohasem volt az erőszakoskodások embere, nem volt benne semmi hajlam a dictátorságra, különben egy cselekvésre kész sereggel az egész nyugtalanságot rövidesen épúgy ellehetett volna fojtani, mint *Jackson* elnök 1832-ben *South Carolina* elszakadási törekvése idejében, amikor az elnök nemcsak kijelentette, hogy az Unió fentartását szükséges-

¹ «But in point of fact not a single State, as State, ever seceded. The people -- those who really compose the state -- had never in any State been permitted to vote on the calling of conventions, or on the ratification of any ordinance of secession or as to the formation of a Confederacy. The leaders in the great insurrection dared not submit the question to the arbitrament of the people.» Edwards, 275. lap.

nek tartja, hanem jogtalannak minősítette az elszakadást és gyors fellépésével ezt meg is gátolta.¹

Lincoln a Sumter erőd eleste után (ápr. 15.) egy kiáltványt bocsájtott ki, a melyben 75.000 emberből álló sereg kiállítására szólította fel az Unióhoz hű államokat; ezzel sem akarta megkezdeni az ellenségeskedést, bár ez *Sumter* elestével már bekövetkezett, hanem csak azt kívánta vele jelezni, hogy a szakadást sohasem fogja elismerni; e sereget pedig a déliek területén lévő unionális várak és flotta-telepek megszállására kívánta felhasználni.² A fegyverkezés terén követte a már megalakult *Confederate States* elnöke, *J. Davis* is, aki felszólította polgártársait, hogy vállalkozzanak szolgálatra a zártörő- és csempész-hajókon s a már rendelkezésre álló 32.000 főből álló seregének kiegészítésére, még 150.000 embert kért; egyben utasította seregét, hogy a még el nem foglalt fegyvergyárakat és raktárakat sietve szállják meg; *Lincoln* pedig erre tényleg blokád alá veszi a déli államokat, kijelentette, hogy a zártörőket és csempészeket kalózkodnak tekinti s elfogatásuk esetén halálbüntetés vár rájuk.³

Az Unióhoz hű északi polgárokat igen nagy lelkesedés szállja meg a központi hatalom elhatározott fellépésének láttára, mindenütt az Unióhoz való ragaszkodásukat juttatják kifejezésre, a köz- és magánépületeket fellobogózzák, nemzeti színű kokárdákat tűz ki mindenki és lelkesedéssel beszél a közeli összeütközésről. Mindenki örvendezik, mert *Lincoln*-ban látja az igazi férfiút az Unió megmentésére. (The right man, at the right place, to save the Union!) Hazafias összejöveteleket, gyűléseket tartanak kiváló politikusok vezetése mellett; *Lincolnt* és az Uniót dicsőítik

¹ Lásd: Dr. Schiff Péter «A rabszolgaság tört.-e az Északam. Unióban» 16. l.

² ... the first service assigned to the forces hereby called will be to repossess the forts, places and property which have been seized from the Union...» Tomes II. 9.

³ «Such person will be held amenable to the laws of the U. S. for the prevention and punishment of piracy.»

New-York előkelő polgárai is, akik ápr. 20-án az *Union Square*-n mintegy 100.000-en összegyűltek;¹ innen hosszú menetben bejárták a legelőkelőbb utcákat hazafias tüntetéssel. E menet mindenesetre érdekes lehetett, mert minden nemzet tud ugyan lelkesedni és nemzeti ünnepeket megülni, de egyik sem oly szenvedélyesen mint az amerikai. Ezen korban divatba jött a nemzeti színű cilinder (piros-fehér csikok és az államokat jelképező kék csillagok), ugyanilyen színű ruhákban jártak a férfiak, de a legszerényebb is nemzeti színű nyakkendői és mellényt viselt; a nők is alkalmazták e színeket díszül kalapjaikon és nemzeti színű ernyőkkel jártak.

A háború tehát kitört és mindkét fél igen nagy lelkesedéssel fogott hozzá a rettenetes vérontáshoz; e hosszú (1861. ápr. 12.—1865. ápr. 9.) és szörnyű hadjáratban eleinte a *South* győzött, amelynek kiváló vezéreivel szemben (*Lee, Jackson, Beauregard* stb.) a North eleinte nem tudott ellenállni, míg végül az 1863. év felszínre veti *Grant, Sherman, Sheridan* stb. tábornokokat, akik végül is az Uniónak szerezték meg elvitathatatlanul a győzelmet és a *South* kénytelen meghódolni és az Unió hűségére térni.²

Az ellenségeskedés kitörésével a július 4-re egybehívott congressusnak igen sok teendője volt; most Lincoln is látta, hogy csak hadseregének győzelme által tarthatja össze az Uniót, de mindig vigyázott szavaira, mert tudta, hogy ezeket nemcsak Amerikában, hanem a déliekkel rokonszenvező Angliában és Franciaországban is lesik. Mérsékelt politikát folytatott, amíg csak lehetett s amíg a *South* erőszakoskodása őt keményebb rendszabályok alkalmazására nem kényszerítette. 1861. aug.-ban *Trumbull* (Illinois) szenátor javaslatára egy elkobzási törvényt hoztak, a melyet

¹ Ez mindenesetre nagyítás, mert az említett téren 5—6.000 ember is nehezen fér el! Hanem a gyűlést követő tüntető menetben már jóval többen vettek részt. (The greatest demonstration the world ever saw!)

² Lásd bővebben: Dr. Schiff Péter «A rabsz. tört. az északam. U.-ban» 50. lap.-tól.

Lincoln csak kedvetlenül fogadott el, mert a benne megnyilatkozó radicalis szellem nem tetszett neki. Ebben kimondják, hogy mindent, legyen az vagyon vagy ember (= *rabszolga*), amelyet az Unió ellen a déliek felhasználnak, lefoglalnak. Az eképen *elkobzott* néger pedig szabaddá lesz; *Lincoln* legjobban szeretne volna, ha ez intézményt egyelőre nem bántják, míg pártjának az volt a véleménye, miután ez volt az Unió felbomlásának oka s ha már emiatt háborúba mentek, ez ügygel radicalisan kell végezni és az orvoslást a baj gyökerénél kezdeni («*Why not strike at the root of the trouble?*») Ezt kívánta a felelőtlen elem; de az elnök, aki minden lépéseért mérhetetlen felelősséget viselt, másképp ítélte meg a helyzetet. Tudta, hogy ily gyökeres eljáráshoz előbb háborús eredmény kell, a mit pedig az Unió sokáig nem tudott felmutatni; viszont érezte, hogy a rabszolgaságra vonatkozólag előbb-utóbb kell valami törvényt hoznia, annál inkább, mert az ellenség trainje főképp négerekből állott, e szolgálatra pedig az Unió ezeit mintegy 20.000 katonát volt kénytelen alkalmazni. Mindezeket tekintetbe véve a *Trumbull-billt*, végül mégis elfogadta, mivel eléje akart vágni egy még radicalisabb ajánlatnak, mert az államfőnek ez időben nagy gondot adott az, hogy a határállamokat¹ — ahol az Uniónak igen sok hívője volt, noha ott is sok a rabszolga — és a North államokban még mindig elég befolyásos demokratákat meg ne sértse. Megkönnyítette különben is ezen törvény végrehajtását *Davisnek* egy erélyes rendelete, mely szerint minden idegen (= északról bevándorolt) polgár, aki a *Confederate States* hűségére térni nem akar, kiutasíttatik; azon idegen pedig, aki az Uniónak (= ellenségnek) javát kívánja, hazaáruló, akinek vagyona lefoglaltatik. Ugyanekkor *Lincoln* egy másik törvényt is szentesített, amely a déli összeesküvők megbüntetését czélozta; miután pedig ez időben a békés megoldásnak még látszata is elmúlt, a *South* valamennyi senátorát és követét a congressus tagjai sorából törölték

¹ Helyek : Maryland, Indiana, Missouri, Kentucky, West-Virginia.

és újra kimondták, hogy a háborúnak a célja csak az Uniónak és a nemzeti egységnek elérése, mihelyt ez biztosított-nak látszik, be is fejezik.

Sok esetben e két törvény nem bizonyult célravezetőnek. másrésről az egyes tábornokok kénytelenek voltak rendeleteket kibocsátani, amelyek a törvény korlátait messze túlhaladták, ami megint az elnöknek volt kellemetlen. *Lincoln* azonban mindannyiszor körültekintő és tapintatos eljárásával ezen akadályokat elhárította úljából és a legnehezebb körülmények közt is ura maradt a helyzetnek; az általa választott eljárás mindig a leghelyesebb volt az adott körülmények között, ami államférfiúi bölcsességének bizonyítéka. Így történt *Fremont* tábornok esetében is, aki 1861. aug. 31-én *St. Louisban* egy proclamatiót bocsátott ki, a melyben *Missouri* államot belső hadszíntérnek minősítette és fejbélövetés terhe alatt, eltiltotta az ellenséggel való czimborálást, sőt a fegyverviselést is. Akire az árulás rábizonyul, életét és vagyonát veszti, *rabszolgái pedig felszabadíttatnak*. Miután pedig minden intézkedés, a mely a rabszolgaság ügyét érintette, a határállamokban a két fél párthíveinek táborában az egyensúlyt megbolygatta, hogy az itteni *slavokratia*, a mely eddig hű az Unióhoz, a déliekhez ne csatlakozzék, *Lincoln* kénytelen *Fremont* tábornokot felszólítani, tekintettel arra, hogy proclamatiója az ő jogaiba ütközik, egyeztesse ezt össze az elkobzási törvénnyel.

A háborúban — mint már említettük — eleinte a *South* egyre győz, az Unió egyes tábornokai politikai ügyekbe is avatkoznak, a congressusban és az egyes államokban a még mindig tekintélyes demokrata párt kellemetlenkedik s mindez együttvéve mutatja, hogy *Lincoln* helyzete a háború folyamán egyre rosszabbodott, felelőssége pedig egyre nőtt. *Lincoln* mégis erős, igazságos és méltányos volt mindvégig tetteiben; így 1862. tavaszán a főváros (District of Columbia) területén megszünteti a rabszolgaságot. Erre — mint Douglassal való vitájával kapcsolatban már régen kijelentette — az elnöknek joga van, mert e terület lakói teljesen a központi kormány alá tartoznak, a törvények védelme

alatt állnak, egyébként polgárjogukat nem gyakorolhatják; de bizonyára mégsem tette volna ezt az elnök, ha a demokraták vakmerősége valamiképen elviselhető lett volna. Ezek u. i. az Unió hadseregében szolgáló négereket, akik hivatalos katonaiügyben, vagy mint tisztiszolgák uraikkal a fővárosba jöttek, elfogatták és ismét rabságba hurczolták, holott ezek a legtöbb esetben a *North* államaiból származtak, tehát szabadok voltak!

Hogy ily gyalázatosságok többé elő ne fordulhassanak, az elnök az összes rabszolgákat felszabadítja és a négerkereskedést eltiltja, mert ezen állapot nem emberhez méltó, Isten és a természet ellenére van. De a tulajdonost kárpótolni kívánja, valamint elő kívánja mozdítani a négerek kivándorlását is, ha *Haytiba* vagy *Libériába* akarnának menni, az Unió elszállítja őket és 100 dollárt ad nekik segélyül. Ugyanekkor felajánlta a kárpótlást az államoknak is, a melyek saját jószántukból négereiket felszabadítanák, ilyenek azonban nem akadtak és az egész rendeletnek — csekély területre vonatkozván — nincs nagy gyakorlati jelentősége.

Fontosabbnak látszott az Unió szempontjából az, hogy valahára valami eredményt tudjon felmutatni a háborúban; miután pedig ez *Cameron* hadügyministernek nem sikerült, helyét 1862 júniusban átengedi eddigi helyettesének, *E. M. Stanton*nak. Ennek rábeszélésére *Lincoln* elhatározta, hogy ezentúl jobban fog élni a reáruházott rendkívüli hatalommal; mint a hadsereg és a flotta *legfőbb parancsnoka* érellyesebb és gyorsabb fellépést, nagyobb határozottságot követelt tábornokaitól. Az elnök többször meg szemlélte a csapatokat s tábornokaival a hadihelyzetet jól megtárgyalva, tanácsokat és utasításokat ad e tekintetben is. Egy alkalommal a hadügyministerrel együtt a flotta működését is ellenőrizte és ekkor sürgetésére erős menetelés és kellő tűzérési előkészítés után az ellenségtől *Norfolk* (*South Cardina*) városát is elragadták, a mi tehát részben az ő érdemének tudható be, mivel a parancsnok csak az ő egyenes utasítására rendelte el a csapatok kiszállítását és a

támadást; a központi haditanács által pedig máskor is okos és czélszerű utasításokkal látja el tábornokait.

Közülük azonban többen politikai ízü intézkedéseikkel még most is gyakrabban kellemetlenkedtek neki; így *Hunter* tábornok is, a ki részt vett a *South Carolina* partvidékén megindított hadműveletekben. A congressus elkobzási törvényét félreértve *Georgia* és *South Carolina* négereit seregébe osztotta, sőt egy külön néger ezredet alkotott és erősen gyakoroltatta. Mikor ennek hire Washingtonba eljutott, a köztársasági párt nagyon örült, viszont a demokraták és mérsékeltek a tábornok elmozdítását kívánták. *Lincoln* sokáig nem tudta mit csináljon; érezte, hogy a tábornok, ha nem is a törvény betűje, de ennek szelleme szerint járt el, végelemzésben a kedélyek lecsillapítására *Hunter*t a további toborzástól eltiltja, de őt helyén meghagyta, a miben mindkét párt végül is megnyugodott.

Az 1862-iki év is szerencsétlen volt az Unióra nézve; mégis ez év nyarán az emancipáció kérdése ismét előtérbe került; tudjuk, hogy *Lincoln* még megválasztása előtt is azt vallotta, hogy az alkotmány nem ad az elnöknek jogot a néger rabszolgák felszabadítására, nem akarta tehát ezt egyáltalában bolygatni. Hívei azonban azt hangoztatták, hogy ama *megváltozott körülmények*, a melyekre ő ama beszédében célzott, a háború által előadódtak, hogy habozásával árt az Unió ügyének, a *Southot* különben is csak kemény intézkedésekkel lehet megfékezni és egyébként a reáruházott rendkívüli hatalom jogot ad neki a felszabadításra. Az elnöknek be kell látnia, hogy az Unió anyagi érdeke is kívánja a négerek felszabadítását; mert ezek nemcsak hadiszolgálatot teljesítenek, hanem ültetvényeiken is dolgoznak s így a gazdag fehér elem nyugodtan hadakozhatik, családja megélhetését a négerek munkája biztosítja, míg ugyanakkor a szabadságért és az Unióért harczolók családja nélkülöz, földjeiket senki sem gondozza, üzletük pedig pang. *Lincoln* többi ellenvetését is megczáfolták s így végre rábírták a kiáltvány kibocsátására; ez mégis mutatja szerénységét és habozását, mert legalább ki-

tolta a határidőt és bizonyos feltételekhez kötötte a felszabadítást a radicalisok vérmes reménye ellenére. Szeptember 22-én az *Antietam* folyó melléki ütközet után, a hol *Lee*t visszavonulásra kényszerítették az Unió seregei, kiadja kiáltványát; kimondja, hogy 1863 január 1-én szabadoknak fogja nyilvánítani mindazon államok néger rabszolgáit, a melyek ekkor is még harczban állanak az Unióval (a határállamokban tehát nem!) s újra hangoztatja, hogy kárpótlást ad azoknak, a kik önként felszabadítják őket. Ekkor már élet-halálra ment a küzdelem és minden segédforrástól meg kellett fosztani a délieket!

A proclamáció vegyes érzelmeket váltott ki még a hadseregben is, úgy hogy az erre vonatkozó beszélgetést és vitatkozást a tábornokok külön parancsban egyenesen eltiltották. A köztársasági párt örvendezett, de a demokraták csendes tiltakozással fogadták és a politikai választásoknál adták meg a feleletet; a felszabadításról sohasem akartak hallani. *Maine* államban a köztársasági párt csak nehezen győzött az elnökválasztáson, *Ohio* és *Indiana* államokban a demokraták győztek; *Pennsylvania*-ban a parlamenti választások alkalmával a helyek fele a demokratáké, *New-York* államban szintén ők győznek, ép úgy *Illinois*- és *New-Jersey*-ben is, de ezzel szemben a távoli *Iowa*, *Kansas*, *Minnesota*, *California* és *Oregon* az elnök mellett kitartottak. *Lincoln* bölcs, mérsékelt és előrelátó politikájának eredménye azonban ép most mutatkozott a határállamokban, a melyek eddigi kiméletes eljárása következtében most kisegítették mérhetetlen zavarából; *Delaware* köztársaságivá lett, ép úgy *Missouri* és *Kentucky*, az ujabban állammá lett *West-Virginia* és *Maryland* is támogatták politikáját. Az elnök ezen felbátorodva, ugyanezen év végén tényleg kimondja az ellenséges államok négereire az emancipatiót; a többi államnak az önkéntes felszabadítás esetén egészen 1900-ig pénzbeli kárpótlást akart juttatni, de ezt a demokraták meggátolták, azonban törvénnyé lett, hogy a négereket beoszthatják a seregbe s rövidesen 150,000 négerszolgasolta az Uniót. Erősítette *Lincoln* állását azon törvény

is, a mely szerint az elnök a *Habeas Corpus*t felfüggesztheti, ha szükségesnek látja és kimondották, hogy minden 20—45 éves polgár, ha arra alkalmas, katonának besorozható!

Mindezen erőteljes intézkedések természetesen legkevésbé tetszetek a *South*nak, a melynek kormánya válasza gyanánt tudatta az északiakkal, hogy minden fehér tisztet vagy altisztet, kik négereket vezetnek vagy gyakorolnak és lázadásra bírnak, fogságba jutása esetén főbe lövetnek, mint árulót. E fenyegetés a négerek felszabadítását már nem gátolhatta, *Lincoln* emancipációs törvénye mély hatást gyakorolt az egész művelt világra és eredményében legfeljebb azzal lehetne összehasonlítani, a mely az orosz jobbágyságot felszabadítja, a mely ép úgy elkészett a többi culturállam liberalis intézkedéseivel képest, mint *Lincoln* törvénye, mert a fehér faj néger rabszolgáit már három évtizeddel ezelőtt teljesen felszabadította. A mint e törvénynek híre eljutott a déli államokba, a négereknek egy része tényleg megszökött uraitól és az északiak táborában keresett és talált menedéket, a többi is, ha csak tehetett, titokban hálát adott Istennek és *Lincolnnak* a felszabadításért.

Európában és különösen *Angliában* vegyes érzelmekkel fogadták mind ezt, mert a nép rokonszenve a háború kitörése óta erősen megoszlott; a vezető és felelős elem határozottan a déliek pártjára állott; ez az Uniót végtelenül meglepte, hiszen Anglia eddig mindig gúnyolódott a rabszolgaság miatt és a déliek titkos néger kereskedését folyton akadályozták hadihajói az amerikai vizeken. Most azonban úgy látta, hogy gazdasági és politikai érdekeit két gyenge, gyűlölködő északamerikai állam jobban szolgálná és így tőle telhetőleg előmozdította e szakadást, a miben mexicói politikájából kifolyólag III. Napoleon is támogatta. *Lord Palmerston*nak, az angol miniszterelnöknek lapja (*Morning Post*) gúnyolta *Lincoln* eljárását, mert eddig még védelméről is alig tudott gondoskodni, fővárosáért is állandóan retteg s most oly *birtokok és tulajdonok* felett kíván

rendelkezni, a melyek nem az övéi s egyébként ép oly kevéssé szabadíthatja fel a néger rabszolgákat, mint pl. Viktória királyné. A «Times» ugyanily szellemben nyilatkozott és a proclamatiót *Lincoln* utolsó ütőkártyájának nevezte; a «Manchester Guardian» háborús nagyzásnak minősítette, de a londoni «Morning News» és a «Star» helyeselte az elnök eljárását.

Az emancipáció után még sok szomorú napot élt át *Lincoln*, míg a háború menete jobbra nem fordult; így *L. Vallandigham* (Ohio) egyenesen elhatározta, hogy bejárja az egész Uniót és *Lincoln* ellen és a béke mellett fog beszédeket mondani, de az Unió egyik tábornoka *Burnside* elfogatta és bezáratta. E radicalis eljárás miatt, pedig egészen jogosult volt, a demokraták felzúdultak és így *Lincoln* megváltoztatta az ítéletet, a mennyiben a tábornokot a déliek táborába utasította. Ez ellen megint *Ohio* polgársága tiltakozott, de ekkor *Lincoln* ügyvédi ravaszsággal a küldöttségnek, a mely tőle ezen második ítéletnek is megváltoztatását kérte, egy három pontból álló reversalist nyújtott aláírásra, a melyet el kellett fogadnia, hacsak nem akarta, hogy az Unió és hadserege ellenségének tartsák.

A kritikus helyzet, a melyet a rabszolgák részleges felszabadításával teremtet, 1863-ra is áthúzódott és a híres fordulatig a *gettysburgi* és *vickburgi* győzelemig tartott (1863 jul. 4.), a mi által *Lincoln* második megválasztása is biztosítottnak látszott s a politikai választásoknál is mutatkozott a győzelmes előhaladásnak hatása, a melyet részben az elnök ügyes politikája következményeinek tekintettek. *Pennsylvania*ban 1863 őszén ismét köztársasági párti elnököt választanak, *New-Yorkban* is megbuktak a demokraták, *Ohion*ban meg egyenesen lesújtó vereség érte őket (101,000 köztársasági szavazat!). Ily körülmények közt érezhető volt, hogy a rabszolgaság általános felszabadítása csak idő kérdése; *Ashley* (Ohio) már 1863 decemberében megtette az ajánlatot, de a köztársasági párt ekkor még nem látta időszerűnek. Utána *Henderson* (Missouri) 1864 januárban terjesztett be formális javaslatot, a mely a sená-

tusban a szükséges kétharmadnyi többséget megszerezte ugyan, de az alsóházban csak relatív többsége volt s így megbukott. Közben az elnökválasztás lépett előtérbe s így ezen ügy egyelőre lekerült a napirendről; a választási előkészületek közben kitetszett, hogy *Lincolnnak* erős ellenzéki pártja van. Nem szerették a radicalis köztársaságiak, a kik az ő békés politikáját sohasem nézték jó szemmel; a demokraták pedig nem szívelték, mert az általuk dédelgetett intézményt különböző kiáltványaiban és törvényeiben támadta. Azonban a hadsereg folytonos győzelmes előhaldása. *Lincoln* békés beszédei a demokratáknak választási harczát rövidesen leszerelték, úgy hogy végül a volt elnök igen nagy többséggel ismét megválasztalott a demokrata jelölttel szemben; az Unió polgársága helyesen és tapintatosan járt el, mert rendkívül fontos volt, hogy ugyanazon elnök, a ki a háborút kezdte, a köztársaság élén maradjon annak győzelmes befejezéséig. Egy új elnök személye esetleg új rendszert jelentett volna, ami az Unió ügyének nagy ártalmára lehetett, mint a háborús ügyekben való járatlansága is.

Lincoln megválasztása azonban azt is jelentette, hogy pártjának túlnyomó többsége helyesli eddigi mérsékelt politikáját, a melynek további vezetésére annál inkább volt most elhatározva, mert nem kellett párthíveinek intrikáitól tartania. Ép azért elhatározta, hogy erős pártjára támaszkodva az első kedvező alkalmat meg fogja ragadni, hogy a szakadás okát: a néger rabszolgaságot megszüntesse. Ismét előállott régi tervével, hogy a határállamok rabszolgatulajdonosait hajlandó kárpótolni, ha négereiket felszabadítják; miután azonban ezt a demokraták nem fogadták el, *Maryland* pedig önként felszabadította négereit, maga ajánlotta a congressusnak, hogy mondja ki a néger rabszolgaság eltörlését, a mihez ez készséggel hozzá is járult s oly örömteli izgalom töltötte el a parlament tagjait, hogy a nevezetes gyűlést a határozat kimondása után fel kellett függeszteni; ez szolgált alapul az alkotmány 13. *amendmentjének* (= pótlás), a melyet 1865 decz. 18-án fogadott el a congressus a nagy elnök utódja alatt.

Az Unió elérte azt, a miért viaskodott, összes polgárait szabadnak nyilvánította, győzelmes hadserege pedig egyre jobban szorongatta a *South* két utolsó hadseregét, úgy hogy ez is elérkezettnek látta az időt a kibékülésre. A béke után való tapogatódzást maga *Lincoln* könnyítette meg, a ki mindenkor hangoztatta fényes győzelmei ellenére is, hogy déli *testvéreivel* szívesen tárgyal a béke pontjai felett. Második beiktatása alkalmával (1865 márcz. 4.) pedig gyönyörű szavaival valósággal megígérte nemzetének, hogy keresni fogja a megértést leverte déli polgártársaival, kiket most is az Unió polgárainak tekint, kiket ép oly szeretettel kíván keblére ölelni, mint a mily fájdalommal látta eltévelyedésüket négy évvel ezelőtt; nincs idő a gyűlöletre, általános szeretet fogja ismét összetartani az Uniót, a melynek most első kötelessége lesz a szerencsétlen sok özvegynek megélhetést biztosítani és az elhagyott árvák könnyeit felszáritani.

E szavak csak biztatást jelenthettek és *J. F. Jaques* a *South* bukását érezvén már 1864 júliusában kívánta a béketárgyalást megindítani, de mivel *J. Davis* a déli köztársaság elismerését kívánta, törekvése kudarczot vallott. Ugyanezen év júliusában Canada felől is jelentkezett *Greeley* new-yorki kormányzónál két megbízott s mikor ez *Lincoln* utasításait kérte, az elnök közhírré tette, hogy minden megbízott menedéklevéllal a fővárosba jöhet béketárgyalás céljából, ha az Uniót és a rabszolgaság eltörlését elismeri. A feltétel miatt ez sem vezetett eredményhez; az elnök politikai bölcsességét dicséri azon körülmény, hogy hadseregének fényes győzelmei ellenére, sem kívánja a déliek teljes lealázását és mindig csak két eredeti feltételét tartja szem előtt, a melyek közül az elsőt (az Unió megmentése) már beiktatásakor hangoztatta, a másikat inkább pártja állította fel a polgárháború véres borzalmai közt. Nem kívánta a *South* különösebb megbüntetését, mert érezte, hogy azon kedvező körülmény, a melynél fogva a *North* némi kivételt nem tekintve, a háborút állandóan fellázadt testvérei földjén viselhette, úgy is kellőképen megbüntette őket, külön-

sen a mióta *Sherman* tábornok *Georgia* és *South Carolina* daczos slavokrátiáját is megismertette a háború borzalmával és e területeket, a «déli csörgőkigyó»¹ melegező fészkeit sivataggá alakította. («I can make Georgia hole!») Ezek után végül 1865 jan. 16-án már maga *Davis* is hajlandónak mutatkozott a kibékülésre, hogy a két ország ismét testvéri szeretetben egymás mellett élhessen, de *Lincoln* következetesen csak egy országot ismert, csak a közös haza megmentését hangoztatta. Febr. 1-én *Seward* külügyminister a *Monroe* erődben, majd 3-án az elnökkel együtt egy hajó fedélzetén is tárgyaltak megbizottakkal, de az áthidalhatatlan elvi ellentét ekkor is megvolt: a *South* elismerését kívánta, *Lincoln* csak az Unió elismerése alapján hajlandó tárgyalni, míg végül *Sherman* újabb győzelmei és *Grant* előrenyomulása a *South* utolsó seregeit megadásra kényszerítette és ekkor *Lincoln* feltételei végül diadalmaskodtak! (1865 ápr. 9.)

A nagy elnök elérte célját: *megmentette az Uniót!* A háború egyszersmindenkorra eltörölte az elszakadási törekvéseket, az egyes állam jogát («State Right») alárendelte a központi kormány hatalmának; a kard döntése szerint egy állam, ha egyszer az Unióhoz csatlakozott, attól többé el nem szakadhat; az egyes állam alkotmánya mindig összeegyeztetendő az Unió törvényeivel és alkotmányával, az Unió ettől kezdve egy egységes nagy nemzet és nem tekinthető egyszerűen souverain államok szövetségének!

Az Unió hatalmi túlsúlya az anyagi vezetőszerreppel együtt az északi államok kezébe jutott, a melyeknek földje nem pusztult el, gyárai pedig egyre ontják az iparcikkeket és ezeket a védvámrendszer következtében a déliek kénytelenek megvenni, a kik szörnyen elpusztított nagy kiterjedésű ültetvényeikkel eleinte nem tudnak mit kezdeni, mert az olcsó és kitartó rabszolgamunkát nélkülözik, míg

¹ E díszjelzőt a *South* maga vette fel a háború elején, figyelemztetvén a yankeeket, hogy őrizkedjenek «a déli csörgőkigyótól».

végül e téren is a találékony *North* segítségére nem siet különböző gépeivel!

Lincoln tehát elérte politikai célját, de sokáig nem örvendezhetett neki; élete állandóan veszélyben forgott a déliek folytonos összeesküvései miatt, de ő nyugodt lelkiismeretével és becsületes nyíltszívűségével nem tudta megérteni, hogy a kétségbeesett *South*nak mit használhatna az ő halála s így a személyének biztosítására vonatkozó legcsekélyebb intézkedéseket is elhanyagolta, bármennyire is próbálták őt hivei erre rábeszélni. *Seward* éppen új hirt kapott Londonból és Liverpoolból, hogy *Lincoln*, *Grant* és *Stanton* ellen összeesküvést szőttek s még értesíteni és figyelmeztetni akarta az elnököt, de útközben kiesett kocsijából s így kénytelen volt kartörés és zúzódási sebei miatt gyorsan haza sietni; értesítése elkészt. *Lincoln* ápr. 14-én *Ford* színházába ment, a hol a főváros közönsége nagy ünnepélyességgel fogadta az elnököt és kíséretét. Előadás alatt azonban *J. W. Booth*, egy ismert színész, a *South* fanatikusa törrel és pisztolylyal felfegyverkezve belopódzott a páholyba és az elnököt hátulról föbelötte; majd átvetvén magát a páholy párkányán, a szinpadra ugrott és *«sic semper tyrannis!»*¹ szavakkal a szerencsétlenség hatása alatt szinte megdermedt nézők elől eltűnt, egy előre felnyergelt lóra ült és délfelé elmenekült.

Mély és nagy részvéttel fogadták a népszerű elnök halálának hírért az egész országban és a sok gyászünnepély miatt hirtelen a nagy köztársaság egy őszintén gyászoló menetnek tűnt fel; a hazafias érzések ezen tündöklő korszakában a nagy nemzeti háború győzelmes befejezése után mindenki szívét őszinte részvét fogta el s úgy érezték, mintha e szerencsétlenségben a kérlelhetetlen halál a nemzet minden családjának legérdemesebb tagját ragadta volna ki az élők sorából!² A szerencsétlenség e pillanatában a hatal-

¹ «Sic semper tyrannis! The South is avenged!»

² «The funeral honors paid to the deceased chief magistrate surpassed in magnificence and in the manifestation of real sorrow those ever bestowed on any President, who had died either in or

mas nemzet rögtön érezte, kit veszített a nagy *Lincoln* személyében; tudta, hogy nagy czélja elérését elsősorban *Grant* és *Sherman* tábornokoknak és kiváló hadseregöknek köszönheti, de érezte azt is, hogy az elhunyt elnöknek oroszlán része van a siker kivívásában. Önzetlen hazafias szive és politikai rátermettsége képessé tette őt ily nagy feladatok lebonyolítására, mindent kiegyenlítő békeszeretete pedig éppen a nagy ellentétek elsimításának korában az Uniónak igen nagy szüksége lett volna!

A jogot, igazságot és szeretetet hirdető kiváló elnök e gyalázatos orgyilkosság miatt hirtelen nagy nemzeti hőssé lett, a kit az amerikai történetírók Mózessel szoktak összehasonlítani. *Lincoln* is az ígéret földjét: *a szabad és egységes Uniót* éppen csak elérte, de ennek felvirágzásában már nem gyönyörködhetett; az Unió történelmében találhatunk vakmerőbb és nagyobb szellemi tehetségű egyéneket, de egyszerűbb, őszintébb és tisztább jellemű embert hiába keresünk!¹

Lugos.

SCHIFF PÉTER.

out of office and have hardly been equaled in pomp by the obsequies of any monarch of ancient or modern times!»

¹ Felhasznált irodalom: I. Blaine «20 years of Congress».

T. Edward «Our Country» 273—337. lap.

Th. Morse «Lincoln».

R. Tames «The War with the South» I—III. k.

McCarthy «Hist. of our Own Times» III. k. 242—261. lap.

R. Giddings «Hist of the Rebellion.»

D. Steele «Hist. of the U. S.»

E. H. Roberts «New-York». II. k.

J. Baldwin «Hist. of the U. S.»

O. Hopp «Bundesstaat u. Bundeskrieg in Nordam.»

Dr. O. Hötzsch «Die Vereinigten Staaten von Nordam.»

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A lövészárók Caesar korában.

Ma, a mikor a háborút jóformán a földben — a lövészárkokban — küzdik végig, méltán fordul az emberiség érdeklődése ezek felé, úgy hogy ma alig van valami népszerűbb, illetőleg közszájonforgóbb fogalom, mint a lövészárók, a melynek emlegetését nap-nap után hallhatja az ember.

Épen azért nemcsak érdekes, de érdemes is ma az erre vonatkozó kérdésekkel foglalkozni. A nagy háború kezdete óta számos újságcikk, több komolyabb fejtegetés jelent már meg e tárgyról. Megvilágították már azt számtalan nézőpontból, de egyről mégis elfelejtkeztek,¹ a lövészárók őseről, ókori elődjéről és megfelelőjéről a római lövészárokról. Mert ilyen is volt. Ha első hallásra talán kissé különösen hangzik is szokatlanságánál és a név újszerűségénél fogva, mert a római lövészárkot — természetesen — nem nevezték lövészároknak sem annak idején, sem azóta.

A hadviselésnek arról a módjáról, a mely lövészárkokat használ, az emberiség nagyobb része úgy van tájékozva, illetőleg abban a meggyőződésben él, hogy a hadviselés e fajtája valami egészen új, eddig nem ismert találmánya és csodája a modern háborúnak. Pedig a harcznak e módja egyáltalán nem novum, nem is a modern harczászat új és addig ismeretlen találmánya, sőt nem kevesebb, mint 2000 éves multa tekint vissza, mert az a nép, a mely akkor a világtörténetet csinálta, a mely meghódította a világot, a mely művészetté és tudománnyá fejlesztette a hadviselést, s a melytől oly sok jót és rosszat tanult az emberiség, már ismerte és használta a hadviselésnek ezt a módját.

¹ A «Vasárnapi Ujság» 1915 nov. 21-iki számában «Árokharcz Jul. Caesar korában.» cz. rövidke czikk megjelenésekor jelen dolgozatom már készen volt és mivel attól egyébként is — úgy alapjában, mint kidolgozásában — különbözik, úgy hiszem dolgozatom megjelenését nem teszi feleslegessé.

Jelenlegi célom épen az, hogy bemutassam a lövészárók római ösét, illetőleg rámutassak arra, hogy a lövészárók már nemcsak ismeretes volt a rómaiaknál, hanem annak használata már fejlett, kiterjedt és igen fontos volt. Ime egy újabb alkalom, a mely arra kényszerít, hogy e világhódító, nagy erényekkel és nagy hibákkal felruházott genialis nép előtt csodálattal vegyes tiszteletünk zászlóját meghajtsuk. Hadvezéreik talentuma, seregeik tettei, hadviselésüknek aránylag bízhetetlenül fejlett technikája méltán ejtik bámulatba a gondolkozó embert.

De hogy senki engem anakronizmus elkövetésével, vagy fogalomtévesztéssel ne vádoljon, midőn lövészárokról beszélek a rómaiaknál, előrebocsátom és hangsúlyozom, hogy midőn lövészárokról szólok, annak pusztán csak lényegét értem, mert az természetes, hogy a 2000 év előtti lövészárkot mannicherek, kályhák és telefonvezeték nélkül kell képzelnünk, de viszont az is természetes, hogy mindez nem is tartozik a lövészárók lényegéhez. Hogy megváltoztak és a régítől eltérőek a kísérőkörülmények, az magától értetődő dolog, az volna az érthetetlen, ha nem úgy volna. Azt pedig felesleges bizonyítani, hogy a forma és a kivitel a lényegét meg nem változtatja, mert hogy csak egy egyszerű példát hozzak fel, a 2000 év előtti kard is bizony nagy mértékben különbözött a mai kardtól, de ki tagadja azt, hogy a lényege ugyanaz volt, a mi máig maradt. Az anyag, a forma, a méretek változtak, de lényegében azért ma is ugyanaz a fegyver a kard, a mi 2000 év előtt volt.

Épen úgy vagyunk a római lövészárokkal is, akárcsak a római karddal; ha annak méretei, alakja a maitól eltérők is, azért még mindig nevezhetjük azt lövészároknak, ha lényege ugyanaz, a mi a mai lövészároké. A lényege pedig ma is ugyanaz, a mi volt 2000 év előtt; a lövészárók ugyanis olyan földből készített védmű, a melynek célja az, hogy a védősereget az ellenség támadása ellen megvédelmezze, illetőleg a védelmet könnyebbé és kevésbé veszteségessé tegye, végeredményében a támadók előrejutását visszatartsa, megakadályozza.

Nem célom, hogy itt a római lövészárók fejlődését mintegy kronologiai összeállításban vázoljam, elégnek találok, ha csak a legecletásabb példáit mutatom be annak, kifejllettségének és alkalmaztatásának magas fokán.

Minden idők egyik legnagyobb hadvezérének, Cæsarnak hadviselése a legalkalmasabb erre. Cæsar munkáinak figyelmesebb

átolvasása meggyőző bennünket arról, hogy mily nagy szerep jutott a nagy imperator harczaiban az árokharcznak. (S hogy nála már oly fejlett állapotban találjuk azt, az már maga bizonyítja, hogy előbb is megvolt már a rómaiaknál, a mire különben egyéb bizonyítékaink is vannak.)

Cæsar hadvezéri lángesze felismerte azt az erőt, a mely a seregnek jól védettségében — a hogy ma mondják, jól fedezett voltában — rejlik, és felismerte azt a kitünő védelmet, a melyet maga a föld nyújt a seregnek az árkok és sánczok felhasználása által. Sánczmunkálatai, méréteik és az elkészítés gyorsasága miatt ma is — és méltán — bámulatba ejtik a világot.¹

Már Cæsar előtt is általános és állandó szokás volt a rómaiaknál, hogy táborukat árokkal és töltéssel vették körül, a melyek támadás esetén a védelmet megkönnyítették. Hyginus Gromaticus írja, hogy a tábor megerősítésének 5 eszköze volt, ú. m.: az árok, sáncz, fatorlasz, fegyver és töltés.² A tábor ilyen módon való megerősítését Cæsar sohasem mulasztja el; ha csak egy éjszakára is, a rómaiak nem mulasztják el árokkal elsánczolni magukat.³ És ezekben a sánczokban épenúgy őrt állottak a katonák, mint ma a lövészárookban, néha ember ember mellett állott a fedezékekben,^{4 5} akárcsak ma.

De nemcsak egy-egy tábort vesznek körül ilyenformán védő-árkokkal, hanem táborállásaikat vagy a tábor egyes részeit «futó-árkokkal» («perpetuæ munitiones»,⁶ «perpetuæ fossæ»⁷), kötik

¹ C. J. Cæsar: *Bellum Gallicum* I. 8., II. 12., V. 9., VII. 24, 69, 72.; VIII. 9.; *Bellum Civile*. I. 41, 42, 61.; II. 1.; III. 43, 44, 49, 63.

² Hyginus Gromaticus: *Liber de munitionibus castrorum*. XLVIII.: «Munitio æstivalium observatur generibus quinque: fossa vallo, cervulis, armis, aggere».

³ Cæsar: *Bell. Gall.* V. 9.; *Bell. Civ.* I. 72, 80.

⁴ Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant». Cæsar: *Bell. Civ.* I. 21.

⁵ Hyginus Grom. i. m. LII.: »Quotiens cervuli desunt et est locus suspensor, armorum ordinibus IV castra muniunt, ut per singulos ordines vigiliæ crebrius ponantur; et equites alterna vice castra circumire debent».

⁶ Cæsar: *Bell. Civ.* III. 44.

⁷ Cæsar: *Bell. Gall.* VII. 72.

össze, a mely a közlekédést tette veszélytelenné a két tábor vagy táborrész között, tehát egész hasonlóképen, mint ma.¹

A római védőárok és a mai lövészárók összehasonlítása alkalmával három különbséget nem szabad mégsem figyelmen kívül hagyni. Az egyik az ok, illetőleg a cél, a mely azt létrehozta, a másik a felhasználás módja, a harmadik pedig a méretekben van.

A modern lövészárkokat a lövőfegyverek tökéletesedése tette szükségessé, mivel a mai lövőfegyverek tüzeiben a nélkül megállani lehetetlen volna. Ezzel szemben a római védőárok célja elsősorban az volt, hogy az ellenség számbeli túlsúlyát ellensúlyozza,² a sereget a meglepetésektől megvédelmezze,³ de ezzel szemben szolgálta azt a célt is, a mit a mai lövészárók, hogy t. i. a hajító és lövőfegyverek valamint a rohamtámadások ellen védelmet nyújtson.⁴

A második és talán a főkülönbség a római védőárok és a mai lövészárók között a felhasználás módjában van. Míg u. i. ma a védők benne állanak az árokban és a töltés az árok előtt van felhányva, addig a római védőárok a töltésen kívül esett úgy, hogy az árokban a támadók foglaltak helyet, míg ellenben a védők a töltésen belül voltak, úgy hogy tulajdonképen fordított volt a helyzet, mint ma, de végeredményében és lényegileg ugyanaz. Mert hiszen a lövőfegyverek távoli támadása ellen éppen úgy a földgát védett, s a rohamharcz pedig éppen úgy magában az árokban és annak partján ment végbe, mint ma, csak éppen annyi különbséggel, hogy az árokba a támadók kerültek, a mi a védők helyzetét még kedvezőbbé tette, mert ezzel szemben ők a

¹ Caesar: Bell. Gall. VII. 36.; Bell. Civ. III. 43. 44.

² Caesar: Bell. Civ. III. 52.

³ Caesar: Bell. Civ. I. 21.

⁴ Hogy mennyire szolgálta ezt a célt, arra csak egy feltűnő bizonyítékot óhajtok felhozni a sok közül. Midőn Caesar sokkal kisebb számú seregei Pompeius seregének támadását sáncaikból visszaverik, Pompeiusnak 2000, Caesarnak pedig csak 20 halottja volt, s hogy mily fontos volt a sánckoknak a lövő- és hajítófegyverek elleni védelme, bizonyítja az, hogy ugyanez alkalommal Caesar sáncaiban 30,000 odalőtt nyilat olvastak össze: «Et quum laboris sui periculumque testimonium adferre vellent, millia sagittarum circiter triginta, in castellum coniecta Caesari renumeraverunt». Caesar: Bell. Civ. III. 53.

töltéstől biztosan fedezve verhették vissza a támadást. A másik, a lövészárók alkalmazásában rejlő különbség az, hogy míg ma a lövőfegyverek tökéletesedése miatt az egész háborút a lövészárókban küzdik végig, addig a rómaiaknál a fegyverek tökéletlenebb volta miatt, a sík mezőn való nyílt ütközet volt a gyakoribb és a döntő, és az árókban ritkább, csak a fentebb említett esetekben volt szokásos, innen van az, hogy a köztudathból hiányzik, mert a kor csatáinak jellegét a nyílt ütközetek adják meg. Innen van az, hogy külön kell a figyelmet felhívni, hogy a rómaiaknál már volt lövészárók és volt lövészárókharcz is.

A harmadik különbség a méretekben van. A Caesarnál említett árkok és töltések a mai lövészárkoknál jóval nagyobb méretűek voltak; az árkok, rendesen sokkal mélyebbek és szélesebbek, a védőgátak magasabbak és szélesebbek voltak.¹

A tábor megerősítésére azonban általában jóval kisebb méretű árkokat és töltéseket használtak a rómaiak, a melyek méreteikre nézve közelebb álltak a mai lövészárkokhoz. Hyginus szerint az árok szélessége 5 láb, mélysége pedig 3 láb szokott lenni.² A töltés pedig 8 láb széles és 6 láb magas volt általában és egy kis mellvéddel volt ellátva.³

E különbségekkel szemben azonban oly nagy a hasonlóság a modern lövészárók és a római védőárkok és töltések között, hogy a phantasia minden nagyobb megerősítése nélkül nevezhetjük lövészáróknak a római védőárók és töltésműveket. E hasonlóságok meglepően közel hozzák a római védőárkot a mai lövészárokhoz. Így nevezetesen nemcsak a pusztá árók és töltés volt meg a rómaiaknál, hanem megvoltak azok a lényegesebb járulékok is, a melyek a lövészárkot annyira jellemzik és amelyek

¹ A Helvetiusok ellen 19,000 lépés hosszú árkot és töltést húzat Caesar; a töltés magassága 16 láb lévén, megfelelő mélységű volt az árok is. Bell. Gall. I. 8. Vercingetorix ellen 15 láb széles és ugyanolyan mély árkot vonat: Bell. Gall. VII. 72. Hasonlóképen a Bellovacusok ellen: Bell. Gall. VIII. 9. Úgyszintén Ilerdánál: Bell. Civ. I. 41. Nemkülönböztetve nagyméretű árkok és töltések voltak azok, a melyeket Pompeius ellen készítettett: Bell. Civ. III. 43, 44, 63.

² Hyginus Grom. i. m. XLIX. «Quibus latitudo dari debeat ad minimum pedum quinque; altum pedes tres».

³ Hyginus Grom. i. m. L. «Sufficit latum pedes VIII; altum pedes VI; et lorica parva fit».

sokak szemében olyan modernné teszik a lövészárkot. annak ellenére, hogy ezek már az ókorban, már Cäsarnál szerepeltek.

Ilyenek mindenek előtt a különféle akadályok. Ha a rómaiak által használt és a védősánczok erősítésére alkalmazott akadályokat tanulmányozzuk, arra a tapasztalatra jutunk, hogy meglepően közel állanak a maiakhoz, sőt a maiak lényegükben teljesen azonosak amazokkal, természetesen a modern technika által tökéletesítve.

A római védőárkok előtt ott találjuk a farkasvermeket, a melyek teljesen azonosak a maiakkal. Álljon itt bizonyságul magának Cäsarnak feljegyzése.¹ «Tehát fatörzseket és erős faágakat vágván és ezeket lehéjazván és meghegyezvén, öt láb mélységű futóárkokat (*fossæ perpetuæ*) vontak. Ebbe a hegyes karókat beássák alól összekötözvén őket, hogy felszakgatni ne lehessen; a karók hegyei a galyak közül kilátszottak. Öt összefüggő ilyen sor volt összekötve egymás mögött, amelyek közé ha valaki belépett, a hegyes karókra maga magát felnyársalta. Ezeket «cippus»-oknak (= oszlopcsúcs, karózat) nevezték. Ezek előtt ferde sorokban ötös alakban elhelyezett vermeket ástak (*«obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes»* ...), a melyeknek mélysége 3 láb volt és az aljuk felé fokozatosan szűkültek. Ide czombvastagságú, kerek, a végeikben kihegyezett és égetett hegyű karókat vertek le, úgy hogy csak 4 ujjnyira látszódjának ki a földből és hogy szilárdan és erősen álljanak, minden egyes karót egy lábnyira földdel körülverték és ezek elrejtése végett a verem nyílása galyakkal és vesszőkkel eltakartatott. Ilyen vermekből 8 sor húzatott egymás mögött 3—3 lábnyira. Ezt «*lilium*»-nak nevezték virághoz való hasonlatossága miatt. Ezek előtt lábvastagságú és vasszegekkel teletűzdelt czövekek ásattak le a földbe, bizonyos térközökkel az egész térségen szétszórva, a melyeket «*stimulus*»-nak nevezték.

Ebből is látható, hogy az ellenségnek — akár csak ma — az akadályok egész complexumán kellett keresztül vergődni, míg a védőárkokhoz jutott,² és még az szintén hegye-

¹ Cäsar: Bell. Gall. VII. 72.

² Cäsar: Bell. Gall. VII. 82. «*Dum longius a munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant; postquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delati transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus traieci pilis muralibus interiebant*».

zett karókkal volt teletüzdelve, hogy a hozzáférhetést megnehezítsék.¹

Ugyancsak a közeljutás megnehezítésére szolgáltak a fatorlaszok. T. i. kivágott fákat ágaikkal az ellenség felé döntöttek s az ágakat még ki is hegyezték. Ezt az akadályt rendszeren ott alkalmazták, a hol a talaj homokos vagy köves volt és így árokásásra és töltésemelésre nem volt alkalmas.²

Az akadályoknak ezen módját tehát már a rómaiak épüggismerték és használták, mint ma.

Ismeretes volt a rómaiak előtt az akadályoknak az a faja is, a melyet ma spanyollovasnak neveznek. Ez az úgynevezett «ericius» (= sündisznó), a mely nem egyéb, mint erős nagy henger vagy hatalmas gerenda, a melyből mindenfelől hegyes vasfogak és tüskék állottak ki s így igen alkalmas volt akár a gyalogság, akár a lovasság rohamának feltartóztatására.³

De megtaláljuk a rómaiaknál a fedett lövészárkok őseit is. Biztosabb és veszélytelenebb védelem céljából a védőárok mentén bizonyos távolságra kiemelkedő, párkánynyal ellátott és sövénynyel fedett toronyszerű fedezékeket emeltek, amelyeket «turris»-nak neveztek.⁴ E tornyok teljesen olyan szerepet töltek be a rómaiaknál, mint ma a fedett lövészárkok. Nevezetesen megtámaszták a védőket a hajító- és lövőfegyverektől, viszont nekik lehetővé tette a kényelmes, biztos és nyugodt célzást.

De nemcsak lövészárkok volt a rómaiaknál, annak járuléka-

¹ Caesar: Bell. Gall. VII. 72. Huic lorica pinnisque adiecit grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris qui accensum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit, quæ pedes LXXX. inter se distarent.»

Caesar: Bell. Civ. III. 46. «Caesar receptui suorum timens, cretes ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari: intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, abduci iussit locumque in omnes partes, quam maxime impediri.

² Hyginus Grom. i. m. LI. «Cervuli trunci ramosi. Ad hos decurritur, si soli natura nimia teneritate cespes frangitur neque lapide mobili nisi confragosum vallum extrui potest nec fossa fieri, ut non ripae decident.»

³ Caesar: Bell. Civ. III. 67. «Erat obiectus portis ericius.»

Sallust. Hist. Fragm. III. 28. V. ö. Antoni Rich: Illustrirtes Wörterbuch der Römischen Alterthümer. Paris und Leipzig 1862. 247. I.

⁴ Caesar: Bell. Gall. V. 40; VII. 9.

val az akadályokkal és fedezékekkel együtt, hanem volt valószínűségi lövészárokharc is. Az ilyen harc rendesen akkor fejlődött ki, ha az egyik fél számra nézve jóval gyengébb volt és ezért volt kénytelen a védekezés e módját használni. Valóban érdekes és egy kissé különösen hangzik, de úgy van, hogy az ilyen alkalmakkal kifejlődő harc — *mutatis mutandis* — egészen azonos a mai lövészárokharczsal.

Lássuk csak, hogyan folyt le egy ilyen ütközet, a midőn a védők sánczaikban húzódtak meg és onnan vették fel a küzdelmet a támadókkal.

Először is működni kezdtek az ókor ágyúi: a hajtógépek. Szórták lövedékeiket: köveket, karókat, nyilakat, tüzes golyókat (íme az ókor gránátjai!) tüzesített dárdákat stb. A védősereg erre hasonló módon felelt, hajtógépekkel és kézzel szórva a lövedékeket a támadó ellenség közé.¹

Maga Caesar így írja le egy ilyen harcnak a lefolyását: «A küzdelem hetedik napján nagy szél támadván, parittyával lágy agyagból készült megtüzelt golyókat és megtüzelt dárdákat kezdtek dobálni a táborban levő kunyhókra, melyek gall szokás szerint szalmával voltak fedve. Ezek gyorsan tüzet fogtak és a tűz a nagy szél miatt az egész táborra kiterjedt. Az ellenség pedig nagy zajt ütén, mintha már a győzelem biztos kivívott volna. tornyokkal ostromfedelekkkel és létrákkal igyekeztek a töltésen és sánczokon keresztüljutni. De a mi katonáink oly nagy vitézséget és lélekjelenlétet tanúsítottak, hogy bár mindenfelől lángok csaptak feléjük, a nyilak nagy száma csaknem elborította őket és bár podgyászaikat és egész vagyonukat égni látták, mégis nemcsak hogy senki sem gondolt helyének elhagyására, de szinte nem is törődve a veszedelmekkel, még elkeseredettebben és vitézebben küzdöttek.»²

¹ «Multitudine sagittarum atque omnis generis telorum multos vulneratos; ad hac sustinenda magno usui fuisse tormenta.» Caesar-Bell. Civ. VII. 41.

«Nostri, ut superioribus diebus suis cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; fundis libralibus sudibusque, in opere disposerant, ac glandibus Gallos proterrent. Prospectu tenebris adempto multa utrimque vulnera accipiuntur. Complura tormentis tela coiciuntur.» Caesar: Bell. Gall. VII. 81.

² Caesar: Bell. Gall. V. 43. «Septimo oppugnationis die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et fervefacta.

Mikor így a védősereget már távolról megpuhították, általános támadásra — mondhatjuk egész bátran szuronyrohamra — indultak. Bajonettes mannicherek helyett persze lándzsákat kell a támadók és védők kezében gondolnunk, a mi azonban a lényegen valóban nem változtat. Most azután egészen a mai szuronyharczhoz hasonló küzdelem fejlődött ki a védőárkok körül. A támadók átvergődván az akadályokon a védőárkokba nyomultak, onnan pedig a védőgátakra igyekeztek felhágni,¹ mások az árkokat betölteni igyekeztek, hogy könnyebben a védőgátakra jussanak.²

De nemcsak egyes kisebb táborokat védelmeztek védőárkok és töltések segítségével, van arra is példa, hogy egész hadseregek a helyett, hogy a síkon, nyílt csatában megütköztek volna, egymással szemben elsánczolták magukat — modern kifejezést használva — valósággal beásták magukat gondosan elkészített fedezékeikbe és hosszú időn keresztül farkasszemét néztek egymással. Így tettek Pompeius és Caesar seregei Dyrrhachiumnál, a mikor egészen úgy kezdték a háborút, a hogyan manapság szokták kezdeni, és folytatni is sok tekintetben hasonlóan folytatták. Az árkoknak egész sorát vonták egymással szemben és valóságos lövészárokharcot vívtak egymással.³ (Éz a hadviselési mód annyira modern volt, hogy maga Caesar érezte és meg is jegyezte annak szokatlanságát.⁴) Úgy, hogy ennek a csatának — éppen ezek miatt — meglepően modern jellege van.

iacula in casas, quæ more Gallico stramentis erant tectæ, iacere coeperunt. Hæ celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omne locum castrorum distulerunt. Hostes maximo clamore, sicuti parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea præsentia animi fuit, ut cum undique flamma terrentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellexerant, non modo demigrandi causa de vallo decederat nemo, sed pæne ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent.»

¹ Caesar: Bell. Gall. VII. 41.; 72, 82. «Míg sánczainktól messzebb voltak a gallok, addig nyilaik tömegével többet értek el, miután azonban közelebb jöttek vagy a hegyezett karókra nyársalták fel önmagukat vigyázatlanul, vagy a vermekbe esván, nyársaltattak fel, vagy a töltésekről és fedezékekről («exturribus») szúrártak át dárdaikkal.» (Bell. Gall. VII. 82.)

² Caesar: Bell. Gall. III. 25. VII. 82. etc.

³ Caesar: Bell. Civ. III. 43—63.

⁴ Caesar: Bell. Civ. III. 47.

Mindezek meggyőzhettek bennünket arról, hogy lövészárokról beszélni a rómaiaknál nemcsak nem anakronizmus, de nagyon is helyénvaló. Összevetvén ugyanis a különbségeket és hasonlóságokat, arra az eredményre jutunk, hogy míg a különbségek tulajdonképpen csak a külsőségekben és a lényegbe nem vágó dolgokban vannak, s a változott viszonyok, különösen a modern technika természetes következményei és ezért önmaguktól érthetőek, addig éppen a fontos és a lövészárók lényegét tevő dolgokban a hasonlóság olyan kézenfekvő és nagyfokú, hogy a rómaiak említett árokművei egész joggal nevezhetők lövészárkoknak.

Az elmondottakból világos, hogy a rómaiak a lövészárkot és lövészárokharczot már ismerték és azt gyakorta használták. Ezzel is egy okkal több van arra, hogy a római szellem kiválóságának és alkotóképességének bámulattal adózzunk. Hogy a lövészárók eredetét illetőleg, mindezek ellenére is megfelelnek a rómaiakról, annak magyarázata éppen abban keresendő, hogy a római uralom letűnésével feledésbe megy ez a harcsmódor is. És midőn legújabbán a lövészárkot bevezették a hadakozásba és azt a modern technika vívmányaival felszerelték, természetes, hogy ebben nem lehet első tekintetre meglátni a közösséget római elődjével, mivel a fejlődésben a folytonosság hiányozván, nem a hasonlóság, hanem a különbség a szembetűnő. A mélyebb vizsgálódás azonban meggyőz arról, hogy a különbségeknél sokkal döntőbbek a hasonlóságok a lényegre nézve úgy, hogy bátran kimondhatjuk, hogy a római «fossa» és «vallum» lényegében azonos a mai lövészárokkal.

Nagyenyed.

TOKAJI LAJOS.

Lengyel alkotmánytörténeti művek.

A világháború borzalmas forгатaga felszínre vetette a lengyel kérdést s alapját vetette meg az új Lengyelországnak. Az érdeklődés a lengyel kérdés iránt általános s természetes, hogy a lengyel kérdés irodalma egész könyvtárt tesz már ki. A lengyelek minden oldalról igyekeznek megvilágítani a jelen állapotokat és törekvéseiket, de emellett nem feledkeznek meg a múlt-ról sem s igyekeznek megvilágítani fejlődésüket, egykori intézményeiket, államrendszerüket. E művek legtöbbször az a határozott iránya van, hogy megértesse a lengyel intézmények szellemét és lehetőleg védelmébe vegye azokat a történelem szigorú

kritikájával szemben. Másrészt viszont rövid áttekintést akarnak adni intézményeik fejlődéséről a művelt közönség számára.

Ez utóbbiak közé tartozik *Siemieński Józsefnek*, a varsói egyetemen a lengyel alkotmánytörténelmi tanárának műve: *A lengyel köztársaság alkotmánya* címmel.¹ Rövid, áttekintő, synthetikus munka ez, mely röviden, tömören jellemzi a lengyel köztársaság intézményeit s inkább azok szellemére, mint fejlődésére fekteti a fő súlyt. Ajánlható azoknak, kik rövid áttekintést akarnak szerezni a lengyel alkotmány intézményeiről.

Az előbbi csoportba tartozik viszont a tudós és nagyszorgalmú *Balzer lwóvi* (lembergi) egyetemi tanárnak munkája: *«Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens»*.² Ez határozott védőirat, melynek célja kimutatni azt, hogy a lengyel királyság intézményei nem voltak oly hátramaradottak, mint azt a külföldi történétírók, sőt egyes lengyelek is állítják. Sorra veszi az egyes fontosabb intézményeket s összehasonlítja azokat az egykorú európai viszonyokkal s a párhuzamok alapján védelmébe veszi vagy legalább is menteni igyekszik azokat.

Balzer panaszkodik, hogy a külföldi történészek igazságtalanok a régi Lengyelországgal szemben s hogy a multak intézményeit nem ama kor szemüvegén át nézik, hanem mai mértékkel mérik azokat. Szemrehányólag említi, hogy akadt olyan lengyel történétíró is, ki azt állította, hogy Lengyelország középkori államszervezet maradt, melynek közjoga, államszervezete középkori alapokon nyugodott, oly szervezet volt, mely nem alkalmas arra, hogy az európai államközösségben tovább fejlődjék. Ez ellen ő tiltakozik és sorra véve a fontosabb lengyel intézményeket, czáfolni igyekszik a fönti állításokat.

Balzer fejtegetéseiben van kétségkívül sok igazság, de viszont sok tekintetben gyenge és téves a védekezése. Oly dolgokat véd, melyeket fölösleges védeni azért, mert Európa más államaiban is hasonló intézmények voltak s főleg nálunk Magyarországon. Viszont oly intézményeket, melyeket csak gáncsolni és a

¹ Józef Siemieński: *Ustrój Rzeczpospolitej Polskiej*. Wydanie drugie. Warszawa, 1917. 47 l.

² Dr. Oswald Balzer: *Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens*. Krakau, 1916. Zentral Verlagsbureau des Obersten Polnischen Nationalkomitees. 76 l. Eredetileg lengyelül jelent meg *«Z zagadnien ustrojowych Polski»* címmel (Lwów, 1915).

legerősebben elítélni lehet s melyek Lengyelország bukásának okozói voltak vagy igen gyengén védelmez vagy teljesen elhallgat, mint pl. a *rokosz* intézményét. (A nemesség fegyveres gyűlése és összeesküvése a királyllyal szemben.)

A szerző az *országgyűléssel* (sejm walny) kezdi s a mit róla mond, azt általánosságban elfogadhatjuk. Elismeri, hogy hátrányos volt a városok képviselőinek kizárása, de érthetőnek találja, mert a nyugati államokban is csak korlátozott számmal voltak képviselve a városok. Ezt a hiányt különben pótolta a négyéves országgyűlés (1788—1792), mely gondoskodott a városok képviselőiről.

Következik a *liberum veto*. Elismeri, hogy ez rákfenéje volt a lengyel országgyűléseknek, de ennek legveszedelmesebb fattyúhajtását (sistere activitatem)¹ 1768-ban eltörölték s az 1791-iki alkotmány teljesen megszüntette a liberum vetót.

Hát ez gyenge védekezés! Ezt érezte maga a tudós szerző is. Nem is lehet ezt mentegetni, hisz 1652-1736 között, tehát közel egy évszázadon keresztül országgyűlés oszlott széjjel minden eredmény nélkül egy-egy követ átkos vétője miatt. Ily rákfenét rögtön kellett volna orvosolni s nem egy évszázad múlva, mikor már késő volt, mikor a katasztrófát már nem lehetett elkerülni.

Elég bőven foglalkozik Balzer a *tartománygyűlésekkel* (sejmiki sziemskie), melyek a mi megyegyűléseinknek feleltek meg és sok tekintetben feltűnő hasonlatosságot mutatnak azokkal. Ellenük az a vád, hogy az állami gépezet kerékkötői voltak, mert nem az állam, hanem csak egy kis terület érdekeiért harczoltak s a követeket oly kötött megbizatással látták el, melynek következménye az országgyűlés eredménytelenségre lett. A szerző az újabb kutatások alapján ezt túlzásnak mondja és kiemeli, hogy e gyűlések káros, centrifugális jellegén 1717-ben és 1764-ben erősen tompítottak.

Reátér azután az *erősen szervezett kormányhatalom hiányára*, mely sokak szerint a politikai és sociális anarchiára vezetett. Itt párhuzamot próbál vonni a lengyel s a német és a

¹ Ha valamelyik követ e szavakat mondta ki az országgyűlésen: «Sisto activitatem», akkor nemcsak az az illető törvényjavaslat nem válhatott törvényté, hanem az összes előző már elfogadott törvények megsemmisültek.

magyar viszonyok közt s fölhozza, hogy a XVII-ik században Németországban is gyengül a központi hatalom s a harminczéves háborúban az ököljog uralkodott mindenfelé. Kifejti a lengyel nemesség ellenszenvét az «absolutum dominium»-mal szemben s azt mondja, hogy nemcsak Lengyelországban, hanem Magyarországon is tapasztalható ez, a mit a számos felkelés bizonyít. Ez az állítása azonban nem találó, mert nálunk e felkelések a nemzeti függetlenség megvédésére irányultak s a viszonyok egészen mások voltak nálunk, mint Lengyelországban. A szerző azt mondja, hogy a hibákért nem lehet a lengyel alkotmányszervezetet felelőssé tenni, a mit azonban nem írhatunk alá.

Következik a *szabad királyválasztás* intézménye. Itt is túlzásnak mondja az ellene felhozott vádakát s megemlíti, hogy ez nem specialis lengyel intézmény, hanem Európa más országaiban is megvolt, így a középkorban Németországban, továbbá Csehországban és Magyarországon, hol lényegében egész a XVII-ik századig fenmaradt. Az 1791 május 3-iki lengyel alkotmány ezt is eltörölte. E pont tárgyalásánál azonban a szerző teljesen megelégedezik arról, hogy Lengyelországban a szabad királyválasztás főleg azért volt oly káros hatású, mert a királyt a *pacta conventa* hovatovább teljesen hatalomnélküli bábba tették. Ezt másutt nem tapasztaljuk oly nagy mértékben.

A lengyel államszervezet egyik leggyengébb oldalának tartja a *hivatalok lazaságát* és azoknak viszonyát a királyhoz, mert itt, szemben a nyugati viszonyokkal, a hivatalok mind erősebb függő viszonyba kerülnek az országgyűléssel — tehát a nemességgel — szemben, a mi igen károsan befolyásolta a hivatalok működését.

A királyi hatalomra nézve legkárosabb körülménynek tartja azt, hogy Lengyelországban a *királyi hatalom nem volt különálló szerv*, hanem szervesen össze volt kapcsolva az országgyűléssel, attól nem függetleníthette magát, miáltal ki volt szolgáltatva mindannak, a mi a királyi hatalmat és tekintélyt teljesen aláásta.

A modern alkotmányoknak eme sajátága túlkorán lépett életbe Lengyelországban, akkor, mikor még a lengyel társadalom nem volt érett erre. Ebben a tekintetben Lengyelország voltaképp megelőzte Európát, de ez egyúttal romlását is okozta.

A négyéves országgyűlés változtatott ezen is, de keresztülvitelére nem kerülhetett sor.

Fejtegetései folyamán reátér a szerző a *socialis viszonyokra, a városokra, a jobbság helyzetére és viszonyára a nemességhez*. A mit e kérdésekről elmond, mind igen érdekes és tanulságos, mert igen széles összehasonlító alapon tárgyalja azokat.

Munkája végén arra a következtetésre jut, hogy a lengyel alkotmány nem volt rosszabb, mint az átlagos európai alkotmányok és hogy Lengyelország bukását nem ebben, hanem a külpolitikai eseményeknek Lengyelországra nézve szerencsétlen alakulásában és a szomszédos államok hódító politikájában kell keresni.

Ezt a tételt így nem fogadhatjuk el, mert bár igaz, hogy a felosztás végső tényét a szomszéd hatalmak hódító politikájában kell keresni, de ez nem következett volna be, ha egészséges, erős országgal állottak volna szemben; a belülről korhadt fának alig kellett már fejszecsapás.

A nagy tudású szerzőnek e kis munkája érdekes, de óvatosan és kritikával kell olvasnunk, mert e munka *előszóiban védőírat*, s mint ilyenben a tudományos szempont másodrangúvá válik.

Balzer munkájánál objectivebb *Kutrzeba* Szaniszló krakói egyetemi tanár kis füzeté: *«A lengyel államiság jellemzése»*,² melyben röviden, tömören ismerteti a lengyel nemesi köztársaság lényegét és a nyugati államszervezetekhez való viszonyát. Bár *Kutrzeba* is inkább azok közé tartozik, kik enyhébb mértékkel vizsgálják a régi lengyel alkotmányt, mégis e füzetében nem mentegetni, inkább megértetni akarja a régi lengyel alkotmány szellemét.

Azzal kezdi füzetét, hogy a lengyel államiság lényegével s Lengyelország bukásával sok történetíró foglalkozott; a külföldiek közül a francia *Rulhière*, a német *Sybel*, az orosz *Kariejev*, kiknek nézete az volt, hogy a lengyel alkotmány gyenge és laza volt s ez volt az oka az ország bukásának. A lengyel történetírók közül a krakói iskola oszlopai — *Szujski* és *Bobrznyski* alkalmaztak erős kritikát a régi lengyel államrendszerrel szemben.

Kutrzeba szemökre veti mindezeknek, hogy a kérdés megítélésénél racionális és nem történeti szempontot alkalmaznak,

² Prof. Dr. Stanislaw Kutrzeba: *Charakterystyka państwowości polskiej*. Kraków, 1916. 64 l.

hogy elhanyagolják az összehasonlító módszert, melyet Rembowski és Balzer használnak először.

Lengyelország alkotmánya nyugati minták szerint alakult, de, később vevén fel a kereszténységet és a nyugati kultúrát, mint a többi európai népek, késedelemmel vette át azokat s nem tudta őket utolérni fejlődésükben. Kutrzeba szerint mintegy *két évszázadot* tesz ki ez a késés.

E késedelem következtében Lengyelországban nem fejlődött ki a hűbéri rendszer, a lépcsőszerű elrendezkedése a hűbéruraknak és vazallusoknak. Lengyelországban csak egy réteg van, a nemesi rend s a birtokok és méltóságok sem örökölhetők, mint nyugaton. Bár a XII–XV-ik században Lengyelország is több részből állott, még sem töredezett szét annyira, mint Németország, Franciaország vagy Spanyolország.

A rendi képviselőt hasonló fejlődésen megy keresztül, mint nyugaton; a lengyel országgyűlés az, a mi az angol parlament, a spanyol kortez, a német Landtag, a francia états généraux.

A lengyel állam egységesebb volt, mint a nyugatiak, a mi részben a szabad királyválasztásnak tudható be; ez, bár egyrészt gyengítette a királyi hatalmat, de másrészt erősítette az állam egységét, mert a választás elve mellett nem lehetett szó az országnak az utódok közt való felosztásáról.

A távolság, mely Lengyelországot a nyugati országok fejlődésétől elválasztotta, folytonosan kisebbedett, de még a XVI-ik században is találunk ott oly jelenségeket, melyek nyugaton már régen túlélték magukat. Ilyen volt a király jogainak megkötése a *pacta conventa* által.

Ez a késedelem végzetszerű volt az országra nézve, mert ép akkor korlátozta a királyi hatalmat, mikor a nyugati államokban a királyi hatalom az absolutismus felé megy, a mikor jelszóvá válik: *princeps legibus solutus*.

Lengyelország megmarad a rendi alkotmány mellett még akkor is, mikor a nyugati államokban II. Frigyes, II. József és a francia Lajosok uralkodnak. A lengyel nemesség elveti az *absolutum dominiumot* annak minden sajátságával és járulékaival egyetemben, sőt ezzel szemben még jobban kifejleszti a rendi uralmat s III. Zsigmond idejében megalkotja a *rokosz* elméletét, mely a nemesség conföderatióját fölébe helyezi a királynak. Az országgyűlés mind több jogot ragad el a királytól s a béke és a háború feletti döntést is kiveszi a király kezéből.

A király . . . diszletté válik.

Lengyelország, bár a nemesség uralkodott benne, demokratikus állam volt, hasonlóan Athénhez. Azonban nem ez okozta az ország bukását, mert hisz ehhez hasonló államok szépen fejlődtek e korban. Más volt a romlás okozója. A demokratia csak úgy tarthatja magát, ha műveltségre és társadalmi tudatra támaszkodhatik. Lengyelországban pedig ez mindjobban hanyatlott, minek következtében a politikai élet elfajult, az intézmények nem fejlődtek ki, a városok lehanyatlottak.

Kutrzeba azonban szép vonásokat is talál a lengyel alkotmányban, így a nemesség és a tartománygyűlések szabadságát, a vallási türelmet, a jogi és nyelvi tekintetben való szabadságot, a zsidókkal szemben való türelmet és az államterület nagyobbodását önkéntes csatlakozások (uniók) révén.

Ebben a fényben azonban sötét homály a paraszt helyzete, bár ez csak az utolsó két században volt oly súlyos.

«Önmagába lett szerelmes Lengyelország — mondja a szerző — s elmerült ebben a mozdulatlanságban.»

A felosztások azonban felkeltik aléltságából és önmagát megreformálja. Megtartja a szabadság elvét, de nem viszi azt még teljesen keresztül. Az 1791 május 3-iki alkotmány még nem ismeri a francia forradalom összes eszméit. Ez biztosítja az állam egységét s kiszélesíti hatalmát. Megszünteti a királyválasztást és a liberum velót, megerősíti a hadsereget és az államhivatalokat.

Az egyéni szabadságot azonban még nem biztosítja teljesen s a nemesi kiváltságokat sem törli el: ezt a francia forradalom viszi legelőször keresztül. Csak ez az egy lépés hiányzott még, hogy utólrje a nyugati államokat, de ebben megakadályozták a szomszéd államok.

Látjuk, hogy Kutrzeba is nagy jóakarattal és elnézéssel tárgyalja a kérdést, de sokkalta objectivebb, mint Balzer. A nyugati államrendszerekkel való összehasonlítást és azt, a mit a lengyel állam fejlődésének visszamaradásáról mond, elfogadhatjuk, de nem írhatjuk alá azt, hogy az ország bukásának okozója csak a műveltség és a társadalmi összetartozás hiánya volt, bár ezeknek is kétségtelenül hatalmas részük volt benne.

A lengyel nemzet bukásának okait túlnyomó részben a lengyel lélekben kell keresnünk, a miről sem Balzer, sem Kutrzeba nem tesz említést.

Nem esetleges tünemény az, hogy a lengyel irodalomban

most ily védőiratok jelennek meg; a föntiekén kívül még több hasonló munka jelent meg ép az utóbbi időkben, melyek a lengyel történelem s a lengyel cultura és szellem szépségeinek és kedvező oldalainak feltüntetésével foglalkoznak.

Nemrégiben (április havában) tartottak lengyel történetírók Krakóban felolvasás-sorozatot Lengyelország bukásának okairól. Mindegyik más és más szempontból igyekezett a kérdést megvilágítani, de túlnyomó részük azt vitatta, hogy Lengyelország nem a saját hibájából és intézményeinek korhadtsága következtében bukott el, hanem a szomszéd hatalmak kapzsisága miatt.

Méltán kérdezhetjük, honnan ez irány?

Ez az új irány több okra vezethető vissza. Egyrészt mintegy visszahatását látjuk a szigorú, conservatív *krakói iskola*-nak, melyet főleg *Szujski* József és *Bobrzyński* Mihály egyetemi tanárok képviseltek. Ez az iskola kérlelhetetlen szigorúsággal vette bírálat alá a lengyel történelmet és elemeire bontva szét annak intézményeit, mutatta ki azok gyengeségét és káros hatását. Igaz, hogy sokszor túlzásba mentek s a mai kor szemüvegén keresztül nézték azokat, nem hasonlítva össze a saját koruk szellemi színvonalával.

Mindazonáltal ez iskola rendkívül magas színvonalra emelte a lengyel történetírást, úgy, hogy arra a lengyelek méltán büszkéek lehetnek. Ez iskolának politikai és nemzeti célja volt az, hogy a multak hibáinak kimutatásával és ostromozásával szigorúbb politikai erkölcsű nemzedéket neveljen, mely alkalmas legyen arra, hogy előkészítse Lengyelország ujjaszületését.

E zord, szigorú iskolának ellenhatásakép mutatkozik az új irányzat, mely a másik végletbe kezd esni és a lengyel multnak csak előnyös és kedvező oldalait akarja látni és a multak bűneire szemet huny.

A másik oka ez irányzat keletkezésének az, hogy most, midőn a lengyel kérdés szőnyegre került s a lengyel királyság visszaállításáról van szó, a lengyel történetírók és publicisták egy része védekezni akar a főleg német részről jövő támadások ellen, melyek a lengyel történelemből vett példák alapján azt akarják kimutatni, hogy a lengyelek nem érettek az önálló nemzeti életre.

Ez új iránynak erős politikai célzata van s bátran mondhatjuk, hogy a tudományos szempont másodrendű szerepet játszik abban. Ez új mozgalom kapcsolatban áll a lengyel király-

ságban keletkezett s most már Galicziába is átszivárgó, ú. n. nemzeti demokrata iránynyal, melynek domináló vonása az elkeseredett németgyűlölet. Ez adja meg magyarázatát annak, hogy ez áramlat Lengyelország bukását csak a németek kapzsiságának és hatalmi vágyának akarja betudni s a lengyel állam hibáit és gyengeségeit takarni akarja, a mi helytelen és káros hatású is, mert egyoldalúvá és elfogulttá teszi a közönséget.

Az igazság a közép úton halad; elsősorban maguk a lengyelek s másodsorban a szomszédos hatalmak okozták Lengyelország bukását.

Varsó, 1917. évi augusztus hó.

DIVÉKY ADORJÁN.

IRODALOM.

Czirbusz Géza: *Anthropogeographia*. 2. köt. 1915—1917.
126. l. 101. l.

Földrajzi munka ritkán keltett nálunk oly érdeklődést mint Czirbusz Géza anthropogeographiája. Stylusának szokatlansága, gondolatainak merészsége magára vonta a figyelmet és kihívta a bírálatot. Nem szándékom a könyv szakszerű megbírálása. Ezt azokra a szakfértliakra bízom, a kik évek óta foglalkoznak a földrajzi tudománnyal. Mint historicus, csupán ama részletekre akarok kiterjeszkedni, a melyek a földrajz keretében a történelmet is megmagyarázzák.

Az anthropogeographia abban különbözik a geológiától és a matematikai földrajztól, hogy a föld alakulatát az ember letelepülésével, életével kapcsolatosan tanulmányozza és kutatja ama kölcsönhatásokat, a melyeket a föld és ember egymásra gyakorolnak. Czirbusz, Ratzel, Richthofen és Reclus tanai mellett, de gyakran azoktól eltérőleg, önállóan tanulmányozza a föld hatását az emberi történelemre. Nem szolgai követője Ratzel dogmatizmusának, a mely az embert a földhöz kötött, akaratlan bábba süllyeszti, hanem, közelebb áll Peschel ama felfogásához, a mely a *Völkerkunde* és az *Abhandlungen*ben nyilvánul és az emberi akaratot, az észességet, mentalitást önálló potentianak, faktornak tartja. Az emberi történelem a föld felületének medrében halad ugyan. (a völgyek a forgalmat, a hegyek, a síkságok, a letelepülést befolyásolják) de e felület nem egyformán és önállóan hat minden népre, minden korszakban egyaránt. Találmányok, eszmék, az embercsoportok nagysága újabb képességgel látják el az embert és a természet ama akadályait legyőzik, a melyek előtt feltétlenül meghátrált. A gazdaság változásával változik a föld értéke és hatása az emberre nézve. Indirect hatások alatt a Szahara sem maradhat lakatlan, és Amerikában, a hol a természet óriási méretei meggátolták a bennszülöttek fejlődését, az euró-

paiak letelepülésével hatalmas culturális világrész fejlődött. Czirbusz könyvén egyetlen motto vonúl végig, a melyet épen a történész tud leginkább megszívlelni: az emberrel kapcsolatban álló jelenségekben nincs *általános érvényű* törvényszerűség. A törvényszerűség az anthropogeographiában az összes tényezőknél, az emberi mentalitásnak, a társadalmi érzéseknek, a világ gazdasági helyzetének összehasonlításából és egybevetéséből állapítható meg.

A föld felülete, klímája, termékei és népeinek történelme együttesen határozzák meg a nemzetek karakterét. Ratzel némely híve túlzottan csak a föld felületéből akart lakosságának képességeire, fajiságára következtetni. Czirbusz könyvének több helyén foglal e dogmatismus ellen állást, habár egyszer maga is e hit rabjává válik, a mikor azt állítja. (14. l.) hogy, ha összehasonlítjuk Vörösmarty, Kisfaludy színgazdag jelzőinek sokaságát Petőfi szegényes jelzőkészletével, azonnal nyilvánvaló lesz a róna, a hegy, dombvidék anthropogeographiai különös hatása. Pedig az irodalomtörténet azt mutatja, hogy a földrajzi hatások nem főképp az író születése szerint, hanem irodalmi környezete, olvasottsága izlése szerint érvényesülnek.

A könyv a földrajzi elemeket, a tengereket, folyókat, szárazföldeket, hegyeket sorra vizsgálja abból a szempontból, hogy mennyiben fejlesztik vagy akadályozzák az emberiség történelmét és mily irányba terelik azt. Számos halvélemény ellen harczol ötletes és találó megfigyeléseivel. Az erdők és hegyek lakhatóságát (92—101) szépen kimutatja. A síkság és a különböző tengerek korról-korra változó értékét és e változás okát megvilágítja. Küzd a földrajzi fatalismus ellen, a mely az embert megfosztja spontán cselekvőképességétől.

A második kötet az emberek települési körülményeit vázolja. E fejezetek közelről érdeklik a történészt. Hiszen a település nem csupán a föld felületéhez van kötve, hanem ahhoz a történeti milieuhöz, a melyben bizonyos helyen bizonyos korban, város vagy falú keletkezhetik, más korban nem.

Élesen kikel a faji theoriák ellen, (II. 63. 119.) és behízyítja, hogy az őshaza fogalma fictio, mert minden embercsoport a történelem folyamán több «ősházával» bírt, a hol új vérkeveredés és culturai hatás alatt ujjaszületett. A fajok a történelem, a földrajz és vérkeveredés productumai. A nyelvek eloszlását a földön geographiai szempontból tárgyalja és elveti az értelem sze-

rinti felosztást. A nyelvek fejlődésére határozottan nagy befolyással volt a földrajzi tér. Az árja népek nem telepedtek le oly korán mint a semiták, ezért nyelvük nagyobb területen szórodott szét a semita nyelveknél. Tájszólásaik és fióknyelveik gazdagsága is ebből magyarázható.

Czirbusz modora polemizáló és gúnyos. Könyvének olvasása mégis kellemes, mert tele van érdekes gondolatokkal, a melyek azonban sokszor ellenmondásokat rejtenek magukban. Ezek kimutatására itten nincsen terünk, fontosságukhoz mérten többé-kevésbé rátértünk egyik dolgozatunkban, a mely a földrajzi táj és a faj hatását a történelemre tárgyalja.* Czirbusz könyve számos hibája, rendszertelensége, pongyolasága mellett, az erkölcsi tényezők átérzésén alapuló földrajzi felfogásával méltán számot tarthat a történész éldeklődésére.

GERMANUS GYULA.

Hellebrant Árpád: A magyar történeti irodalom 1912, 1913, 1914 és 1915-ben. Budapest, 1913—1916. Athenæum.
57, 78, 76, 64 lap

A Magyar Történelmi Társulat egy régen érzett hiányt pótlándó — évi történeti repertorium kiadását határozta el. A szerkesztőnek, bibliographiai irodalmunk régi, kipróbált munkásának személye eleve biztosította a készülő kiadvány használatosságát. A «Századok» mellékleteként eddig megjelent négy füzet az 1912—1915 évek történeti irodalmát öleli fel. Az első füzet — mint a szerkesztő is kiemeli — az idő rövidsége s más technikai nehézségek miatt itt-ott hiányos. A következő füzetek azonban teljesen kielégítik várakozásunkat, s a lehetőség határain belül teljeseznek mondhatók. A bibliographiai munka természetéből következik, hogy tökéletes sohasem lehet, mindig javításra szorul. Az előttünk fekvő füzetek összeállítójának lelkiismeretes munkáját éppen az bizonyítja, hogy a repertorium évről-évre tökéletesebbé lett. Az anyag beosztását illetőleg azonban néhány megjegyzésem van. Okvetlenül szükségesnek tartanám a hadtörténet, egyháztörténet stb. mintájára a *jog- és alkotmánytörténet* felvételét. E nélkül a repertorium hiányos. Tulságos anyagszaporodást ez nem okozna, mert a jogtörténeti művek nagy részét szerző

* A föld és faj hatása a történelemben.

eddig is felsorolta más csoportokban, így az általános történeti művek (1912: Bálint, Halász, Hodinka; 1913: Mikszáth, Tomašić; 1914: Polányi; 1915: Csekey, Pasteiner stb.) és a művelődéstörténet rovatában (1912: Dongó, Fábry, Hanuy, Kerekes, Szende; 1913: Alapi, Erdélyi Aladár, Szele, Szekfű, Varga; 1914: Fekete, Osváth, Rábel, Rényi; 1915: Csekey, Eckhart stb. művei). — Nem tartom szerencsésnek, hogy az első évfolyamban még elkülönített *«Diplomatariumok»* csoportját a következőkben megszüntették. Általában a forrásgyűjtemények és kiadások külön felsorolása nagyon megkönnyíti a repertoriumok használatát. — Indokolatlan az 1914—1916. évi világháború irodalmának kettészakítása világtörténeti és magyar történeti művekre.

A repertorium használhatóságát nagyban emeli az anyagnak a csoportokon belül cím��szók szerint való csoportosítása. Zavarólag hat azonban e címűszók beosztása a szerzők betűrendjébe. Helyesebb volna a szerzők betűsorában közölt művek után külön betűsorban felsorolni a címűszavak szerint rendezett műveket, mint az a *«Keleti népek története»*, az *«1914—1916. évi világháború»*, *«Megyék és városok»* és *«Genealogia»* rovatokban eddig is történt.

A bibliographiai szakbeosztásnál a tévedések elkerülhetetlenek. Hogy csak a legutolsókat említsem, az 1915. évi folyamiban az I. 3. csoportból Krisztics és Máday művei az I. 1-be, az I. 8-ból Wertner műve inkább a II. 13-ba, a II. 2-ből Halász és Kohut a II. 7-be, a II. 15-ből László műve a II. 9. *«Pénz»* címűszava alá helyezendők át. E téves szakbeosztások évről-évre kevesbedő száma dicséri leginkább a szerkesztő dolgozási módját.

A hézagpótló bibliographiai füzeteket örömmel üdvözljük s csak azt óhajtjuk, hogy azok a jövőben is hasonló lelkiismeretes munkával készüljenek.

HÓMAN BÁLINT.

Ed. Mahler, Handbuch der jüdischen Chronologie.
(Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Leipzig. Buchhandlung Gustav Fock. 1916.)

Természetes, hogy valamely nép történetének világos és biztos megismeréséhez a legfontosabb kellékek egyike az, hogy világos és biztos ismeretünk legyen az időszámítási rendszerről, melynek

segítségével az események időbeli határai kitűzettek. A történettudománynak elengedhetetlen segédeszköze a chronologia ismerete, mely szilárd alapot nyújt források értékének megítéléséhez, irányt szab kúsza adatok kibogozásához és megadja a csálhatatlan kritériumot a történeti lehetőségek megbírálásához.

De a chronologia nemcsak segédeszköze a történettudománynak, hanem mint valamely nép culturájának egyik kifejeződési pontja külön önálló értéket is képvisel a kutató számára, a ki élesen meghatározva a jelenségek rétegeit, különválasztja a nép gondolkodásának teremtő erejét az idegen hatásoktól s feltárja a fejlődés azon fokait, melyek világosságot derítenek a művelődés elemeinek eredetére.

A chronologusnak mindkét irányt figyelembe kell vennie, hogy megállapításaira építhessünk, ítéletei iránt bizalommal viseltethessünk s hogy munkájának menetét ellenőrizhessük. Ezért nem elég, ha a chronologus csak a számoknak meg a csillagászatnak a szakembere, hanem magának is történésznek kell lennie, a ki saját szemével kutathat az eredeti első forrásokban s a ki a philologia összes eszközeinek birtokában végezheti vizsgálódásait. Ezen igények a vizsgálódó tudása és képessége iránt annál inkább fokozódnak, minél távolabb esik tőlünk az emberiség történetében a kutatás tere, melyet megismerni óhajtunk.

Ilyen nagy erőt és sokat összefoglaló képességet igényelt az ókori népek chronológiáinak legzavarosabb és leglazább forrásokkal rendelkező, de amellet forrásainak jellegénél fogva közérdeklődést keltő része, a zsidó nép chronológiája. Különösen a Biblia az, mely számos képtelennek látszó adataival, egymásnak ellenmondó közlésekkel és eseményeinek legendás ködbe való burkolásával a legnehezebb feladatok elé állítja az igazság kihámozására vállalkozó kutatót. De ha egyrészt a bibliai szövegek kritika mai állásában meglehetősen tisztázva látjuk már a Bibliát alkotó források elkülönítésének s azok keletkezése, irányzatossága és szerkesztési idejének kérdését, a mely körülmény helylyel-közzel megadja a lehetőséget a közölt adatok értékének kellő mérlegelésére, úgy másrészt a bibliai adatok megítélésére rendkívül becses anyagot szolgáltatnak az utóbbi évtizedek assyr-babyloniai és egyiptomi ásatásai, melyek mint a bibliai eseményekkel egykorú feljegyzések és mint kétségtelen történeti források feltétlenül ellenőrző és magyarázó eszközt nyújtanak a bibliai chrono-

logia megismeréséhez. Igaz ugyan, hogy az ásatások által felszínre került adatok közül alapvető kérdésekben is még folyik a szaktudósok vitája, de épp ez tanuskodik a kíváncsok sokoldalúság értéke mellett, mely nincs ráutalva valamely idevágó szakkör nyújtotta másodforrásra, hanem önmaga meríthet chronologiai szaktudással, teljes philologiai készséggel és világos történeti látással az eredeti forrásokból.

Ezért nagyon szerencsés volt elhatározásában a berlini Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, midőn a kiadásában megjelenő Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums gyűjteményes vállalata részére a zsidó chronologia kézikönyvének megírására *Mahler* Edét kérte fel, ki nemcsak mint chronologus és a keleti ókor történetének kutatója, hanem mint héber, assyr és egyiptomi philologus is kimagasló helyet foglal el a szaktudomány művelői közt, sőt mint jelen könyvből kiviláglik, jogosan emelheti fel szavát a bibliai és a talmudi exegézis terén is.

A terjedelmes, 40 ívet felölelő könyv, mely eleven stylusával mindvégig le tudja kötni az érdeklődést, első részében a zsidók időszámításának elemeit, a második nagyobb részben pedig annak történeti fejlődését fejtegeti s végeredményben azt a meggyőződést ébreszti fel, hogy a zsidó időszámítás minden eleme és beosztása még az ünnepi idők meghatározásában is, nem a zsidó néplelek eredeti alkotása, hanem részben egyiptomi, főleg pedig babylóniai hatás alatt keletkeztek.

Ezen ismertetés keretében lehetetlen mindazon számos rész, letre kiterjeszkedni, mely a könyv bő anyagát képezi s amelylyel szerző szembeszállva az eddig uralkodó nézetekkel, az újkori ásatások világításában lépten-nyomon új megállapításokkal gazdagítja ismeretünket, csak legkimagaslóbb eredményeinek fölemelésével óhajtom a szakkörök figyelmét a könyvre irányítani.

Miután a napszakok beosztásának keletkezését az égitestek forgásáról levont következtetések hatásával meggyőzően kimutatta, arra a meglepő eltérésre utal szerző, hogy a zsidók az órát nem 60 perczre, hanem 1080 részre osztották fel s így náluk a nap nem $24 \times 60 = 1440$ percz szerint, hanem $24 \times 1080 = 25920$ rész szerint osztatott be. E szám eredetének s magyarázatának keresésében valóságos szellemi tornamutatványokban merültek ki a tudósok; *Mahler* a következő egyszerű és természetes módon oldja meg a rejtélyt: a babylóniaiak szerint präzessionak, a ta-

vaszi nap-éjegyzen egy fokkal való előbbrejutásának ideje 72 év, tehát a 360 fokos napéj-körnek ideje $72 \times 360 = 25920$ év; a prázessió évvel analog a közönséges év, mely 12 hónapos, hónapja 30 nappal, napja 12 kettős órával, órája 6 šuššu (60 perczczel) számítva, vagyis a közönséges év $= 12 \times 30 \times 12 \times 6 = 25920$ šuššu, s így az év mintájára beosztott napnak $\frac{1}{12}$ kettős órája, vagyis $\frac{1}{24}$ órája 1080 részből áll (23 s kk. ll.).

Nyelvészeti, exegetikai és összehasonlító vallástörténeti adatok bő felsorolásával sikerült szerzőnek azon bizonyítása, hogy mint Egyiptomban és Babylóniában nem az újholdat, hanem a holdtöltét tekintették a holdforgás ciklusának befejezése gyanánt, úgy a zsidók is ünnepet szenteltek a holdtöltének, mely napot a babyloniai šabbattu (bevégzett, a ciklus befejezése) szó átvételével šabbat-nak neveztek. Eredetileg csak a holdtölte viselte a šabbat elnevezést s csak későbbi fejlődés vitte át a szót a holdforgás hétnapos phasisainak jelzésére, mint ahogy egyáltalán a hétnek mint időegységnek fogalma még Hammurabi korában sem volt ismeretes. A hónap napjait újholdtól kezdik számítani, de a körforgás megismétlődését holdtöltével képzelték, amiért is a legrégebb és a földműveléssel összefüggő ünnepek ugyancsak holdtöltére estek (29—67. ll.).

Kétségtelen, hogy a bibliai őskorban az óhéberek holdhónapok és holdévek szerint számítottak, minthogy közvetlen babyloniai hatás alatt éltek s szerző számos adattal bizonyítja, hogy a babyloniaiak már Hammurabi korában 30 és 29 napos váltakozó hónapok szerint számítottak, a mi pedig föltételezi, hogy akkor már létezett a hold- és napév kiegyenlítését eszközölő azon szabály, mely 30 éves ciklus keretében 11 szökőévet állapított meg 13 hónapos terjedelemben (170. s k. l.). Az év, melyet természeti, vagy agrárévnek nevezhetünk, már az óhébereknél ősszel, a vetés idején kezdődött, holott a polgári vagy naptári év tavasszal, a mit már a patriárkák idejében is ünneppel ülték meg (188. s kk. ll.). Egyiptomban más viszonyok közé kerültek, minthogy ott a napév szerinti számítás volt az uralkodó, melyet polgári életükben követniök kellett s amelynek nyoma nemcsak egyiptomi hónapnevek használatában, de egyes ünnepekre szóló rendelkezésekben is fenmaradt a Bibliában (200. s kk. ll.).

Az Egyiptomból történt kivonulás óta, melyet szerző pontos számítással II. Ramses uralkodása alatt Kr. e. 1335 márczius 27-iki csütörtöki napra állapít meg, a holdhónapok mellett im-

már a lunisoláris év szerint számítottak a zsidók, az éveket pedig az egyiptomi kivonulástól, majd ismét a királyság megalapításától fogva a királyok uralomralépésétől számították, még pedig — a mi szerzőnek igen fontos megállapítása — nem a trónralépést követő naptári év kezdetétől, miként az assyr-babyloniai időszámításban dívott, hanem magától a trónralépés napjától kezdve (239. l.). Ezen nagy horderejű megállapítással ki volt küszöbölhető mindazon zavar, mely a királyok bibliai időrendjében uralkodott, s mindazon ellentét, melyet az egykorú ékiratos feljegyzések tártak fel. Nagy szolgálatot tett szerző a bibliai események s a velük összefüggő assyr-babyloniai és egyiptomi feliratokban közlöttek egymás melletti bemutatásával (263. s kk. ll.), valamint Izrael és Júda királyok uralkodásának synchronistikus táblázatával (289. s kk. ll.), melyek kapcsán különösen ki kell emelnünk szerzőnek azon meglepő megállapítását, hogy az assyr feliratokban említett Ahabbu mal Sir'laai nem az izráéli Ahab király, mely föltevés nagy bonyodalmat okozott a királyok chronologiai rendjében, hanem csak egy vezér neve volt.

Új évszámítás kezdődött a babyloniai fogsággal, illetőleg az első jeruzsálemi templom pusztulásával, melynek pontos idejét szerző Kr. e. 587 augusztus 28-iki hétfői napra állapítja meg (132. l.), mely idő alatt közvetlen babylóniai befolyás alá kerülvén, még a fogságból való visszatérés után is teljesen hiven követték a babylóniai naptárt, melynek alapján tette meg intézkedéseit az újhódat s az ünnepek idejét megállapító tanács (339. l.). Ezen babylóniai befolyás nemcsak abban mutatkozott, hogy a zsidók babylóniai nevekkal jelezték a hónapokat, s hogy a lunisoláris év kiegyenlítési elvében a babylóniakat követték, kik már Kr. e. 8. század óta 19 éves cyklusban 7 szökőévet állapítottak meg egy második Adar hónap beállításával, hanem abban is, hogy az újévet teljesen babylóniai naptár szerint, tavaszkor Niszan elsején ünnepelték s csak utóbb, a syr uralom idején voltak kénytelenek Antiochus Epiphanes erőszakoskodásai következtében a polgári újévet — syr szokás szerint — ősszel Tišri elsejére tenni, amit annál könnyebben tehettek, minthogy akkor úgyis tartottak ünnepet (360. l.). Hogy a fogságból visszatérve is egészen bab. mintára kezelték a naptárt, csöppet sem feltűnő, minthogy szerző meggyőző bizonyítása szerint az ezen korbéli assuáni papyrusok azt tanúsítják, hogy Egyiptomban is a bab. naptár uralkodott (355. l.). Palesztinában csak a kezelésre nézve volt

annyiban különbség, hogy nem kizárólagosan a szilárdan meghatározott s csak számításra alapuló naptári elvek voltak irányadók, hanem a nemzeti és vallásos visszahatásra való tekintettel, mely szabadulni óhajtott minden idegen befolyástól, a számítási elvek mellett mérlegelésbe vette a naptár-megállapító tanács a holdváltozás gyakorlati megfigyelését is. A vezetők és hozzáértők tudták, hogy a minden tévedést kizáró bab. naptári elvek szerint végzett számítást nem pótolhatja s nem egészítheti ki semmiféle megfigyelés, mely különben is számtalan esetben megbízhatatlan és a Hadrian-korabeli üldözések idején még tehetetlen is volt, de a megfigyelésre vonatkozó engedményt meg kellett adni a nemzeti túlzók megnyugtatására. Ebben a korban az első templom pusztulásához fűzött évszámításra kívül három oly nagy esemény fordult elő a zsidó nép életében, melyek kiinduló pontját képezték új évszámításnak: Seleucus Nicator babylóniai győzelme (Seleucida-æra), mely szerző szerint Kr. e. 312. okt. 1-én kezdődött, továbbá Simon főpap és Demetrius syr király békekötése (makkabeusi æra), mely szerző szerint Kr. e. 143 nisan 1-én kezdődött és a második jeruzsálemi templom pusztulása mely Kr. u. 70 július 28-án, szombati napon történt.

A Hadrian-korabeli üldözések után, amikor a zsidóság súlypontja Babylóniába kezd áttelöldni, de a palesztinai pátriárkák még mindig féltékenyen őrizték a központi hatalmat kifejező naptármegállapítási jogot, csak a IV. század közepén, midőn a külföld zsidó községeivel való érintkezés leküzdhetetlen akadályokba ütközött, de egyszersmind a babylóniai iskolák fölénye kétségbe nem volt vonható, csak akkor jutott II. Hillél pátriárka az elhatározáshoz, hogy elrendelte a babylóniai elvek alapján megállapított állandó naptárt, mely mai napig érvényben van. E rendelet kihirdetése 344 szeptember 24-én, hétfői napon történt (462. l.).

Az állandó naptár meghonosodása után is az évszámításoknál rendszerint a Seleucida-ærat használták. Ismerték ugyan már a világ teremtésétől való számítást is, de bár tudtak róla, semmi nyomát sem találjuk hivatalos irásokban, nem használták sem köz-, sem magánokiratokban. Csak a XII. század óta merül fel a zsidók körében általános használata. Nagyon valószínű és elfogadható szerzőnek azon helyesen megokolt nézete, hogy mivel a zsidók polgári életük viszonylatában a közszokást követték, kénytelenek voltak akkor, midőn a nyugati keresztények a X.

században általánossá tették a Krisztus születése szerinti számítást, ennek megfelelően a világteremtés aráját venni gyakorlatba (158. l.).

A felsorolt új megállapításokon kívül, melyek nagy lépéssel vitték előbbre a zsidó chronologia tudományát, számtalan érdekes megjegyzést tartalmaz a könyv, mely felölel s megvilágít zsidó chronologia körébe vágó minden kérdést. A könyv függetlenségét (526—609. ll.) könnyen kezelhető táblázatok képezik, melyek segítségével 2000 évi (4001—6000 évig terjedő s a világteremtési æra szerinti) időtartamra számíthatók át a keresztény és a zsidó naptár keltezései, valamint ugyanezen időre a zsidó ünnepek dátumai.

Ujpest.

VENETIANER LAJOS.

Carl Clemen: Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten XIII 1) Giessen, Töpelmann, 1913. 8-r. 88 l. Ára 3.50 M.

Tulajdonképen kiegészítése ez a munka szerző Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments (1909) című nagyszabású művének, melyben a philosophiai rendszereknek és az idegen vallásoknak a legrégibb kereszténységre gyakorolt befolyásával foglalkozik. Helyesen érezte meg, hogy a mystikus cultusoknak az őskereszténységre gyakorolt befolyását is tisztáznia kell, annál inkább, mert annyi már régebben beigazolódott, hogy a mystikus cultusok a későbbi kereszténység szertartásaira és tanításaira erősen hatottak s hogy nem egy ezek közül, mint pl. a mithraismus kemény ellenfeléül bizonyult az őskeresztény egyháznak, melyet ez csak elkecsereedett küzdés után tudott leverni. Mindez ma már közkinccse a tudománynak s Dieterich, Anrich, Cumont és mások kutatásai alapján valóban közelfekvő a feltevés, hogy a mystikus cultusok hatásával nemcsak a Kr. u. második és következő századokban, hanem már az őskereszténységben, tehát Pál-nál és közvetlenül Pál után is lehet találkozunk. Clemen körülbelül a Kr. u. első század hatvanas éveig megy és azt igyekszik kimutatni, hogy addig a mystikus cultusok elenyészően csekély, úgyszólván semmi befolyással sem voltak a kereszténységre s hatásuk ott is, a hol észrevehető, inkább csak külsőleges. Clemen professor óriási irodalmi apparátust használ fel e tételének bizonyítására, azonban nagyjában

és egészében meg kell állapítanunk, hogy a rendelkezésünkre álló anyagból vonható következtetések inkább a mellett szólnak, hogy a mystikus cultusok hatását már az őskereszténységre vonatkozólag is (legalább is) nagyon valószínűnek tekintsük. Mert pl. a víznek a sacralis jelentősége a tisztulás lelki folyamatában, úgy, a mint az már az őskereszténység keresztségében kifejezésre jut, vagy az istenséggel való benső egyesülés a sacralis (ritualis) étkezésekben, melyet már az őskereszténység is ismer az úrvacsora alakjában, — semmi esetre sem lehetnek véletlen egyezések a mystikus cultusok szertartásaival és hitével. Mindenesetre nyílt kérdés, hogy maga Pál be volt-e avatva pogány korában valamely mysteriumba, azonban annyi valószínű, hogy ismert néhány ilyen cultust, különben csodálatos véletlennek kellene tulajdonítanunk a leveleiben előforduló számos mystikus cultusbeli kifejezést (*μυστήριον, τέλειος, φωτισμός, χρίειν, σφραγίζεσθαι*, stb. stb.), melyeket Clemens semmiképen sem hajlandó a mystikus cultusokból magyarázni. Hatalmas eruditióról és a tárgyban való teljes tájékozottságról tanuskodó fejtegetései engem főképp ítéleteinek hypothetikus formája miatt nem győztek meg: az «ez így lehet, de...», «nem kell okvetlenül felvenni»..., «valószínű, de talán nem bizonyos...» stb. kifejezések nem indíthatnak arra, hogy a mystikus cultusok hatásának eddig megállapított mértékét az őskereszténységre — ha korlátozottan is — ne alkalmazzuk. A könyvben felhalmozott gazdag anyag azonban sok irányú és bő okulással szolgál.

RÉVAY JÓZSEF.

Domanovszky Sándor: A harminczadvám eredete.
Budapest, 1916. 8-r. 54 l. (Akad. Érték. a Tört. Tud. k. XXIV. 4.)

D. ez értekezésében arra a már többször érintett kérdésre keres és, bátran mondhatjuk, talál kielégítő feleletet, hogyan keletkezett a harminczad? Fejtegetései közben nem egy általános érdekű és fontos megállapításra jut, melyek valóban gyarapodásai szegényes középkori gazdaságtörténeti tudásunknak.

Az árpádkori adatok gyér számát e kérdésben kezdetleges kereskedelmi viszonyainknak tulajdonítja, melyek mellett a külfölddel való közlekedés igen csekély volt: a gyeplőszervezet «védőfallal» vette körül az országot, mely meggátolta a forgalom kifejlődését. Külső kereskedelmünk kialakulásában is az Anjouk

nyitottak új korszakot. A mit itt D. a kereskedelem főbb útjairól mond (8. s köv. l.), az szerencsés kiaknázása néhány városi privilegialis oklevélnek. Kár, hogy térképvizlatot nem készített e részhez.

A XIV. századi adatokat összevetve a régebbiekkel, ezen következtetéseket vonja le: már az Árpádok korában volt határszéli értékvám a behozott árukra, de nem harminczad, hanem nyolczvanad, melyet I. Károly ejtett el teljesen. E helyett az volt ezután a királyok törekvése, hogy a belső forgalomban már régen meghonosodott harminczadot a külső, még pedig úgy a behozatali, mint a kiviteli forgalom megadóztatására is felhasználják. A harminczad tehát eredetileg nem volt határvám, hanem a belső forgalomból a külsőre átvitt fogyasztási adóféle, mely a XII. század végén vagy a XIII. század elején keletkezett, amikor királyainknak nagyon is szükségük volt új pénzforrások megnyitására. Eredetileg 1 % volt s nem az árú 30-ad része. Csak Zsigmond akarja 1405. I. decretumában törvényessé tenni a harminczadrészt, a mibe a városi polgárság sokáig nem nyugodott bele.

A harminczad nevének megmagyarázására D. az esztergomi, győri és különösen a zágrábi vámra vonatkozó adatok alapján azt a feltevést állítja fel, «hogy a királyi vagy királynői harminczad eredetileg a vámjövedelem birtokában levő egyházi hatóság vámjövedelmének bizonyos — harminczad — része volt» (44. l.). A harminczad helyek, mint a külföldi forgalom gócpontjai mindjobban kifelé tolódtak, a határok felé. Ily módon akartak a királyok az eladományozott vámok részesedése helyett új nagyobb jövedelmet szerezni. A vámtételeket azután a név ürügye alatt szedték anélkül, hogy annak régi értelmét ismerték volna.

Amint látjuk, D. igen sok újat mond s ha az adatok csekély száma itt-ott nem is adja kezébe a biztos megoldás lehetőségét, feltevései okoskodásukkal meggyőznek bennünket. A vámtarifák keletkezésére vonatkozó fejtegetései talán kiegészítést fognak nyerni az idevágó összes oklevelek diplomatikai feldolgozásával. Reméljük, hogy ezen értekezés csak első fejezete a magyar vámtörténetnek. Gazdaságtörténetünk e fejezetének megírására Dománovszkynál bizonyára senki sem hivatottabb.

Bécs.

ECKHART FERENCZ.

Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harminczadik évfordulója ünnepe. Írták tanítványai : Budapest, Franklin-ny., 1917. nagy 8-r. 372 l. A szerzők kiadása. Bolti ára 25 K. Fejérpataky arczképével.

A tanítványok, a többi tanítvány képviselőjében is, emlékkönyvvel áldoztak Fejérpataky-nak hosszas tudós és tanári működése évfordulóin. Fejérpataky nobilis egyénisége azonban szélesebb körben is éreztette hatását s azért helyesen cselekedtek a tanítványok, midőn azok képviselőjét is elvállalták, kik Fejérpataky történetírói működésének igaz és őszinte tisztelettel adóznak s kiket ő jószívével s jóindulatával maga iránt hálára kötelezett.

Összesen 16 dolgozatot foglal össze a Szentpétery Imre szerkesztésében szép kiállításban megjelent kötet, melyeknek úgy harmadrésze Fejérpataky szaktanári működésével van kapcsolatban, a többi meg művelődéstörténelmi, politikai-történelmi kérdésekkel foglalkozik.

Áldásy Antal a Zsigmond császárra koronázása végett olasz földre tett útja költségeire a birodalmi hadjáratban való részvétel, koronázási ajándék és a városi kiváltságleveleknek a koronázás után történt megerősítéséért járó díjak czímén *kívánt összegeket főlhajtását, mennyiségét ismerteti*, nevezetesen pedig azokat, melyeket Zsigmond 1432 elejétől a huszita harcoktól le nem kötött rajnai német városokon megvett, illetve utóbb a többi birodalmi városon behajtott. Az első czímen 11006 forint folyt be, de a behajtás 63 forinttal többbe került s így Zsigmondnak ez a pénzüzlete nem sikerült ; a második czímen 16300 forintot kapott, a kiváltságok megerősítése pedig 4671 $\frac{1}{3}$ forintot és 23 cseh garast jövedelmezett, illetve ennyiről szólnak a megmaradt irások, míg a valóságban bizonyára jóval több folyt be.

Domanovszky Sándor a *mázsaszekér* fogalmát igyekszik tisztázni s kijelölni a helyét fuvarozó eszközeink fejlődésében. Ezen czélból azután a hintó, a hintószekér, a rudasszekér, a csille, a kolya, kolyaszekér és a magyar találmányú kocsi is megbeszélés tárgyai. A mázsaszekér, mely először 1255-ben került szóba, nagy, a nagykereskedelem szolgálatában levő, a nemzetközi forgalomban használt szállítóeszköz volt s legkevesebb négy,

néha több ló húzta, melyeket párosával fogtak elé. Typusa külföldi származású volt s nem az egész országban, hanem leginkább a Dunántúlon s az északi felvidéken használták. Befogadóképeségét nem sikerült megállapítani; de ez nem változtat a fejtegetések tudományos értékén. A XVI. században már a neve is kiveszett, de mint teher- (1490), társzekér (1508) megmaradt.

Eckhart Ferencz a Vay-család berkeszi levéltárából három (1281-i, 1300 körüli, 1300-i) *kiadatlan Árpád-kori oklevelet* tesz közzé. Egy erős toll- vagy sajtóhiba (lapide sigilli) maradt az utolsóban. Különben nem tudom, miért nem mondják az ilyen capite sigilli inclusas vagy reinclusa leveleket, dolgokat egyszerűen pecsétfülvel lezártaknak, mikor valóban a caput sigilli került rájuk.

Erdélyi László *Az aranybulla társadalma* címen azt bizonyítja, hogy az aranybullát a nobilis ispáni ellenzék vezérlete alatt a szabad birtok után vágyó királyi serviensek és tisztii osztályuk, a várjobbágyok csikarták ki a királytól. Az aranybulla eredeti jelentősége szerint csak királyi fölszabadítólevél a királyi várak szabados vitézei s egyszersmind védelem a serviensek rokonsága számára a királyi tisztek túlkapásai, hatalmi és jövedelem szedő visszaéléseivel szemben. Csak mikor 1260 tájától a szabad királyi serviensek megkapták a nobilis címet s ezek összeolvadtak a régi főtiszti családok ivadékaival, akkor lett a serviensek aranybullája az összes nobilisek alaptörvényévé, közös szabadságlevelévé.

Ernyey József *Oroszlánkő vára és urai* történetét nyomozza úgy 1229 tájától a napjainkban elhangzott hírig, hogy gróf Königsberg-Aulendorf Ferencz eladja Oroszlánkőre és Illavára terjedő birtokát. Első urától, az 1325-ben emlegetett Sándortól, kinél azonban nem jött rá, hogy nem más, mint a jól ismert Köcski Sándor, részletesen ismerteti a vár birtokait, a XVI. századtól leltári felszereléseit is. A különben gazdag leveles anyagon és az irodalom bő használásán fölépült dolgozat családtörténelmi szempontból is jól értékesíthető. Helyesírása itt-ott kissé szokatlan: diplomácia, praedispozicio, szervitus, szuccessorok. Gárdonyi Albert *a középkori latin írás rövidítési rendszerét*, a suspensiók, contractiók kérdését tárgyalja; iparkodik őket eredetükre visszavezetni s ebben egyes jelenségek magyarázatánál sajátos megfigyelése is érvényesül.

A messze ókorba visz vissza Heinlein István terjedelmes dolgozata: *Az archoni állások betöltésére vonatkozó 487/6-iki*

törvény. Megállapítja, hogy az archoni állásoknak sorsolással való betöltése megakadályozta, hogy az aeropag egy törekvő demagog hatalmi eszközévé váljék, jelentékenyen függetlenítette ezt a testületet a demagogos befolyásától s a célja volt megnehezíteni azt, hogy a demagogos az aeropagot a maga creaturáival megtöltse.

Holub József cikke *a főispán és alispán viszonyának jogi természetét* vizsgálja. Gondos elemzés és gazdag anyag alapján arra az eredményre jut, hogy a főispánok udvarbíráikat, későbbi alispánjaikat a várjobbágyok sorából vették magok mellé, a XIII. század első felében pedig feltűnnek hivatalos működésben az ispánok serviensei, familiarisai, tehát a velők magánjogi kapcsolatban levő embereik. Ez a familiaris viszony lett a forrása az alispáni hatalomnak s ennek a viszonynak természete magyarázza meg a főispán és alispán viszonyának jogi természetét is. Minthogy a familiarisi viszony felbontható szerződésen alapult, teljesen a főispántól függött, meddig tartotta szolgálatában az alispánját. Még az alispánnak is megvolt a helyettese s ezt ő is familiarisai közül választotta. Persze, az alispáni hatalom növekedésével kifejezett a vágy, hogy viselője a megye választottja legyen, de azért, még a meghozott ily célú törvények ellenére is, sokáig a főispán akarata volt az erősebb.

Érdekes kérdéshez nyúlt Hóman Bálint, ki a *XIV. századi aranyválság* okát keresi. Bővebb bevezető fejtegetések után rátér arra, hogy a XIV. század elején az afrikai és a magyar arany kivitelének politikai és háborús okokból történt akadályozása s 1325 óta a magyar kiviteli tilalom az arany értékének emelkedését okozta. Mi volt tehát az oka, hogy 1344-ben Európaszerte hirtelen 1 : 11-, sőt 1 : 10-hez arányban látjuk az arany s az ezüst viszonyát. A kereslet nem változván, a kínálati viszonyban keresi az okot, mely a nagy esést előidézte s úgy látja, hogy ezt csakis nagymennyiségű aranynek váratlan piacra dobása magyarázhatja. Ez pedig a magyar királyné 1343—1344-i olasz útja alatt történt meg, a ki 5250 kg. súlyú, összesen 1.449.000 aranyforintot vitt Itáliába. A hirtelen aranybőség következménye az arany értékének rohamos csökkenése lett.

Iványi Béla *Eperjes város középkori számadáskönyveinek jogtörténeti vonatkozásairól* ír. Gazdag források ezek a jogásznak, történetirónak, főleg pedig a művelődéstörténelem kutatójának. A büntetőjogi rész sem szűkölködik különböző tanulság

nélkül, a magánjogi pedig a munka-, műbér-, dologbérszerződések, kárból eredő kötelelem, kölcsön, cessio, kamat, jelzálog, ajándékozás, letéti szerződés stb. kapcsán egész tárháza a művelődéstörténelmi adalékoknak.

Sokat tárgyalt s eddig meg nem fejtett problema sikeres megoldását nyújtja Rugonfalvi Kiss István. *III. Endre király ú. n. 1298-i törvényét bonczolgatva*, először is megállapítja, hogy az abban előforduló exclusis baronibus kifejezés korántsem azt jelenti, mintha a törvények a bárók kizárásával, ellenökre hozattak volna, hanem csak azt, hogy ők a meghozásuk, letárgyalásuk munkájában nem vettek részt, ezt átengedték, ráhagyták a papságra, nemességre s ők azután, mint igazi nagy urak, a királylyal együtt a megerősítést végezték; majd pedig sikeresen eldönti, hogy az említett törvény tulajdonképpen két, egy 1298-i és egy 1299-i törvény összezsapása: az 1298. évi formailag befejezett, tökéletes, de érdemileg nem teljes törvényhez csatolták az 1299-i határozatokat, mint annak folytatását, természetes kiegészítő részét s ép ezért ezen törvényeket III. Endre 1298/99-i törvényeinek kell neveznünk.

Madzsar Imre *a Kaplony-nemzetség és a Vetési család történetéhez* címen rövides bevezetéssel öt, 1283—1416 közt különböző időben kelt oklevelet közöl, melyek, mint a szerző az egyes oklevelekhez tett megjegyzéseiben különösebben is értékeli, más nemzetségek történetéhez szintén több becses kiegészítést adnak.

Pilch Jenő *az 1813. évi hercegóri ütközet* leírásában mutatkozó téves állításokat igazítja helyre részletes, néhány vázlatrajzzal is áttekinthetőbbé tett cikkében s új emléket állít vele a magyar vitézségnek.

Szabó Dezső *Albert királylyá választása* címen bebizonyítja, hogy teljesen téves az osztrák történetírók tendenciosus állítása, hogy Albert nem választás útján került a magyar trónra, hanem az ország örökösödés alapján egyszerűen elismerte.

Fáradtságos munka értékes eredménye Szentpétery tanulmánya: *II. Endre király oklevelei a toposzkói apátság részére*. Dolgozatában 5 keltezett és 7 keltezetlen, az apátság XIV. századi, megbízhatónak látszó chartulariumában másolatban fönmaradt oklevelet vesz vizsgálat alá. Óvatos kritikájának eredménye eléggé kedvező. Hitelesnek találja az apátság alapítására vonatkozó keltezetlen oklevelet, melyet az 1207. évhez fűz, továbbá az apátság 1211-i fontos kiváltságlevelét; a bachusai vásártartásra vonatkozó

oklevelet, melyet szerinte 1211-ből keltezhetünk, a báni szállást megtiltó ugyancsak keltezetlen oklevelet, melyet 1217—22 közt adtak ki s az ercsi adományt, mely 1220—22-ből való lehet. Kétséges hitelűek a várszolgák visszatartását megtiltó oklevél és a topiczai jobbágyokhoz intézett parancs; ha mégis hitelesek, 1224 elé teendők. Az a két oklevél ellenben, mely az apát népeinek s földjeinek visszatartását, illetve a fertőszedést tiltja, formáival szerkezetével, különös kifejezéseivel rászolgál, hogy hamisnak tartsuk.

Závodszy Levente *Kossuth és Szemere a honvédelmi bizottmány megalakításáról* folytatott eszmecserejét írta meg, érdekes adalékokat nyújtva az 1848 október-novemberi napok ismeretéhez.

Látnivaló, hogy csupa ismert, történetírásunk különböző irányában hosszabb-rövidebb időtől működő írók fogtak össze, hogy Fejérpataknak emléket nyújtsanak. Ez az emlék nemcsak neki lesz kedves, hanem a történelmi tudományok művelőinek s kedvelőinek is, mivel írói sok érdekes tárgyról nem egy helyen becses újságokkal bővítik, módosítják tudásunkat.

Pannonhalma.

SÖRÖS PONGRÁCZ.

Thomas Pessina: Memorabilia ab anno 1665 usque ad ann. 1680. In editionibus archiv. et bibliothecae metropol. capituli Pragensis edidit A. Podlaha. Pragae, 1916. I. 104. 8°

Régóta függőben tartott ígéretét váltotta be a káptalan P. emlékiratainak kiadásával, mert bár művei tudományos értékét az újabb kritika¹ lejáratta, szerzője egykori nagy szerepénél fogva, még mindig érdekes tényező marad. Szűkebb történelmünkre nézve Pessinát némi közjogi működése teszi nevezetessé. Már *Pesty Fr.* enumerációjából (*Századok*, 1874. 505. l.) tudjuk, hogy nándorfehérvári püspökeink sorában (1675—1680) Pessina Tamás is szerepel, de semmi sem figyelmeztet arra, hogy személye I. Lipót tanácsosával, a cseh historikussal azonos. A «Mars Moravicus» stb. történelmi műnek szerzőjét eddig csak V. Zelený (Časopis česk. Muzea 1884—1886) tanulmányából ismertük, püspökségéről csak futólagos adat beszél. Másfelől

¹ Századok 1914. I. 737.

tudjuk, hogy P. több kiadást ért politikai tanulmányával: *Ucalagon ardens... Germaniæ, Hungariæ flamma belli Turcici* (1664) magára vonta az udvar, de a segítségül hívott Orosz- és Lengyelország figyelmét, talán folytak is némi tárgyalások, mert a két állam követei P.-val állandó összeköttetést tartottak. Néhány anlikus magyar személyesen is érintkezett vele, úgy hogy a császár őt megbízható szakértőnek tartotta ügyeinkben is. Egyébként P. typusa volt a XVII. sz. slavophil, katolikus cseh hazafinak, kiről bajos megállapítani, uralkodójához vagy hitéhez vonzódik-e jobban? Fanatikus rajongását nyelvéhez, megegyeztetni mind a kettővel, sőt támaszt talál mind a kettőben a túltengő németességgel szemben. Becsmérli a fehérhegyi csata áldozatait, végzetesnek látja a téli király terjeszkedését, helyesnek tartja, hogy a cseh mozgalmat vérbe fojtották, de gyűlöli a *reactio* eszközeit, a gögös németeket. Követeli nemzete politikai és nyelvi jogait a bécsi udvar, sőt a császár személyes támogatásával.

Visitatiós útjain elmozdítja a cseh vidéken működő német papokat, ha a nép nyelvét megtanulni nem akarják, ő maga csehül prédikál, templomi cseh énekkarokat szervez és a császár tüntetőleg eljár az ilyen misékre.

A császár őt jelöli az 1674. megüresedett prágai nagypréposti székre, csak az érsek konok ellenállása miatt bukik meg. Egykori tanára, Páter Müller jezsuita, a császár gyóntatója ezért kárpótlást kér Pessina számára és a császár egyelőre püspöki címet ígér. «*4die junii 1675 electus sum a S. C. Matte, qua rege apostolico in Eppum. Samandriensem, et mox etiam confirmatus per diploma regium*» — írja naplójában, de kiérzik további szavaiból, hogy a cím nem elégíti ki. Pedig négy valóságos jövedelmező stalluma volt a császári tanácsosság és az ugyancsak díjazott historiographus állása mellett.

Püspöki beiktatása 1675 jun. 28-án lett volna Pozsonyban, de oda csak helyettesét küldi, ő maga a jezsuiták okorzi kápolnájának szentelésére megy. Nincs is nyoma, hogy valaha hazánkban járt volna. Nemsokára meghal gyűlölt ellenfele, Sobek érsek, de P. ismét kiesett a jelöltségből, azért az új érseket, Waldstein grófot sem szívelheti s az 1679-iki adókimutatásakor, mikor a cseh főpapok tüntetnek az udvar ellen, a mozgalomban nem vesz részt.

1680-ban hirtelen meghalt, iratait, köztük naplóját is, a káptalan veszi át. Bizonyos, hogy félbenmaradt művei közül társai

ezt olvasták leginkább, mert epés széljegyzetekkel kísérik kifakadásait. Vagyonának jelentékeny részét az új paulinusoknak hagyta. Alumneumi alapítványt is tett, de ebből a magyarokat hallgatólagosan kizárta. Szól a tót, horvát, belga és olasz növendékek felvételéről, de németekről és magyarokról nem intézkedik. Emlékiratai egyébként tudományos munkáiról nem szólnak. Becses korrajzi adatokat, az egyházi és udvari szertartásokat bőven tárgyalják, pl. a császár hamvazkodása, Szt. János áldásában való részesedése és más apró részletek érdekessé teszik, de általában szomorú képet festenek a XVII. századi cseh főpapok benső életéről.

ERNYÉY JÓZSEF.

Dr. Szendrei János és Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig. (A m. kir. vallás- és közoktatásügyi ministerium támogatásával). Első kötet. Abádi-Günther. Budapest, 1915. nagy 8-r., I—XXI. + I—616 ll.

Évtizedekre visszamenő előkészület, gyűjtő munka után megkaptuk a várva-várt lexikon első kötetét. Időközben, az 1907. évben indult meg a Becker-Thieme-féle nagy művészlexikon, a német művészettörténeti tudomány vállvetett munkájának eredménye. Ebből az 1915. évig tizenegy vaskos kötet jelent meg, azonban így is még csak a *Fiorenzo* címszóig terjed, folytatását pedig a háború és annak nemzetközi következményei bizonyára meg fogják nehezíteni. Így tehát Szendrei és Szentiványi három kötetre és egy pótkötetre tervezett munkájának teljes jogosultsága van, annál inkább, mert a nemzetközi művészeti lexikon szükségszerű megszorításaitól menten hasonlíthatlanul kimerítőbben adhatja a magyar művészetre vonatkozó adatokat és nálunk sokkal nagyobb elterjedésre is számíthat mint a német vállalat, amely az eddigi arányokból ítélve legalább 30 kötetre fog terjedni.

A mű előszava érdekesen ismerteti a magyar művészeti lexikographia és életrajzírás történetét. A felsorolt gazdag anyag talán még egy szerény kísérlettel volna megtoldható, a Nemzeti Múzeum képcsarnokának 1870-ben megjelent lajstromával, a melynek keretében Ligeti Antal, a képtár akkori őre, magyar és külföldi művészek számos rövid életrajzát közölte.

A kötet anyagáról az annak végén közölt kimutatások nyuj-

tanak tájékozást. Az összesen 2953 czímszónak majdnem fele, 1830, a jelen és múlt században működő művészekre esik. Természetes, hogy ezekre nézve állottak a legbővebb források rendelkezésre, hogy azok munkáját lehetett a legteljesebben összeállítani. A gazdag anyag kiaknázásával a szerzők megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a magyar művészettörténetírásnak. Együtt találjuk mindazt, a mit ily bőségben, teljességben később már alig lehetne összehordani. Így például Benczúr Gyula 17 hasábra terjedő életrajza alapvető forrás lesz, míg másrészt egyes régebbi művészeink, például Szalkay Pál, az annak idején oly befolyásos Böhm József, Dániel, Donát János Dániel, Doby Jenő, Dunaiszky László, stb. részletes életrajzeit most kaptuk először.

Még így is azonban a régebbi, XII—XVIII. századokra esik a czímszók nagyobbik fele, a melyben a szerzők bámulatos szorgalommal, körültekintéssel értékesítették a legkülönbözőbb jellegű források époly eltérő természetű és terjedelmű adatait. A kutató alig fog csalódni, ha akár csekélyebb jelentőségű művészekre nézve is keres fölvilágosítást és mindenütt megtalálja az irodalom főlisorolását is, a melyen a lexikon adatai alapulnak.

E helyen különösen kiemelendőnek tartjuk, hogy a szerzők által kitűzött határok következtében, a melyek egyrészt a magyar művészeket kívül azokat a művészeket is magukban foglalják, a kik hazánkban dolgoztak vagy magyar tárgyú műveket készítettek, másrészt felölelik az iparművészet különböző ágait, sőt a kézművességet és mérnöki mesterséget is, a mű történeti és művelődéstörténeti szempontból is gazdag anyagot nyújt. Így például az elszórt adatokból a XVI. és XVII. század nagyszabású eddig kevés figyelemben részesült hadi építészetének képe kezd kibontakozni és megismerkedünk azokkal a mesterekkel, a kik ezen a téren oly nagy számmal működtek. Nemcsak a művészet-történész, hanem a historicus is szívesen fogja venni például Czetter Sámuel, Ehrenreich Ádám metszeteinek vagy Eybl Ferencz kőrajzainak főlisorolását. Azok az egyes adatok pedig, a melyek némely régi, akár csak névszerint ismert művészekhez fűződnek, különösen a középkori művelődéstörténetet is érdeklik.

Az ily természetű kézikönyvek értékéről, megbízhatóságáról, esetleges hiányairól csak használat közben győződhetünk meg. A jelen sorok írója már sok esetben folyamodott Szendrei és Szentiványi lexikonához és majdnem minden esetben megkapta a kívánt fölvilágosítást. Egyes pótlások, helyreigazítások majd a pót-

kötetben helyet foglalhatnak és kutatóink remélhetőleg igyekezni fognak ahhoz minél számosabb adattal hozzájárulni. Ez alkalommal csak néhány szerény megjegyzésre szorítkozhatunk. A XVIII. század osztrák festői közül, a kik hazánkban dolgoztak vagy a kik művei hozzánk kerültek, említendő lett volna Martin *Altomonte* is, a ki a soproni káptalani templom főoltárának képét festette. Esetleg még más képek is vannak tőle templomainkban. Magyar vonatkozású, illetőleg tárgyú műve révén a németalföldi Alexander *Colin* is felveendő. Nagyszerű művén, I. Miksa császár innsbrucki síremlékén Székesfehérvár ostromát ábrázoló márványdombormű is látható. Valószínű különben, hogy Colin egyes művei Magyarországon is lappanganak. Ezek kimutatása még a kutatás füladata. *Dorffmeister* Istvánra nézve a magam tévedése miatt a lexikonba került téves adatot kell helyreigazítanom. A balfi kápolnában levő festmények magától a mestertől, nem fiától származnak. Az esztergomi Bakócz-kápolna oltárán kívül *Ferrucci*-nak tulajdonította Fabriczy Kornél utolsó dolgozatainak egyikében a pécsi székesegyházban levő Szathmáry-féle tabernákulumot is.¹ Legyen szabad e helyen azt is megemlítenem, hogy ugyancsak Fabriczy Kornél kevéssel halála előtt hozzáam intézett levelében teljes határozottsággal Giovanni *Dalmatá*-nak tulajdonította azt a Diósgyőrről való márványdomborművet, a mely a múlt század végén a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott. A szerzők szíves figyelmébe ajánljuk a nyitrai székesegyház pompás mennyezetfestményei közül a főkupola képén olvasható föliratot: *G. A. Galiorti inveni 1724*. A lexikonban ilyen nevű mester nem szerepel és eddig még másutt sem akadtam nyomára. Az *Aquila* Jánósról szóló cikkben, a mely a mesterről ismert adatok kitűnő összefoglalása, azt olvassuk, hogy «A. a szent László legenda művészi megteremtésével ad először nemzeti jelleget a magyar festészetnek». Ne feledkezzünk meg az Aquilánál sok évtizeddel korábbi, sajnos, csak apró töredékekben fennmaradt ócsai falfestményről, a mely a szent király legendáját művészeti szempontból még archaikus, de ikonographiai tekintetben már fejlett formában mutatja be.

Ezek a megjegyzések, a melyek a lexikon használata közben merültek föl és amelyekhez hasonlókat mindenki tehet, a ki a

¹ L. Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai, ford. Rózsaffy Dezső, 314. l.

magyar művészet történetével foglalkozik, sőt a mű érdekében tennie kötelessége is, épen nem érinthetik Szendrei és Szentiványi munkájának rendkívüli érdemét. Örömmel várjuk annak további köteteit és mielőbbi zavartalan befejezését reméljük. A szerzőkkel együtt a lexikon használója is hálával emlékezhetik meg a vallás- és közoktatásügyi ministerium áldozatkészségéről, a mely a mű megjelenését lehetővé tette. Őszinte elismerés illeti a könyvnek a Becker-Thieme-féle lexikon mintájára készült igen áttekinthető nyomdászati kiállítását, a mely Endrényi Imre szegedi nyomdájának becsületére válik.

ÉBER LÁSZLÓ.

FOLYÓÍRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Marczali Henrik: A jövő történetírás feladata. (Turán, 1917. 13. sz.) A világháború történettudományi feldolgozásával kapcsolatos módszertani problémák megvitatása. A mai események feldolgozásának is csak az lehet a legfőbb normája, a mi az eddigi történetírásnak: «az igaz megtudása». De számos adatra vonatkozólag az igazságot nem tudhatjuk meg: quantitativ teljességére nem törekedhetünk többé. A historikusnak le kell mondania arról is, hogy minden téren, pl. a mai háború technikai kérdéseiben teljes szakismerettel birjon. Itt pontos határokat nem lehet megszabni, ezt a tapintat döntheti csak el. De ha ekképen a történetíró munkájában nem érheti el a teljességet, ezért nem kell lemondania a *lényeges* megragadásáról. S ha ezt meglátja, munkájának értéke biztos, még gyakorlati szempontból is. De hogy gyakorlatilag valóban hasznosat nyújthasson, ahhoz látszólagos paradoxióval el kell fordulnia a gyakorlat szempontjaitól: ezt jelenti az elfogulatlanság elve. A történetíró nem politikus. Viszont a politikus számára a történetírás az, a mi az orvosi gyakorlat számára a diagnózis. A történetírás nem annyira a politikában, mint inkább az erkölcsi alapelvekben gyökerezik: de nem szabad kicsinyes erkölcsbiráskodássá átalakulnia, az eseményeket immanens mértékkel kell mérnie.

Alfred v. Martin: Motive und Tendenzen in Voltaires Geschichtsschreibung. (Historische Zeitschrift, Bd. 118, I.) Voltaire történetfelfogásában két ellentétes tendentia küzd egymással: a tiszta naturalismus. a természettörvények feltétlen uralmába vetett hit, a dolgok változhatatlansága és az ezzel velejáró fatalistikusság szemben áll a haladás lehetőségében, a cselekvés újjáalakító erejében bizó teleologikus szempontokkal. Tartalmi tételeiben minden ponton mereven szembehelyezkedik a theologiai történetírással, de szerkezetében hű mása annak: értékelő és nem értékrevonatkoztató, objectiv megállapításokkal dolgozik: az ész ugyanazt a functiót tölti be, a mit Bossuet történetfelfogásában

a kinyilatkoztatás, a dolgokon kívül álló abstract hatalom. A történetírás így természetszerűleg egyetemes és nem helyi jellegű eseményekkel foglalkozik: még az olyan monographiákat is, mint a «Siècle de Louis XIV», csak azért érdemes megírni, mert az emberi ész erőfeszítéseinek egyik paradigmaticus lehetőségét mutatják meg. A történetírásnak ebben a philosophiai felfogásában volt Voltaire igazán eredeti; a részletekben még egészen a renaissance hatása alatt áll. Innen erős érzéke a valóság, a tények iránt, innen magyarázható a felvilágosodás történetírásának oly sokat hangoztatott és világnézetével tulajdonképen oly kevésbé összeférő abstract individualismusa. Machiavelli szelleme él Voltaire pompás politikai realismusában is: ez tette lehetővé, hogy a politikai történetírás autonomiáját végleg biztosítsa minden symbolikus-allegorikus felfogással szemben. Történetírásában, a melyet ő maga oly egységesnek érzett és a melyet a jelenkori historiographia is mint egységes rendszert jellemez, valójában a legheterogenebb alkotóelemek egyesülnek. Rationalismusa, relativistikus pessimismusa és æsthetikai hedonismusa olyan különös keveredésben hatják át egymást, a melynek csak Schopenhauer világnézetében találjuk analógiáját.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. Kurt Albert *Märtz*, Die Methodik der Geschichtswissenschaft nach Ranke, Sigwart und Wundt. Leipzig, 1916. 8-r. 88 l. — T. J. *Teggart*, Prolegomena to history, the relation of history to literature, philosophy and science. Berkeley (Cal.). 1917. 8-r. 292 l. — F. *Philippi*, Abhandlungen über Corveyer Geschichtschreibung. II. Reihe. Münster i. W. 1916. 8-r. VII, 197 l. 7 mell. — S. *Mathews*, The spiritual interpretation of history. Cambridge (Mass.), 1917. 8-r. 10, 227 l.

G. P.

Ókor.

Brinckman Ágost (Die Olympische Chronik. Rhein. Museum f. Phil. 1915. évf. 622—637. l.) az olymipiai győzők jegyzékének hitelességét az első két évszázadra vonatkozólag vitatja, még pedig elsősorban onomatologiai alapon.

Rosenberg Arthur (Perikles und die Parteien in Athen. Neue Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1915. évf.

205—223. l.) igen szellemes módon igyekszik a Perikles-korabeli pártviszonyokra új világot vetni. Kleippidesben a demokrata-pártnak egyik vezetőemberére ismer és ostrakismosát a 447 és 444 közti időre teszi, a mikor az oligarchikus párt élén álló Thukydides, Melesias fia. az ellenpárt vezetőfőfiai, Damont, majd Kleippidest, végül magát Periklest egymásután Athénből száműzetni akarta. Damonnak és Kleippidesnek eltávolítása sikerült is neki, de Perikles építkezéseivel annyira megnyerte a nép kegyét, hogy Thukydidest, bár csak nehezen, legyűrte. Ezért jelenik meg Perikles Kratinosnál fején az odeionnal, «ἐπειδὴ τοῦ στραχὸν παροίχεται». Még szellemesebben szól Rosenberg azokról a perekről, a melyeket Perikles hatalmának a peloponnesosi háború elején történt megrendülésével szokás kapcsolathozni. Bebizonyítottak tartja, hogy Pheidias pere 438-ra esik, tehát az említett eseménnyel semminemű vonatkozásban nem lehetett. Anaxagoras távozása Athénből ugyan 430-ra esik, de ellene nem is folyt eljárás, hanem ő egyszerűen mindjárt, mikor az elsősorban ellene irányuló Diopeithes-féle psephismát a népgyűlés megszavazta, önkényt hagyta el a várost. A Diopeithes-féle psephismát pedig a népgyűlés nem azért szavazta meg, hogy Anaxagorasban Perikles barátját üldözze, hanem azért, mert a dühöngő pestis a népnek babonás és vallásos érzületére mélyen hatott. Aspasia ellen egyáltalában semminemű eljárás nem folyt. Hogy őt komolyan kerítéssel vádolták, elképzelhetetlen. Még gyanusabb, hogy vádlóként egy komœdiaíró, Hermippos, lép fel. Alighanem csak egy vígjátékában terjesztette Hermippos más komœdiaírókhoz hasonlóan ezt a vádat és ez alkalmat nyújtott Aischinesnek arra, hogy őt tréfásan egy törvényszéki tárgyaláson vádlóként léptesse fel, a mikor aztán Aspasiat csak Perikles rimánkodása mentette volna meg. Ezt a tréfát aztán a későbbi írók komolynak vették és így keletkezett az ellene folyt eljárásról szóló anekdota.

Elter Antal (Thukydides und der Name des peloponnesischen Krieges. Neue Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1915. évf. 77—82. l.) a világháború kitörésekor rectori minőségében tartott igen szellemes alkalmi beszédjében arra figyelmeztetett, hogy Thukydides a peloponnesosi háborút gyakran nem az athéniek és peloponnesosiak, hanem a peloponnesosiak és athéniek háborújának, sőt egyszerűen attikai háborúnak is nevezi, a hogyan azt nyilvánvalóan az athéniek ellenségei tették,

a mi arra vezethető vissza, hogy munkáját nagy részben szám-
üzetésben írta. Ez a megfigyelés őt arra a további megfigyelésre
vezeti, hogy a görög államok egymásközi szerződéseinek az
egy-egy szerződő államokban felállított szövegei némileg el-
térők, a mennyiben pl. egy Athén és Spárta közti szerződés-
nek spártai szövegében Spártának, athéni szövegében pedig
Athénnek neve állt első helyen. Ebből aztán következteti pl. hogy
Thukydides a Nikias-féle békének szövegét az athéni, a Spárta
és Athén közti *συμμαχία*-szerződésnek szövegét pedig a spártai
eredetiről másolta.

A. v. Mess (*Die Anfänge der Biographie und der psy-
chologischen Geschichtsschreibung in der griechischen Lite-
ratur*. Rhein. Museum f. Phil. 1915. évf. 337—357. l.) Theopom-
pos művét méltatja, a melyben az első pszichológiai alapon írt
világtörténeti munkát látja. Azt a jellemrajzot, a melyet Theo-
pompos Fülöp makedon királynak egyéniségéről nyújt, nemcsak
a Polybiosénél jobbnak, kifejezőbbnek, hanem, utalva Nagy
Péternek jellemére, önmagában is valószínűnek tartja, noha
megengedi, hogy benne a király jellemében észlelhető ellentétes
vonások túlságos élesen vannak kidomborítva.

Soltau Vilmos (*Die Ursachen eines antiken Weltkrieges*.
Neue Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1915. évf.
440—452. l.) szerint a pún háborúk szorosan összefüggnék a
görögök és phoinikok közti ősi gyűlölettel. A karthagoiak a
Kr. e. VI. században a szicíliai és itáliai görögök ellen szövete-
znek az etruskokkal, a kik viszont a latinokkal hadakoznak.
A latinokat ezekben a háborúkban a görögök az etruskokkal,
mint a karthagoiak szövetségeseivel szemben támogatják. Mikor
aztán az etruskok hatalma összeomlik, a mindinkább elhatalma-
sodó Róma kibékül, sőt 348-ban és 343-ban szövetezik Kart-
hagóval és ez utóbbinak segítségét is veszi igénybe, hogy a
latinokat és görög szövetségeseit féken tartsa. Mikor azonban
279-ben uralmát déli Italiában megszilárdította és az ottani görö-
göket magának alávetette, sőt hatalmát a szicíliai görögökre is
kiterjeszteni óhajtotta, a jó viszony felbomlott és Róma, mint a
görögök védőállama, bonyolódott háborúba az utóbbiaknak ősi
ellenségeivel.

Karl Julius Beloch (*Polybios Quellen im dritten Buch*.
Hermes. 1915. évf. 355—372. l.) szerint az, a mit Polybios mű-
vének harmadik könyvében írt, három forrásból ered, harmad-

részben magától Polybiostól, harmadrészben a római annalistikából, harmadrészben legalább közvetve karthagoi forrásból. A Hannibálnak Placentia elé érkezéséig szóló részben 20 fejezet vezethető vissza karthagoi forrásra és csak 10 rómaira, viszont a cannæi csatáig terjedő részben 31 fejezet ered római forrásból és csak hét karthagoiból, míg magáról a cannæi csatáról szólóban ismét hét fejezet karthagoi és csak kettő római eredetű. «Es ist dieselbe Art der Quellenbenutzung wie im I. Bande, wo der erste Teil des Krieges um Sicilien nach römischer, der zweite nach carthagischer, die entscheidende Schlacht wieder nach römischer Quelle erzählt ist.» Hogy melyik volt a római forrás, kétséges. Általában Fabiust tartják annak. Beloch inkább A. Postumiusra gondol, a ki Cato korában irt egy *πραγματικὴ ἱστορία*-t és a ki alighanem már karthagoi forrást is használt, úgy, hogy a karthagoi forrásból eredő hírek egy részét Polybios talán az ő közvetítésével ismerte.

Allan Chester Johnson (*The creation of the tribe Ptolemais at Athens*. American Journal of Philology. 1913. évf. 381–417. l.) azt bizonyítgatja, hogy a Ptolemais nevű athéni phylét, nem mint általában hiszik, 224-ben, hanem már 232-ben szervezték. Demetrios ekkor háborúba bonyolódván, mint máshonnan, úgy az athéni erődítvényekből is kénytelen volt a makedon őrsegeket kivonni és ezt a körülményt a makedonellenes demokratapárt, a melynek élén Eurykleides és Mikion állt, arra használta fel, hogy a hatalmat magához ragadja. Ez a párt aztán, hogy Ptolemaiosztól pénzbeli segítséget kapjon, azzal hízelt az egyiptomi uralkodónak, hogy egy róla elnevezett phylét és egy az ő tiszteletére tartandó ünnepi játékot alapított. Az új phylé a phylék hivatalos jegyzékében a hetedik helyet kapta és így a hivatalos sorrendben az Akamantis helyébe lépett, a mely ezen túl a nyolczadik lett, miként az utána következők mindegyikének helyszáma egygyel emelkedett. Ez pedig azért történt, mert a rákövetkező 232/1-dik évben az államjegyző, a *γραμματεὺς*, állításában a nyolczadik phylén volt a sor, úgy, hogy az ujonnan creált phylé a jegyző állításával az új hivatalos sorrendet igazoló funkcióhoz jutott. Johnsonnak ez a megállapítása azonban a rendestől eltérő archonjegyzék felállítását is teszi szükségessé és Johnson ennek az általa felállított archonjegyzéknek helyességét is igazolni igyekszik.

Klotz Alfréd (*Quellen der 4. und 5. Dekade des Livius*.

Hermes. 1915. évf. 481—536. l.) Kahrstedt-hez hasonlóan azt hiszi, hogy míg a keleti történetre vonatkozólag Polybiosnak, addig a nyugatira vonatkozólag Antiasnak és Claudius Quadrigariusnak művei voltak Liviusnak a főforrásai XXXI—XLV-dik könyvben, de vele szemben azt igyekszik kimutatni, hogy Livius a két utóbbi munkát nem egyformán használta fel az említett könyvekben, hanem a XXXVIII-dik könyvig bezárólag inkább Antiaszt, a XXXIX-diktől kezdve inkább Claudiuszt követi.

Kromayer János (Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im II. und I. Jahrhundert vor Chr. Neue Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1914. évf. 145—169. l.) szerint a második pún háború lezajlása utáni állapotok előmozdították a nagybirtokok, latifundiumok, alakulását. Ez az alakulás azonban elsősorban csak Közép-Itáliára szorítkozott, különösen Róma környékére, mert északi és déli Itáliában a senatus telepítési politikája mintegy 100,000 kisbirtokot létesített, különösen az akkor alapított coloniákban, a mint arról a veleia-placentiai és beneventumi feliratok tanuskodnak. A római birodalom határainak kiterjesztése a Kr. e. II. és I. században az italiaiak egy részét a földműveléstől elvonván, a latifundiumok terjeszkedését még fokozottabb mértékben mozdította elő, úgy hogy midőn Gaius Gracchus telepítések által kisbirtokokat akart létesíteni, inkább már csak az Itálián kívül eső részekre, elsősorban északi Afrikára és déli Galliára gondolt. A kisbirtokok száma ismét elszaporodott Sulla, Cæsar és Augustus korában, a kik kiszolgált katonáiknak földbirtokokat ajándékoztak és így körülbelül negyedmillió kisbirtokot alapítottak. Ámde a császárság kora sem kedvezett a kisbirtoknak, sőt mint azt az említett feliratok mutatják, Veleia-Placentiában és Beneventumban is Trajanus korában a latifundiumok a kisbirtokokat már háttérbe szorították. Azonban a latifundiumok alakulása akkoriban már nem volt oly káros hatással, mint a Kr. e. két utolsó században, mert a latifundiumok megművelésénél a rabszolga helyét mindinkább a szabad bérló foglalta el.

Gelzer Mátyás (Die Nobilität der Kaiserzeit. Hermes. 1915. évf. 395—415. l.) azt találja, hogy a császárok korabeli nobilitas a köztársaság idejében consuli méltóságot viselt férfiaktól való leszármazáson alapul. Ezek a nemesek azért sorakoztak Pompeius körül Cæsar ellen, hogy socialis és politikai posztójukat megtartsák. Mikor Cæsar helyébe Augustus lépett, azt re-

mélték, hogy ha már politikai hatalmukat el is veszítették, legalább socialis tekintetben megmarad náluk a vezetőszerp. Ebben azonban csalatkoztak, mert politikai hatalmuk volt egyszersmind gazdagságuknak a forrása is.

Hohl Ernő (*Das Problem der Historia Augusta*. Neue Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1914. évf. 698—712. l.) Dessaunak ama véleménye mellett foglal állást, hogy a hat különböző író műveiként tenmaradt császáréletrajzok egyetlen szerzőnek a Kr. u. IV. század második felében készült alkotásai, a melyeket szerény állású szerzőjük azért bocsátott régibb és előkelő állású férfiaknak műveiként világgá, hogy könyvének kelen-dőséget biztosítson és elbeszéléseinek hitelességét emelje. Az anonym szerző ezzel azt is kívánta igazolni, hogy miért adta a császárok életrajzait csak Nagy Constantinig, a mit azonban tulajdonképen a kereszténységgel szemben érzett ellenszenvből tett. Az életrajzok sorozata különben legalább Nervaéval kezdődött, ott, a hol Suetonius abban hagyta, sőt lehetséges, hogy az eredeti mű Cäsartól vagy Augustustól kezdve Nagy Constantinig, illetőleg annak elődjéig valamennyi császár életrajzát tartalmazta. Hogy a munkát álnevek alatt tette közzé, azt az egyik állítólagos szerzőnek, Syracusiusnak a nevével is jelezte, mert az ókorban a syrakusaibeliek másutt is szoktak álnév alatt megjelent művek íróiként szerepelni, miként pl. Xenophon is Anabasisát a syrakusai Thémistogenes műve gyanánt adta ki. Egy másik ilyen állítólagos szerzőnek, Gallicanusnak neve arra látszik vallani, hogy az igazi szerző galliai származású volt. Hasonlóan költött név a többi állítólagos szerzőnek a neve is. A szerző különben művének összeillesztésénél használt jó forrásokot is, csak hogy gyakran ilyen esetekben is a forrásokban talált adatokat önkényesen megváltoztatta és bővítette. Így pl. Herodianosnál azt olvasta, hogy Maximinusnak szülei *μεξοβαρβαροι* voltak és ebből csinálta a szülők nevét, Miccat és Hababat. Ez nem volt egyszerű tévedés, mint Ptolemaiosé, a ki a Tacitusnál talált «*sua tutanda*» kifejezésből a *Σατουράνδα* városnevet készítette, hanem tudatos hamisítás, mert ő ezzel kapcsolatban maga is használja a «semibarbaras» kifejezést.

Ugyancsak *Hohl Ernő* (*Textkritisches zur Historia Augusta*. Rhein. Museum f. Phil. 1915. évf. 474—479. l.) az említett gyűjteményben található Maximinus-életrajzon két szel-lemes szövegjavítást eszközöl. 2. l-ben e helyett «et in prima

quidem pueritia fuit pastor nonnum etiam procerte qui latronibus insidiaretur» ezt írja: «et in prima quidem pueritia fuit pastor, iuvenum etiam procer et qui latronibus insidiaretur». Maximinusnak a 28. 7-ben olvasható erről a mondásáról pedig: «Dii prohibeant, ut quisquam ingenuorum pedibus meis osculum figat», azt hiszi, hogy eredetileg így hangzott: «Dii prohibeant, ut quisquam ingenuorum in genua mea osculum figat».

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Heinrich *Merle*, Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Ostens. Kiel, 1916. 8-r. 96 l. — L. *Waterman*, Busiron documents of the Hammurapi Period from the British Museum. London, 1917. 8-r. 137 l. — Rudolf *Uehling*, Untersuchungen zur Geschichte der orientalischen Politik Roms in den Jahren 146—88 v. Chr. Jena. 1916. 8-r. 73 l.

G. P.

Középkor.

A világháborúnak mindjárt a kezdetén, az 1914 szeptemberi grodeki csatában elesett Luntz Ivonak (l. a Tört. Szemle 1915. é. 158. l.) irodalmi hagyatéka van feldolgozva a *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung* XXXVII. k. 411. sk. lapjain. Luntz a bécsi Institut által kiadott Regesta Habsburgica munkálatai kapcsán gyűjtötte az anyagot Habsburgi Rudolf fiainak, Rudolf, Hartmann és Albertnek diplomatikájához, s az általa gyűjtött anyagot Luntz barátja, Gross Lothár dolgozta fel, de nem önállóan, hanem Steinackernek és másoknak is a véleményének felhasználásával. E miatt a feldolgozás némileg egyenetlen, mert egyes helyeken, így Albert osztrák herceg kancelláriájának személyzetére vonatkozólag Gross a Luntz véleménye mellé állítja Steinackernek ettől eltérő felfogását, az olvasóra bízván, hogy a kérdésben ítéletet alkosson. A mellett a tanulmány a Habsburgi grófoknak és Albertnek, mint osztrák hercegnek is okleveleit csak az oklevelek provenientiájá s külső ismertetőjelei meg a kancelláriai viszonyok szempontjából tárgyalja, mellőzve a belső ismertetőjeleknek, az oklevélfajoknak stb. vizsgálatát. Ennek ugyan, a mint a tanulmányhoz előszót

író Redlich professor erre helyesen utal, bizonyos fokig megvan a maga jogosultsága elvi szempontból is. Azonban a tanulmány a mellőzött szempontok figyelembevételével mindenesetre teljesebb lett volna. Bizonyosra vehető, hogy Luntz, ha megadatott volna neki, hogy a kedvelt tárgyat maga dolgozza fel, ebben a tekintetben is kiegészítette volna anyagát s ennek alapján a dolgozatot. A tanulmány így is igen becses, és mutatja a specialis diplomatikai feldolgozásnak hálás és eredményes voltát. Főképp az Albertnek, mint osztrák herczegnek kancelláriáját tárgyaló rész érdemel figyelmet, mert ebből a herczeg kancelláriájának a királyi kancelláriával való kapcsolatai mellett (mire a dolgozat először mutat rá) az alkalmazott prothonotariusoknak, köztük a fontos bécsi formula, illetőleg levélgyűjtemény szerzőjének: Gottfried mesternek és a notariusoknak személyére vonatkozó adatok különösen értékesek. A tanulmány második része az idetartozó oklevelekben megállapítható iratok felsorolását tartalmazza az írásszehasonlítás alapján, s a dolgozatot az oklevelek chronologikus összehasonlítása és három, írásmutatványokat tartalmazó tábla egészíti ki.

SZENTPÉTERY IMRE.

A müncheni Reichsarchiv már körülbelül száz év óta őrzi a tiroli számadáskönyvek egy részét, míg most az 1400-ig terjedő 44 kötetet ki akarták szolgáltatni Ausztriának, a mit azonban a világháború kitörése megakadályozott. Ezeket a codexeket már több kutató használta, így a többek között *R. Davidsohn* is, a «Forschungen zur Geschichte von Florenz» negyedik kötetében. Majd a Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVII. (1916) kötet 2. füzetében (189-233. ll.) *Beiträge zur Geschichte des Reiches und Oberitaliens aus den Tiroler Rechnungsbüchern des Münchener Reichsarchivs (1311/12—1341.)* címmel adaléksorozat közlését kezdi meg a számadáskönyvekből. Ezek VII. Henrik császár és Henrik címzetes cseh király, karantán herczeg és tiroli gróf viszonyára vonatkoznak, megvilágítják ugyancsak Henrik címzetes cseh király részvételét az 1314. évi frankfurti kettős királyválasztáson s azt a szerepet, melyet ugyanő a Bajor Lajos és Szép Frigyes pártjai között kitört harcokban játszott. Hivatalosan Szép Frigyes oldalán áll ugyanis, de közben sajátságos jó viszony. sőt szövetség fejlődik ki közte s Bajor Lajos, illetve az alsó-bajor her-

czegek között. Különösen családi összeköttetések mozdítják elő barátságos érintkezését a két ellenkirálylyal, de különösen a Habsburggal, s egy ily családi ügy megbeszélésével mutatja ki azt az eddig ismeretlen tényt, hogy Sancia nápolyi királynő Tirolban járt, talán nővére, Szép Frigyes nejének látogatására. Megjegyezzük itt, hogy a számadáskönyvek nem beszélnek világosan Sanciaáról, s így nem lehetetlen, hogy nem is róla van szó. Hanem tán Mária özvegy királynőről, ki talán magyar szülőföldjét látogatva érintette Tirolt, biztosabbnak tartva — különösen aggkorára való tekintettel — erre az utat, mint azt, mely a tengeren s a bizonytalan Horvátországon át vezetett. Kizártnak ezt sem tarthatjuk, bár egyéb adatunk erre a látogatásra éppen oly kevésbé van, mint a Sanciaéra. További adatokat közöl azután Henriknek a Wittelsbachokkal, nevezetesen az alsó-bajor hercegekkel egyrészt, másrészt Szép Frigyeskel különösen a cseh királyság ügyében folytatott tárgyalásáról. Attér azután felsőolasz vonatkozásokra, nevezetesen Henriknek Cangrande della Scalával való viszonyára, néhány új adatot közölve Szép Frigyes felső-olasz politikájához is. Majd ismét inkább családi természetű ügyek kerülnek sorra főleg Erzsébet hercegnőnek, Henrik elhunyt Ottó nevű bátyja leányának házassága Péter infánssal, Frigyes sicíliai király örökösével és uralkodótársával. Végül arról a látogatásról szól, melyet Henrik Szép Frigyesnél tett annak trausnitzi fogságában.

PATEK FERENCZ.

Könyvek. *Ahmed ibn Yahya*, The origins of the Islamic state. New-York, 1917. 8-r. 11, 518 l. — *Paul Molkenteller*, Die Datierung in der Geschichtschreibung der Karolinger Zeit. Greifswald, 1916. 8-r. 195 l. — *K. Rübel*, Geschichte der Grafschaft und der freien Reichsstadt Dortmund. I. köt. Von den ersten Anfängen bis zum Jahre 1400. Dortmund, 1917. 8-r. XVI, 681 l. — *R. Delachenal*, Chronique des règnes de Jean II. et de Charles V. II. köt. 1364—1380. Paris, 1915. 8-r. 392 l.

G. P.

Újkor.

A Katholikus Szemle XXXI. kötete (1917. IX. füzet 761—777. lap) Hanuy Ferencz: *Protestans és Katolikus Megújulásról a Reformatio Jubileumán* czímen ismertette Luther életét,

tanait és azok kifejlődését, áttér a katolikus egyház reformálásának leírására: felsorolja a reformáló pápákat és azokat a szenteket, a kik a XVI. és XVII. században a katolikus egyház reformatorai voltak. Majd ismertette a tridenti zsinatot és az ebből folyó reformáló munkákat, értekezését avval végzi, hogy a katolikus egyház a reformatio 400 éves fordulóján a megújodás képét nyújtja.

Historische Vierteljahrschrift 1917. évi 3. füzetében (265—289. lap) Paul Kalkoff: *Luther's Verhältniss zur Reichsverfassung und die Rezeption des Wormser Edikts* czímen a worms-i edictum létrejövetelének és elfogadásának körülményeit vázolja, melyből megértjük, hogy Luther, a ki 1523-ban a császárt még annyira Istentől fölé helyezett felsőségnek tekinti, hogy saját kiadatására beszéli rá védnökét a speieri és augsburgi (1529—1530) gyűlések idején már nem a császárt tekint felsőségnek, hanem a fejedelmeket, a kik a császárt választják, mert a császárnak a választási capitulatiók szabják meg, hogy miként kormányozzon s a császár erre eskül tesz; a fejedelmeknek pedig joguk van fegyveres erővel is ellenállani, ha a császár esküjét meg nem tartja.

Revue Historique 1916. évfolyam (CXXI. kötet 48—82. lap) Inna Lubimenko: *Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie au XVI. siècle*. 1553-ban kezdődik az első angol-orosz kereskedelmi és diplomáciai viszony; 1556-ban Rettenetes Iván követet küld Máriához. A rendszeres levélváltás a két ország uralkodója közt 1567-ben kezdődik. Iván szövetséget akar kötni Erzsébettel, melyben a két uralkodó kölcsönösen biztosítja egymást arról, hogy ha e népeik elűzik őket, egymás országában menedéket lelnek. Erzsébet azonban sem ezen ajánlatot nem fogadja el, sem abba nem egyezik bele, hogy Iván egyik unokahugát Hastings Máriát nőül vegye. Az oroszok szoros politikai szövetségre töreksenek, míg az angolok csak Oroszország kereskedelmi kihasználását akarják elérni és monopoliumot akarnak szerezni Oroszország északi kereskedelmi útjaira. Ugyanez a helyzet 1584-ben. Rettenetes Iván halála után is Feodor cár és Goudonov Boris cár alatt is. A tartalmas értekezés érdekesen ismerteti az uralkodók levélváltását és a követségek működését.

Preussische Jahrbücher 1916 áprilisi számában (164. kötet 1. füzet 60—100. lap) Wilhelm Bein, Berlin: *Die Kapitulationen*

czímen ismerteti a törökök capitulatioit a nyugati államokkal. Már az ókorban is voltak capitulatiók. Törökország 1492-ben Oroszországgal kötötte ugyan első capitulatióját; a nyugati hatalmakkal kötött ilyen szerződések elseje azonban az 1535-ben I. Ferencz francia király és II. Szulejmán közt létrejött capitulatio, mely alapja a későbbi francia capitulatióknak és a keleten ma is fennálló francia jogoknak. Anglia 1583-ban, Hollandia 1612-ben, Ausztria 1617-ben, helyesebben 1615-ben kötötte — azután többször megújított — capitulatióját Törökországgal.

Preussische Jahrbücher 1916 áprilisi számában (164. kötet 1. füzet 37—59. lap) Dr. Johannes Wendland Professor an der Universität Basel: *Politik und Moral in Deutschland und in der Schweiz* czímű értekezése II. részében «Die politische Auswirkung von Luthertum und Calvinismus»-ban ismerteti a három nagy reformátor politikai felfogását. Zwingli politikája activabb. A Calvinismus az angol államban a puritánokban Cromwell-lel érte el legnagyobb politikai erő kifejtését. A Lutheranismus csak a lelki életet tartja szem előtt, a politikával nem törődik. Luther felfogása szerint a felsőség kardja az igazság szolgálatában áll. A justitia civilis az alap, melyen a keresztény erkölcsi élet felépül. A felsőség védje meg az evangelium tanítását. Külpolitikában Luther szerint csak a védelmi háború engedhető meg. Zwingli politikája agresszív; ő világot körülölelő szövetséget akar. A Calvinismus a XVI. és XVII. században világhódító volt. Luther 1520-iki «an den christlichen Adel deutscher Nation»-ja politikai reformprogram, mely azonban nem volt végrehajtható, míg a Calvinismusban a reformatio szelleme Francia-, Angol- és Skótszországban magas activ erő kifejtéshez jutott. A hugenották és puritánok politikai oppositíója a királyi jogok korlátozására vezetett. Zwingli és Calvin az aristokratikus államforma hívei. téves tehát őket a modern demokratia atyjának tekinteni.

A *Protestáns Szemle* 1917. évi 1—2. füzetében (39—57. lap) és 3. füzetében (174—93. lap) Zoványi Jenő: *A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai Erdélyben való törvényes eltiltásáig* (1588-ig) czímű tartalmas értekezése szerint 1534-ben már feltűnő a Zwingliánus irány terjeszkedése. Révay Ferenczet és Dévai Biró Mátyást említi mint ez irány követőit. A nagyváradi 1544. disputatio is a helvét vallás jelentékeny térfoglalására mutat, bár az még akkor nem volt egységes. I. Ferdinand szigorú intézkedéseket tétet az országgyűlésen az ez irányú vallásos mozga-

lom elfojtására, melyhez a lutheránusok is hozzájárultak, sőt azok a saját hatáskörükben is megtettek mindent, a helvét vallás elfojtására. De hasztalan, mert az 1550-es években nagy tért nyert a helvét hitvallás, melynek hívei még a király közvetlen környezetébe is eljutnak. Ismerteti Kálmáncsehi Sánta Márton működését Magyarországon és Erdélyben; a magyarországi és erdélyi protestáns zsinatok lefolyását és a protestáns hittérítők munkáját 1558-ig.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Mushardt F.: Die innere Politik des Grossen Kurfürsten. (Vergangenheit und Gegenwart. 1917. 5—13., 74—87. ll.) Frigyes Vilmosnak sok és nehéz küzdelmet kellett kiállania, míg hozzáfoghatott birodalmának szervezéséhez. Különösen megnehezítette helyzetét birtokainak széttagoltsága és a rendek merev ragaszkodása kiváltságaihoz. Az újonnan megszerzett Poroszországban, főleg Königsbergben valóságos lázadásig fajult az ellenállás. De Frigyes Vilmos nem engedett. Kiméretlenül megtört minden ellenszegülést és XIV. Lajos példájára az állami absolutismus elvét léptette az eddigi rendi állam helyébe. Legfontosabb reformjai a pénzügy rendezésére és az adózás új rendjének bevezetésére, az állandó hadsereg felállítására, a gazdasági viszonyok megjavítására (belső gyarmatosítás, az ipar és kereskedelem előmozdítása, a közlekedési viszonyok megjavítása) és a vallási ügyek rendezésére vonatkoznak. Valamennyi intézkedését az állami hatalom növelésére irányuló igyekezet és erős centralismus jellemzi.

Sautter G. az 1796. évi délnémetországi francia invasió egyik, művelődéstörténeti szempontból figyelemreméltó epizódját világítja meg. (*Friedrich Cotta, General-Postdirektor der franz. Republik in Deutschland 1796.* Hist. Jahrbuch, 1916. 99—121. ll.) Mikor Moreau tb. seregei elárasztották Dél-Németországot, a táborban időző civil főbiztos, Hauszmann elhatározta, hogy francia kezelésbe veszi az összes megszállott területek postai igazgatását. 1796 aug. 16. Cotta Frigyes, a híres könyvkiadónak, Goethe és Schiller barátjának bátyját nevezte ki postafőnöknek. Az új főnök ifjú korában a Thurn-Taxis-féle birodalmi posta szolgálatában állott, de különböző szabálytalanságok miatt hamarosan el kellett hagynia állását. 1791-ben Franciaországba ment s jacobinussá és francia állampolgárrá lett. 1792-ben a mainzi

jacobinus-club feje, 1793-ban a Mainzban szervezett rajnabalphart franczia postaigazgatás vezetője lett, de Mainz visszafoglalása után menekülni kényszerült. Mint «általános és főpostaigazgató» nagy buzgalommal látott munkához. Már 1796 aug. 18-án terjedelmes leiratot intézett az összes postatisztekhez, melyben hűségi nyilatkozat kiállítását, a császári jelvények eltávolítását, a forradalmi kokárda viselését, a franczia időszámítás bevezetését és új pecsétek használatát követeli tőlük s halálbüntetéssel fenyegeti a legcsekélyebb ámulási kísérletet. Hangzatos felhívása azonban csak részben járt sikerrel. A postatisztek közül sokan megtagadták a kívánt reversális kiállítását. Különben is hamar kiderült, hogy Cottát nem annyira az ügybuzgalom, mint inkább anyagi tekintetek vezetik. Ezért a regensburgi postaigazgatóság Thurn-Taxis herczeg nevében 1100 forint évdíjat helyezett neki kilátásba, ha kieszközli a directoriumtól a régi állapot visszaállítását. De mielőtt érdemleges tárgyalásokra kerülhetett volna a sor, Cotta kénytelen volt Károly főherczeg diadalmas seregei elől a svájcz határ közelében levő Eugenbe menekülni. Innét még egyszer megkísérelte az aug. 18-iki leiratában foglalt elvek keresztülvitelét, de még kevesebb eredménnyel. Moreau tb. okt. 4-én megkezdte az általános visszavonulást, mire a bukott «főpostaigazgató» Svájcba menekült s onnét visszatért Franciaországba.

Hashagen J.: *Propaganda gegen England im Rheinland unter französischer Herrschaft.* (Schmollers Jahrbuch, 1917. III. 41—57. ll.) A francziák mesteri módon értettek hozzá, hogy a meghódított belga és rajnamelléki területek lakosságának hangulatát Anglia ellen irányítsák. Munkájukat megkönnyítette a már régóta terhesnek érzett angol concurrentia és az osztrák örökösödési háborúban résztvevő angol csapatok garázdálkodásainak emléke. Mindjárt a hódítás után (1794) megindították a propagandát. Felhívásokban, röpiratokban és nyilvános ünnepélyeken mondott beszédekben izgattak az «álnok Anglia» ellen. Az izgatás visszhangjaként a forradalmi eszmékért hevülő clubokban is szenvedélyes angolellenes beszédek hangzottak el. A propaganda sikerét mutatja az Anglia elleni támadás céljaira rendezett gyűjtés és a későbbi hadikölcsönök eredménye. A rajnai iparvidék városai, melyek igen nagy hasznot húztak az angol concurrentia megszűnéséből, bőkezűen adakoztak, míg a forgalmukban erősen korlátozott kereskedővárosok, pl. Köln, feltűnő

tartózkodást tanusítottak. Napoleon még nagyobb hatással folytatta az izgatást. Mint a directorium, ő is főleg a gazdasági ellentétet élezte ki. Főeszközül a napi és időszaki sajtó termékeit használta, de akárhányszor igénybe vette a püspöki körleveleket is. Célját elérte. A Rajnavidék hangulata angolelles maradt mindvégig. Csak a continentalis zár kiméletlen végrehajtása enyhített valamit a gyűlöleten. Az episódnak egyetemes történeti jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy vele kezdődik az angol-német ellentét története.

Müller. K. A. v.: *Probleme der neuesten bayerischen Geschichte. (1799—1871.)* (Hist. Zeitschrift. 118. B. III. F. 22. B. 222—249. II.) Bajorország XIX. századi története még egyáltalában nincsen összefüggően feldolgozva. Riezler classikus munkája csak 1726-ig, Doeberlé 1825-ig terjed. Még aránylag legtöbbet nyújt Treitschke könyve, de 1848-al az is megszakad. Monographiákban nincs hiány, de ezen a téren is sok még a teendő. Pl. az uralkodók közül mindössze I. Lajosnak van elfogadható életrajza, az is 46 évvel ezelőtt készült. Ezért a felderítésre váró problémák és a feldolgozandó themák száma elég nagy. Ilyenek: 1. Az új Bajorország kialakulásának és benső fejlődésének szerves kapcsolatba hozása. Az eddigi kutatások szinte kizárólag a külső történetre irányultak. 2. A francia hatás okai és terjedelme. Miben gyökerezett e hatás? Mennyiben érintette az új államot, intézményeit és lakosságát? Mi volt maradandóságának oka? 3. Az új tartományok beillesztésének egyetemes és áttekinthető története. Itt is csak részletmonographiák állanak a kutató rendelkezésére. 4. A katolikus visszahatás pragmatikus története. 5. Az I. Lajos trónralépésével kezdődő reactio a túlzott francia hatás ellen; Bajorország fokozatos visszatérése a német nemzeti és culturalis közösségbe. 6. Az 1815—1870-iki bajor külpolitika összefüggésének és alapjainak feltárása. 7. A társadalmi és politikai jelenségek összefüggése, a politikai pártok kialakulása és története. 8. Az országgyűlések története.

Hashagen J.: *Zur Ideengeschichte des englischen Imperialismus.* (Weltwirtschaftliches Archiv, 1917, 423—439. II.) Anglia már a középkorban nagyhatalmi, tehát imperialista politikát folytatott, bár szellemi életéből teljesen hiányzott az imperialista eszmekör. E jelenség oka az angol jellem kiválóan praktikus voltában és Anglia peripherikus helyzetében keresendő. A római imperialismus, minden középkori imperialismus ősforrása

és mintaképe, valamint a karolingi hagyományok a nagy távolság miatt nem gyakorolhattak mélyebb hatást. Nem vert nagyobb hullámokat a Tudorok trónralépésével kezdődő új imperializmus sem. Az angol imperializmus eszmei története csak a puritanizmussal indul meg. A puritan vallásos szemlélet a választott nép bibliai gondolatát összekötötte a Tudoroktól előkészített tengeri hegemonia és világhuralom eszméjével s az *imperium et libertas* kettős jelszavával az angol világhuralmi törekvéseket ma is jellemző culturalis, demokratikus és socialis mázttal. A gyakorlati politika nagyszerű eredményei, főleg Cromwell sikerei jelentékenyen erősítették ezt a vallásos színezetű imperialista áramlatot.

A XVIII. század folyamán erősen elhalványult a puritan világszemlélethől fakadt imperializmus. A felvilágosodás a fényes külső eredmények dacára hatalmasan megnövelte a minden hódítást ellenző manchesteri táborát. Az új imperialista eszmekör kialakulásához épen a felvilágosodás elleni küzdelem adta meg az első lökést. A felvilágosodás ellen harcoló Burke (+ 1797.) művét tovább folytatták a romantikus iskola tagjai: Wordsworth, Southey és Coleridge. Egy másik, specifikusan angol forrást nyitott az imperialista eszmének az imperialista politika socialis vonatkozásainak kiszélezése, a miben főleg Carlyle, Ruskin, Kingsley és Disraeli remekeltek. Harmadik forrásul a continensről kiinduló hatásokat kell megjelölnünk. Az olasz, német és amerikai nacionalizmus sokszorosán megihlették az angol politikai írókat és költőket. Különösen mély és egyetemes volt a Hegelre visszamenő porosz-német állambölcsélet hatása, mely Carlyle, Seeley, Cramb és Meredith művein át érvényesült. A német hatás annál korlátlanabb volt, mivel a gazdasági téren már régóta meglevő angol-német ellentét eszmei téren csak 1895 után kezdett érezhetőbbé válni. A gyakorlat, mint az előző korszakoknál, itt is messze megelőzte az eszmét.

Meister A. a Bismarck-irodalom néhány újabb termékét méltatja s ezzel kapcsolatban figyelemreméltó megjegyzéseket tesz a Bismarck-kutatás problémáira vonatkozólag. *Delbrück* (Bismarcks Erbe) és *Marcks* könyvének (Vom Erbe Bismarcks) ismertetése kapcsán arra a kérdésre keres feleletet, minő viszonyban áll a későbbi fejlődés Bismarck politikai és diplomáciai alkotásaival s a vaskancellár életművének mely részei jelentenek még ma is eleven és ható erőt s melyeket szárnyalt túl a fejlődés.

Hofmann H. rendkívül tartalmas publicatiójával kapcsolatban (Fürst Bismarck 1890—1898. 3. k.) főleg a kancellár elbocsátásának közvetlen előzményeiről és okairól, valamint Bismarck későbbi magatartásáról állapít meg fontos tényeket. A százéves Bismarck-jubileum alkalmával napvilágot látott munkák özönéből csak *Marcks* (O. v. Bismarck), *Spahn* és *Matthias* könyveivel foglalkozik behatóbban, mint a melyek valóban értékes gyarapodását jelentik a beláthatatlanná nőtt Bismarck-irodalomnak. (*Neues über Bismarck*. Hist. Zeitschrift. 1916. 946—682. II.)

BALANYI GYÖRGY.

Könyvek. *S. Cuperus*, Kerkelijck leven der hervormden in Friesland tijdens de Republik. I. köt. Leenwarden, 1917. N. 8-r. 6, 249 l. — *J. B. Kiazling*, Kardinal Francisco Ximenes de Cisneros (1436—1517), Spaniens kath. Reformator. Münster i. w., 1917. 8-r. 83 l. — *B. Carterelli*, Frankreichs politische Beziehungen zu Deutschland vom Frankfurter Frieden bis zum Ausbruch des Weltkrieges. Jena, 1916. 8-r. 27 l. — *Felician Geaz*, Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzogs Georgs von Sachsen. II. Bd. 1525—1527. Leipzig, 1917. 8-r. XIX, 914 l. — *Herbert Rettig*, Die Stellung der Regierung und des Reichstages Schwedens zur polnischen Frage, April 1634 bis November 1635. Leipzig, 1916. 8-r. 111 l. — *N. M. M. Surrey*, The commerce of Louisiana during the French régime, 1699—1763. New-York, 1917. 8-r. 476 l., 8 térkép. — *Friedrich Fhr. v. Schrötter*, Geschichte des neueren Münz- und Geldwesens im Kurfürstentum Trier 1550—1794. Berlin. 1917. 8-r. VIII, 314 l. — *A. Alctrino*, Napoleons laatste levensjaren. Amsterdam, 1917. 8-r. 360, 6 l. — *H. I. Priestley*, José de Gálvez, Visitor-general of New-Spain (1765—1771.) Berkeley (Cal.) 1917. 8-r. 14, 449 l.

Az 1914—1918. világháború.

B. Engelhardt, Von den Cordilleren zur deutschen Front. Erlebnisse eines jungen Seemanns. Berlin, 1917. 8-r. 80 l. — *E. Berger*, Wer ist an dem Weltkriege schuld? Zürich, 1917. 8-r. 16 l. — *Baron R. de Waha*, Die finanzielle Belastung der kriegführenden Staaten. Luxemburg, 1917. 8-r. 30 l. — *F. Meinecke*, Probleme des Weltkriegs. München, 1917. 8-r. 136 l. — *J. Sauer*, Die Zerstörung von Kirchen- und Kunstdenkmälern an der West-

front. Freiburg i. B. 1917. 8-r. XV, 133 l. — H. *Niemann*. Hindenburgs Siegeszug gegen Russland. Berlin. 1917. 8-r. VII. 82 l. — A. *Veltzé*. Unsere Kämpfe im Süden. Wien. 1917. 8-r. IV, 237 l. — W. *Schreiner*, Der Tod von Ypern. Herborn, 1917. 8-r. 276 l. 31 mell.

G. P.

Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.

Neumann H. a Der Islam 1917. 113—133. ll. két érdekes török oklevél eredetijét és német fordítását közli. (*Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens.*) Az első Szulejman szultánnak 1542 szeptember elejéről keltezett levele Bali-pasa budai beglerbéghhez, melyben erősen lelkére köti a pasának, hogy legyen kitartó Joachim őrgróf készülő ostromának visszatartásában s egyúttal részletesen felsorolja a vár felmentésére tett intézkedéseit s a különböző pasákhoz és bégékhez intézett parancsait. A második levél III. Murád kancelláriájából került ki 1578 márczius elején és Báthory István lengyel királynak szól. A Moldvába betört határmenti kozákok pusztításaira vonatkozik és a bűnösök kiszolgáltatását követeli. A levélnek különösen hangja érdekes. A szultán úgy beszél a lengyel királlyal, mint hűbéresével. Egyenesen megfenyegeti arra az esetre, ha nem tudná vagy nem akarná kiszolgáltatni a vétkeket. Ebből a szempontból becses adalékul szolgál a XVI. századi lengyel-török viszonyok, helyesebben a Lengyelországra emelt török igények megvilágítására.

Marczali Henrik: Vitam et sanguinem! című cikkében (Hist. Zeitschrift 117. B. 3. F. 21. B. 413—431. ll.) az 1741 szept. 11-iki pozsonyi jelenet pszichológiai előzményeit vizsgálja. Az 1741-iki országgyűlés tárgyalásait erős ellenzéki szellem hatotta át. A hitlevél és a koronázási eskü szövegének megállapítására kiküldött bizottság Patachich érsek elnöklete alatt lényegesen kibővítette a III. Károly koronázásakor kiadott hitlevelet. Az új pontok a nemesség adómentességének biztosítására, az idegen befolyás távoltartására, az ország területi épségének helyreállítására és Erdély visszacsatolására vonatkoztak. A királynő óhaj-tása, hogy férjét válaszszaak meg melléje kormánytársul, heves ellenzésre talált. Az országgyűlés mindkét házatól elfogadott hitlevél visszautasítása újabb táplálékot szolgáltatott az ellenzéki

szellemnek. Az elégtelenség mérges pasquillusokban nyilvánult. Ezzel az intransigens ellenzéki szellemmel, mely új engedmények kicsikarására akarta felhasználni a helyzetet, egy másik nem kevésbé erős áramlat állott szemben: a jobb jövőbe vetett hit. A nemzet zöme bizott benne, hogy a női ág trónfoglalásával alapjában megváltozott helyzet szükségképen Magyarország javára billenti a hatalom mérlegét. Bizott a királyné jóindulatában. Tudni sem akart felkelésről s élénk visszatetszéssel fogadta a bajor választó magyar trónigényét. A százados tapasztalatokra támaszkodó bizalmatlanság és a jobb jövő hite erős harczot vívtak egymással a magyar néplélekben, a mikor Mária Terézia ministerei tanácsa ellenére elhatározta, hogy közvetlen érintkezésbe lép a nemzettel. A pillanat ügyes megválasztása és a kivitel mesteri volta csodát művelt. Az érzelmek spontán megnyilatkozása mindenkit magával ragadott. A jelenet drámai erejét fokozó egyhangú *Vitam et sanguinem!* felkiáltás egy hónapok óta közszájon forgó jelszót örökitett meg. A jelszó először a módosított hitlevél megerősítését kérő folyamodványban (1741 jún. 19.), másodszor Esterházy primás üdvözlő beszédében (jún. 21.) és harmadszor Pálffy János nádori esküjében (jún. 22.) fordul elő.

BALANYI GYÖRGY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Jiriček Konstantin. †

(1854—1918.)

A délszlávság történetének kiemelkedő kutatói közül aránylag rövid időn belül immára harmadik, a legkiválóbb, szállt sírjába: kitörőben volt a világháború, amikor a zágrábi Délszláv Akadémia csarnokából kísérték tisztelői utolsó útjára a Mirojoj felé Šmiciklas Tádét; a háború első évében helyezték örök nyugalomra Nisben a szerb kormánnyal odamenekült Novaković Stojant; az első békekísérletek napjaiban jutott el hozzánk a hír, hogy 1918. január 10-én váratlanul hunyt el Bécsben az «Altmeister der südslavischen Geschichte»: Jiriček Konstantin.

Közös vonásuk a mély szeretet a délszlávság iránt, a sokirányú érdeklődés, mely a történeti milieu rajzára képesíti őket. A különös odaadás a művelődési viszonyok felkutatására és a vonzó, művészi előadás. Míg azonban a horvát Šmiciklas és a szerb Novaković fiai annak a nemzetnek, amelynek multját kutatják, körében élnek, politikai eszméket hirdetnek és mindez sokszor ártalmára válik a történetíró legkiválóbb erényének, a teljes objectivitásnak, addig a cseh Jiriček nem a saját nemzetének, hanem csak rokon népeknek multját kutatja, körükben csak a tanulmány érdekében tartózkodik, szelleme politikai törekvésektől távol marad s a gyakorlati politika küzdelmein felül emelkedve tiszta igazságra, teljes tárgyilagosságra törekszik: míg azok munkáik javarésztét nemzetük nyelvén írják, szűkebb körre hatnak s kutatásuk eredménye csak mások feldolgozásával válhatik közkinccsé, méltó értékelésüket is csak nemzetük körében találhatják, addig ez legkiválóbb alkotásait német nyelven nyújtja, kutatásának eredményeit maga közvetlenül tárja közkinccsül a világ történettudománya elé és így ő minálunk is mindjárt ismertté vált.

Majdnem félszázados írói munkássága (első kísérlete a «Bibliographie de la littérature bulgare moderne 1806—1871.» 1872-ben

jelent meg) csak fényes beváltása azoknak a reményeknek, amelyeket a történettudományi körökben fűztek az ifjúhoz, a ki oly életkorban, amikor másokban még csak ébred az érzék a tudományos probléma iránt, nyújt oly munkát, melyben a történetírónak már minden kiválósága, ha talán még nem a teljes kifejelettségben, de rendkívüli erővel jelentkezik: megírja történetét a bolgárságnak, mely a török hódoltság alatt már elfelejtette dicső múltját, sőt elvesztette nemzeti öntudatát is és csak a mult század hetvenes éveiben, de akkor erővel teljesen törekszik fel s jelene, politikai újjáalakulása annyira elfoglalja a szellemeket, hogy kiváló férfiai közt nem akad olyan, ki tudományos színvonalon méltathatná a feltörekvő nemzetnek múltját; megírja történetét a modern történetírás módszerével, kritikával érvényesítve mindent, a mit a kutatás mindaddig csak nyújtott, és eléuk tárva új kutatások eredményeit; úttörő munkát végez, midőn Bolgárország középkorának belső történetét: politikai, társadalmi, gazdasági és családi életét rajzolja; az első munkát nyújtja, mely a bolgárországi török hódoltság részletes képét adja; Bolgárországnak egyetemes történetét adja oly teljességgel, a minővel akkor csak megírható volt; oly munkával gazdagítja a történeti irodalmat, hogy alaposság, forrástanulmány, kritika és művészi előadás tekintetében mintául szolgálhat; oly határozottsággal állapít meg tényeket, hogy a követőknek kiindulópontokat nyújt. A «Geschichte der Bulgaren» (Prága, 1876) ez a munka, amelyet Jiriček Konstantin 22 éves korában bocsátott közre és csakhamar szláv nyelvű fordításokban is ismertté vált.¹

Az érdeklődés és szeretet a szláv nép iránt, a tudományos hajlam és kutató képesség, az írói rátermettség családi öröksége; az otthon, a rokonsági milieu fejleszti ki oly korán tehetségeit. Unokája Šafařík Pálnak, a szlavisztika egyik úttörőjének, a dél-szláv bibliographia első felkutatójának; fia Jiriček Józsefnek, a nagyhirű cseh philologusnak és politikai írónak, a Hohenwart-kabinet közoktatásügyi miniszterének; unokaöccse Jiriček Hermenegildnek, a cseh jogtudományi írónak, aki megindította és vezette a «Codex juris bohemicus» kiadását 1867—1898-ig.

Életmódja is nagyatyai örökség: elvonul a világ zajától, elmerül kedvelt munkásságában: érzi, hogy ezzel magasabb hivatást teljesít, mint aminőre hatalmi posztióban lehetne alkalma; csak

¹ Magyarul is megjelent.

oly kitüntetést fogad örömmel, mely a tudományos munka természetes következménye; az utazás neki nem szórakozás, hanem csak a tudományos kutatás szolgálatában áll.

1854. július 24-én született Bécsben; itt végezte elemi és középiskoláit; részben itt, részben pedig Prágában főiskolai tanulmányait, főleg történettel foglalkozva. Érdeklődése korán fordul a délszlávság felé. 18 éves korában állítja össze és bocsátja közre az újabb bolgár irodalom bibliographiáját; a szerbségre irányítja figyelmét nagyatyjának emlékei, a ki mint az újvidéki szerb gymnasium igazgatója szerbek körében töltötte fétikorának kezdetét; később leginkább Ragusa vonzza, ahol a régibb horvát kultúra emelkedett magas virágzásra és gazdag levéltárak őriznek sok akkor még fel nem kutatott emléket. Ifjúkorában beutazza a Balkánt, s főleg Bolgárországban tartózkodik huzamosabban. Útjának, melyről vonzóan számol be német és cseh folyóiratokban, legfényesebb eredménye, első nevezetes munkája, a «Geschichte der Bulgaren», továbbá a «Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe» (Prága 1877.), melyben érvényesül a nyugateurópai kutatók módszere és sok eredménye, de ezek kiegészülnek közvetlen látásból nyert és szláv forrásokból is merített anyaggal s gazdag a munka geographiai, archaeologiai, ethnographiai és cultúrtörténeti szempontból figyelemre méltó új adalékokban is. Ezen munkái alapján kéri habilitációját a történelemből a prágai egyetemen 1878-ban, hogy lelke hajlamainak megfelelő állásnak készítse elő az útját. A következő évben bocsátja közre «Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters» (Prága 1879.) cz. munkáját, mely nehéz szívós kutatásnak eredménye és kiváló combinatív tehetség fényes bizonyítéka. Ekkor azonban megtisztelő, vissza nem utasítható meghívás szólítja ki a kedvelt munkakörből: a bolgár fejedelemnek figyelme az ifjú tudósra irányult, a bolgár történetnek immár nagynevű írójára és meghívja őt Szófiába a közoktatásügyi miniszterium főtanácsosául, két évre rá pedig, 1881-ben kinevezi közoktatásügyi miniszternek. Nagy érdemeket szerzett a bolgár nép- és középiskolák szervezése körül és neki köszönheti a bolgárság, hogy egyeteme teljesen modern alapokra helyezkedett; de ezzel a rövid ideig viselt miniszterséggel be is fejeződik politikai pályafutása: hajlamainak nem felelt meg az exponált helyzet, a nyilvános szereplés; amint ideje engedi, ismét csak történeti kutatásba mélyed, hivatalos útjairól

is gyűjtött történeti anyaggal tér meg: tövisesnek érzi az utat, melyre lépett és vissza-visszakivánczik az egyetemi tanszékre, a tisztán tudományos munkásságra. 1884-ben vissza is tér Prágába, hogy ott betöltse az egyetemes történet tanszékét, 1893-ban pedig elfogadja a meghívást a bécsi egyetemre a szláv népek történetének tanszékére. Itt él lelke hajlamainak, ide tér vissza tisztán tanulmányoknak szentelt utazásairól, itt működik korán bekövetkezett haláláig, történet-kutató nemzedéket nevelve, egyre gazdagítva a történeti irodalmat. Jagić V. megnyeri az «Archiv für slavische Philologie» munkatársául, melynek majd minden évfolyama egy-egy kiváló tanulmányát vagy értékes ismertetését hozza. Hogy csak néhányra rámutassunk, itt (XIX. E.) nyújtotta a horvát irodalom első nagy lyrikusának, a XVI. századi Menčetičnek életrajzát, a raguzai levéltár pörös aktáiban fedezve fel értékes adatokat magának a költőnek életéről; itt talált érdekes adalékokat annak a környezetnek jellemzéséhez, melyből a gazdag erotikus költészet fakadt; a «Beiträge zur ragusaischen Literaturgeschichte» (XXI. k.) mintegy folytatása az előbbi tanulmánynak: oklevél-kutatás eredményeivel rajzolja meg a raguzai gazdag horvát irodalom kultúrtörténeti hátterét. Itt közölte (XXII. k.) «Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan» című tanulmányát is, mely ezen törvénykönyvnek Novaković-féle kiadásához fűződik és sok értékes probléma ügyes megoldását nyújtja: megmagyarázza a törvénykönyv keletkezését; megállapítja ezen törvények viszonyát a bizanczi, raguzai és magyar jogélethez. Ugyancsak itt közölte «Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner» (XXV. és XXVI. k.) cz. nagy tanulmányát, mely érezteti, mily gazdagon ömlő forrás a raguzai levéltár török, szerb, velencei és magyar történeti kutatás tekintetében. Bogišić V.-vel szerkesztette a zágrábi Délszláv Akadémia «Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium» című gyűjteménye IX. kötetét: «Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.» és Thallóczy Lajossal és Sufflay Milánnal az «Acta et diplomata Albaniae» című, nálunk is jól ismert oklevélkiadást. Német, cseh, bolgár, horvát és szerb tudományos folyóiratokban sűrűn találkozunk egy-egy nagyértékű tanulmányával és emellett egyre nyújt önállóan megjelenő nagy munkákat. Ezek közül «Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters» (Bécs, 1901—1904. 3. rész) korszakot jelent a román népek balkáni történetének kutatásában, és felette

értékesek a Szerbia történetével foglalkozók. A már említetteken kívül — csak a legkiemelkedőbbekre szorítkozva — ide tartozik «Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien 1355—1371.» (Prága 1885.) és a «Geschichte der Serben» (I. k. Gotha 1911.), mely meg is felelt a nagy várakozásnak, mely a történettudományban ehhez a munkához fűződött. Megkapóan alakult ki ott az ország természeti viszonyainak rajza, a vidéknek története a szerbség letelepedése előtt, főleg a rómaiak itteni szerepe; sok az értékes új adat itt a szlávság őshazájára vonatkozólag, kiváló a szerbség ősvallásához fűződő problémák kritikája; régebbi műveiből ismert történetírói kiválóságával elvezet bennünket a török hódoltság kezdetéig, kellő figyelemre méltatva mindenkor a magyar politikai élet hatását is. Egyetlen hiányát maga Jiriček is érezte és mindjárt megjelenése után gondoskodott ennek pótlásáról; így keletkezett a «Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des XIII—XV. Jahrhunderts» (Denkschriften des Kais. Akad. Hist.-philos. Kl. XVI. Wien 1912.), melyben a középkori szerb társadalmi élet rajza a magyar hatások méltatására is kiterjeszkedik.

Akad-e majd író, aki Jiriček erejével és művészetével adhatja a szerbiai török hódoltság történetét is, mely még szorosabban kapcsolódik össze hazánk történetével, avagy teljesen pótolhatatlannak fog-e bizonyulni a nagy veszteség, mely a tudományt a délszláv történetírás nagymesterének aránylag korai elhalálózásával érte?

SZEGEDY REZSŐ.

Pasquale Villari †.

Most, hogy immár negyedik éve megszakadt a kapocs, mely egykori olasz barátainkhoz fűzött, kétszerte fájón érint azoknak elveszte, akikről tudjuk, hogy barátságuk igaz és őszinte volt, és hogy az ő lelkükön is mély sebet kellett ejtenie annak az örületnek, melybe nemzetüket belesodorta a fanatikusok és kibérelt újságírók tobzódása. Pasquali Villari, aki 91-dik évében most hunyta le szemeit, szerette a magyar nemzetet. Azok közül való volt, akik ifjúkorukban karddal is küzdtek nemzetük szabadságáért és a kik nem feledték el, hogy a küzdelemben osztályosaik voltunk. Nápolyban De Sanctis tanítványa volt, «az olasz kritikusok fejedelméé», a ki merész, új szellemet hirdetve az irodalmi

birálatban, egyforma hévvel oltotta be az ifjakba a tudomány és a haza szeretetét. Mint mestere, De Sanctis, ő is részt vett az 1848-diki nápolyi forradalomban, de idején elmenekülhetett és nem kellett a Castel dell' Uovo celláiba vándorolnia, ahol professora három évig raboskodott, egyetlen olvasmánnyal: egy német grammatikával. A német tudomány szeretetét is De Sanctistól örökölte Villari, a ki egyebekben is amahhoz hasonló pályát futott meg: volt egyetemi professor Pisában, utóbb a firenzei főiskolán, volt képviselő (utóbb senator), és volt közoktatásügyi miniszter is. Irodalmi munkásságában sem szorítkozott fő szakjára, a történetre, melyben legjelentősebb és legterjedelmesebb műveit alkotta: a *Storia di Girolamo Savonarola*-t, a *Niccolò Machiavelli*-t és Firenzéről szóló könyvét: *I primi due secoli della storia di Firenze*. Egyik művében a német kultúrát dicsőítette (*La civiltà latina e germanica*), számos kisebb értekezésben philosophiai, nyelvészeti, élete 70-es éveiben pedig sociológiai témákkal is foglalkozott: a nápolyi nyomorral, a toscanai szalmafonók krízisével stb. A mikor — 1895-ben — szerencsém volt vele megismerkedni, már egészen visszavonult a politikától, hogy annál nagyobb hévvel szentelje munkásságát a firenzei Istituto Superiore-nek, melynek élén állott, vezető szerepet játszva e város minden nemes kulturális mozgalmában. Emilio Teza hozott összeköttetésbe vele, a polyhistor padovai tanár, a ki valamennyire magyarul is tudott s olasz dolgainról szeretettel írt a *Nuova Antologiąba*. Az ő révén jutottam bele abba a fényes írói körbe, melynek tagjai között ott voltak a vezéren kívül Pio Rajna, a romanista, Guido Mazzoni, irodalomtörténész és költő s az Accademia della Crusca titkára, Domenico Comparetti, a *Virgilio nel Medio evo* illustris szerzője, Gerolamo Vitelli, a classico-philologus stb. E körnek rendes havi vacsorái voltak, vagy a via Tornabuoni egy vendéglőjének, a Capitaninak, különszobájában vagy a Cascine-ben. Ez összejöveteleken Villari ült a főhelyen, melyre azonban, mikor először jelentem meg köztük, az ő véghetetlen szeretetreméltóságával, engemet erőltetett. Ez a megtiszteltetés persze csak a magyar embernek szólt, és az agg tudós kedves tréfálkozással mondogatta, hogy ők már nem haragusznak ránk, amiért a X. században olyan rettenetesen pusztítottunk Felső-Olaszországban. Történetírója volt ama harczoknak is (*Le invasioni barbariche in Italia*) és jóízű humorral szokta kérdezgetni, hogy szokásban van-e nálunk most is, amit a jó öreg

Giambullari emleget őseinkről: a csecsemők falhozcsapkodása és az ellenség vérének szűresölése. Amilyen derűsen tudott effélékről inceselkedni, olyan szent haraggal támadta meg mindazt, ami az akkori Olaszország irodalmában bántotta. Azokhoz tartozott ő is, akik 1870-nel bevégeztnek hirdették Olaszország nemzeti harczát, és akik a gazdasági és kulturális haladást mondták az új Olaszország programjának. Kifakadt az idétlen imperialismus ellen, mely némely íróban már akkor ki-kitört, ostromozta D'Annunzio sensualismusát és «estetizzante» posejait, és súlyos szavakat ejtett a léha sajtóról, mely annyi országban lett nemzeti veszedelemmé. Nemcsak a fehér asztalnál voltam figyelmes hallgatója; jártam lakásán is, a Viale Regina Vittoria 27-es számú házában, ahol a Firenzét járó idegen írók és tudósok oly szívesen látott vendégek voltak. Mikor 1907-ben Olaszország nagy dísszel ülte meg Villari nyolczvanadik születési évét, az e célra alakult nemzetközi bizottságba érdemetlenül engem is meghívtak mint Magyarország képviselőjét, melyhez Villari magyar tudományos akadémiai tagsága czímén is közelállónak érezte magát. Még akkor is buzgón írogatott, főleg a *Nuova Antologia*-ba. Hogy az utolsó években megvolt-e még csodás szívóssága, nem tudom. Bizonytalán mélyen elborúlva nézte nemzete öngyilkos tébolyát, és mikor a múlt év október 24-ike után hadaink előzönlöttek *Frigoli*-t (Friaul), azon az úton, melyet a régi olasz krónikás «*la solita via dei Barbari*»-nak, a *barbárok szokott útjának* mond, talán arra gondolt, hogyan fogja megírni egy utódja ezt az új invasiót, melyre immár nem barbárokat, hanem hazájuk épségét védő kultúrnépeket kényszerített az olasz árulás!

RADÓ ANTAL.

Nelson magyar földön.

A *Magyar Hirmondó* 18-ik szakaszának 1800. évi II. kötetének 341—344. lapjain érdekes tudósítást találunk Sopronból (szept. 9.) Nelson «hajósvitéznek» Kis-Martonban tett látogatásáról. A tudósító beszélt vele. A nagy hadvezér dicsérte Magyarországot «kellemes vidékeit» és örömeinek adott kifejezést, hogy a «Haza egynéhány Tudós Lakossai szép Deák verseket írtak Ditsó Nevének, midőn két esztendővel ez előtt Abukirnál össze rontotta a' Frantziák Hajósseregét». Hamiltonnal jött Kis-Martomba, ki «negyven esztendeig lakott Nápolyban Anglus követ fővel».

Elmondja Hamiltonról, hogy meghaladta a 70 esztendőt, mikor feleségül vette mostani «grófnéját vagyis miledijét» egy 35 éves, magas, igen «kellemetes képű s maga alkalmaztatású Anglus asszonyságot». Ritka tulajdonságai közül kiemeli «tiszta hangos szavát, mellyel ama' híres Heydennek társaságában olly szívre ható módon gyönyörködtette a hallgatókat, hogy tsak nem el ragadtatásba hozta mindnyájokat. Sokaknak Dido 's Calipso Isten-Asszonyoknak; nem különben Aeneásnak s' «Telemáknak képei forgottak szemeik előtt». Dicséri «nemajátékait, attitudes és gruppjait», melyek «rézre metszett képei világ eleibe vannak bocsátva». Az öreg Hamiltont nagyon jártasnak mondja a tudományokban. Említi róla, hogy veszedelmek között többször megjárta a Vesuvot s hogy ez utazásokról könyvet is írt, «drága rajzolatokkal fel-ékesítve» ép úgy, mint «Heturriai-Hetrusciai edényekből» álló ritka gyűjteményének képeit négy foliókötetben adta ki. A cikkkíró így írja le Nelsont: «Nem nagy ember testére nézve, 's valamennyire száraz». Kerek kis ábrázatjából ki nem néztem volna nagy tehetségeit, ha azokat a' közönséges hírekből. 's a' vele volt derék Anglusok beszédjéből nem tudtam volna. Még tsak negyvenegy esztendő. Igen keveset beszél. kivált ha Idegenek között vagyon. Anglia nyelven szóll. Tud keveset Frantziául 's Olaszul is. Látja Nelsonnak az abukiri ütközetben kapott homlok-sebének «fél-hóld formára bé-forrott helyét a' jobb szeme felett». Az egyik szemét Calvinál sértette meg úgy, hogy csak «pápa szemén nézhette az Urak által ki bocsátott Vármegyék mappáit». «Jobb karját. a' váll és a' könyök között, mintegy négy esztendővel ezelőtt hordta el egy ágyú-golyóbis. Tenerifa Szigeténél, melly egy a' Canáriai Szigetei közzül az Atlasi Tengeren. Balkezére szorulván, egész leveleket is ír már vele. Kék színű uniformist visel, mellynek le-fityegő jobb-újja a' mellére van tűzve. Bal oldalán három ki-varrott csillagok (Rendek) tündöklenek; a' leg felsőt, melly fél hóldat ábrázol, a' Török Császár készítette az Abukiri ütközetre. a' középsőt a' Nápolyi király, az alsót pedig az Anglus király küldte, a' meny nyire tudom, ezeket is ugyan azon diadalmára nézve. A' három Rendeken kívül három arany emlékeztető pénzek függenek a' melljén. mellyeket más vitéz tetteivel nyert».

Csodálja a sok kincset, melyet magával visz, a cikkkíró szerint 20.000 arany Nelson évi jövedelme. Naiv módon beszéli el Nelson hőstetteit. A Sz. Vincenti tengeri ütközetéről így ír :

«Nelson volt az, a' ki azt a' szörnyű nagyságú, száz harmintz ágyús, Santa Trinitade nevű Spanyol hajót, elvette a' magokat igen derekasán védelmező Spanyoloktól». Az abukiri ütközetnek «igen érdekes körülményeit» beszéli el Nelson szavai után. «Minekutána Nelson, tovább járt volna ide 's tova egy hónapnál Hajós-Seregével a' Közép tengeren, a' Buonaparte hajóinak felkeresésére nézve, végre Abukirnál találta azokat egy sorban, Augustusnak első napján, estve felé. Jóllehet éjtszaka verekedni nem szoktak, ő még is nem várta azt, hogy meg viradjon, hanem hevenyében nekik ment, következőké módon : hat Anglus hajót a' Frantzia hajók sora megé küldött egy szoros tengeri úton, úgy-mint a' part (a' fővény-sziget) és a' Fr. hajók között maradt ürességen, mellyet a' Fr-ák, látván az Anglusok közelgetését, nyakra-főre egy hajóval igyekeztek bétölteni. Ezt tehát meg kellett előzni Nelsonnak sebesség által. Azért sietett a' hat hajóival a szoros útra és jóllehet az első hajója meg-feneklett és a' fővényes partnál, 's nem ok nélkül tarthatott tőle, hogy majd a' többivel is hasonló szerencsétlensége történhetik, még sem állott el a' felette bátor tájáljától : sőt keményen hajtotta azokat a' szoros út felé, meg-töltvén nekik, hogy akármelly irtóztató módon ágyúzzanak is a' Frantziák mind a' parton álló batteriájokból, mind a' hajójokról, ők mindazonáltal egy lövést se tegyenek ; ne, hogy ha védelmeznék magukat, kevesebnyire mehetnének előre, 's azonban el-zárnák előttük a Frantziák, a' hibából hagyott nyílást. Meg is előzték a' Frantziákat szerentsésen, 's ezen kevés időnek használása tette azután nyertessé az Anglusokat. Mert a' Frantzia hajók sora háta megé érkezett Anglus hajók, kihánták vasmatskájokat a tengerbe, 's mint a' Frantziák, szinte úgy ezek is lebegő várakká formálták hajójokat. Már most ezek is elkezdtek az ágyúzást hátúlról, midőn a' többi Anglus hajók szembe ostromolták a' Frantzia hajók sorát. Nem volt annál irtóztatóbb verekedés a' Tengeren, mellyet a' setétes éjtszaka, a' nagy ropogások között égő hajók, és a' tűzzel, 's habokkal küszködő emberek, még inkább isszonyúvá tettek.»

A cikk érdekes, mert közvetlen érintkezésről számol be s néhány apróságot részletesebben mond el, mint a Nelson-életrajzok.

RÓZSA DEZSŐ.

L139

vi. l. 129.

VII/229

1918.

3. és 4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Heinlein István</i> : Spárta és Athén a Peisistratidák elűzésétől 462-ig (I)	161
<i>Károlyi Árpád</i> : Don Carlos	209
<i>Gyalokay Jenő</i> : Bem moldvaországi hadműveletei	237

Kisebb közlemények.

<i>Lábán Antal</i> : Egy »Hazafias dal«, meg egy »Hiszekegy« 1824-ből	254
---	-----

Irodalom.

<i>Szekfü Gyula</i> : A Magyar Állam Életrajza. Budapest. Ism. <i>Munkácsi Kálmán</i>	267
<i>Révay József</i> : Nero fáklái. Tanulmányok a kereszténység első századaihoz. Budapest, 1915. Ism. <i>Székely István</i>	270
<i>J. Sundwall</i> : Weströmische Studien. Berlin, 1915. Ism. <i>Révay József</i>	273
<i>Dr. G. Hörle</i> : Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Freiburg. i. Br., 1914. Ism. <i>Révay József</i>	276
<i>Hodinka Antal</i> : Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. Ism. <i>Ernyey József</i>	279
<i>Dr. Miskolczy István</i> : Anjou Károly. H. és é. nélkül. Ism. <i>Áldásy Antal</i>	283
<i>Martin v. A.</i> : Coluccio Salutati's Traktat »Vom Tyrannen«. Berlin--Leipzig, 1913. — <i>Ercole F.</i> : Tractatus de Tyranno v. Coluccio Salutati. Berlin-Leipzig, 1914. Ism. <i>Balanyi György</i>	285
<i>Dr. Scheffler János</i> : VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar (1689--1691.) Ungvár, 1914. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	292

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta : <i>Fogarasi Béla</i>	293
<i>Ókor</i> . Irta : <i>Heinlein István</i>	294
<i>Középkor</i> . Írták : <i>Patek Ferencz és Szentpétery Imre</i>	298
<i>Újkor</i> . Írták : <i>Balanyi György és Munkácsi Kálmán</i>	301
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Irta : <i>Gulyás Pál</i>	294, 298, 301, 303

Különlélek.

<i>Geréb József</i> : Mért nem írta meg Mommsen római történetének negyedik kötetét?	310
<i>Fest Sándor</i> : Két angol utazó magyarországi útleírása	314
<i>Zsinka Ferencz</i> : A török történetírás forrásai	315
<i>Divéky Adorján</i> : Ketrzyński Wojciech. †	317
<i>Divéky Adorján</i> : Baranowski Ignác †	319
Sajtóhibák az 1. és 2. füzetben	320

SPÁRTA ÉS ATHÉN A PEISISTRATIDAK ELÜZETÉSÉTŐL 462-IG.

Az az elkeseredett küzdelem, a mely a Kr. e. V-dik és IV-dik században többször feléledve Athén és Spárta között folyt és a mely az úgynevezett peloponnesosi háborúban csaknem az egész hellénséget pártokra szaggatva a görögök egymás-közi háborúinak legnevezetes ebbjévé, az egész nép életét mélyen érintővé lett, arra szoktatott, hogy az említett két görög államot és annak polgárságát úgy tekintsük, mintha már a természet ellenségeinek teremtette volna őket. A kis államisággal összefüggő differentiálódás és az ennek folytán támadt szertehúzódás, a görögségnek ez a legnagyobb átka, mintha itt jelentkezett volna a legélesebben, mintha a görögségbe a természettől beléoltott különféle tehetségek és hajlamok itt akadtak volna legtehetségesebb és legmarkánsabb repraesentansaikra, de csak azért, hogy bennük egymást marczangolva, a hellén szabadságnak és önállóságnak a sírját ássák és az egész népet és annak összes tehetségeit idegenek szolgálatába állítsák. A spártaiaknak és athénieknek szembeállításai a korinthusiaknak háborúra uszító beszédjétől és Periklesnek epitaphiosától kezdve a szónoki beszédekben és a színpadon, a spártai és athéni állapotok, intézmények és törekvések közti párhuzamok és irodalmi művekben Herodotostól és a Pseudoxenophon-féle Athenaiion politeiától kezdve, a legújabb időkig nagy mértékben hozzájárultak ennek a gondolatnak meggyökerezéséhez. Már pedig Spárta és Athén még alig félszázaddal a peloponnesosi háború kitörése előtt egymással vállvetve küzdött a barbárok ellen és a régi barátság emléke később sem tűnt el teljesen az emberek emlékezetéből. Így Spártá-

nak hivatalos követei 359-ben «ἀνεμίνησκον τοὺς Ἀθηναίους ὥς αἰεὶ ποτε ἀλλήλοις ἐν μεγίστοις καιροῖς παρίσταντο ἐπ' ἀγαθοῖς»,¹ figyelmeztetvén őket a tyrannis megbuktatására, a perzsák elleni közös háborújukra, a háború után a fővezérletben tengeren és szárazföldön kölcsönös megegyezésen alapuló osztozkodásukra, végül az athéniek által a spártaiaknak a messenei háborúban nyújtott segítségre. Azonban közvetlenül az utóbb említett együttes fellépésük után 462-ben viszály tört ki köztük. Az athéniek felbontották a Spártával kötött szövetséget és Spártának ősi ellenségével, Argossal szövetkeztek. Ezóta datálja a nyílt ellenségeskedést Thukydides is, midőn azt mondja: «διαφορὰ ἐκ ταύτης τῆς στρατείας πρῶτον Λακεδαιμονίοις καὶ Ἀθηναίοις φανερὰ ἐγένετο»² és hasonlóan mondja Diodoros is erről az úgynevezett harmadik messenei háborúról: Διὸ καὶ ταύτην ἀρχὴν ἐξέλαβον τῆς ἀλλοτριότητος, ὅστερον δὲ αἱ πόλεις διτηνέχθησαν καὶ μεγάλους ἐπανελόμενοι πολέμους, ἔπλησαν ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα μεγάλων ἀποχημάτων.»³ Ámde egyrésről a messenei háború folyamán a spártaiak által az athéni segédsapatokkal űzött csúfság a spártaiakban az athéniakkal szemben támadt gyanúval magyarázható, köztük már régebbi feszültséget látszott feltételezni, másrésről a gyűlölség oka később az Athén elhatalmasodása miatti félelemben és irigységben ismertetvén fel, a gyűlölség keletkezésének ezzel az elhatalmasodással szorosabban kapcsolatos eseményekre való visszavezetését kívánta meg. Ezért már korán régebbi súrlódásokról kezdtek rebesgetni, a melyek a messenei háborút megelőzőleg azóta, hogy Athén flottájának nagymérvű kibővítése által későbbi hatalmának eszközét, majd pedig a delosi szövetség által ennek a hatalmának alapját teremtette meg, fel-fellépve időnként a két állam között feszültséget okoztak, a mely feszültséget azonban a közös veszély és egyes államférfiak fáradozásai annyira enyhítettek, hogy nyílt összeütközésre

¹ Xenophon Hell. VI. 5. 33.

² Thuk. I. 102.

³ Diod. XI. 64.

nem került a sor. Sőt már továbbmenőleg a perzsa háborúk előtti ellenségeskedésről is tudtak beszélni, mikor azonban az ellenségeskedést az akkori hatalmi viszonyoknak megfelelően nem Spártának félelméből, hanem hódító törekvéseiből credtnek tartották, a mely korábbi törekvések aztán a későbbi versengést is egy Spárta által a hellénség keretében egykor elfoglalt hatalmi positio visszaszerzésére irányult kísérletnek színében tüntették fel. Sőt ez a felfogás, minthogy egyrésről a hódító törekvések igazolására felhozható spártai katonás államszervezetben és a régibb spártai történetben elegendő támpontra talál, másrésről a későbbi és régebbi történetet szoros okozati összefüggésbe hozni és így a viszály kitörésének szükségszerűségét mutatni látszik, a modern irodalomban, noha a perzsa háborúk alatti feszültség igazolására felhozott adatok hitelre már nem igen találhatnak, még jobban kidomborítva jelenik meg. Ezért ha meg akarjuk tudni, hogy mennyire jogosult ez az említett felfogás, hogy mikor és miképen támadt a valóságban Spárta és Athén között az ellenségeskedés, a mely éppen abban az időben, mikor a görögök egymásközti harczai a világtörténet közepébe kerülnek, oly nagy szerepet játszott: akkor mindenekelőtt meg kell állapítanunk a két állam közti viszonynak alakulását a jelzett időt megelőző korban és e végett elfogulatlan vizsgálat tárgyává tennünk a görög történetnek mindama mozzanatát, a mely erre a viszonyra világot vethet. E történeti áttekintésnél határpontokul szolgálhatnak egyrésről a Peisistratidák elűzése 510-ben, minthogy az ezt megelőző korból e viszonyra vonatkozólag csak gyér és megbízhatlan adataink vannak, másfelől az athéni segédsapatok visszaküldése a spártaiak által 462-ben, minthogy ekkor az ellenségeskedés legalább a régiek egybehangzó tanúsága szerint már nyilvánvalóvá vált. Ezt a kort a mi szempontunkból természetesen három részre oszthatjuk. Az első rész a Peisistratidák elűzésétől, vagyis 510-től 483-ig, Themistokles flotta-javaslatának megszavazásáig terjed, a mely javaslat által Athén rövid időre Hellasnak, sőt a perzsa flotta legyőzése

után az egész akkori culturvilágnak első tengeri hatalmaságává lett. Ebben az időben, tekintettel Spártának és Athénnek erőviszonyaira, hatalmi versengésről köztük még nem lehet szó, hanem csak Spárta hódító törekvéseiről, a melyeket éppen a modern történetírók, tekintettel a fentebb mondottakra, valódiaknak vélnek. A második rész 483-tól 79-ig, a nagy perzsa támadó hadjárat lezajlásáig tart. Minthogy ebben a korszakban Athén az általa kifejtethető erő tekintetében másodrangú államból Spártával egyenrangúvá vált, már szó lehetne az utóbbi részéről bizonyos féltékenységről is, s bár a két állam éppen ebben a korban egymással hű szövetségben küzdött a perzsák ellen, csakugyan vannak ilyen lappangó feszültségre vonatkozó hírek. Noha ezeket Meyer fejtegetései alapján a modern historikusok nagy része tendentiosus pletykáknak tartja, a híreknek komoly jelentkezése azoknak újbóli megvizsgálását nem látszik fölöslegessé tenni. A mi végül a 479-től 462-ig terjedő harmadik korszakot illeti, minthogy benne Athén erejének felhasználásával tényleg hatalomra tesz szert, minthogy továbbá Athén és Spárta együttműködése is megszűnik, a modern írók, noha a feszültségre vonatkozó hírek egy részét maguk is elvetik, a két állam közli viszonynak feszültté válását általánosan már erre a korra teszik. Nézzük tehát mindenekeelőtt az első korszaknak amaz eseményeit, a melyek e két államnak egymásközi viszonyára világot vethetnek.

I.

Az első fontos esemény Spárta szerepe a Peisistratidák megbuktatásánál. Ismeretes Herodotos előadása, mely szerint az Alkmaionidák, «ἐπειτε σφι ἄμα τοῖσι ἄλλοισι Ἀθηναίων φυλάτι πιρωμένοισι κατὰ τὸ ἰσχυρὸν οὐ προσχώρει κάτοδος»,¹ a delphoi jósdá közbenjárását vették igénybe, melynek rokon-szenvét a magukra vállalt templómépítés kivitele által megnyerték, sőt a Pythiát állítólag meg is vesztegették «ὅπως

¹ Hdt V. 62.

ἔλθοιεν Σπαρτιητέων ἄνδρες εἴτε ἰδίῳ πτόλῳ εἴτε δημοσίῳ χρῆσόμενοι, προφέρειν τῇ τὰς Ἀθήνας ἐλευθεροῦν.»¹ A spártaiak egy ideig vonakodtak a Peisistratidákat megtámadni, «ξείνους τῇ ἐόντας τὰ μάλιστα»; végre azonban mégis engedtek a felszólításnak, «τὰ γὰρ τοῦ θεοῦ πρὸς βύτερα ἐποιεῦντο ἢ τὰ τῶν ἀνδρῶν.» Elküldték tehát Anchimolioszt, Aster fiát, «ἐόντα τῶν ἀστῶν ἄνδρα δόκιμον», a ki a vele adott hadsereget hajókon szállította Phaleronba. Innen aztán Athén ellen nyomult, de a Hippiasnak segítségére jött thessaliali lovasság Kineas vezérlete alatt a lakedaimonokat megverte, maga Anchimolios elesett. Erre maga Kleomenes spártai király nagy sereg élén vonult szárazföldön Athén ellen, megverte a thessaliali lovasságot, a melyből néhányan elestek, mire a többiek hanyathomlok hazasiettek Thessaliába, majd behatolt Athénbe és az Akropolist, a melybe a tyrannos zárkózott: «ἄμα Ἀθηναίων τοῖσι βουλομένοισι εἶναι ἐλευθέροιτι»² ostromolni kezdte. Καὶ οὐδὲν τι πάντως ἂν ἐξεῖλον τοὺς Πεισιπυρατίδας οἱ Λακεδαιμόνιοι· οὔτε γὰρ ἐπέδρην ἐπενόεον ποιήσασθαι, οἷ τε Πεισιπυρατίδαι τίτοιτι καὶ ποτοῖσι εὖ παρεσκευάσθαι· πολιορκήσαντές τε ἂν ἡμέρας ὀλίγας ἀπαλλάσσοντο ἐς τὴν Σπάρτην.»³ Ámde véletlenül a Peisistratidák gyermekei, a kiket a tyrannos titokban a váron kívül biztonságba helyezni akart, az ostromlók kezeibe estek és ekkor Hippias, hogy őket megmentse, az athéniekkel szerződést kötött, melynek értelmében a várost elhagyta és számkivetésbe ment Sigeionba. A Spárta és a Peisistratidák közti viszálynak kitörésére legtöbb világot vet Anchimoliosnak, vagy talán helyesebben Anchimolosnak, a mint őt Aristoteles nevezi,⁴ hadjárata, melyről épen, mint ebből a szemponthól legfontosabb eseményről, már többször megemlékeztem.⁵ Ebben a hadjáratban két feltűnő jelenséget

¹ U. o. v. 63.

² U. o. V. 64.

³ U. o. V. 65.

⁴ Arist. Ath. pol. 19. 5. és a mellett, hogy Aristoteles így írta a nevet, test. schol. Aristoph. Lys. 1153.

⁵ Egy. Phil. Közl. 1907. évf. 485—486. l. Ung. Rundschau 1912. évf. 888—890. l.

észlelünk: először azt, hogy a lakedaimon hadsereget nem a király vezeti, másodszor azt, hogy a lakedaimon hadsereget hajókon szállítják olyan országba, melybe szárazföldön is eljuthat. Ez a két jelenség már Macannek is feltűnt¹ és ő kapcsolatot is keresett köztük, még pedig úgy, hogy az előbb említett jelenséget az utóbb említettel magyarázta, mondván: «The fact that these first expeditions (vonatkozással a Polykrates elleni expeditiora, amelynek vezérét azonban nem ismerjük) are by sea may perhaps explain the absence of the king.» Hivatkozott Eurybiadesre, a ki a salamisí csatában mint nauarchos állt a spártai flotta élén.² Én ezzel szemben már régen arra utaltam, hogy Salamisnál tengeri ütközetről volt szó, Anchimolos esetében pedig egy szárazföldi seregnek elszállításáról, már pedig hasonló esetben, t. i. az Argos elleni háborúban, Kleomenes spártai király állt az átszállított sereg élén. Tehát annak okát, hogy a sereg élén nem a király állt, másban kell keresnünk. Én ezt az okot abban véltem megtalálni, hogy Spárta akkor hivatalosan nem viselt még háborút Athén ellen és hivatkoztam egy analog esetre. Az Athén és Aigina közti háborúban ugyanis az utóbbi Argoshoz fordult segítség végett. Argos hivatalosan megtagadta e segítségadást, mert Aigina az imént említett Argos elleni háborúban Kleomenesnek hajókat bocsátott rendelkezésére és az e miatt rá kivetett bírságot nem fizette meg. Mindamellett Argos megengedte, hogy a polgárok közül ezren Eurybates vezérlete alatt önkényt Aiginának segítségére siessenek.³ Így történhetett ez a jelen esetben is. Spárta hivatalosan megtagadta az athéni emigránsok megsegítését, ámde megengedte, hogy az ő spártai barátaikból és esetleg toborzott perioikosokból álló lakedaimon haderő Anchimolos vezérlete alatt őket megsegítse. Ezzel aztán érthetővé válik mindkét fentebb említett feltűnő jelenség. Ha Spárta hivatalosan nem viselt

¹ Macan jegyzete az id. helyhez. The fourth, fifth and sixth books of Herodotos I. 202. 1.

² Like Eurybiades the navarch in 480. B. C. Macan id. h.

³ Herod. VI. 92.

háborút, a hadsereg élén természetesen nem a király állt. Minthogy pedig, a mint az a király távollétéből rögtön kitűnt, a hadsereget nem a spártai állam hivatalosan küldte, valamelyik állam erre való hivatkozással az átvonulást megtagadhatta és ezért vagy ennek az elkerülése végett szállították a sereget hajókon Attikába. Már most az a kérdés támad, miért segítették a spártaiak ilyen nem hivatalos módon az athéni emigránsokat Hippias ellen. Herodotos szerint azért, hogy az istenség parancsát teljesítsék. Csak-hogy az istenség parancsát igazán csak akkor teljesítették volna, ha Spárta hivatalosan is hadat üzen a tyranosznak. Ezzel aztán valószínűtlenné válik az is, hogy erre a háborúra a spártaiakat általában az istenség szólította fel. Ez a felszólítás különben magában véve is valószínűtlen. A delphoi jósdá hozzá intézett kérdésekre szokott válaszolni. Hogy Catohoz hasonlóan minden kijelentés mögé egy *ceterum enim censeo Carthaginem esse delendam*-féle mondást biggyesztett, alig hihető. Ezt az egészet nyilvánvalóan az Alkmaionidák költötték, hogy a maguk érdemét Athén felszabadítása körül kiszínezzék. Ezért találjuk a mesét épen az Alkmaionida-barát Herodotosnál. Később ők tovább mentek, a spártai segítséget egyszerűen agyonhallgatták és a felszabadítás érdemét egészen maguknak tulajdonították.¹ Csakhogy ez Herodotos korában még nem volt lehetséges. Akkor legalább azt kellett hangsúlyozni, hogy ők voltak az egyedüliek, a kik a spártaiakat beavatkozásra készítették. Ezt azonban Perikles korában nehéz volt elhiteni, a mikor a spártaiak vad gyűlölettel voltak eltelve az Alkmaionidák ellen és a mikor az Isagoras érdekében Kleisthenes ellen viselt hadjárat történetéből tudták, hogy a gyűlölet régi keletű. Viszont azonban tudták azt is, hogy mekkora befolyással volt a delphoi jósdá a spártai politika irányítására; továbbá ismerték az Alkmaionidák érdemeit Delphoi körül; végül a delphoi jósdát a Demaratos-ügyből

¹ Így már Isokratesnél περί αὐτιδῶς. 232. E monda kialakulásáról bővebben Pomtow. Rhein Mus. 1897. évf.

kifolyólag megvesztegethetőnek tartották. A kapcsolat így könnyen volt létesíthető. Tehát nem az istenség parancsára engedték meg a spártaiak, hogy Anchimolos vezérlete alatt egy lakedaimon sereg induljon az emigránsok segítségére Hippias ellen, hanem egyszerűen az emigránsok kérésére, a kik között bizonyára mások is voltak, nemcsak az Alkmaionidák és talán az utóbbiak sem voltak akkor még ellenséges viszonyban a spártaiakkal. Mikor aztán ez a lakedaimon sereg megveretett és Anchimolos meghalt, Spárta a maga prestige-e szempontjából szükségesnek találta, hogy Hippias ne kerüljön ki győztesként. Elhatározta tehát, hogy megfelelő haderőt mozgósít ellene. Most már hivatalosan is hadat üzent; a sereg élén Kleomenes király állt és a sereg szárazföldön jutott el Attikába. A hivatalos hadjárat előtt aztán a szokásnak megfelelően kérdéssel fordult Delphoihoz és erre a kérdésre kapta a jósdától esetleg csakugyan tekintettel az Alkmaionidákra, a kedvező jóslatot. Tehát csak ekkor tört ki a nyílt ellenségeskedés Spárta és Hippias között; Anchimolos hadjáratának megindításakor ilyen nyílt ellenségeskedés még nem volt és Hippias semmiféle okot sem szolgáltatott arra, hogy Spárta őt megtámadja. Mikor Kleomenes Athén ellen nyomult, csak a Hippias segítségére jött thessaliai lovasság szállt vele szembe. Ennek legyőzése után Kleomenes akadálytalanul jut el Athénbe és kezdi ostromolni a várba zárkózott Hippiast. Arról, hogy az athéniak maguk a városuk ellen nyomuló idegen haderőt, mint később Isagoras idejében, feltartóztatni próbálták volna, mit sem hallunk. Az ostromlott várat Hippias néhány személyes barátján kívül bizonyára első sorban testőrsége és zsoldosok védték.

Arról, hogy az athéniak, vagy akár egy részük Kleomenesnek Athénbe nyomult hadait megtámadni akarták, vagy Hippias felmentésére siettek volna, ismét semmit sem hallunk. Hol maradnak ők, a kik között bizonyára voltak párt-hívei Hippiasnak is vagy legalább bizonyára sokan Spárta beavatkozásának ellenszegülni óhajtottak? A feleletet erre a polgárság lefegyverzésének története adhatja

meg. Erről a lefegyverzésről két egymással ellentétes hírünk van. Az egyik hír Thukydidesnél található, a ki Harmodiosról, Aristogeitonról és a tyrannosok ellen velük összeesküdtekről ezt meséli: αὐτοῖς τὰ μὲν ἄλλα πρὸς τοὺς ξυνεπιθρομένους τῷ ἔργῳ ἐπέπρακτο, περιέμενον δὲ Πανεθήναια τὰ μέγιστα, ἐν ᾗ μόνον ἡμέρᾳ οὐχ ὑποπτον ἐτίγνετο ἐν ὅπλοις τῶν πολιτῶν τοὺς τὴν πομπὴν πέμφαντας, ἀθρόους γενέσθαι· καὶ ἔδει ἄρξαι μὲν αὐτούς, ξυνεπαμύνειν δὲ εὐθὺς τὰ πρὸς τοὺς δορυφόρους ἐκείνους. ἦσαν δὲ οὐ πολλοὶ οἱ ξυνομωμοκότες ἀτφαλείας ἕνεκα· ἡλπίζον γὰρ καὶ τοὺς μὴ προσιδόμενους, εἰ καὶ ὅποιοι οὖν τολμήσειαν, ἐκ τοῦ παραχρήμα, ἔχοντάς γε ὅπλα, ἐθελήσειν τῶς αὐτοὺς ξυνελευθεροῦν.»¹ Az összeesküvők törökkel voltak ellátva és törrel gyilkolta meg Harmodios és Aristogeiton Hipparchost. A gyilkosság után «ἀγγεληθέντος Ἰππία ἐς τὸν Κεραμεικόν, οὐκ ἐπὶ τὸ γινόμενον ἀλλ' ἐπὶ τοὺς πομπέας τοὺς ὀπλίτας, πρότερον ἢ αἰτνεῖσθαι αὐτοὺς ἄποθεν ὄντας, εὐθὺς ἐχώρησε, καὶ ἀδήλως τῇ ὕψει πλατύνμενος πρὸς τὴν ξυμφορὰν ἐκέλευεν αὐτοὺς, δείξας τι χωρίον, ἀπελθεῖν ἐς αὐτὸ ἄνευ τῶν ὀπλῶν. Καὶ οἱ μὲν ἀνεχώρησαν οἰόμενοί τι εἶναι αὐτόν, ὃ δὲ τοῖς ἐπικούροις γράσας τὰ ὅπλα ὑπολαβεῖν ἐξέλεγετο εὐθὺς οὕς ἐπητιᾶτο καὶ εἴ τις εὐρέθη ἐγχειρίδιον ἔχων· μετὰ γὰρ ἀπίδος καὶ δόρατος εἰώθεσαν τὰς πομπὰς πέμπειν.»² Ezzel szemben Aristoteles azt hozza fel: «ἀλλ' ὁ λεγόμενος λόγος ὡς ὁ Ἰππίας ἀποστήσας ἀπὸ τῶν ὀπλῶν τοὺς πομπέοντας ἐφώρᾳσε τοὺς τὰ ἐγχειρίδια ἔχοντας οὐκ ἀληθῆς ἐστίν· οὐ γὰρ ἔπεμπον τό<τε> μεθ' ὀπλῶν, ἀλλ' ὕστερον τοῦτο κατεσκεύασεν ὁ δῆμος.»³ Már az a körülmény is, hogy Aristoteles nem nevezi meg ez utóbbi intézkedés időpontját, arra vall, hogy itt nem igazi tradition, hanem okoskodáson alapuló állítással van dolgunk. Az okoskodásnak alapja pedig nyilvánvalóan az az anekdota, melynek értelmében már Peisistratos fosztotta meg az athénieket fegyvereiktől, úgy, hogy ők a gyilkosság idejében fegyverzetben nem is jelenhettek meg az ünnepélyen. Az anekdotát Aristoteles a következőképen

¹ Thuk. VI. 56.

² U. o. VI. 58.

³ Arist. Ath. pol. 18., 4.

mondja el: «ἐξοπλίσαν ἐν τῷ Ἀνακσίῳ ποιησάμενος ἐκκλησιάζειν ἐπεχειρεῖ, τῆς δὲ φωνῆς ἐχάλλασεν μικρόν· οὐ φασκόντων δὲ κατακούειν ἐκέλευσεν αὐτοὺς προσαναβῆναι πρὸς τὸ πρόπυλον τῆς ἀκροπόλεως, ἵνα γεγωνῇ μᾶλλον. ἐν ᾧ δ' ἐκεῖνος διέτριβε δημηγορῶν, ἀνελόντες οἱ ἐπὶ τοῦτο τεταγμένοι τὰ ὄπλα αὐτῶν [καὶ] συγκλήσαντες εἰς τὰ πλησίον οἰκήματα τοῦ Θησείου διεσθήμηναν ἐλθόντες πρὸς τὸν Πεισίστρατον· ὁ δὲ [ἐπεὶ τ]ὸν ἄλλον λόγον ἐπετέλεσεν, εἶπε καὶ περὶ τῶν ὄπλων τὸ γεγονός· [ἔφη δ' οὐ δεῖν] θαυμάζειν οὐδ' ἀθυμεῖν, ἀλλ' ἀπελθόντας ἐπὶ τῶν ἰδίων εἶναι, τῶν δὲ κοινῶν αὐτοὺς ἐπιμελήσασθαι πάντων.¹ Az anekdotát némi változattal ismétli Polyainos.² Ez aztán már igaz traditionak látszik, úgy, hogy legalább Aristoteles korában a lefegyverzésre vonatkozólag két különböző monda keringett. Az egyik szerint a fegyvereket Hippias szedette el, még pedig közvetlenül Hipparchosnak meggyilkolása után azért, hogy az összeesküvés részesait leleplezze; a másik szerint ezt már Peisistratos egy közelebről meg nem határozott alkalomból tette, hogy a polgárság akarától függetlenül intézhesse az államügyeket. Magát a lefegyverzést már csak ezért is csakugyan megtörtént ténynek tarthatjuk, melynek emléke sokáig fennmaradt és foglalkoztatta az elméket. Így tehát a főkérdés az, vajon ki foganatosította ezt az intézkedést, Peisistratos-e vagy Hippias. Hogy ezt már Peisistratos tette, önmagában is valószínűtlen. Meyer helyesen jegyzi meg róla: «Seine Stellung war so fest, dass er keinen Grund hatte auf die Wehrkraft des Bürgerheers zu verzichten.»³ Ilyen eszköz alkalmazására, a mely az állam ellenálló képességét kűltámadásokkal szemben tetemesen csökkentette, Athén uralkodója csak végső szükség esetén határozhatta el magát, mikor meggyőződött arról, hogy az athéniek feletti uralmát a polgárság gyűlölete miatt másképen nem tarthatja meg. Hipparchos meggyilkolása után Hippias csakugyan meg lehetett győződve ennek az intézkedésnek szükségességéről.

¹ U. o. 15., 4.

² Polyain. Strat. I. 21., 2.

³ Ed. Meyer: G. d. A II. k. 475. §. 775. 1.

Ha már Peisistratost annyira gyűlölték volna, hogy a polgárságot minden áron lefegyverezni kellett, alig tekinthetnénk az Aristotelesnél megörökített traditio az ő tyrannisát ellentétben fiainak uralkodásával Kronos korának.¹ A lefegyverzésnek Peisistratos korába helyezése ellen szólna különösen, ha a Plataiai miatt Thebai ellen viselt háború Meyerrel és Belochchal Thukydides alapján 519 körül volna teendő. De még hogyha ezt a háborút Gutschmiddel és Busolttal a tyrannis megszüntetése utánra tesszük is és így ezt az érvet elmellőzzük, maga a Hipparchos és Hippias elleni merénylet is arra vall, hogy az athéniek akkor még fegyvereik birtokában voltak. Hogy Harmodios és Arisztogeiton eredetileg személyes sérelmek megbosszulására esküdtek össze, nincs ugyan kizárva, de az összeesküvők nyilvánvalóan a tyrannist is megszüntetni akarták és a személyes motivumoknak előtérbe helyezése inkább csak az athénieknek pletykakedvelő természetére, valamint arra vezetendő vissza, hogy Thukydidesnek Beloch szerint² elhibázott fejtegetései alapján Hipparchosban látták Peisistratosnak közvetlen utódját és így magyarázatát keresték annak, hogy miért esett a merényletnek mindamellett Hipparchos és nem Hippias, a kit ők a tyrannosnak tartottak, áldozatul. Büntetlenséget ők csak úgy remélhettek, ha a Peisistratidák kezéből kiesik a hatalom és hogy ők annak helyébe más tyrannist akartak volna léptetni, annak ellentmond az az elterjedt hagyomány, a mely bennök Athén felszabadítóit látta. Ezért biztosra vehetjük azt is, hogy a merénylet, a mint azt a későbbi hagyomány is tartja, Hippias ellen is irányult és a merénylők csak azért szorítkoztak Hipparchos meggyilkolására, mert tervüket elárultnak tartották; csak hogy ők Hippiasban nem a tyrannost, hanem a tyrannosnak természetes utódját akarták elpusztítani. Már pedig, ha az összeesküvők célja a Peisistratidák uralmának megszüntetése volt és ők a merénylet kivitelére éppen a Panathenaia

¹ Arist. Ath. pol. 16., 7.

² Beloch : G. G. I² k. 2. r. 294., 295. l.

ünnepét választották, úgy ezt nyilvánvalóan azért tették, mert a nép közreműködésére számítottak. A nép közreműködése pedig alig használhatott volna nekik, ha nem fegyveres. Figyelmet érdemel ebben a tekintetben Busolt megjegyzése is: «Die nur mit Dolchen bewaffneten Verschwornen hätten doch, selbst wenn sie zahlreich waren, an ein Gelingen ihres Anschlages, der nicht bloss die Ermordung Hipparchs, sondern der Tyrannen überhaupt bezweckte, gar nicht denken können, wenn sie nicht auf die Unterstützung zahlreicher bewaffneter Bürger gegen die starke Leibwache der Tyrannen gerechnet hätten.»¹ Mindennek alapján a lefegyverzést Thukydides szerint Hipparchos meggyilkolása utánra. Hippias idejére, tehetjük és igazat adhatunk neki abban is, hogy az összeesküvők a fegyveres polgárságnak, vagy annak legalább egy talán az összeesküvésbe beavatott részének támogatására számítottak. Itt csak egy körülmény szorul magyarázatra. Ha az ünnepen minden polgár amúgy is fegyverben, lándzsával és pajzsával ellátva vehetett részt, miért volt szükséges az összeesküvőknek külön törökkel felfegyverkezniök? Mert hogy Hipparchost törrel gyilkolták meg, azt nemcsak az összes források, köztük különösen az ismert skolion, bizonyítják, hanem a tyrannosgyilkosokat ábrázoló szoborművek is mutatják. A felelet egyszerű. Épen ők, az összeesküvők, nehogy gyanút keltsenek, fegyver nélkül jelentek meg, a minthogy fegyverrel a kezükben, őket a testőrök bizonyára amúgy sem engedték volna a tyrannos közelébe. A szobrok is Harmodioszt és Aristogeitont fegyver nélkül, csupán törrel kezükben ábrázolták és a skolion is azt mondja, hogy ők a töröket myrtus galyak között elrejtve vitték magukkal. Ebből azonban aztán az is kitűnik, hogy ellentétben Thukydides előadásával, a lefegyverzésnek az összeesküvők felfedezéséhez semmi köze sem volt, mert az összeesküvők épen azoknak a körében voltak keresendők, a kik fegyvertelenül igyekeztek a tyrannos közelébe jutni. Igaz, hogy a

¹ Busolt G. G. II^a 383. I. I. jegyzet.

fegyveresek közül is akadhettek olyanok, a kik az összekülvökökkel egyetértettek, ámde ellenök a lefegyverzés bizonyítékot alig szolgáltatathatott, minthogy nekik bizonyára nem voltak töreik. A lefegyverzésnek oka tehát csak Hippiasnak egy nagyobb mérvű lázadástól való félelme, czélja pedig ennek megakadályozása volt. Így a lefegyverzés tulajdonképpen egy csupán Hipparchos meggyilkolása következtében és ezzel kapcsolatban fogatosított külön intézkedésnek tekintendő és ezért a hagyományban a kapcsolat a gyilkosság és a lefegyverzés között könnyen meglazulhatott. E meglazulást esetleg előmozdította a már Thukydidesnél is jelentkezni kezdő mese arról a cselről, a melylyel Hippias a polgárságot állítólag erőszak alkalmazása nélkül a fegyverektől megfosztotta. A két eseményről szóló mesének elkülönítése után könnyen történhetett, hogy a lefegyverzést Hippias helyett már Peisistratosnak tulajdonították, mint-hogy ezzel lehetett magyarázni azt, hogy miért túrték el az athéniek olyan sokáig a tyrannist. Hogy ἐξουλασία-val hozták kapcsolatba, ennek oka talán abban rejlik, hogy az úgynevezett harmincz zsarnok is ilyen alkalommal fegyverezte le a háromezer kivételével a többi polgárságot,¹ bár az sincs épen kizárva, hogy Hippias nem mindjárt az ünnepen, hanem csak az ünnep után valóban egy ilyen ἐξουλασία alkalmával szedette el a polgároktól a fegyvereket és Thukydides csak önkényesen tette mindkét eseményt, a tyrannosgyilkosságot és a lefegyverzést, magára az ünnepre. Abból pedig, hogy e szerint Hippias a lefegyverzéssel csupán egy kitörendő lázadást akart megakadályozni, nyilvánvalóan következik, hogy legalább ő maga a merényletben széleskörű elégtelenség és lázadási hajlam megnyilatkozását látta, a melynek az elfojtása végett még a legkétségbeesettebb eszköznek az alkalmazásától sem szabad visszariadnia. Bizonyára nehezen és csak a szükség kényszere alatt határozta el magát erre a lépésre, a mely őt a külfölddel szemben a polgárság fegyveres erejében rejlt

¹ Xenophon Hell. II. 3., 20.

védelmi eszköztől fosztotta meg és ezt csak azért tette, mert a polgárságnak jelentékeny részét a tyrannis megbuktatására késznek tartotta, a nélkül, hogy pontosan tudta volna, kiket kell az elégtelenekhez számítani. Hippias azóta tisztán zsoldosaira és külföldi segítségre támaszkodott. Ez elegendő lehetett a belső ellenséggel szemben, de egy erősebb kultámadás ellen nem volt elegendő. A küllelenséggel szemben Hippias önmagát gyengítette. Így érthető, hogy nem szolgáltatott okot Spártának a beavatkozásra. De éppen ezért tűnhetett fel és tűnt is fel bizonyára az emigránsok és Spárta előtt könnyűnek az ő megbuktatása. Ha Spárta csak gyengének akarta tudni Athént, bátran meghagyhatta Hippiast. De Spárta éppen túlságosan gyengének tartotta őt. Hippias bukása biztosnak látszott és az emigránsok alighanem azzal fenyegetőztek, hogy ha a spártaiak őket magukra hagyják, kapnak ők majd segítséget másunnan és akkor Athén majd másoknak fogja köszönni felszabadulását. Ezért engedték meg Anchimolosnak, hogy az emigránsoknak segítsen. Tették pedig ezt abban a meggyőződésben, hogy ez elegendő lesz Hippias megbuktatására. De Hippias ereje nagyobb volt, mint a minőnek látszott. A thessaliai barátság erőt kölcsönzött neki, kellő számú fegyverest bocsátott rendelkezésére és akkor Spárta már csak azért sem maradhatott félúton, mert a thessaliai befolyás megerősödését sem hagyhatta figyelmen kívül és azt sem engedhette meg, hogy esetleg mások által nyújtott segítség hatásosabbnak bizonyuljon. A Kleomenes vezérlete alatt indult hadsereg mindenestre elegendő volt Hippias megbuktatására. A thessalok nyílt csatában legyőzettek, Hippias pedig az ellenséggel szembe sem szállt. A várostromban ugyan a spártaiak nem voltak ügyesek, de az csak Herodotos kiszínezése, hogy nem is gondoltak hosszabb megszállásra és csak a véletlenség okozta, hogy sikert arattak. A Spárta és Athén közti ellenségeskedés korában athénbarát írónak Spárta érdemét leszállítania kellett. Az meglehet, hogy a Peisistratidák gyermekeinek kézrejutása meggyorsította a katasztrófát, de biztosra vehetjük, hogy

az e nélkül is bekövetkezett volna. Ezzel aztán Kleomenes meg is elégedett. Hippias eltávolításával missióját befejezettnek tekintette. Hogy Athén belső ügyeibe beavatkozott vagy Athén önrendelkezési jogát megszorította volna, arról mit sem hallunk. A mit akart, vagy talán inkább csak a viszonyok kényszere alatt akarni volt kénytelen, azt elérte. Athén felszabadult a tyrannis alól és felszabadulását Spártának köszönhette; a thessaliai befolyás is véget ért.

Kleomenesnek és Spártának második, még fontosabb beavatkozása Athén ügyeibe Isagoras érdekében történt. Míg az első beavatkozásnál a spártai hadsereg csakis Hippiassal, a thessalokkal, Hippiasnak személyes barátaival és zsoldosaival került szembe, addig e második beavatkozásnál már szembe került magával az athéni néppel, ha talán nem is az összességgel, legalább a túlnyomó többséggel. A beavatkozás történetének ténykörményei, a mennyire megállapíthatók, a következőknek látszanak. Hippias eltávolítása és az alkotmányos élet helyreállítása után Athénben Kleisthenes és Isagoras versengtek egymással a hatalomért. Kleisthenes alul maradt; a többség bizalma Isagoras felé fordult, a mint az abból is kitűnik, hogy őt 508 7-re archonná választották. Ekkor Kleisthenes egy Aristoteles szerint még Isagoras archonságának évében,¹ véleményem szerint talán csak a rákövetkező esztendőben, a később Themistoklessel szemben vádlóként fellépett Leobotes atyjának, Alkmaionnak archonsága alatt a népgyűlés által elfogadott és törvényerőre emelt alkotmányváltoztatással szerzett magának bizalmat és állandónak ígérkező többséget az ekkleziában, a mennyiben az állampolgárságnak addigi gentilikus felosztása helyébe az állampolgári jogok és kötelességek gyakorlásának, nevezetesen a hivatalok betöltésének szempontjából más felosztást léptetett. Ennek alapelemeivé az akkor már valószínűleg fennálló, de csak helyi igazgatás és bíráskodás céljaira szolgáló demosokat, illetőleg az állampolgároknak ezen demosokhoz való tartozását tette.

¹ Arist. Ath. pol. 21., 1.

úgy hogy pl. az államtanácsot, a βουλῆ-t, egyszerűen az egyes demosok által a hozzájuk tartozó állampolgárok közül meghatározott számban évenként kisorsolandó egyénekből alkotta.¹ Miután a népgyűlés a reformot megszavazta, talán már a demosok által kisorsolt új ötszázas tanács is hivatalba lépett és a népbizalom teljesen Kleisthenes felé fordult, Isagoras Kleomenest hívta segítségül, a kivel még a Hippias elleni háború idejében barátságot kötött. Kleomenes sereg élén tört be Athénbe; egy az ellenséges katonák által megfélemlített népgyűlés pedig valószínűleg Isagoras egy hívének az indítványára a hatalmat egy háromszáz tagból álló államtanácsra ruházta, a melyben Isagorasnak többnyire előkelő származású párthívei foglaltak helyet. Alighanem ez az államtanács is ítélte el a Kylon-ügyből kifolyólag ez Alkmaionidák egész nemzetségét, köztük Kleisthenest is.² Kleisthenes hétszáz párthívével együtt a várost elhagyni kényszerült. Az Isagoras párthíveiből alakult államtanács pedig az akkor hivatalban levő, valószínűleg ötszázas államtanács feloszlását követelte, de az utóbbi ellentállt és nem akart engedelmeskedni, az első félelméből felocsúdott nép pedig pártjára állt. Kleomenes katonái és Isagoras párthívei az időközben a falvakból és tanyákról fegyveresen összesereglett athénieknek dühe elől az Akropolison kerestek menedéket, a melyet az athéniek ostromolni kezdtek. Kleomenest a fordulat nyilvánvalóan teljesen meglepte. Talán Isagoras által hamisan informálva, nem is hozott annyi katonaságot magával, hogy miután athéni ellenségeinek fegyveres erejüket összeszedniök sikerült, velük szemben nyílt csatába bocsátkozni merészeltetett volna. Arra pedig, hogy az Akropolisra szorultak hosszabb ideig tartó ostrommal szemben daczolhassanak, előkészület bizonyára egyáltalában nem történt. Így az ostromlókkal egyesságot kötöttek, a melynek értelmében a spártaiak Isagorassal és párthíveivel

¹ Erről másutt többet.

² Busolt: G. G. II² k. 210. I. jegyzet. Seeck: Klio 1904 évf. 323. I. Beloch: G. G. I² j. és I² k. 2, r. 303. I.

együtt szabad elvonulás mellett a várat feladták. Ezt az öt magát és királyát ért kudarcot Spárta még kevésbé nézhette közönyösen, mint Anchimolos csapatainak megsemmisítését a Hippiast támogató thessalok által. Valószínűleg a rákövetkező tavasszal mindkét király vezérlete alatt egész haderejét mozgósította Athén ellen, peloponnesosi szövetségeseit is felszólítván a csatlakozásra. Egyidejűleg pedig a thebaibeliek és chalkisiak is betörték Attikába. Az athéniek állítólag előre sejtve a veszedelmet, segítséget kértek Artaphernes perzsa satrapától. A követek, csak hogy a segítséget megkapják, az athéniek nevében meg is hódoltak Perzsiának, ámde a segítség mégis elmaradt. Az így magukra hagyott athéniek a peloponnesosiak ellen vonultak, a kikkel Eleusisnél kerültek szembe. Mielőtt még összecsapásra került volna a sor, a peloponnesosi hadseregben egyenetlenség tört ki. Először is a korinthesiak arra a meggyőződésre jutottak «ὥς οὐ ποιδέσιν τὰ δίκαια»¹ és faképnél hagyták a többieket. Példájukat követte Kleomenes királytársa, Demaratos, majd pedig a többi szövetségese, úgy, hogy végre Kleomenes is tanácsosabbnak tartotta a visszatérést. Thebaival és Chalkissal aztán az athéniek könnyen bántak el. «Τῶν δὲ μετὰ Κλεομένους Ἐλευσίνα κατασχόντων Ἀθηναῖοι τὸς οἰκίας κατέκαψαν καὶ τὰς οὐσίας ἐδήμευσαν, αὐτῶν δὲ θάνατον ἐψηφίσαντο, καὶ ἀναγράψαντες εἰς στήλην χαλκῇ ἔτησαν ἐν πόλει παρὰ τὰν ἀρχαίων νεών.»² Az ilyen beavatkozás, mint a milyent Spárta ekkor kísérelt meg Athén belügyeibe, a görög történelemben igen gyakori. Az egyes államocskákban folyton dúló pártviszályok nyújtottak rá alkalmat, mert az önmagukban gyengébb pártok gyakran idegen állam segítségét kérik, hogy uralomra jussanak vagy az elvesztett hatalmat visszaszerezzék. Spárta is többször avatkozott be ilyen módon más görög államok belső ügyeibe. Ha ott demokratikus és oligarchikus érzelmű pártok versengtek egymással a hatalomért, rendesen az utóbbiaknak

¹ Herod. V. 75.

² Schol. Aristoph. Lysistr. 273.

foglta pártját és nyújtott segítséget a hatalom megszerzéséhez. Tette ezt már csak azért is, mert az oligarchikus-párt többnyire számbeli kisebbségben lévén, inkább szorult idegen segítségre, miként a beavatkozás rendszerint nem Spártából, hanem azon állam polgáraitól indult ki, a melynek ügyeibe Spárta beavatkozott. Spárta természetesen nem önzetlenül nyújtott segítséget, hanem azért, mert tudta, hogy az ő segítségével uralomra jutott párt kénytelen a kedvében járni, mivel a hatalom megtartását csak addig remélhette, míg a polgárság Spártát készen tartotta arra, hogy esetleges szükség esetén érdekében újra beavatkozzék. Így bizonyos függő helyzetbe került tőle, de ez a függő viszony csak tényleges volt és törvényes intézkedésben tudomásunk szerint nem jutott kifejezésre: az illető állam formailag azontúl is önállóan intézte úgy belső, mint külső politikáját. Még ha az illető állam ez alkalommal symmachia-szerződést is kötött Spártával, vagy egy már régebbi ilyen szerződést megújított, sőt esetleg a kapcsolat szorosabbá tételével meg is változtatott, ezt a szerződést is mint önálló állammal kötötte és benne önrendelkezési jogáról még külügyi kérdésekben sem mondott le, hanem Spártával, mint a vele szövetséges másik féllel szemben az utóbbihoz hasonlóan csak meghatározott esetekben fellépő, kölcsönösen megállapított kötelezettségeket vállalt el, miként az épen az eleusisi esetből is kitűnik. Még a peloponnesosi háború korában is megtörténik, hogy Spárta szövetségesei Spártával szemben ellenséges érzelmű állammal is kötnek szövetséget, a mellett azonban, a Spártával kötött szövetséget is érvényben levőnek tekintik. Így Spárta szövetségesei legalább formailag megtartották teljes önrendelkezési jogukat és Spárta teljes joggal tekintette magát az autonómia védőjének. De épen mert Spárta rendesen tiszteletben tartotta a görög államok autonómiáját, tartotta gyakran szükségesnek arról gondoskodni, hogy az egyes államokban olyan emberek kezében legyen a hatalom, a kik vele barátságban vannak, a mit ilyen időnként nyújtott segítséggel ért el, a melyet addig, míg az később állandó őrsegek el-

helyezéséhez nem vezetett, csupán az illető állam polgársága által kért és annak érdekében történt egyszeri rendcsináló beavatkozásnak tekintettek. Így volt az Isagoras esetében is. A felszólítás a beavatkozásra Isagorastól és párthiveitől, tehát athéniektől indult ki; ámde Kleomenes ezt az alkalmát bizonyára arra akarta felhasználni, hogy Athénben Spárta befolyását megerősítse, a mire véleménye szerint joga is volt, mert Athén neki köszönhette felszabadulását a tyrannis alól. Midőn Athénbe nyomul, úgy látszik csupán Kleisthenes 700 párthivének ellávolítására szorítkozik, a mit alighanem pusztá fenyegetéssel ért el, mert vérengzésről nem hallunk. Még talán a fenyegetés is inkább Isagoras athéni párthiveinek ajkáról hangzott el és Kleomenes katonái jelenlétükkel annak csak nyomatékot adtak. Az alkotmány megváltoztatását bizonyára a spártaiak jelenléte által megfélemlített athéni népgyűlés maga határozta el. Csak midőn a spártaiak az Athénből kiszorult Isagoras érdekében a szövetségesekkel együtt nyomultak Athén ellen, viseltek Athén, mint állam ellen háborút. A kilátás Athén ellenségeire nézve igen kedvező volt, mert egyidejűleg a thebaibeliak és chalkisiak is be törtek Attikába. Az sem hihető, hogy Demaratos és Spárta szövetségesei nem tudták, ki ellen irányul és minő czélt szolgál a háború, hiszen Eleusisig együtt mentek. Sajátságos tehát, hogy itt aztán a korinthusiak, Demaratos és a többi szövetségesek egyszerre tiltakoznak az általuk előbb is ismert terv ellen és faképnél hagyják Kleomenest. Véleményem szerint itt valami új mozzanatnak kellett bekövetkeznie, a mely Demaratosnak és a szövetségeseknek addigi hitét a vállalkozásnak igazságossága iránt megváltoztatta. Már pedig minő más új mozzanat adódott itt egyáltalán elő, mint az, hogy szemben álltak az egész athéni néppel? De mennyiben lehetett ez a mozzanat alkalmas arra, hogy a támadni készülők felfogásában fordulatot idézzon elő? Nyilvánvalóan annyiban, a mennyiben ők addig alighanem azt hitték, hogy szokás szerint csak az egyik athéni pártot támogatják a másik ellen, e helyett pedig azt látták, hogy csekély kivétellel az egész athéni nép fogott

ellenök fegyvert. A monda szerint a korinthusiak emelték fel először tiltó szavukat. Ha symmachiában is voltak Spártával, úgy látszik, vagy legalább a jelen esetből és talán némileg a Hippias állítólagos visszahelyezési kísérletéről szóló anekdotából is az következtethető, hogy nyilvánvaló támadó hadjárat esetében maguk határozhatták el, vajon benne résztvegyenek-e, vagy nem. Igaz, hogy ők a részvételt már elhatározták, mert különben nem jöttek volna Eleusisbe, ámde ők azt mondhatták, hogy ezt a határozatukat csak azért hozták, mert őket tévedésbe ejtették. Elhitették velük, hogy csak az egyik athéni pártot támogatják a másikkal szemben, elhallgatták előttük, hogy az egész athéni nép az ellenpárt táborában van. Korinthus szívesen látta, ha Athénben is oligarchia uralkodnék, de csak akkor, ha ennek az oligarchiának magában Athénben is támasza volna. Hogy Athén élére oly kormány kerüljön, mely a közgyűlésnek kitéve csupán Spártának állandó támogatásával erőszakos módon tarthatná meg az uralmat, Korinthusnak alig lehetett inyére. Egy ilyenféle oligarchia már a tyrannishoz járt volna közel és Herodotos csakugyan azt mondja, hogy Kleomenes Isagorast tyrannossá akarta tenni. Már pedig ilyen teljesen Spártától függő tyrannos a szomszédságban nem lehetett kedves a korinthusiaknak, de valószínűleg nem volt kedves a többi szövetségeseknek sem, a kik attól tarthattak, hogy Spárta a sikeren felbuzdulva, egyikükkel másikukkal szemben is hasonló merényletre vetemedhetnék. Korinthus fellépésének nyomatékot adott Demaratosnak magatartása, ha ugyan az erről szóló hír nem egy Demaratos Aigina elleni magatartásának analógiájára készült egyszerű anekdota. Hogy mi készítette Demaratost az ellenkezésre, nehezebben érthető. Lehetséges, hogy ő az esetleg fenyegető perzsa beavatkozást akarta elhárítani, de lehetséges, hogy tisztán elvi szempontból cselekedett, mert Spártának csak hű szövetségeseket, nem pedig gyűlölettel eltelt alattvalókat akart szerezni. Különben, mint még látni fogjuk, nincs kizárva, hogy Herodotosnak az az állítása, a melynek értelmében Kleomenes Isagorast tyrannossá akarta tenni, csak

téves következtetés, sőt meglehet, hogy Isagoras magát Kleomenest is tévedésbe ejtette az athéniak hangulata felől és Kleomenes sem tudta, hogy az egész athéni nép. Isagoras néhány párthívének kivételével. Kleisthenes mellett van és midőn az utóbbiról meggyőződött, tervét maga is elejtette. Legalább minden valószínűség szerint ő sem tett már ezután komoly lépést Athén ellen, sőt vele később, talán az Alkmaionidák háttérbe szorulása után, a legjobb barátságba jutott.

Azonban annak a véleménynek, hogy a spártaiak maguk is csak addig erőltették Hippias visszatérését, míg archonná választásában nyilvánult egykori népszerűségéből következően, azon meggyőződésen voltak, hogy kormányának az athéni polgárságban is gyökere van, mihelyt pedig belátták, hogy ebben csalódtak, tervük végrehajtásától bizonyos mértékben önkényt elálltak, vagy legalább azontúl minden erőszakos beavatkozástól tartózkodtak, ellenmond a Hippias visszahelyezésének kísérletéről szóló elbeszélés, bár a visszahelyezés kieroszakolására, mint már régen észrevételezt, az elbeszélés értelmében nem Kleomenes akarta rábírní a peloponnesosiakat. Az erről a kísérletről szóló elbeszélés Herodotos szerint, a ki itt tulajdonképen egyedül szolgálhat forrásul, lényegében a következőképen hangzik: *πυθόμενοι Λακεδαιμόνιοι τὰ ἐκ τῶν Ἀλκμεωνιδέων ἐς τὴν Πυθίην μεμνηχανημένα καὶ τὰ ἐκ τῆς Πυθίης ἐπὶ σφέας τε καὶ τοὺς Πεισιπρατίδας συμφορὴν ἐπαισύντο διπλὴν, ὅτι τε ἄνδρας ξείνους σφίσι ἐόντας ἐξεληγάκεσαν ἐκ τῆς ἐκείνων, καὶ ὅτι ταῦτα ποιήσασι χάρις οὐδεμία ἐφαίνετο πρὸς Ἀθηναίων.*» Hozzájárult, hogy ismertessé váltak a Kleomenes által athéni időzése alatt az Akropolison talált ama jóslatok, a melyek a spártaiakról azt a jövőndölést foglalták magukban: *«πολλά τε καὶ ἀνάρτια ἔτρεσθαι αὐτοῖσι ἐξ Ἀθηναίων.»*¹ Ekkor *«ὥς ἀνέλαβον οἱ Λακεδαιμόνιοι τοὺς χρησμοὺς καὶ τοὺς Ἀθηναίους ὥρων αὐξομένους καὶ οὐδαμῶς ἐτοιμοὺς ἐόντας πείθεσθαι σφίσι, νόφ λαβόντες ὥς ἐλεύθερον μὲν εἶναι τὸ γένος τὸ Ἀττικὸν ἰσόρροπον ἂν τῷ ἔωσυντων*

¹ Herod. V. 90.

γίνοιτο, κατεχόμενον δε ὑπὸ τυραννίδος ἀσθενὲς καὶ πειθαρχέσθαι ἔτοιμον», elhivatták Hippiast Sigeionból és az ő jelenlétében a szövetségesek gyűlésén kifejtették, hogy minő oktanul cselekedtek, midőn a Pythia felszólításának engedve, a Peisistratidákat «ξείνους ἐόντας ἡμῖν τὰ μάλιστα καὶ ἀναδεχομένους ὀποχειρίας παρέξειν τὰς Ἀθήνας» az uralomtól megfosztották és az athéni népet felszabadították, a mely ezért rút hálátlansággal lizelett, Kleomenest kiűzte és azóta «δόξαν φύσας αὐξάνεται», a mint azt a boiotok és chalkisiai már is tapasztalhatták. Ezért aztán felszólították őket Hippias visszahelyezésére.¹ Erre a felszólításra Sokles a korinthesiak nevében a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy ὑμεῖς ὦ Λακεδαιμόνιοι ἰσχυρατίας καταλύοντες τυραννίδας ἐς τὰς πόλεις κατὰγειν παρασκευάζεσθε», a mely kijelentésből kitetszik a szónoknak az az aggodalma, hogy a spártaiak a tyrannis felállítását másutt is, a szövetségeseknél, előmozdítani szándékoznak. Ezért gúnyosan megjegyzi, hogy ha a spártaiak a tyrannist jó kormányformának tartanák, bizonyára maguknál is bevezetnék. «ὦν δὲ αὐτοὶ τυράννων ἄπειροι ἐόντες, καὶ φυλλάσσοντες τοῦτο δεινότατα ἐν τῇ Σπάρτῃ μὴ γινέσθαι, παραχρᾶσθε ἐς τοὺς συμμάχους», a kiket ilyesmire felhasználnak és a kik ellen ilyen terveket forralnak. Hogy pedig a tyrannisnek gyűlöletes voltát megmutassa, részletesen szól a korinthesi tyrannosokról, Kypselosról és Periandrosról, bár az itt elmondottak bizonyításra nagy részben egyáltalán alkalmatlanok, úgy, hogy az egész beszéd inkább csak e történet elhelyezésére szolgálónak látszik.² Mikor beszédjét bevégezi, Hippias «αὐτὸν ἀμείβετο τοὺς αὐτοὺς ἐπιχαλέσας θεοὺς ἐκείνῳ, ἃ μὲν Κορινθίους μάλιστα πάντων ἐπιποθήσειν Πεισιστρατίδας, ὅταν σφι ἦκωσι ἡμέραι αἱ κόριαι ἀνίστασθαι ὑπ' Ἀθηναίων.» Ezzel azonban nem ért célzt, mert a többi szövetséges is csatlakozott a korinthesi követ fejtegetéseéhez és a lakedaimonok elálltak tervüktől, Hippias pedig visszatért Sigeionba.³ Ez a Hippias

¹ U. o. V. 91.

² U. o. V. 92.

³ U. o. V. 93.

visszahelyezésének kísérletéről szóló mese önmagában is valószínűtlen. Még ha maguk a spártaiak csakugyan Athén leigázására törekednek már az eleusisi esetről is megismerhették volna szövetségeseik ellenkezését minden oly kísérlettel szemben, mely egy csupán Spártától függő és az athéni polgárságban nem gyökerező kormánynak Athénre való ráerőszakolására irányult. Hogyan remélhették volna akkor szövetségeseiknek támogatását megnyerni egy olyan tyrannis felállításához, a melyet ők maguk szüntettek meg? Ha tisztán Athén fékentartásáról volt szó, miért nem felelt meg ennek a célnak Isagoras, miért kellett e végett Ippiashoz fordulni, sőt a mese szerint egyenesen érte küldeni, a ki pedig elűzetése miatt a spártaiakra nehezeltvén, kevésbé megbízhatónak tűnhetett fel, mint Isagoras és a kinek érdekében történt felszólításukkal a spártaiak csak önmagukat tették volna nevetségessé szövetségeseik előtt? Arra, hogy Athénnek a cserben hagyott boiotok és chalkisiak felett aratott győzelme a szövetségeseik érzelmeit megváltoztathatná, alig számíthattak. hiszen a leghatalmasabb szövetséges állam, Korinthos, még nem régen Athénnek adott igazat a boiotokkal szemben. Chalkisban pedig versenytársat látott, szintúgy Aiginában, a melylyel Athén állítólag már ekkor megkezdte az ellenségeskedést és a melylyel szemben Athént később is segítette. Azonfelül a spártaiaknak mindakét kísérlete, hogy Athénben tyrannist létesítsenek, a korinthosiaknak mindkét esetben ez ellen emelt tiltakozása, végül mindakét kísérletnek a szövetségesek általi megghiúsítása a két mesét annyira hasonlóvá teszik, hogy bizonyára igaza van Belochnak, midőn a Hippias visszahelyezésének kísérletéről szóló történetében csupán az Isagoras érdekében megkísérelt beavatkozásról szóló mesének egy más változatát látja, a melyben az Athén élére állítandó tyrannost illetőleg személycseré történt.¹ A változat keletkezését, különösen a benne

¹ Beloch G. G. I² k. 341. l. 1. jegyzet I² k. l. r. 401. l. 2. jegyzet.

előforduló személyeserét már régebben igyekeztem megmagyarázni.¹ Abból indultam ki, a mit állítólag Hippias, jóslatokra támaszkodva, az ellene nyilatkozó Soklesnek oda mondott, hogy t. i. a korinthusiak majd még megbánják eljárásukat, «ὅταν τῇ ἡμέρᾳ αἱ κόραι ἀνίστανται ἐπ' Ἀθηναίων.» Ez a mese nyilvánvalóan csak akkor keletkezett, mikor az említett napok már tényleg bekövetkeztek, tehát csupán a Megarának 160 körül az athéniek által történt megszállása miatt Korinthus és Athén közt támadt ellenségeskedés kitörése után, mert a perzsa háború idejében a két állam között mutatkozott állítólagos differentiák, még ha hitelt érdemelnek is, nem voltak olyan természetűek, hogy Hippias jóslatának teljesedését jelenthették. Hasonló célzás későbbi eseményekre az a spártaikra vonatkozó jóslat is: πολλὰ τε καὶ ἀνάρτια ἔτρεσθαι αὐτοῖσι ἐπ' Ἀθηναίων.» A későbbi eredetre vall a peloponnesosi szövetséges gyűlése is, mert arról, hogy a peloponnesosi szövetségesek közös vállalkozásaikat így kiküldött követek útján, miként azt később tették, már a perzsa háború előtt is előre megbeszélni szokták, mit sem hallunk és az Isagoras érdekében való beavatkozás története is ez ellen látszik szólni miért is már Grote ebben egy a peloponnesosi szövetség szervezetében eszközölt újítást lát.² Mindez nem mondathatott Kleomenes korában, de annál inkább akkor, mikor Herodotos Hellasban járt és különösen a korinthusiak lehettek akkor hajlandók így beszélni. Az utóbbiak körében ugyanis nagy volt az elkeseredés Athén ellen és ez az elkeseredés abból a tudatból származott, hogy Korinthus valamikor a peloponnesosi szövetséghez tartozó államok közül a legbarátságosabban viselkedett Athén iránt és ebből következett is lehetett, hogy Athén nagy részben Korinthus barátságos magatartásának köszönhette fellendülését, úgy, hogy Athén későbbi eljárása vele

¹ Egy. Phil. Közl. 1907. évf. 581. l. Ung, Rundschau. 1912. évf. 892., 893. l.

² Grote: Gesch. Griech., németül II² k. 448. l.

szemben a legrútabb hálátlanság színében tűnhetett fel. Már pedig Korinthos és Athén ez ellenségeskedése korában az utóbbiban vezető szerepet játszott államférfiú, Perikles volt, a ki anyja révén az Alkmaionida családból származott. Az Alkmaionidák Athén fellendülését a Peisistratidák elűzetése óta datálták, a melyben a főérdemet maguknak tulajdonították és Herodotos egészen az ő szellemükben fejti ki, hogy «*Ἀθηναῖοι τυραννέμενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικούντων ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνους, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράννων μακρῷ πρῶτοι ἐγένοντο,*»¹ a minek megfelelően a Hippias visszahelyezéséről szóló anekdotának fentemlített helye is azt állítja, hogy a lakedaimonokat erre a lépésre a meggyőződés készítette, «*ὥς ἐλεύθερον μὲν εἶναι τὸ γένος τὸ Ἀττικὸν ἰσθόρροπον ἂν τῷ ἐσούτων γίνοιτο, κατεχόμενον δὲ ὑπὸ τυραννίδος ἀσθενὲς καὶ πειθαρχεῖσθαι ἔτοιμον.*» Minthogy már most a korinthisiak úgy tudták, hogy Athén nekik köszönhette fellendülését, az athéniectől pedig azt hallották, hogy e fellendülés a tyrannis megszüntetésének a következménye, könnyen támadhatott az a meggyőződésük, hogy Athén tulajdonképen nekik köszönheti azt, hogy rajta nem uralkodnak tyrannosok. Ha athéni tyrannisról volt szó, természetesen Hippiasra gondoltak; mivel azonban tudták, hogy őt Kleomenes és az Alkmaionidák üzték el, másrésztől azonban értesültek a spártaiaknak egy másik épen az athéni demokratia, az Alkmaionidák és Kleisthenes ellen irányuló beavatkozási kísérletéről is, a mely azonban a korinthisi Sokles felszólalása miatt abban maradt, könnyen támadhatott az a gondolat, hogy a spártaiak tettüket megbánva, Hippiast visszahelyezni akarták, ettől azonban a korinthisiak ellenkezése miatt elálltak. A kik jobban ismerték a történetet, természetesen tudták, hogy ez a második beavatkozás Isagoras érdekében kíséreltetett meg, de talán ennek a mondának Herodotosnál található alakjára is a korinthisiak felfogása nyomta bélyegét, azzal hogy úgy tünteti fel Kleomenest, mintha Isagorastól tyrannost akart volna csinálni. Herodotos aztán ezt a

¹ Herod. V. 78.

két változatot két különböző eseményről szóló mondaként egymás mögé illesztette. Miután így a Hippias visszahelyezésének kísérletéről szóló monda kialakult, a spártaiaknak Athénnel szemben követett eljárásában beállt változást indokolni kellett. Herodotosnál, mint láttuk, többféle indok szerepel. A mi az Alkmaionidáknak delphoi manipulatíóiit illeti, ezekről már fentebb megemlékeztem. Különben is ezek nem annyira a spártaiak eljárásának indokolására, mint inkább igazolására szolgáltak. Ezzel szemben már komoly indokként szerepelhetett Kleomenes csúfos kivonulásával kapcsolatban a spártaiaknak bosszankodása az athéniek hálátlanságán és megsértett önérzetük. Ámde ezzel inkább csak az Isagoras visszavezetésére irányult kísérletet lehetett megmagyarázni, Hippias restitutíójának és a tyrannis visszaállításának követelését kevésbé. Ennek megfelelően Herodotosnál is egészen más indok lép előtérbe. Ez a már említett indokolás a spártaiakat az athéniek részéről érendő sérelmekre vonatkozó jóslattal ugyanolyan természetű, mint a korinthisiakra vonatkozó jóslatok, a melyekre támaszkodva, Hippias a korinthisiakat állítólag megfenyegette. A sérelmek, a melyekre itt célzás történik, 462 óta kezdődtek, a mikor Athén felbontotta a szövetséget Spártával és Argossal szövetkezett, tehát körülbelül ugyanazóta, mióta Athén Korinthossal is meghasonlott. Tehát a mese is alighanem ugyanakkor és alighanem ugyancsak a korinthisiak ajkán keletkezett. Hogy Athén Korinthossal és Spártával így paczkázhatott, azt hatalmának nagyméretű emelkedése tette lehetővé, a melyet ismét a fentiek szerint az Alkmaionida-felfogásnak megfelelően a tyrannis megszüntetésével hoztak kapcsolatba. Így aztán azt is lehetett tökéletesen érthetővé tenni, hogy miért óhajtották a spártaiak a tyrannis helyreállítását Athénben. Ők baklövést követtek el, mikor a tyrannist megszüntették és Kleomenes csúfos kudarcza, az athénieknek a boiotok és chalkisiak feletti győzelme csakhamar ennek tudatára ébresztette őket. Csakhogy erről a spártaiak fejtegetései alapján meggyőződhetek a korinthisiak is. De épen ez felelt meg legjobban

Herodotos-korabeli felfogásuknak, mert ők így arra hivatkozhattak, hogy ők minden figyelmeztetés és jóslat ellenére tudatosan és szándékosan tették lehetővé Athén szabad fejlődését, mivel az athéniek részéről nem tudtak akkora hálátlanságot elképzelni, hogy ilyen előzmények után valamikor ellenök forduljanak. A spártaiak, miként az Herodotos korában kitűnt, jobban ítélték meg az athénieket, mikor megakadályozni kívánták, hogy Athén Spártával erőben egyenlő legyen. Az *ισόρροπον* kifejezés is egészen Herodotos korára vall és megfelel a Kimon-féle hasonlatnak, melyben Athént és Spártát Hellas két lábának vagy a Hellas szekere elé járomba fogott állatpárnak tekinti. Ámde a jóslatokban foglalt figyelmeztetés Athén majdani felfuvalkodottságára, a spártaiakra bizonyára ép olyan kevésbé hatott volna, mint a korinthesiakra, ha a spártaiak már akkor nem akarták gyengének látni Athént, gyengének pedig nyilvánvalóan azért akarták látni, hogy nekik engedelmeskedjék. Így a tyrannis nemcsak Athén gyengeségét, hanem ennek folyamánaként a spártai jármot is jelentette. Innen indul ki az a felfogás, hogy a spártaiak Athént maguknak alávetni akarták. A korinthesiak ezt a felfogást annál szívesebben tették magukévá, mert így még nagyobbnak tűntek fel Athén körüli érdemeik, mivelhogy ilyenképen akkori maguktartásával nemcsak Athén későbbi fellendülését tették lehetővé, hanem a spártai hatalom alá jutásnak közvetlenül fenyegető veszélyét is elhárították róla, a mi annyiban talán némileg meg is felelt a tényeknek, a mennyiben Korinthos az Athén elleni eljárást, ha aggodalma talán nem is volt jogosult, mint láttuk, esetleg részben Spárta elhatalmasodásának megakadályozása végett ellenezte. Sőt a tyrannis és a spártai főnhatóság között így keletkezett kapcsolat aztán visszamenőleg Athénnek a Peisistratidák korában elfoglalt külpolitikai állását is elhomályosította. Így találjuk ezt már Herodotosnál, midőn nemcsak a jövőre vonatkozólag fejezti ki a spártaiakkal azt a reményüket, hogy az athéni nép «κατεχόμενον ὑπὸ τυραννίδος ἀσθενὲς καὶ παιδαρχεσθαι ἔτοιμον» lesz, hanem nyilvánvalóan már a tyrannis megszüntetése

előtti korra vonatkozólag is azt állítja a Peisistratidákról, hogy magukra vállalták «ὁποχείριας παρέξειν τὰς Ἀθίνας», a mi természetesen absurdum, mert a spártaiak bizonyára örültek lettek volna, ha őket mind a mellett elűzik, és csak herodotosi hiszékenységgé tarthatja valószínűnek, hogy a Pythiának, mint kifejtettük, önmagában is elképzelhetetlen parancsa őket ilyen örülségbe belekergette. De ezzel Herodotos azt is mondja, hogy a tyrannis megszüntetésével a spártai fenhatóság véget ért és a tyrannis helyreállításának a korinthosiaiak általi megakadályozása a spártai fenhatóság visszatérését is megghiúsította. Csak-hogy talán Herodotosnak téves felfogása Spártának egykori Athén feletti uralmáról tovább élt táplálkozva abból a hítből, hogy a perzsa háborúk alatt Spártának a vezetőszerében nyilvánult tekintélye esetleg túlzott mértékben reális hatalom volt, amely hit a tyrannissal való kapcsolatnak köszöni eredetét, és ezért aztán többé nem a tyrannis megszüntetése, hanem inkább Athén hatalmi állásának megalapítása közvetlenül a perzsa háború után a delosi szövetség által tűnt fel a spártai fenhatóság lerázásának pillanata gyanánt. Talán ezen az alapon mondatja Thukydides is az athéni Euphemossal a kamarinaiaknak: «Καὶ μετὰ τὰ Μηδικὰ ναῦς κτησάμενοι τῆς μὲν Λακεδαιμονίων ἀρχῆς καὶ ἡγεμονίας ἀπηλλάγημεν, οὐδὲν προτῆκον μᾶλλον τι ἐκείνους ἡμῖν ἢ καὶ ἡμᾶς ἐκείνοις ἐπιτάττειν»,¹ ha ugyan Thukydidesnek ez a kijelentése egyáltalában régiebb időre és nem egyszerűen csak Spártának a perzsa háborúk alatti vezető szerepére vonatkozik. Mindkét esetben tévednek azok, a kik Wilamowitz² nyomán ezzel Athénnek a peloponnesosi symmachiához való tartozását akarják bizonyítani. Így a Hippias visszahelyezésének kísérletéről szóló monda ép úgy, mint az annak kapesán támadt legendák Spártának Athén feletti egykori hatalmáról vagy hatalmi törekvéseiről a történelemből egyszerűen törölendők.

¹ Thuk. VI. 82, 3.

² Wilamowitz: Aristoteles. u. Athen II. k. 78. l. 10. jegyzet.

Athén és Spárta viszonyának alakulásáról ismét csak az aiginai beavatkozás alkalmával hallunk és akkoriban ez a viszony már teljesen megváltozott. Aigina, mely ellenségeskedésben volt Athénnel, 191-ben meghódolt Perzsiának. miért is az athéniek «*φοιτέοντες ἐς τὴν Σπάρτην κατηγόρουσιν τῶν Αἰγινήτων τὰ πεποιήκοιεν προδόντες τὴν Ἑλλάδα*». Kleomenes spártai király ezen vádak hallatára «*διέβη ἐς Αἴγινα, βουλόμενος συλλαβεῖν Αἰγινήτων τοὺς αἰτιωτάτους*». Az aiginaiak a másik spártai királynak, Demaratosnak a tanácsára Kleomenesnek eme kísérlete ellen a legerélyesebben tiltakoztak, «*ἄνευ γάρ μιν Σπαρτιητέων τοῦ κοινοῦ ποιεῖν ταῦτα, ὅπ' Ἀθηναίων ἀναγνωσθέντα χρέμασι ἅμα γὰρ ἄν μιν τῷ ἐτέρῳ βασιλείῃ ἐλθόντα συλλαμβάνειν*».¹ Minthogy Kleomenes az előzmények után természetesen nem bírhatta rá Demaratost, hogy ő vele együtt követelje az aiginaiaktól a bűnösök kiszolgáltatását, őt letétette és a helyébe ültetett Leotychidassal együtt tért vissza Aiginába. Ekkor az aiginaiak «*ἀμφοτέρων τῶν βασιλέων ἡκόντων ἐπ' αὐτοὺς ἐδικαίεον ἔτι ἀντιβαίνειν, ἐκείνοι τε ἐπιλεξάμενοι ἄνδρας δέκα Αἰγινήτων τοὺς πλείστου ἀξίους καὶ πλοῦτω καὶ γένει ἡγῶν . . . ἀγαρόντες δέ τρεῖς ἐς γῆν τὴν Ἀττικὴν παραθήκην κατατίθενται ἐς τοὺς ἐχθίστους Αἰγινήτησι Ἀθηναίους*».² Újabbban az a vélemény kezd kialakulni, hogy Athén is, Aigina is a spártai hegemonia alatt álló peloponneszosi szövetségnek tagja volt, hogy Athén Spártához mint vezető államhoz fordult és Spárta mint ilyen járt el Aigina ellen. Ámde nemcsak hogy forrásainkban semmi határozott és megbízható hír nincs arra vonatkozólag, hogy Athén bármikor is a spártai hegemonia alatt álló symmachiának tagja volt, hanem még ahhoz is alapos kétség fér, vajon Aigina akkor már tagja volt-e a nevezett symmachiának. Ezt az utóbbit ugyanis abból következtetik, hogy Aigina Kleomenesnek Argos elleni hadjáratában hajókat bocsátott rendelkezésre. Csakhogy Swoboda Henrik³ azt igyekezett kimutatni, hogy azok az aiginai

¹ Herod. VI. 49. 50.

² U. o. VI. 73.

³ Swoboda: Epigraphisch-historische Beiträge. Archaeol. Epigr. Mittheil. aus Öst.-Ung. 1897. évf. 144—148. l.

hajók, a melyek Kleomenesnek Argos ellen induló seregét átszállították, az ugyanebben a hadműveletben részt vett sikyoni hajókhoz hasonlóan nem ezen két állam által symmachia szerződés alapján kiállított, hanem csak Kleomenes által hadseregszállítás céljából erőszakkal lefoglalt hajók voltak, sőt Aigina még 488/7-ben sem volt szövetségben Spártával, mert különben az argosiaiak alig segítették volna az aiginaiakat, mint legnagyobb ellenségük szövetségesét. Athén ellen, noha ők az Argos ellen nyújtott segítség miatt rájuk kirótt birságot sem fizették meg. Bár, a mi az utóbbi illeti, Aigina megsegítése Argos által 488/7-ben, különösen ha a birság megfizetésének megtagadása az aiginaiak által a hajók erőszakos lefoglalásával indokoltatott, abban az esetben is magyarázható volna, ha Aigina ekkor már a peloponnesosi szövetség tagja, miután ez időtájt a viszony Aigina és Spárta között a szövetség ellenére is, az utóbbinak Athénbarát és perzsaellenes politikája miatt esetleg elhidegülhetett és a segítséget az argosiai Aiginának nem mint Spárta szövetségesének, hanem esetleg csak mint perzsabarátnak, a perzsaellenes Athénnel szemben nyújtották, másrésztől azonban az, a mit Swoboda a hajók kikényszerítéséről mond, elég plausibilisnek látszik és így legalább is nem tekinthető hebizonyítotttnak az, hogy Aigina ekkor már tagja volt a peloponnesosi szövetségnek. Kleomenes beavatkozása pedig egyáltalán nem teszi szükségessé ennek feltételezését. Igaz ugyan, hogy az aiginaiak, mikor mind a két spártai király jelent meg körükben és jövőő maguktartását illetőleg tússokat követelt, mikor a két királynak együttes megjelenése nyilvánvalóvá tette előttük, hogy Spárta, mint állam, egyöntetűen sürgeti a követelés teljesítését, egy pillanatig sem vonakodtak megtenni azt, a mit Spárta parancsolt, ámde alig hihető, hogy az aiginaiak egyedül csak Spárta kívánságára való tekintetből önként teljesítették volna azt, a minek teljesítését előbb megtagadták, a nélkül, hogy megvizsgálták volna, vajon Spártának kívánsága jogosult-e, miként előbb megvizsgálták, vajon Kleomenes kívánsága egyszersmind Spárta kívánsága-e.

Legalább is valószínűbb, hogy az aiginaiak akkor csupán a kényszerhelyzet felismerése miatt teljesítették a kívánságot, mert tudták, hogy a teljesítés megtagadása a fegyveres erő beavatkozását vonja maga után, melynek ők nem lesznek képesek ellenszegülni, míg ezzel szemben az első felszólításkor még azt vélték remélhetni, hogy még vonakodás esetében is ilyen fegyveres erőnek beavatkozása el fog maradni. Herodotosból tudjuk, hogy mikor Kleomenes Demaratossal az Athén elleni háborúban összeesezett «ἐτέθη νόμος ἐν Σπάρτῃ μὴ ἐξεῖναι ἔπεσθαι ἀμφοτέρους τοὺς βασιλεῖς ἐξουσίας πρατιῆς.»¹ Ha tehát Kleomenes az első felszólítás alkalmával sereg élén jelent meg Aiginában, Demaratos őt nem kísérhette el útján és így az őt kísérő sereggel tekintet nélkül Demaratos állásfoglalására, Kleomenes maga rendelkezett. Már pedig ha Kleomenes akkor sereggel, illetőleg megfelelő sereggel rendelkezik, az aiginaiak vonakodása után bizonyára nem tért volna az ellenállás letörésére tett mindennemű kísérlet nélkül szégyenszemre vissza Spártába, hogy királytársának beleegyezését megnyerje. Kleomenes tehát nem rendelkezett megfelelő haderővel és így a spártaiaktól valószínűleg nem is volt megbizva, hogy szükség esetén az aiginaiak ellen háborút is viseljen. Már pedig ha Demaratos nem is akadályozhatta meg azt, hogy Kleomenes a rendelkezésére bocsátott haderővel az aiginaiakat megtámadja, alighanem módjában volt megakadályozni azt, hogy Spárta Aiginának hadat izenjen és a hadsereg élén Kleomenest küldje ellene. Kleomenes tehát csak fenyegetődött a háborúval arra az esetre, hogy ha az aiginaiak vonakodnának a bűnösöket kezesekül kiszolgáltatni, a nélkül, hogy módjában lett volna vonakodás esetében a fenyegetést azonnal valóra is váltani. Az aiginaiak pedig azt remélték, hogy neki ez az utóbbi egyáltalán nem fog sikerülni. Sőt csupán fenyegetődzéssel járt együtt Kleomenesnek második fellépése Aiginában is, mert ha vonakodás esetében a fenyegetésnek azonnali foganatosítására gondolt

¹ Herod. V. 75.

nem kellett volna magával vinnie Leotychidast. A különbség csak az volt, hogy akkor az aiginaiak nem reméltek többé azt, hogy vonakodásuk esetén a hadüzenet és utána a háború elmaradhat és azért a fenyegetés elhangzása után azonnal teljesítették Kleomenes követelését. Tehát a túszokat nem azért adták, mert a peloponnesosi symmachia tagjai voltak és mert Spárta, mint a peloponnesosi symmachia vezérállama őket követelte tőlük, hanem csupán azért, mert tudták, hogy Spárta, akár szövetségben volt vele, akár nem, olyan hatalmas, hogy minden ellenszegülés csak romlást hozhat rájuk és mert attól féltek, hogy vonakodás esetén Spárta okvetlenül háborút viselne ellenük. Tehát az aiginaiaknak akkori eljárása egyáltalán nem teszi szükségessé annak feltételezését, hogy Aigina akkoriban a peloponnesosi symmachianak tagja volt és Spárta tőle, mint ilyenről, követelte a túszokat. Sőt a követelés még könnyebben válnék érthetővé, ha Aigina akkoriban még semmiféle szövetségben nem lett volna Spártával. ellenben Athénnek lett volna olyan symmachia szerződése Spártával, a mely az utóbbit arra kötelezi, hogy őt más állammal és így Aiginával szemben is támogassa. Ámde az Athén és Aigina közti viszony története a marathoni csata után azt mutatja, hogy Athén és Spárta között ilyen szerződés nem volt. Továbbá, ha Spárta kötelezve van Athén megsegítésére, Demaratos alig szegülhetett volna hatékonyan ellene a segítség megadásának, úgy hogy letétele alig vált volna szükségessé. Sőt épen az a körülmény, hogy az esetleges hadüzenetnek lehetővé tételéhez szükséges volt Demaratosnak az elmozdítása a királyi trónról, azt mutatja, hogy az Aiginának szóló esetleges hadüzenetnek a fennálló szerződésekben semminemű alapja nem volt. Végül 462-ig Athén és Spárta együtt csak a perzsák és a nekik meghódoltak ellen viseltek közös háborút. Így valószínűbbé válik Macan¹ feltevése: «that there was already existing a συμμαχία, or at least an

¹ Macan : The fourth fifth and sixth books of Herodotus. II. 101.

ἐπιμαχία ἐπὶ τῷ Μήδῳ between Sparta and Athens», a melyet Athén nem sokkal ezelőtt, tekintettel a perzsák részéről fenyegető veszélyre, Spártával kötött és hozzátehetjük, hogy talán ennek a mintájára alakult később a perzsák elleni hellén szövetség. Egy ilyen perzsaellenes szövetség nem rótt épen direct kötelezettséget Spártára, hogy Athén érdekében Aiginának hadat üzenjen és így Demaratosnak könnyen sikerülhetett volna a hadüzenet megakadályozása. Másrészt azonban Kleomenes is arra hivatkozhatott, hogy Spártának e szerződés alapján meg kell akadályoznia azt, hogy az aiginaiak Perzsiát Athén ellen segítsék. Egy ilyen akkor ἐπὶ τῷ Μήδῳ kötött συμμαχία vagy ἐπιμαχία nagyon valószínűvé válnék, ha igaz volna az a Herodotosnál található mese, hogy Dareiosnak földet és vizet kívánó követeit az athéniek a Barathronba dobták, a spártaiak pedig «ἐς φρέαρ ἐσβάλλοντες ἐκέλευον γῆν τε καὶ ὕδωρ ἐκ τούτων φέρειν παρὰ βασιλέα». ¹ Hogy mikor történt ez, azt Herodotos nem említi meg, de a modern írók alighanem helyesen hozzák az esetet összefüggésbe Dareiosnak 491-diki követküldésével, melyről Herodotos másutt ² emlékszik meg. Csakhogy a pontos időrendbeni elhelyezés így is kissé nehéz. Nem valószínű ugyanis, hogy a követgyilkosság Spártában Demaratos letétele előtt történt. Igaz ugyan, hogy Demaratost személyes motívumok, Kleomenes elleni gyűlölsége, az athéni pártokhoz való viszonya is arra készthették, hogy Kleomenesnek Aigina elleni fellépését megghiúsítani igyekezzék. Ámde ellenkezése alighanem csak akkor lehetett olyan veszélyes, hogy Kleomenes terveinek keresztülviteléhez Demaratos letétele vált szükségessé, ha az utóbbi az említett terveknek Spártára nézve veszedelmes következményeire utalhatott. Így legalább valószínű, hogy Demaratos arra figyelmeztethette honfitársait, ne ingereljék fel maguk ellen a perzsákat és Kleomenes attól tarthatott, hogy e figyelmeztetésnek fogamatja lesz. Ilyen figyelmeztetésnek persze a követgyil-

¹ Herod. VII. 133.

² V. 48.

kosság után már nem volt helye. Tehát azt kellene feltételeznünk, hogy a perzsa követek csak Demaratos bukása után jöttek Spártába. Csakhogy nehezen hihető, hogy a perzsák a leghatalmasabb államba csak olyan hosszú időre Aigina után küldtek követeket, a mi azonban azzal volna magyarázható, hogy a perzsák eleinte Spártával egyáltalán nem törődtek és csak Kleomenes aiginai fellépésének hatása alatt határozták el magukat követküldésre, a mely aztán már Demaratos bukása után ért oly szomorú véget. Csakhogy a tényeknek ilyenén beállításánál inkább azt várnök, hogy Spárta és Athén csak akkor szövöztek a perzsák ellen és így ez a szövetség még nem szolgálhatott Kleomenes aiginai fellépésének alapul. Különben maguknak a követgyilkosságoknak a megtörténtével szemben is már régibb idők óta kételyek merültek fel. Így az athéni gyilkosságot a modern írók közül egyes régiebbek is, mint pl. Duncker,¹ kétségbe vonták, a miben őket az újabbak többnyire követik. És meg kell vallanunk, hogy az ez ellen felhozott érvek alaposaknak látszanak, bár Meyer² mind a két gyilkosságot megtörténtnek, sőt még 492-ben Mardonios hadjárata előtt megtörténtnek hiszi, a mi azonban a spártai követgyilkosságra nézve már az imént közölt megfontolás is valószínűtlenné tesz. A mi ennek a spártai követgyilkosságnak megtörténtét illeti, ez ellen kevesebb oldalról merült fel kétség, bár itt is Macan³ számbavehető ellenérveket hozott fel és Beloch,⁴ a ki magát a követgyilkosságot igaznak tartja, legalább azon a véleményen van, hogy az csak Xerxes követküldése alkalmával történt és tévesen tétetett Dareios korába. Az ok, a melyet e mellett felhoz, hogy t. i. «damals handelte es sich ja gar nicht um die Unterwerfung Griechenlands, sondern nur um die Bestrafung von Athen und Eretria» nem teljesen meggyőző ugyan, mégis nehezen hihető, hogy ha a spártaiak Dareios követei-

¹ Duncker: G. d. A. VII. 108. 1. jegyzet.

² Meyer: G. d. A. III. k. 187. §. 318., 319. 1.

³ Macan: i. h. II. 99., 100. 1.

⁴ Beloch: G. G. II². k. 1. r. 41. 1. jegyzet.

vel olyan csúnyán bántak volna, miképen terjedhetett el az a felfogás, hogy Datis bevallottan csak Athén és Eretria megfenyítése végett viselt háborút. Így arról az eseményről, a mely leginkább szólna a mellett, hogy Spárta már ekkor, mint a perzsák szenvedélyes ellensége, Athénnel szövetséget kötött ellenük, kétes marad, vajon egyáltalán Marathon elé teendő-e. De még ha így is volna, sőt épen ha így volna, mint említettük, könnyen lehetséges, sőt valószínű, hogy a perzsaellenes szövetség megkötése csak Kleomenesnek aiginai fellépése, legalább első fellépése után történt és így a szövetségi szerződés az eljárásnál alapul nem szolgálhatott. Sőt egy további megfontolás még azt is kétségesse teszi, vajon a mikor Kleomenes a túszoikat az aiginaiktól követelte és átvette, azt formailag azért tette-e, mert az aiginaiak a perzsáknak meghódoltak. Hogy tényleg azért tette, mert az aiginaiak meghódoltak és így attól kellett tartani, hogy a perzsákat meg is segítik az athéniakkal szemben, hogy tehát a lényegben Herodotosnak igaza van, ahhoz alig fér kétség. Kétes csak az lehet, vajon ezt Kleomenes így nyíltan megvallotta-e, vajon nem igyekezett-e ezt a tényt elhomályosítani. Már régen feltűnt, hogy Kleomenes a túszoikat Athénnek adta át megőrzés végett. Ha Kleomenes és Leotychidas a túszoikat csak azért szedték, hogy Aigina a perzsáknak ne segítsen, a túszoikat a perzsa veszély elmúltával visszaadandók lettek volna. Leotychidas csakugyan visszakövetelte őket, ámde az aiginaiak az athéniaknak ellenségei is voltak és így az utóbbiak a követelés teljesítését formális ürügy alatt megtagadták. Kleomenes tudhatta, hogy ez lesz a túszoikat átadásának a következménye. Miért nem tartotta tehát őket magánál? A rendes magyarázat nem elégíthet ki. Közvetlenül a trónváltás után Kleomenes posztója annyira szilárdnak tűnhetett fel, hogy a túszoikkal Spártában legalább is oly biztos rendelkezett mint Athénben. Ámde már fentebb láttuk, hogy Demaratos alighanem attól óvta, vagy akarta óvni a spártaiakat, hogy a perzsákat maguk ellen ingereljék. Nem volna-e akkor lehetséges, hogy Kleomenes is, habár

szemben Demaratossal, felismerve Athén leigázásának végzetes következményeit, az utóbbit ellenállásban tőle telhetőleg támogatni igyekezett, óvakodott a perzsákat direct provocatióval egyenesen Spárta ellen ingerelni és így esetleg őket nagyobb előkészületek megtételére is ösztönözni? Ezért talán csak, mint Athén privát ellenségeitől, szedte az aiginaiaktól a túszoikat és adta őket át az athénieknek, mint privát ellenségeiknek, esetleg abban bízva, hogy a perzsa veszély elmúltával az athénieket fenyegetésekkel majd a túszoik visszaadására szoríthatja. Kleomenesnek ez az óvatos eljárása valószínűtlenné tenné a követgyilkosságának az aiginai beavatkozás utáni, de a marathoni csata előtti megtörténtét is, bár lehetséges, hogy az Kleomenes akarata ellenére a népharag spontán megnyilatkozásaként ment végbe. Minthogy azonban a fentiek szerint valószínűtlen, hogy Athén és Spárta olyan szövetségben voltak egymással, mely az utóbbit Athénnek bármely ellenséggel szemben való segítségnyújtásra kötelezte, Kleomenes eljárása Aiginával szemben egyszerűen egy Athénnek tett privát szivességnak tűnhetett fel, a mi esetleg még növelte Demaratos kilátásait sikeres ellenállásra, úgy hogy annál szükségesebbé vált ürügyet keresni letételére. Hogy Spárta, ha a döntő factorok részben abban a tudatban, hogy az Spárta szempontjából is helyes, egyértelműen mellette voltak, minden szerződésbeli kötelezettség nélkül is tehettek ilyen privátszivességet Athénnek, ez alig vonható kétségbe: formailag az ilyesmire ürügy mindig könnyen akad. Ámbár tehát az aiginai esetből kifolyólag Athén és Spárta között valamely szerződéses viszony biztonsággal nem mutatható ki, a barátság a két állam között, a perzsa veszélyre való tekintetből újra helyreállt, a minek útját részben alighanem az Alkmaionidáknak háttérbe szorulása egyengette.

Mikor a spártaiak az aiginaiakkal szemben követelt eljárásukkal az athénieknek akkora szivességet tettek, ezt mint láttuk, a perzsák részéről őket is fenyegető veszedelemre való tekintettel tették, abban a tudatban, hogy Athén leigázása után Spárta is csak nehezen tarthatná meg füg-

getlenségét. Annak előtte az iónok kétszer is kértek tőlük segítséget a perzsákkal szemben és ők a segítséget mindkét ízben megtagadták. Helyesen-e vagy helytelenül, de meg voltak győződve arról, hogy a már régóta idegen járom alatt nyögő távoli Ióniának a perzsák általi leigázása rájuk nézve közvetlen veszedelmet nem jelent. Athén már egészen a közelben, a görög continensen feküdt, honnan Spártába szárazföldön is el lehetett jutni. Azonfelül időközben az Aigei tenger szigetvilága is meghódolt a perzsáknak és a hatalmas perzsa flotta azt a perzsa birodalomnak integrans részévé avatta, úgy hogy Attika e birodalom tőszomszédságába került. A veszedelmet előre nem látni lehetetlen volt. A veszedelem azonban nemcsak Spártát fenyegette, hanem egész Hellast. Ámde imminenssé csak oly rövid ideje vált, hogy az egységes ellenállás gondolata nem tudott kifejlődni. Az egyes államok közti szertehúzódság, az általánosan elterjedt meggyőződés, hogy az ellenállás megkísérlése úgysis hiábavaló és hogy legjobb mindent a sorsra bízni, az egyes államok polgáraiban a kis államisággal kapcsolatos szűk látókör és szűkkeblűség által táplált aggodalom, hogy másokért életüket kockáztatva, a saját hazájukat veszíthetik el, a mely Herodotos szerint a xerxesi hadjárat idejében is feléledt, azt eredményezték, hogy Athén nem is kért és nem is várt mástól segítséget, mint egyedül Spártától. Ekkor volt először arról szó, hogy Athén és Spárta együttesen harcoljanak a perzsák ellen és megakadályozzák azt, hogy az utóbbiak megvethessék lábukat a görög continensen. A perzsa hadsereg Marathon közelében szállt ki a hajókról Attika földjére. «Ἀθηναῖοι δὲ ὥς ἐπύθοντο ταῦτα, ἐβόηθον καὶ αὐτοὶ ἐς τὸν Μαραθῶνα.»¹ «Καὶ πρῶτα μὲν ἐόντες ἐν τῷ ἄστεϊ οἱ στρατηγοὶ ἀποπέμπουσι ἐς Σπάρτην κήρυκα Φειδιππίδην.»² Ez a Pheidippides vagy talán helyesebben Philippides³ «δευτεραίος ἐκ τοῦ Ἀθηναίων ἄστεος ἦν ἐν Σπάρτῃ, ἀπικόμενος δὲ ἐπὶ

¹ Herod. VI. 103.

² U. o. VI. 105.

³ Busolt: G. G. II^a. k. 579. I. 2. jegyzet.

τοὺς ἄρχοντας ἔλεγε· «ὦ Λακεδαιμόνιοι, Ἀθηναῖοι ὑμῶν δέονται σφίσι βοηθῆσαι καὶ μὴ περιθεῖν πόλιν ἀρχαιοτάτην ἐν τοῖσι Ἑλλήσι δουλοσύνη περιπεσοῦσαν πρὸς ἀνδρῶν βαρβάρων· καὶ γὰρ νῦν Ἑρέτρια τε ἡνδραπόδισται καὶ πόλι λογίμῃ ἢ Ἑλλάς γέγονε ἀσθενεστέρα.» ὁ μὲν δὴ σφι τὰ ἐντεταλμένα ἀπήγγελλε, τοῖσι δὲ ἔαδε μὲν βοηθῆειν Ἀθηναίοισι, ἀδύνατα δὲ σφι ἦν τὸ παραυτίκα ποιῆειν ταῦτα, οὐ βουλομένοισι λύειν τὸν νόμον· ἦν γὰρ ἵσταμένον τοῦ μῆνός εἰνάτη, εἰνάτη δὲ οὐκ ἐξελεύσεσθαι ἔφασαν μὴ οὐ πλήρης ἐόντος τοῦ κύκλου.»¹ Így természetesen elkésnek. A marathoni csata nélkülük zajlik le. Utána «Λακεδαιμόνιων ἦγον ἐς τὰς Ἀθήνας δισχίλιοι, ἔχοντες σπουδὴν πολλὴν καταλαβεῖν, οὕτω ὥστε τριταῖοι ἐκ Σπάρτης ἐγένοντο ἐν τῇ Ἀττικῇ. ὕστεροι δὲ ἀπικόμενοι τῆς συμβολῆς ἰμείροντο ὅμως θεήσασθαι τοὺς Μήδους· ἐλθόντες δὲ ἐς τὸν Μαραθῶνα ἐθεήσαντο. μετὰ δὲ αἰνέοντες Ἀθηναίους καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν ἀπαλλάσαντο ὀπίσω.»¹ Mint látjuk, Herodotos szerint Philippides, mikor a spártaiaktól segítséget kér, mindenféleképpen hivatkozik: Hellasra, Eretriara, Athén régiségére, csak egyre nem hivatkozik, valamely megállapodásra vagy szerződésre, a mely Spártát a segítségadásra kötelezte. Ez legalább is azt mutatja, hogy Herodotos ilyent nem ismert, sőt az ő véleménye szerint ilyen nem is létezett. Hogy csakugyan tényleg nem létezett, azt természetesen nem bizonyítja. Busolt erre vonatkozólag azt jegyzi meg: «Es ist höchst unwahrscheinlich dass die Athener ohne irgendwelche vorangegangene Verhandlungen und Verabredungen erst im letzten Augenblicke die Spartaner um Hilfe baten. Bestand dagegen zwischen beiden Staaten eine Epimachie, die wie gewöhnlich, zur Hilfeleistung im Falle unmittelbarer Verletzung des Gebietes verpflichtete, so würde der Bündnisfall nicht vor der Landung der Perser in Attika eingetreten und die erst dann erfolgende Absendung des Boten durch die Strategen vollkommen erklärlich sein.»² Hogy Spárta csakugyan már előzőleg ígért segítséget a legnagyobb mértékben való-

¹ Herod. VI. 106.

² U. o. VI. 120.

³ Busolt: G. G. II^a. k. 579. l. 3. jegyzet.

színű, mert különben érthetetlen volna, miért fordult Athén egyedül ő hozzá ilyenért, s nem a közelebbi szomszédokhoz, még a vele barátságos viszonyban levőkhöz, mint pl. Korinthoshoz sem. Ámde hogy milyen formában ígérte Spárta ezt a segítséget, alig lehet megállapítani. Abban Busoltnak tökéletesen igaza van, hogy habár Herodotos ezt nem mondja meg határozottan, Philippides csak a perzsáknak marathoni partraszállása után küldetett el, mert előbb csakugyan nem lett volna szükség ekkora futási teljesítményre. Csakhogy előbb sok értelme sem volt a sürgős segítségkérésnek. Hiszen előbb teljes biztonsággal még azt sem lehetett tudni, vajon a perzsák egyáltalán Attikába jönnek-e, azt pedig, hogy Attikába szándékoznak jönni, már jóval azelőtt tudták a spártaiak is. Tehát bárminő szellemesnek és plausibilisnek látszó is Busolt észrevétele, az Athén és Spárta közti megállapodás mineműségének megállapítására biztos alapot nem nyújt. Ámde ha Spárta, mint valószínű, mégis csak segítséget ígért Athénnek, bárminő formában is tette azt, miként történhetett akkor, hogy a spártai segédc csapatok elkéstek? A modern történétírók közül egyesek azt, a mit erre vonatkozólag Herodotos mond, teljesen elfogadhatónak tartják, míg mások, miként Curtius, a spártaiakat szándékos habozással vádolják és az általuk védelmükre felhozott törvényben vagy szokásban csak ürügyet látnak a segédc csapatoknak minél későbbi elküldésére. Csakhogy ha a sereg elküldésével szándékosan késlekedtek érthetetlen volna, miért sietne a végre mégis csak útnak indított sereg annyira, hogy emberfeletti gyorsasággal, Herodotos szerint három nap alatt megtette a Spártától Athénig terjedő utat. Ezért Meyer sem hiszi, hogy a spártaiak rosszindulatból késlekedtek; minthogy azonban, úgy látszik, a Herodotos által felhozott állítólagos törvényt ő sem tartja elég komoly motivumnak, azon a nézeten van, hogy azt csak Herodotos, vagy forrása találta ki a spártaiak eljárásának igazolására, mert a valódi okot nem ismerte és mind a mellett jó szándékukról meg volt győződve. «In Wirklichkeit bedarf das Ausbleiben der Spartaner gar keiner

Erklärung, sie sind gekommen, sobald sie konnten, haben aber zur Mobilmachung sechs Tage gebraucht. Dass ist gewiss nicht zu viel, beweist aber, wie wenig man für den Ernst der Situation vorbereitet war.»¹ Csakhogy ezzel újabb vádat emelünk a spártaiak ellen, midőn róluk azt tételezzük fel, hogy gondtalanul szemlélték a perzsák közeledését és csak az athéniek sürgetésére az utolsó pillanatban helyezték készenlétbe azt a csapatot, a melyet az athéniek segítségére küldeni szándékoztak. Erre a vádra pedig szükség nincsen. Az athéniek, mint láttuk, Philippidest akkor indították útnak, mikor a perzsáknak marathoni partraszállását hírül vették. Philippides az utat Spártáig két nap alatt tette meg. Arra vonatkozólag, hogy hány nap kellett a spártai segédc csapatoknak ezen út megtételéhez, Beloch helyesen jegyzi meg: «Dass die Spartaner die reichlich 200 Km, zum Teil auf schlechten Bergpfaden, von Sparta nach Athen nicht, wie Herodotos will, in drei Tagen zurücklegen konnten, bedarf keiner Bemerkung; sie hatten allermindestens 5 Tage nötig».² Tehát ha a spártaiak csak akkor indították útnak a segédc csapatot, mikor a perzsák partraszállásáról értesültek, ez a csapat a partraszállás után legkorábban 7—8 nap múlva érkezhett Marathonhoz. Így a perzsáknak, ha akarták, elég idejük volt a csatát a segédc csapatok megérkezése előtt megvívni, még akkor is, ha a segédc csapat a hír vétele után azonnal útnak indult volna. Az elindulás késleltetésének csak az volt a következménye, hogy a marathoni csata néhány nappal később történt, mint akkor történt volna, ha a segédc csapat azonnal elindul. A spártaiak nagyon jól tudhatták, hogy ha a perzsák minden áron még az ő segédc csapatuk megérkezése előtt megakarnak ütközni, ők nem erőszakolhatják ki, hogy az ütközetben részt vegyenek. Ilyen körülmények között könnyen lesz érthetővé, ha ők, a kik, miként az pl. Kleomenesnek argosi hadjáratából is kitűnik, igen babonások voltak,

¹ Meyer: G. d. A. III. k. 193. §. 330. I. jegyzet.

² Beloch: G. G. II³. k. I. r. 22. I. 2. jegyzet.

egy esetleges babona miatt késtek. Vád legfeljebb azért érheti őket, hogy miért nem küldtek már jóval előbb segítséget Athénnek. Ámde eljárásuk ebben a tekintetben is menthető, mert mint fentebb említettem, a perzsák partraszállása előtt biztosan még azt sem lehetett tudni, vajon a perzsák csakugyan Athént szándékoznak-e megtámadni. Hiszen még akkor élénk emlékezetben lehetett, hogy Megabates, mikor 499-ben elhagyta Miletost, azt híresztelte mindenfelé, hogy a Hellespontos felé indul és csak mikor már Chiosba érkezett, változtatott hirtelen irányt és Naxos ellen fordult, melyet így akart meglepni.¹ Nem lehetett-e akkor attól tartani, hogy a perzsák most is csak azért híresztelték Athén megbüntetését háborús cél gyanánt, hogy a görögöket tévútra vezessék és ők azalatt a görög continensnek valamely másik pontján a lakosságot meglepve vessék meg a lábukat? Hiszen a spártaiak tulajdonképen még a partraszállás után sem lehettek teljes biztosságban, vajon mialatt ők az athénieknek segítségére sietnek, nem kötnek-e ki a perzsák Marathontól elvitorlázva a Peloponnesosnak valamely alkalmas pontján, hogy onnan egyenesen Spárta ellen vonuljanak, a mi talán részben arra készítette őket, hogy csak 2000 embert küldjenek Athénbe. Mert helyesen jegyzi meg a Pseudoxenophon-féle Athenaion politeia szerzője «a tenger urairól» παραπλεῖν γὰρ ἔξεστι ὅπου ἂν μηδεὶς ἢ πολέμος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσι, ἀναβάντα ἀποπλεῖν».² Az a körülmény, hogy egészen biztosan nem lehetett tudni, hol lesz leginkább szükség a spártai segítségre, tette nehezzé az együttes védekezést. Az az aggodalom, a mely Herodotos szerint közvetlenül a salamisí ütközet előtt a peloponnesosiakat megszállta, hogy másokért harczolva, saját otthonukat elveszithetik, ekkor némileg jogosult volt. De ha a spártaiak elkésése így némileg igazolható is, bizonyára nem volt az athénieknek szükségük arra, hogy a mint azt Wilamowitz gúnyosan megjegyzi,³ magukat előttük

¹ Herod. V. 33.

² Xenoph. Ath. pol. II. 4. ed Kalinka.

³ Wilamowitz: Aristoteles u. Athen. II. k. 85. l.

Roland szavaival excusálják: «Ach edler Vater, zürnt mir nicht, dass ich erschlug den bösen Wicht, derweil ihr eben schliefet». A spártaiak bizonyára őszintén örültek, hogy Athén megmenekült és épen nem sopánkodtak azon, hogy ez az ő beavatkozásuk nélkül történt. Ha nekik maguknak részt kellett venniök a veszély elhárításában, készek voltak arra is; mégis csak jobb volt rájuk nézve, hogy az odiumot a perzsákkal szemben mások viselték. A viszony Spárta és Athén között akkor kétségtelenül barátságos volt; de ez a baráti viszony önérdékből fakadt és az önérdék által szabott korlátok között maradt.

Ha így a Peisistratidák elűzésétől a Themistokles-féle flottatörvény megszavazásáig terjedő kort összefoglalólag áttekintjük, mindenekelőtt azt találjuk, hogy akkor Spárta és Athén közti hatalmi versengésről még nem lehet szó, mert ebben a korban Athén mint tengeri hatalmasság még nem jött tekintetbe és Spárta úgy katonai, mint politikai tekintetben annyira felette állt Athénnek, hogy kölcsönös irigységre vagy féltékenységre nem kerülhetett sor. Legfeljebb arra gondolhatnánk, hogy Spárta le akarta igázni Athént és ez a szándék az athénieket akkora keserűséggel és gyűlölettel töltötte el Spártával szemben, hogy ez aztán a közöttük való viszonynak későbbi, Athén emelkedése utáni, alakulására is befolyással volt. Ámde a fentebb mondottakból kitűnik, hogy a spártaiaktól ilyen igazi hódító szándék Athénnel szemben távol állott. Az első beavatkozás alkalmával, mikor Hippias elűzését határozták el, jól tudták, hogy az athéni polgársággal egyáltalán nem kerülnek szembe, hanem csak a tyrannos testőrségével, személyes barátaival, zsoldosaival és idegen államok segédcsapataival. Az Alkmaionida hagyomány és Herodotos is úgy fogja fel ezt a beavatkozást, mint a mely Athén javára történt. Ha a felszabadítási szándék nem is fakadt teljesen önzetlen indokból, hanem a spártai befolyás terjesztését, vagy legalább idegen befolyás elhárítását czélozta, már a spártaiak habozó eljárása is, a mint azt fentebb magyarázni igyekeztünk, továbbá Hippiasnak csupán az athéniekkel való meg-

egyezése és az athénieknek e megegyezés utáni teljes magukra hagyása, azt mutatja, hogy Spárta nem szándékozott főnhatóságát Athénre rácrőszakolni. Hogy mennyire húzódozott Spárta akkor még a Középhellas ügyeibe való erőszakos beavatkozástól, Plataiai esete is mutatja, különösen, ha az a Hippias elleni hadjárat idejére volna teendő.¹ Plataiait persze leginkább azért nem vette védelmébe, mert ez Thebaival háborúba keverte volna, miképen Athén, a mely ezután ezt a védelmet elvállalta, e miatt csakugyan háborúba bonyolódott Thebaival. Hogy a spártaiak Athén iránti rosszindulatból tanácsolták a plataiaibelieknek, hogy hozzája forduljanak segítség végett, természetesen csak athéni részről később hangoztatott gyanúsítás, még pedig alaptalan gyanúsítás, mert utóvégre is az athénieknek módjukban volt a segítséget a spártaiakhoz hasonlóan megtagadni. A mi a spártaiaknak második beavatkozását, t. i. az Isagoras érdekében történtet illeti, itt tekintetbe jön, hogy a spártaiak ekkor az athénieket már az első beavatkozás következtében hálára kötelezettnek tarthatták és így magukat némileg az állam ügyeibe való beavatkozásra feljogosítva érezték. Hogy ezt a beavatkozást Herodotos ellentétben az elsővel károsnak mondja, az Alkmaionida hagyomány szempontjából ítélkező író részéről csak természetes. Külömben lényegileg a két beavatkozást ő is egyenlőnek minősíti és a második beavatkozáson például egyáltalán nem akadna fenn, ha az véletlenül Kleisthenes érdekében történt volna. Pártviszályokba való beavatkozásnak tekintendő mind a kettő, mert utóvégre Hippiasnak is voltak párthivei és a felszólítás a beavatkozásra az ő politikai ellenfeleitől indult ki. Azonban volt a két beavatkozás között fontos különbség is. Míg Hippias mellett a polgárság köréből alig fogott valaki fegyvert a spártaiak ellen, Kleisthenes körül Isagoras néhány párthivének kivételével az egész polgárság sorakozott az idegen beavatkozás meggátlása végett. Ekkor való-

¹ Bár lehetségesnek tartom, hogy Thukydidesnél a 93 év helyett 83 irandó, határozott állást foglalni nem merek

sággal szembe került Spárta, mint állam Athénnel, mint állammal. Csakhogy éppen ekkor tűnt ki, hogy Spárta nem akart Athénnel, mint állammal szembeszállni. Mihelyt látta, hogy Isagorasnak nincs talaja magában Athénben, lemondott tervéről és noha a siker kilátásával mehetett volna a harczba, a talán először a korinthesiak által kifejezett aggodalmak hatása alatt, a melyeket azonban alighanem legalább Demaratos is magáévá tett, elállt szándékától. Spárta ekkor tulajdonképen azt mutatta, hogy nincsen hódító szándéka és ezzel hálára kötelezte Athént. Mind a mellett érthető, ha ez a beavatkozási kísérlet némi feszültséget szült. De ez a feszültség is inkább csak az Alkmaionidákra és Kleomenesre szorítkozott és jelentőséget ennek csak az a körülmény kölcsönzött, hogy éppen ők voltak akkor hatalmon Athénben, illetőleg Spártában. Ha Kleomenes haragot tartott, ez érthető volna, mert hiúságát a kudarcz sértette, de hogy e miatt újabb beavatkozást készített elő, mint láttuk, alaptalan mese. Haragtartása mellett inkább az szól, hogy a teljes kibékülés Athénnel az Alkmaionidák háttérbe szorulásával egyidejűleg látszott bekövetkezni. Ez is azt mutatja, hogy nem Athénre, hanem csak az Alkmaionidákra haragudott. Még a Kleisthenes-féle demokratia sem bántotta, mert a mikor a kibékülés megtörtént, Kleisthenes alkotmánya érvényben volt. Állandóbb volt a néheztelezés az Alkmaionidák részéről. Mikor a barátság Athén és Spárta között a legintensívebb, az Alkmaionidák háttérben vannak és a barátság Athén és Spárta között éppen azóta bomlik meg, mióta Athénben Perikles befolyása felülkerekedik, a ki pedig az anyai részről az Alkmaionidákhoz tartozik és politikai örökösüknek tekintendő. Nincs tehát kizárva, hogy az Alkmaionidákban az Isagoras megsegítése miatti gyűlölet a spártaiakkal szemben tovább élt, örökségképen Periklesre szállt és mióta ő Athén politikai életének irányításában vezető szerepet kezdett játszani, Athén politikájában is jelentkezik, a mi viszont a spártaiak ellenszenvét is felébreszti Athénnel és ezen belül különösen Periklessel szemben, a kinek eltávolítását a peloponnesosi há-

ború estéjén követelik, úgy hogy illetéknépen az Isagoras korában támadt ellentét esetleg csakugyan némi hatással lehetett a Spárta és Athén közti későbbi viszállyra. Ez a magángyűlölség azonban bizonyára még Periklesben sem volt az egyedüli vagy főmozgató erő, az Alkmaionidák háttérbe szorulásától 462-ig terjedő időközben pedig egyáltalán nem juthatott érvényre. Nemcsak Spárta, hanem Kleomenes is teljesen kibékült Athénnel és a viszonyok úgy alakultak, hogy Spárta és Athén között érdekközösség támadt, a mely szoros barátságban nyert kifejezést. Perzsia az ión lázadás leveretése után korlátlan úrrá lett az Aegei tengeren. A szigetek neki kardcsapás nélkül meghódoltak. Most már arra gondolt, hogy a görög szárazföldön is megvesse a lábát. A mi a naxosi hadjárat idejében csak merész ötletnek tűnt fel, most könnyen megvalósítható célként lebeghetett szemei előtt. És mikor a szárazföldön akarta megvetni a lábát, figyelme első sorban Attikára irányult, a melyet már a naxosi hadjárat idejében is erre a célra magának kiszemelt. Athén az akkori terv miatti bosszúból támogatta volt az iónokat és ez most Perzsiának jogczímet adott az ellene indítandó háborúra, a jogczímnak ez a hangoztatása pedig Athén elszigetelését célozta, mert ezáltal úgy lehetett a dolgot feltüntetni, mintha csak az ellene áskálódó államoknak kellene félniök Perzsiától. Az elszigetelést el is érte. Csak Spárta látott tovább, tudván azt, hogy ha egyszer a perzsa Attikába befészkelődik, onnan könnyen kiterjesztheti hatalmát, felhasználva az egyes államok közti ellenségeskedést, a mi Argosra való tekintettel különösen reá válhatnék végzetessé. Így Spárta belátta, hogy érdeke követeli Athén perzsa uralom alá jutásának megelőzését. Ezért ígért segítséget és támogatta Athén ellenállási szándékát, ezért igyekezett Aigina részvételét az Athén elleni perzsa háborúban megakadályozni. De más részről óvatos volt a segítségnyújtással, nehogy a perzsák dühét Athén helyett maga ellen ingerelje, nehogy Athénnek esetleges bukása őt is magával rántsa. A legjobb volt, ha Athén maga képes az ellenállásra. És Athén erre csakugyan képesnek

bizonyult, mert kitünt, hogy Perzsia nem tudott a tengeren akkora sereget szállítani, mely számbeli túlsúlyával az ügyes vezetés alatt harczoló görög hoplita sereget legyőzheti. A marathoni csata után Perzsia hódító szándékának megvalósulása még nehezebbé vált, mert belátta, hogy Spárta részéről is ellenállásra kell számítani, minthogy az athéniak sikere megmutatta a spártaiaknak, hogy a küzdelmet a perzsákkal fölvehetik. Másrészt a perzsák a vállalatnál nem hagyhattak fel teljesen, mert nem engedhették meg, hogy míg az övék volt az Aegei tenger szigetvilága és északi meg keleti partvidéke, csak épen a nyugati ne legyen az övék, sőt ott független győztes államok legyenek, a melyek onnan az Aegei tengeren gyakorolt uralmukat mindig zavarhatták. A perzsa nem ismert sem állandó hadsereget, sem állandó flottát és így az említett államok függetlenségének megmaradása esetében folytonos elpártolásokkal és harczokkal kellett volna számolnia. Ezért nem hagyhatták büntetlenül Marathont, de belátták, hogy céljukat csak nagyobb-szabású hadjáratral érhetik el. Ámde ilyenhez nagy előkészületekre, ezekhez pedig tekintettel az imént említett hadszervezetükre hosszú időre volt szükségük. A mikor pedig végleg elkészültek, az egyiptomi lázadás leverésére kellett a felkészült haderőt felhasználniok és azután az előkészületeket újból megkezdeniök. Ez tíz évi időnyereséget jelentett Hellasnak. És ez az időnyereség volt az, a mi Hellas ellenállását lehetővé tette. Ha Perzsia Hellast 489-ben olyan haderővel támadja meg, mint 480-ban, ellenállásról szó sem lehetett volna. A mi Hellast elsősorban ellenállásra képesítette, az az athéni flotta volt, a mely 480-ban még alig létezett. Az időt tehát elsősorban Athén használta fel, megteremtven a védelmi háborúnak leghatásosabb eszközét. Ez érthető is, mert Athén volt a legkövetlenebbül fenyegetett állam, a mely a marathoni győzelem által a legjobban ingerelte maga ellen a perzsákat. Az athéniak tisztában voltak vele, hogy az állam hadi erejét nagyban kell fokozniok, ha az újabb támadással is megbirkózni akarnak. Athén haderejét szárazföldön fokozni alig

lehetett, minden a tengerre utalt. Themistokles már 493/2-ben megmutatta az utat. Ez az út Spárta előtt akkor még nem nyílt meg és tulajdonképen mindig zárva maradt. Spárta államszervezete miatt nem szerezhette meg magának azt a hatalmi eszközt, a mi a perzsák legyűréséhez szükséges volt. Athén ezt megszerezhetette. Ámde a flotta megteremtése még Athén számára is kényes volt, mert a gazdagokra terhet rótt, így körükben elégtelenséget támaszthatott, a mi pedig épen perzsa támadás esetében veszélyessé válhatott. Talán Miltiades is kezdetben ellenszegült e tervnek, később a parosi hadjárat idejében alighanem maga is megvalósítani akarta azt, csak hogy a gazdagok megterhelése nélkül. Terve kudarcot vallott. Hozzájárult, hogy a perzsa támadásnak huzamos elmaradása a flotta gyarapítását és a gazdagok megterhelését céltalannak látszott feltüntetni. Azonban az aiginai hadjárat ürügyet, a laurioni ezüstművek felfedezése pedig anyagi eszközt is nyújtott a tervnek valószínűsítésére a gazdagok nagy megterhelése nélkül. Így megkeresztül Themistokles flottatörvénye 483/2-ben. Athén tehát egy új hatalmi eszköznek a birtokába jutott, olyanéba, a milyennel Spárta egyáltalán nem rendelkezett. Spárta egyáltalán nem fokozta erejét, Athén a magáét az új eszköz által annyira fokozta, hogy mint egyenrangú fél lépett Spárta mellé. Hogy Spárta e miatt Athénnel szemben tiltakozott volna, erről mit sem tudunk. De nem is valószínű. A szárazföldön Athén ezentúl sem mérkőzhetett vele, a tengeren pedig akkor Spártának még semmi érdeke sem volt. Sőt ellenkezőleg, így jutott egy a perzsák elleni küzdelemben olyan szükséges eszközhöz, a milyent maga nem tudott megteremteni. Athén most már egyenrangú félként társulhatott Spártával a perzsák elleni küzdelemre. És a két állam ereje együttvéve akkora, hogy a többiek is szívesen és bizalommal csatlakoznak ehhez az ἐπὶ τῷ Μῆδῳ kötött συμμαχία-hoz. Ámde most, mikor a két állam egyenlő értékű erőforrással rendelkezik, daczára a viszonyok által szükségessé vált együttműködésnek, már szó lehetne féltékenységről is. A forrásokban csakugyan szó is van ilyenről. Nézzük tehát,

hogy mekkora hitelt érdemelnek az erre vonatkozó adatok, mert bár azokat Meyer nagyjából megegyezően igyekezett, a czáfolat nem látszik olyannak, hogy minden kételyt eloszlatna. Ha talán az utóbbi nem is sikerül, remélhetőleg még sem végzünk hiábavaló munkát egyes újabb mozzanatok figyelembe vételével.

HEINLEIN ISTVÁN.

DON CARLOS.

I.

Épen háromszázötven évvel ezelőtt történt, hogy az akkori világ leghatalmasabb uralkodója II. Fülöp, a maga egyetlen fiát, Spanyolország, a megosztatlan Németalföld, Nápoly, Szicília, a milanói hercegség és egész Amerika örökösét a madridi királyi palotában 1568 január 17-ikén éjjel ágyában letartóztatta s tágas lakosztályának legszélső termébe, abba a nagy toronyszobába záratta, a hol egykor I. Ferencz, a francia király, V. Károly foglyaként lakott.

Az eset, gondolhatni, egész Európában óriási föltűnést keltett. Eljárása okát a király azon leveleiben mondotta meg, a melyeket a pápához, sógorához, Miksa császárhoz, ennek nejéhez (testvéréhez), az európai udvarokhoz és Spanyolország rendeihez intézett. A trónörökös elmebeli fogyatkozásával s az e miatt államai jövőjéért aggódoó király uralkodói kötelességével okolják meg e levelek a szomorú rendszabályt.

A spanyol király és kormány hivatalos nyilatkozatai a dolog természetéből folyólag tartózkodóak és részletekbe nem bocsátkoznak. Többet tudtak meg az udvarok a maguk madridi követének jelentéseiből, a melyek közül a legérdekesebbek egyike és tán leginkább fején találta a szöveget az angol követé. «Saját tapasztalataim alapján mondhatom, írja többi közt Sir Mann, hogy bomlottabb, elvadultabb s az emberekkel való érintkezésre alkalmatlanabb személyt, mint Don Carlos, sohasem láttam s bizony állíthatom, hogy nagy ideje volt már öt rövid pórásra fogni». A többi követek a herceg elmebeli fogyatkozásain kívül vagy az agybajjal összeköttetésben a letartóztatás alkalmi, közvetlen okairól

is tudósíták küldöiket; hogy t. i. Don Carlos szökni akart Nápolyba vagy Németalföldre, itt zendülést támasztani atyja ellen, hogy magát függetlenítse, sőt megfordult volna beteg agyában a gondolat, hogy megöli atyját; öszszeköttetésben állott volna a forrongó németalföldi rendekkel, mert maga is hajlott az eretnekségre stb.

Mind ezeket a híreszteléseket azonban, mint fia jó nevéhez nem méltókat, Fülöp a pápához és rokonaihoz írt leveleiben -- már akár büszkeségből, akár politikából -- határozottan tagadá, a mi természetesen nem akadályozta meg elterjedésüket és hitelüket, főként Don Carlosnak halála után, mely letartóztatását néhány hónap múlva követte. Sőt most már fölüté fejét az a vádféle is, hogy a trónörökös elmebaja csak abban állott volna, hogy szabadabb, szilajon daczos természete nem tudott szigorú atyjának akaratát előtt meghajolni.

A spanyol kir. család tragédiáját hamarosan karmai közé kerítette a Fülöp-ellenes politika. A németalföldi emigránsok már 1570-ben azt hangoztatják a német birodalmi gyűléshez intézett beadványukban, hogy Fülöp az inquisitio kívánságára csukatta el fiát azért, mert az nem helyeslé a Németalföldön kiadott türelmetlen vallási rendeleteket, sőt maguk iránt az országnak részben eretnek lakói iránt kiváló jóakarattal viseltetett. Tovább ment ennél a Fülöp nagy ellenségének Orániai Vilmosnak 1568-ban emelt első vádjá után 1581-ben megjelent irata, mely azzal a képtelen váddal támadá meg Európa közvéleménye előtt a spanyol királyt, hogy nejét (az 1568 végén elhalt Valois Erzsébetet) és fiát előlte csak azért, hogy fia jegyesét Anna főhercegnőt nőül vehesse.

De a történetírás is korán tollára vette a katastrofális eseményt s kütfői eredete szerint foglalt a kérdéssel szemben állást. A Fülöp-ellenes historikusok hosszú sorozatában érdekes, hogy a legeslegelső egy hazánkfia: Forgách Ferencz, a magyar Tacitus. Neki Genuában kevéssel Don Carlos elzáratása után a spanyol benczések főbiztosa mondá el, hogy a herczeg, mint a kath. egyház ellensége, fogsá-

gából soha ki nem fog szabadulni. És Forgáchunk előadása szerint Don Carlos akkép öletett meg, hogy ereit fölmetszették s vértelen testét azután, mint eretnekét elégették.¹ De míg Forgách kéziratosa műve nem volt semmi befolyással a közvéleményre, annál nagyobb hatást gyakoroltak Antonio Pereznek, II. Fülöp volt államtitkárának és nagy bizalmasának «relatiói». Perez, Fülöp öregedő kedvesének Eboli hercegnének kései szeretője és kitartottja, összetűzván őt halálra kereső királyi urával, Franciaországba szökött és innen vádolá meg Fülöpöt, hogy a németalföldiekkel összeköttetésben álló fiát az inquisitio ítélete alapján ölette meg, de nyilvánosan nem akarván kivégeztetni, lassan ható mérget adatott neki. Más módon végezteti ki a szerencsétlen királyt, t. i. megfojtatja börtönében az egykorú Brantôme abbé, a ki a halál e nemét egy nagyrangú spanyoltól hallá s a kinek széltében elterjedt művét a XVIII. századig elsőrangú kútfőnek tartották. De igazi és alapos francia történetírók, mint pl. az ismeretes Thuanus szerint is az inquisitio ítélte volna halálra, atyjával egyetértésben, az ifjú herceget.

E francia és sok más, főleg olasz historikusok többé-kevésbbé hasonló elbeszélései egy századon át megbarátkoztatták a történelemkedvelő köröket azzal a gondolattal, hogy Don Carlos az inquisitio áldozata; népszerűvé azonban csak a szépirodalom tette a spanyol királyfi alakját. Ez a népszerűség Saint-Réal abbénak 1672-ben megjelent regényétől keltezhető, mely szerint a fiatal, magával egykorú mostohaanyjába, a szép és jószágos Valois Erzsébetbe szerelmes herceg Fülöp féltékenysége miatt lőn áldozata. Atyja őt, mikor Németalföldre akar menekülni, átadja az

¹ Forgách ezen előadása s a mit továbbá Miksa császár Don Carlos halálára vonatkozó rendeletéről mond, olaszországi pletykán alapszik. Forgáchról lásd Marczali cikkét a Pester Lloyd 1918. márczius 31-iki számában. Engemet Forgách előadására már 25 évvel ezelőtt figyelmeztetett Marczali, mikor egy tanulmányom Büdinger Don Carlos könyvéről a Budapesti Szemle 1892. márcziusi számában megjelent.

inquisitionnak, mely halálra ítéli, de Don Carlos a fürdőben elvágja ereit s így menekül bakói elől az önválasztotta halálba. Saint-Réal szerelmi rajzát és a 18. században kialakult történelmi fölfogást, mely Don Carlosban a németalföldi szabadság-mozgalom barátját s e rokonszenve mártírját látta, Schiller geniusa aztán hatalmas költői alkotásba foglalta össze s e mestermű óta azt lehet mondani kitorúlhetetlenül be van vésve minden művelt ember tudatába vagy érzelmi világába a szabad gondolat, a szabad szó vértanújának, Don Carlosnak eszményi alakja.

A szépirodalommal s az eddig ismertetett történeti fölfogással szemben több egykorú és későbbi főként spanyol, tehát jobban értesültnek tartható historikus ellenkező álláspontot foglal el. Élükön Cabrera halad, a kit Fülöp első miniszterei, a tragédia tanúi, ismerői, sőt mozgatói maguk informáltak s a ki a hivatalos versiót adja elő: Don Carlos eszelősségét, őrült cselekményeit és szökési tervét, a melyek miatt őt ártalmatlanná kellett tenni — és hogy fogságában elkövetett kihágásai idézték elő az amúgyis kimerült herceg halálát. A Cabrerával egyidejű Mendoza pláne alig győzi magasztalni Fülöpöt, a miért nem habozott egyetlen fiát a közjónak föláldozni. E két író nyomain haladó későbbi spanyol és olasz historikusoktól teljesen független a 19. század elején író Llorente, a spanyol inquisitio monographusa, a ki mint ezen megszűnt intézmény utolsó titkára, állítólag hivatalos akták alapján mutatja ki, hogy Don Carlos ügye sohasem volt az inquisitio előtt. Szerinte az államtanács egy bizottsága hozott volna halálos ítéletet a herceg ellen, de a melyet nem hajtottak végre s Don Carlos természetes halállal halt el fogságában. Llorente kedvezőtlenül nyilatkozik Fülöpről is, de fiáról is, a kit apagyilkossági szándékkal s Németalföld föllázítása tervével vádol meg.

Ez ellenkező állítások útvesztőjéből Ranke igyekezett a problémát az összes addig ismert kútfók s az általa fölkutatott olasz követjelentések szigorú kritikája fonalával kivezetni. Erre már azért is szükség volt, mert azok a kútfók,

a melyek a kérdést egyszeriben és véglegesen megoldanák, nem állnak Klio szolgálatára. Fülöp titkos levelezése az ő rendelkezése szerint tényleg elégettetett; annak a «zöld szekrénynek» pedig, mely Don Carlos lefoglalt iratait tartalmazá s 1592-ben a simancasi levéltárba letétbe került, nyoma veszett. Ranke beható tanulmányozás alapján elveti a Don Carlos ellen emelt vádakat, elismeri a herceg jó tulajdonságait, tragikusnak nevezi a kemény lelkű atya és meggondolatlan fia közötti természetes ellentétet és az ebből folyó összeütközést, de érthetőnek, ha az apa elejét vette azoknak a veszélyeknek, melyek fia szökéséből kétségtelenül következtek volna. Don Carlos halálát is természetesnek tartja Ranke, mert fizikai gyöngeségéhez a fogság alatt lelki motívumok, a reménytelenség és a kétségbeesés dühe járultak.

A modern történetírás mestere az egykorú követjelentések kritikai fölhasználásával ennek az érdekes problémának kezelésénél is iskolát teremtett. Utána Raumer a francia követ madridi jelentéseit hozta napfényre, Koch a császári követnek Dietrichsteinnak több jelentését, mások a simancasi levéltárból meritettek. De valamennyit fölmúlta a belga levéltárak nagyhírű igazgatója Gachard, a ki az összes idevágó követjelentéseket s Fülöpnek az elfogatás okairól s Don Carlos haláláról írt hivatalos és magán leveleit összeszedte, földolgozta s Dietrichsteinéi kivételével közzétette. Fölötte jellemző azonban, hogy a most már elég nagy bőségben rendelkezésre álló elsőrangú kútfők ismerete éppenséggel nem szünteté meg a fölfogások közti különbséget s a tárggyal behatóan foglalkozók nagy nézeteltéréseit.

Különösen szenvedélyes polémia indult meg e kérdésben a múlt század hetvenes évei közepén két német történetíró, Adolf Schmidt, Schillernek jénai történeti katedráján utódja és a jónevű Maurenbrecher között. Az előbbi Don Carlosnak atyjához való viszonyát párhuzamba tette Nagy Frigyesnek atyjához való ismeretes viszonyával s Don Carlos esetét a világtörténelemben gyakran előforduló trón-

örökös-tragédiák egyikének minősíté, mikor t. i. a régi, megcsontosodott fölfogással, a melyet a hatalom birtokosa, az uralkodó fejedelem képvisel, a trón várományosának teljesen ellenkező világnézete összeütközésbe kerül s a régi világnézet kénytelenül képviselőjének vasakarata alatt elbukik. Schmidt, e tételéhez híven, mindazt a hivatalos és félhivatalos küffőt, mely Fülöp mellett és Don Carlos ellen szól, visszaveti; ez utóbbi félkegyelműségét tagadja: ügyes, de merész kombinációkkal bizonyítja, hogy Fülöp már jókorán elhatározá nagyravágyó fia megsemmisítését s ezért a világot fia felől rendszeresen terjesztett hazugságokkal készíté elő a katasztrófára, melyet betetőzött azzal, hogy a fogságban lelkileg megkínzott fiának késlekedő halálát hatásos eszközökkel sietteté.

Schmidt állításait Maurenbrecher finom gúnnyal bonczolgatta és tépte szét; «rossz élcznek» nevezte a párhuzamot Nagy Frigyes és Don Carlos között s az ismert adatokhoz újakat keresve, nagy hatással mutatta be I. Ferdinánd madridi követének Guzmannak, 1562 elejéről — tehát Don Carlos 16 éves korából — kelt eredeti jelentését, melyben ez, a spanyol király megbízásából, tudatja a császárral, hogy Fülöp csaknem minden reményét elveszté testileg és lelkileg egyaránt nagyon hátramaradt egyetlen fiának képességeihez s azért kéri két kis unokaöccsének, Rudolf és Ernő főhercegeknek a spanyol udvarba való küldését, hogy közülök esetleg utódot neveljen magának. A kétségbeesett atya e szomorú vallomását a következő évek tudósításaival, Don Carlos további kedvezőtlen fejlődésével és cselekedeteivel összevetve, Maurenbrecher megállapítja, hogy Don Carlos gyöngélméjűségben szenvedett s mint ilyen az államra és egyházra egyaránt veszélyes várományosa volt apja trónjának. — Maurenbrecher alapos és lelkiismeretes tanulmánya mindazáltal nem bírta még a szakemberek tudatából sem egészen kiirtani azt a képet, a melyet a nagy költő és a háromszázados hagyomány tekintélye védelmezett. Sikerkült azonban ez másfél évtized múlva, miután Maurenbrecher a röögöt föltörte, a bécsi egyetem nagyhírű tanárának Büdingernek.

Büdingер munkája nehézkes, sziklás és darabos, de nagy conceptiójú alkotás. Bevezet bennünket abba a sötét, szigorú, épen nem rokonszenves, de büszke és kötelességtudó castiliali világnézetbe, mely e kevély nemzetnek és uralkodójának lelkét a spanyol világbirodalom s a birodalom erkölcsi erejének, a kath. egyháznak missiója iránt eltöltötte s mely összeütközésbe került a többek közt a németalföldi rendi és vallási mozgalmakkal is. Szembe állítja aztán ezzel a kérlelhetetlen castiliali fölfogással a világbirodalom várományosának alakját, végig kíséri az ismert adatok szigorú megrostálása és saját újabb kutatásai alapján testi és lelki fejlődését. Szemünk előtt látjuk sajnálatra, sőt könnyöretre méltó egyetlen degenerált fiát a hatalmas fejedelemnek, a mint őt teljesen megbízható tanúk, pl. Dietrichstein, a császár madridi új követje leírják: akadozó, hebegő beszédű, púpos, egyik lába rövidebb, egyik válla magasabb a másiknál; három évig szenved az irtózatos negyednapos lázban, mely sokszor örülségi rohamokkal jelentkezik s mikor nagynehezen összeszedi magát, pubertása idején leesik az emeletről, megsérti fejét, halálos beteg lesz úgy, hogy koponyáját trepanizálni kell, a mitől testének jobb oldala kissé megbénul, nehezen mozoghatóvá válik. A szerencsétlen királyfi idegei, folytatja Büdingер, meglomolnak, veleszületett s elkényeztetett nevelése miatt is erősbödő rossz tulajdonai a mondott fizikai behatások alatt fölülkerekednek nem tagadható jó tulajdonságain. Indulatossága csaknem tobzódássá fajul, örömét kegyetlenkedésekben leli, legelőkelőbb kamarásait ökölesapásokkal traktálja: szolgálait, atyja minisztereit és barátját Don Juant le akarja szúrni, a papokból, az egyház főméltóságáiból és saját apjából csúfot űz. Iliába viszi őt be apja az államtanácsba, hiába teszi meg ennek elnökévé, a minden komoly dolgot kerülő herceget, a kinek egyetlen igazi szenvedélye a mértékfölötti mohó nagy-evés, mind ez csak untatja; de hiúsága és nagyravágása éveivel arányban, minden jogos alap nélkül, növekedik. S midőn az atya szigorúbbra fogja a javíthatatlant; midőn a tökéletlen, gyöngé és beteg ifjú-

nak eljegyzését Anna főhercegnővel, unokatestvérével, éppen a fiú nagy mérvű fogyatkozásai miatt halogatja s nem hajlandó arra, hogy a nagyravágyót, de képtelent a forrongó Németalföld viczekirályává nevezze ki: a teljesen meghibbant elméjű herceg a Németalföldre helytartóul kinevezett s nála búcsúlátogatásra jelentkező Albára törrel rohan; majd üldözési mániába esik és szökésre határozza el magát. E célra pénzt akar összeszerezni, tervei előmozdítására, hűségesküre akarja kötelezni környezetét; leveleiben, melyek persze atyjának tudomására jutnak, fűt-fát ígér a spanyol rendeknek, ha távozása után is hívek maradnak hozzá. sőt fölmerül beteg agyában a gondolat, hogy atyját, üldözőjét, az ő «legnagyobb ellenségét» megöli. A király ekkor letartóztatja a 22 éves ifjút s rangjához illően, de mint elmebajost kezelteti. A dühöngő, kétségbeesett Don Carlos a fogságban éhséggel, gyémántos gyűrűi lenyelésével s egyéb kihágásokkal akarja magát megemészteni; gyöngé fizikuma ezeket nem is bírja ki s elzáratása hatodik havában, 23 éves korában, egy újabb s nagyobb rendtelenség okozta betegségben elhal.

Az általa gondosan összeállított adatokat Büdinger a bécsi egyetem professorának Meynertnek, az elmebajok világhírű orvosának rendelkezésére bocsátotta — s Meynert ezek alapján, továbbá tekintettel Don Carlosnak dédanyjára örült Johannára, ennek hasonlóképp elmebeteg nagyanyjára s Don Carlos atyai nagynénjének Johanna infánsnőnek, egy addig eszélyes és erélyes nőnek, a ki 1568-ban hirtelen örült meg, hasonló bajára, kimondotta a tudományos szakvéleményt, mely szerint Don Carlos fokozatosan előrehaladó, örökletes gyöngéelméjűségben sínylődött és halt el. A több mint 300 esztendő óta vitás kérdés ezzel végleges megoldást nyert. Szakkörökben senki nem inogott többé Don Carlos és szerepe értékelésében.

Egy negyedszázad múlva, 1915-ben, azonban a würzburgi egyetem tanára Chroust, egy eddig figyelmen kívül hagyott külföire, gr. Miot de Melito emlékirataira tette figyelmessé a szakköröket. A francia gróf az új spanyol király

Buonaparte József kíséretében 1812-ben megnézte Don Carlos földi maradványait s látta, hogy koponyája a törzsről le van válva, sőt kezébe is vette a koponyát. Miot nézete szerint kétségtelen, hogy a fej nem magától, nem az idők behatása alatt szakadt le a nyakcsigolyáról, hanem erőszak által; tehát hogy Don Carlos lefejeztetett. Chroust erre utalva, annak a gyanújának ad kifejezést, hogy azok, a kik a herczeg temetésekor holttestét a ravatalon épségben látták s erről tudósítanak (mint pl. a franczia kövel is), egy ügyes, rendszeres ámitás áldozatai lőnek; mert a mint pl. Montignynak, a németalföldi rendek madridi megbízottjának erőszakos halálát, megöletését, úgy el tudta titkolni Fülöp, hogy erre csak a 19. században jött rá teljes bizonyossággal a történeti kutatás, ép úgy el tudhatta palástolni a saját fia halálának erőszakos okát is. Ezért kívánatosnak tartja Chroust, hogy a Büdinger által már eldöntött kérdés még egyszer bírói szék elé kerüljön.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy 1795-ben egy az escuriáli kolostorban lakó elfogulatlan spanyol — nem szerzetes — szintén fölnyittatta Don Carlos koporsóját s rágalomnak jelenti ki azt az állítást, hogy a koponya a nyakról le van válva, és constatálja, hogy a herczeg nem fejeztetett le, hanem ha atyja parancsára megöletett volna, ez úgy történt, hogy teste csonkítatlanul maradt; ha továbbá tudjuk azt, hogy ugyanabban az esztendőben (1812) mint Miot, Soult marsall vezérkarának egyik ezredese Bory de Saint-Vincent¹ sajátmaga nyitotta föl az odaparancsolt szerzetes kulcsával a helyéből kimozdított koporsót s a fejet a maga helyén találta; végre ha megfontoljuk, hogy mikor Buonaparte József és Miot ott jártak, akkor a koporsót már

¹ Bibl a maga alább idézendő szép könyvében (mely jelen tanulmányféle megírására alkalmat adott) itt egy hibát követ el. Nem mondja mi okból, de 1795-re teszi Bory de S. Vincent escuriáli látogatását, forrása, Gachard könyve, ellenére; holott eszébe juthatott volna, hogy 1795-ben Soult marsall Európa egészen más tájain harczolt és még álmában sem gondolta, hogy valamikor Spanyolországban fog küzdeni.

nyitva találták: Chroust talán rájöhetett volna arra a gondolatra, hogy a mészdarabok közt levő csontmaradványok a koporsó sokszori ide-oda tologatása következtében — mikor azt az Escuriálon átvonuló angol hadak tisztjei megmégnezték — rendetlenségbe kerültek s ezért látta a koponyát a nyaktól leválva Miot. De mindegy. [Chroust fölszólításának meglőn a maga következménye. Bibl. a bécsi egyetem tanára, II. Miksa császár levelezésének kiadója s a XVI. század második felének alapos ismerője, a ki különösen az osztrák protestántizmus történetét Miksa és Rudolf korából sok becses munkával világosította meg, a kutatásai köréhez közel eső problémát a nála megszokott elmélyedéssel és körültekintéssel tette tanulmánya tárgyává, a melynek eredményekép egy vonzóan írott testes kötet a jelen év tavaszelején hagyta el a sajtót.¹

Bibl, hogy a Chroust kívánta igaz bíró lehessen, a legnagyobb lelkiismeretességgel vette végig a Don Carlosról szóló háromszázados óriási irodalmat;² pontosan átvizsgált minden egykorú, számba vehető forrást, sőt újabb levéltári kutatásokkal néhány újabb adatot is sikerült föltalálnia. Ily módon fölvértvezve és adatai tárházát lélektani indítékok fegyverével is gazdagítva, néz a Büdinger által lezárt kérdés szemébe. Az eredmény, a melyhez eljutott, röviden a következő:

Igaz ugyan, hogy Don Carlos külseje degenerált emberre mutat; de nem szabad felednünk, hogy ép, egészséges, nagy lélek is sokszor lakott és lakik nyomorék testben. Való ugyan, hogy Don Carlos önfejű, indulatos, szenvedélyes, sokszor meggondolatlan volt, de e hibák jórészt nevelésének tulajdoníthatók s ellensúlyoztatnak jó sajátságai, erényei által, a melyekről hitelt érdemlő kútfők beszélnek; hogy t. i. Don Carlos élczes, kitűnő emlékezőtehetségű;

¹ Der Tod des Don Carlos von Dr. Viktor Bibl. Mit Unterstützung der kais. Akademie d. Wissenschaften. Wien und Leipzig. Braumüller 1918.

² Az ő előadásán alapszik nagy részben az, a mit eddig az irodalomról mondtunk.

szereti az igazságot, utálja a hazugokat; bátor és egyenes-lelkű férfiak kedvelője, mert maga is szokimondó; hozzámutatott hűségért hálás; adakozó és istenfélő. Ezekből a sajátságaiból folyik ellentéte atyjához, a rideg, zárkózott, fősvény, hálátlan és kétszínű Fülöphöz. Nagy aztán közöttük a vallási ellentét: itt az irgalmat nem ismerő fanatikus Fülöp, a ki előtt az inquisitio szent és állami intézmény; amott a szelidebb fölfogású, inquisitio-ellenes Don Carlos, a ki a vallásos élet külső cselekményeire kevesebb súlyt fektet s a kit atyja már zsenge kora óta az eretnecség mérgevel megmételtyezettnek gyanít.

De a hol a két jellem találkozik, épen ott a legkeményebb köztük az összeütközés; mind a kettő határtalanul dicsvágyó. A korán érett ifjú önállóságra, majd hatalomra törekszik; bátor, martialis lelke nagyatyjáért, V. Károlyért rajong, míg óriási birodalmát csak kabinetjéből kormányozó, alapjában véve gyáva apjára megvetéssel tekint. Fülöp már hamar gyanúval kíséri fia korai függetlenségi törekvéseit, lassanként mind szigorúbbá lesz iránta, a kis gyermekkorában elbécézett iránt. Gátolja házasságát, mert a nős trónörökösnek függetlenebb állást kellene adnia a császár leányával a féltett Németalföldön, korlátlan örökén: visszatartja innen, pedig ez az ország őt kívánja helytartóul. Beviszi az államtanácsba, hogy szeme előtt legyen, de nagyobb hatáskört itt sem ad neki. Mind ez előbb elégedetlenséggel, majd kétségbeeséssel tölti el az ifjút, a ki szabadulni óhajt atyja vaskeze alól. A gyanakvó apa azonban annál éberebben vigyáz rá, sőt félni kezd tőle, félni fényes tehetségeitől s az előre elkészített szabadulás küszöbén lecsap reá; elzáratja, elmebetegnek nyilvánítja az elkeseredett fiút, a ki legfőlőbb csak különöz volt s a trónöröklésből kirekeszteni határozza el. Ezzel a tragédia lezáródik: a két ellentétes világnézet közt a szabadabb fölfogás képviselője, a ki minden formában gyűlöli az önkényt és szívesen adná meg alattvalóinak atyja által elkobzott jogaikat, elbukott.

Eddig világosan áll Bibi előtt a nagy dráma; csak az

utójáték homályos előtte. Csak arra a kérdésre kíván későbbi időktől, újabb adatok föltárásától biztos választ, hogy csakugyan levonta-e Fülöp — mint Schmidt hiszi — a legvégső következtetést föltett szándékából, mely fia trónutódlásának absolute lehetetlenné tételére irányult s a melyben őt legbizalmasabb, Alba párti miniszterei — a kik rettegtek a gondolattól, hogy Don Carlos túl találná élni fogságában az atyját — megerősítették? Természetes volt-e hát Don Carlos halála, ez az egyedüli teljesen biztos módja trónra nem jutásának, vagy benn volt-e ebben passiv vagy aktiv módon, az apa keze?

Látni való ebből, hogy Bibl előtt is, mint Schmidt előtt Don Carlos esete tipikus példája a világtörténelmi trónörökös-tragédiáknak. Az ő Don Carlota azért nagyon hasonlít Schilleréhez, a mit bizonyos büszkeséggel hangoztat is. «Schiller Don Carlota az igazsághoz közelebb jár, mint a legutóbbi évtizedek historikusaié, a kik az eszményi szabadsághősből egy elmebeteg, elzúllott alakot faragtak.» Ő becsületes meggyőződéssel jutott erre az eredményre s a megelégedés jóleső érzetével jelenti ki, hogy a történetíró gyakran kénytelen a költészet legszebb képeit is lerombolni, de annál kérlelhetetlenebb kötelessége aztán összetörni azt a hazug képet is, mely a történetírásban a «historiai igazság» örve alatt nyíltan föl mer lépni.

E lelkes szavak azonban azt, a ki elfogulatlanul olvasta Büdinger és Bibl könyveit, nem teszik immunissá azon benyomás ellen, hogy Bibl nem azt a szerepet töltötte be, a melyre vállalkozni akart. Kitünő jellemzője, helyes értékelője Fülöp ellenszenves — Büdinger által bizonyos szemszögletről tekintve, föltűnőleg kedvezően festett alakjának; de ebben a pörben nem bírāja, hanem közvádolója neki, a mint nem bírāja, hanem buzgó védője, valóságos enkomiasztése a trónörökösnek. És az az első benyomás meggyőződéssé fokozódik az egykorú tanúk vallomásainak elfogulatlan meghallgatásánál. Mert a két mű s a kútforrások összehasonlításából azt látjuk, hogy Bibl kútfő-kritikája nem mindenütt állja meg a sarat, nyomozási módszere nem min-

denütt kifogástalan s lélektani motivumai sokszor nem fogadhatók el. Ezeknek a tényezőknek összevetése után az ő Don Carlos-arczképe, sajnos, visszatorzúl.

Mozaik-képe minden egyes kövét nem forgathatjuk s nem vizsgálhatjuk meg itt, helyünk sincs rá s nem is föladatunk. Elég lesz azonban ez ismertető tanulmány keretében néhány is belőlük a most mondottak igazolására.

II.

Abban, hogy Meynert más szakvéleményt formált volna, na nem Büdinger, hanem Schmidt terjeszti vala eléje a Don Carlosról szóló adatokat, igaz is lehet Biblnek. Nem módszeres eljárás azonban az, mikor egyes fizikai szimptomákat, melyek egyenként keveset vagy semmit sem jelentenek — pl. a mohó nagy-evés, az alkoholtól való irtózás — de a melyek elfajulva és a maguk összességében mérlegeltetve Meynert által, Bibl Don Carlos egyik-másik teljesen ép elméjű, sőt kiváló tehetségű ősnél, mint pl. V. Károlynál vagy Merész Károlynál kimutat, vagy mikor azzal érvel, hogy sok ép elméjű spanyol szenvedett Don Carlos idejében is váltólázban! Legeredetibb itt azonban az, hogy Bibl az «örökletes», a «veleszületett» elmebaj jelzőjét meg akarván ingatni, Őrült Johannának, a ki ötven éven át élt e szörnyű állapotban, reclusióját — egy-két író nem sikerült kísérleteire támaszkodva — nem a betegségre, hanem különféle politikai intrikákra viszi vissza s ezzel akaratlanul is igen silány erkölcsi bizonyítványt állít ki a történelemben eddig tisztelettel említett gyermekeinek: V. Károlynak, I. Ferdinándnak, Mária magyar királynénak és testvéreinek, a kik nem áttáltak volna ok nélkül fogva és őrültnek tartani egézséges anyjukat.

Jól ismeri Bibl a Don Carlos elnebeli fogvatkozásáról szóló sok egykorú tudósítást s különösen Dietrichsteinnak, a császári követnek 1564-iki idevágó, kimerítő *első* jelentését Madridból. De forráskritikai szempontból visszavetendőknek tartja őket, mert szerinte mind egyugyanazon ő-

kütfőre vezethető vissza, arra a madridi udvarnál befolyásos pártra, mely azt akarta, hogy Don Carlos feleségévé fiatal, de nála idősebb nagynénje, Fülöp húga, az özvegy portugál trónörökösné Johanna legyen és eczél-elérése végett Don Carlos befekeltetésével igyekezett visszariasztani Dietrichsteint s általa a császárt leányának, Anna főhercegnőnek a spanyol királyfival való eljegyeztetése tervétől. De éppen kütfőkritikai szempontból erőltetett és hibás ez a magyarázat, mert hiszen ki van zárva, hogy az a sok szemfüles követ, ki Fülöp udvarából küldöit tudósítá, csak ettől az egy bármily nagy párttól nyerte volna értesüléseit s maga Bibl a legjobban tudja, hogy a legsúlyosabb tanú, Dietrichstein, elsőrangú spanyol családból származó felesége révén, rokonságban és sűrű összeköttetésben volt az egész spanyol arisztokráciával s jó lábon állott a Johanna-ellenes párt fejeivel. Azonban ha föltehetnők is azt, hogy bármi, előttünk nem ismeretes okok következtében a Don Carlosról szóló kedvezőtlen tudósítások kizárólag a Johanna-párt köréből származnak, még akkor is Bibl ellen fordul ez az argumentáció. Hiszen az a párt éppen azért akarta Don Carlost Johannával összeházasítani, mert ettől az erélyes és okos nőtől, a ki anyátlan beteges öcscsét szeretettel karolta föl s a kihez a herceg melegen ragaszkodott, várta azon káros következmények ellensúlyozását, a melyek a trónörökös testi és lelki fogyatkozásai miatt, ha trónra kerül, számításba voltak veendőek. Maga Fülöp is pusztán csak ezért barátkozott meg egyidőre ezzel a gondolattal.

Csak következetesség az elhibázott kütfőkritikában is Bibltől, mikor Guzmannak, a Dietrichstein előtti császári követnek, Maurenbrecher által különösen kiemelt jelentését 1562-ből még nagyobb nyomatékkal fosztja meg kütfői értékétől, azért, mert Guzman maga is spanyol alattvaló s szerinte Albának, a Johanna-párt fejének egyszerű szócsöve volt. Érzi azonban mégis a súlyát ennek a jelentésnek, mert Guzman a spanyol király megbízásából beszél. Azzal az állítással próbálja hát meg Bibl ezen elsőrangú tanú llomásának kütfői értékét ellensúlyozni, hogy Fülöp a két

kis főherceget csak azért hívta volna Spanyolországba, mert ki akarta volna őket vonni atyjuknak, a protestántismussal rokonszenvező Miksának befolyása alól. Igen, de erről Guzman jelentésében egy szó sincs; ellenben egész világosan ki van mondva, hogy mivel a király, fiának testi és értelembeli nagy fogyatkozásai miatt teljesen levert és benne majd minden reményét elvesztette, *ezért* proponálja unokaöccserei Spanyolországba küldetését. Lehetett Fülöpnek mellékcélja a mit neki Bibl imputál; de képtelenség azt gondolni is, hogy e mellékcél elérése végett — még ha főcélja volt volna is — egyetlen fiát és örökösét 16 éves korában, mint ügyefogyottat, mint utódlásra alkalmatlant, hivatalosan bélyegezze meg a császár előtt. Lélektani szempontok figyelmen kívül hagyása is hozzájárul hát a kútfők hibás vagy mondjuk hyper-kritikájához.

Bibl fölfogásának e tagadó, negatív jellege után, ha szemügyre vesszük azokat az okokat és forrásokat, a melyeket Don Carlos elneállapotának normális volta s tehetőségei mellett fölhoz, azt kell látnunk, hogy sajnos, ezek sem állják meg a sarat. Hogy nagynénje Margit — a távoli Németalföldön, őt nem ismervén, egy harmadik személyhez intézett levelében a még kis gyermek Don Carlostól sokat vár; ez még semmit nem bizonyít. Hogy egy betegsége alkalmával 1564-ben, 19 éves korában tett végrendeletének egyes pontjai nemes és humánus szellemet árulnak el, az igaz. De ne feledjünk el két dolgot, azt t. i. hogy a testamentom szerkesztője és írója Don Carlos mentora, a derék Dr. Suarez volt és azt, hogy Meynert megállapítása szerint is az elmebaj azon fokánál, melyhez addig Don Carlos eljutott, a jóindulatok és tisztességes érzelmek lehetősége épenséggel nincs kizárva. Ha egykori nevelője, a később püspökké lett Honorato Juan, a maga végrendeletében 1566-ban Don Carlost is megnevezi testamentuma végrehajtói közt: ez a formalitás csak hódolat a még mindig trónörökösnek tartott és tekintett herceg iránt és se jó, se rossz tulajdonai, se normális vagy abnormis volta mellett nem bizonyít. Élczes, elmés volt Don Carlos, mondja

Bibl s hivatkozik arra a bon-mot-ra, melyet szájába adtak, midőn egyszer az asztalánál ülő atyja előtt ripők módon egy spanyolfalnak nekitámaszkodott s ez nagy robajjal eldőlt. Ez nem történt volna veled, ha az engem megillető tisztelettel állottál volna előttem, mondá atyja. Látom, felelte volna Don Carlos, hogy ez a spanyolfal is csak olyan támasz, mint a többi udvaritámaszok. Si non è vero, è ben trovato. De ha csakugyan mondta volna is ezt Don Carlos, ez a mondás is inkább volt méltó egy szellemes udvari bolondhoz, mint a trón örököséhez. Rüpökség és nem az egyenes lélek, nem az igazságszeretet megnyilatkozása az sem, mikor egy nagyértékű prémes ruhába öltözött, kitért zsidón a prémet meggyújtja, mert nem hiszi, hogy viselője meggyőződésből lőn katolikussá.

Ha Fülöp gyöngelméjű idiótának tartotta volna fiát, nem nevezte volna ki az államtanács tagjává, sőt elnökévé — mondja Bibl. Ez igaz. De ha tudjuk, hogy az apa még akkor nem tartá betegelméjűnek a herceget, sőt még mindig remélt egyellen fia, egyetlen örököse kedvező fejlődésében (s ki vehetné ezt rossz néven az apától?) s igyekezett őt komoly elfoglaltsággal gyógyítani: megérthetjük e kinevezésnek okát is. Mikor Don Carlos húsvétkor, fogságában meggyónt és megáldozott, erre a tényre, mint Don Carlos józan esze kétségtelen elismerésére mutat rá Bibl, mert a szentelt ostyát örültnek nyújtani sacrilegium. Ez valóban áll. De az meg régen ismert dolog, hogy az elmebajosoknál nagyon sok esetben vannak úgynevezett lucidum intervallumok és Fülöp, a ki jól tudta, hogy egyébként sacrilegium követtetett volna el, épen erre a körülményre teszi testvérét, a császárnét figyelmessé, mikor megírja neki e húsvéti áldozás esetét.

Bibl két főargumentuma Don Carlos normális józan esze mellett, Dietrichstein *második* nevezetes jelentése 1564-ből, meg az, hogy Dietrichstein mindvégig nem dissuadeálta császári urának Anna főhercegnő eljegyzése tervét Don Carlossal; pedig ha Don Carlos eszelős volt, ezt a becsületes Dietrichstein semmiesetre sem mulasztotta

volna el. Bizonyos, hogy az összes, mint fõntebb láttuk, gyõnge argumentumok mellett ez a kettõ csakugyan súlylallyal bír.

Már most, a mi az elsõt illeti, tény, hogy Dietrichsteinra mikor Don Carlossal személyesen megismerkedett, a trónörökös értelmi tekintetben jobb benyomást tõn, mint a horgyan õt a róla hallottak után magának elképzelte. De ennek az a természetes oka volt, hogy a trónörökös lehetõleg igyekezett összeszedni magát remélt és kívánt jegyese atyjának követe elõtt. És ez sikerülhetett neki, mert éppen az az idõ, 1564 nyara, volt az, a melyben sajnos csak rövid idõre, javulás mutatkozott Don Carlosnál elmeállapotában és egész magaviseletében, úgy, hogy mint Dietrichstein ugyanezen — második — jelentésében írja, az atyja is jobb szemmel kezdett tekinteni rá. Testileg persze nem volt oka örülni vagy kellemesen csalódnia Dietrichsteinnak, mert ha írja is, hogy a herczeg arcvonásai nem éppen kellemetlenek, de azt is észreveszi, hogy (elõbbi jelentésében leírt hibái mellett) erõsen behorpadt mellû; czérnahangját pedig gyanúsna véli.

A mi aztán azokat az erkölcsi jó sajátságokat illeti, a melyekrõl Dietrichstein e második idevágó jelentésébõl értesülünk, hogy t. i. a herczeg igazságszeretõ, a hazugokat ki nem állhatja, kedveli a vitéz, bátor egyenes lelkû embereket, hálás azok iránt, a kik hívek hozzá, kitûnõ emlékező tehetséggel bír és istenfélõ, ezekrõl nem áll jót Dietrichstein; mert neki, mint maga mondja, alig volt alkalma érintkezésre Don Carlossal, csak hallott róluk. Tegyük hozzá: bizonyára olyanoktól, a kik Don Carlosban a trónjövendõbeli urát látták s a kik nem voltak oly helyzetben, hogy az igazi Don Carlost közelebbrõl ismerhessék. Mindamellert vétenénk az igazság és a helyes történeti kritika szabályai ellen, ha e kedvezõ tanúk vallomását elvetnõk. Hiszen Don Carlos akkor még nem jutott el elmebaja magasabb fokára, sõt, mint említõk, éppen akkor javulás állott be állapotában. Azonkívül Meynert és utána Büdinger is hangoztatják, hogy bizonyos abszolút véve jó lelki tulaj-

donságok megférnek a gyöngélméjűséggel. Ismerünk oly uralkodót, a ki efféle állapota ellenére a «jóságos» melléknevet méltán kapta népétől...

De hát miért sürgette Dietrichstein a császár kívánta eljegyzést Anna főhercegnővel nemcsak ekkor, hanem évek múlva is, mikor már jobban ismerhette Don Carlost, ha tudta ennek elmebeli fogyatkozásait? Lehetséges-e ez?...
 Ilát ennek is megvan a maga oka. Azt az egyik okot, a melyet Büdinger főlemlít, Dietrichstein túlságos szolgálatkészségét császári ura forró óhajlásával szemben, joggal veti vissza Bibl. De fönmaradnak a többi magyarázó okok. Először is bizonyos, hogy mint láttuk, jót is hallott Dietrichstein, a ki személyesen alig érintkezett Don Carlossal, a trónörökösről. Másodszor, ő épen úgy, sőt Don Carlost közelebről nem ismerve, még inkább hihette, mint maga Fülöp, hogy évei előhaladásával Don Carlos közeledni fog a normális állapothoz. Harmadszor: nem szabad felednünk, hogy a császári házaspár, mondhatni, lázasan óhajtotta, hogy leánya a világ leghatalmasabb trónjára kerüljön. Ezért vagy efféle célért pedig meg szokták hozni az uralkodó családok a legnagyobb személyes áldozatot is. Elég legyen itt a példák közül V. Ferdinánd királyunk nejére utalnunk. És Dietrichsteinnak megvolt a maga nagyon jó oka meggyőződve lenni arról, hogy császári ura meg is akarja hozni, jobban mondva leányával hozatni a hatalom, a dicsőség kedvéért ezt a legnagyobb áldozatot: lánya boldogságát. Mert hiszen a testileg teljesen nyomorék herceg arczképét két ízben is kiméletlen őszinteséggel lefesté császári ura előtt s ha az mind ennek daczára tovább is sürgeti leánya eljegyzését *ezzel* a völegénnyel: Dietrichsteint többé nem lehet, nem szabad felelősségre vonni; az ő magaviseletéből, ura akarátának hűséges tolmácsolásából nem lehet Don Carlos normális állapotának védelmére fegyvert kovácsolni. És hogy így fogta föl Dietrichstein az ő «felelőssége» mértékét s hogy jól tudta, hogy ura a spanyol világbirodalom trónjáért meg akarja hozatni leányával azt az áldozatot, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint épen ez a Bibl által

hatalmas argumentumnak tartott második jelentés, melyben Dietrichstein a királyfiról vázolt lelki és testi arczkép festésénél azt a végeredményt mondja ki, hogy «mindent összevéve Don Carlos bizony nagy fogyatkozásokkal teljes gyöngé egy úr, — de — egy hatalmas király fia!»

A mennyire kiemeli és hosszasan fejtegeti Bibl azt a kevés kedvezőt, a mit Don Carlosról tudunk, annyira könnyedén elsiklik azon biztos adatok fölött — vagy legalább is furcsán magyarázza őket — a melyek a szerencsétlen királyfit a visszájáról mutatják be. Mikor arról [van szó, hogy esztelen dühében minden ok nélkül pofon üti egyik előkelő kamarását, a legelső spanyol grand-családok ivadékát, Bibl csak azt kérdi: ki tudja, nem volt-e megérdemelt az a pofon? Mikor a már 21 éves Don Carlos másik ép ily előkelő kamarásának ökölcsapást mér az arczába, mert ez jóakarattal és tisztelettel figyelmezteti az államtanács ülésterme ajtajának kulcslyukán hallgatódzó herceget, hogy a király ki talál lépni s ebből akkor baj lesz: Bibl ezt «harmos» (!) -nak mondja. Midőn háztartása udvarmesteréi dühében minden igaz ok nélkül le akarja szúrni, Bibl bizonyos (rokonszenves lényéhez nem is illő) cinizizmussal azt mondja erre, hogy «de nem szúrta le» — «der Prinz war eben aufbrausend, jähzornig, aber nicht bösertig und rachsüchtig!»... Egyszer kegyetlenkedési dührohamában istállójának 23, mondd huszonhárom paripáját annyira összeszurkálta, hogy beledöglöttek. Bibl ezt nem hiszi, noha a herceg legjobb embere, a kihez őszintén ragaszkodott, Dr. Suarez tesz neki ezért kemény szemrehányást még most is meglévő levelében.

Legjellemzőbb azonban Bibl elfogultságára és kritikai módszerének innen eredő fogyatkozására a Damian Martin esete. Ennek a szegény embernek a leányait Don Carlos dühében vagy kegyetlenségből megbotoztatta; fájdalompenz gyanánt s a skandalum elkerülése végett 100 reált fizetett ki neki, a miről a számadás most is megvan Simancasban. Bibl a szövegben híven elmondja ezt a brutalitást, noha azzal a furcsa példával akarja kimenteni, hogy hiszen

egyszer Mária Terézia is kiporoltatta a schönbrunni parkban rakonczátlankodó kis Haydn nadrágját. Jegyzetben azonban fölveti azt a kérdést, vajon helyes-e Gachard olvasása (a simancasi számadások közt): «a Damian Martin padre de las niñas pegadas»? s nem helyesb-e az utolsó szót «pagados»-nak olvasni, a reales-ra vonatkoztatni s a mondatba egy vesszőt betűzni? a mely esetben úgy is lehetne talán érteni vagy magyarázni a számadástételt, hogy Don Carlos parancsára 100 réal lőn fizetve valami árvalányok gyámatyjának. Tehát Don Carlos könyörületességet gyakorolt, alamizsnát adott. Igaz ugyan, hogy a szövegben világosan «padre» és nem gyám, nem árvák atyja, gondnoka áll s hogy árva lányokról szó sincs és hogy a «pegadas» szót Gachard előtt egy spanyol collectió kiadója rosszul olvasta már pagadosnak s Gachard olvasása javítás; de utóvégre érthető Don Carlos védőjének e szövegkritikai kockáztatása, ha már a sajátmaga szemével nem nézheti meg a számadás-iratot. Semmiképen nem helyes azonban az az eljárása, hogy ezt a föltevést, a melyet műve 159. lapja 3. jegyzetében csak szerényen kockáztat meg, tizenegy lappal később, a 170. lapon, már mint minden kétségen fölül álló, ismert tény, támogató adat gyanánt használja föl Don Carlos lelki nemessége és jótékonysága bizonyítására! Így lesz a dühöngő beteg beszámíthatatlan tétből erény...

Hogy az atya és fia közt nagy volt az ellentét, az persze hogy világos. Ezt nem is tagadta senki. De az is bizonyos, hogy az ellentét nem Don Carlosnak olyan jó tulajdonságaiból folyt, a melyekkel atyja jellemének hibái nem fértek meg. Csak azok az «erények», azok a «jó tulajdonságok» nem tetszettek az apának, a melyek az «enfant terrible»-nek, a szókimondó éretlen gyerekek megmaradt ifjú ember u. n. jó tulajdonságai voltak. Az ellentét veleje ez: egyfelől a komoly, okos ember, másfelől az éretlen suhancz, a ki fiatal emberré cseperedett ugyan föl, de megmaradt legalább is éretlennek, zöldnek. Eszelősségéről nem is szólva. A mi pedig különösen a vallási ellentétet illeti: hát ez is csak a

királyfi tökéletlenségéből folyt. Elvi ellentétéről, a mit Bibl bizonyítani szeretne, Büdinger nagyon jól kimutatta, hogy szó sem lehet. Tudjuk, hogy Don Carlos egyes szerzete-sekből s világi papokból csúfot űzött, egyes egyházi fő-méltóságoknak nem adta meg a kellő tiszteletet; de ebben nem elveit követte, a melyekkel nem bírt, hanem éretlen-kedéseinek engedett szabad folyást. Hogy az egykorú Contreras költői művében Fülöp mint a hit bajnoka lép föl, Don Carlosról pedig az mondatik, hogy az ő uralkodása alatt vitéz, igazságos, «az isteni törvényt szerető» embe-rek fognak élni: ebben elvi ellentétet ismerni föl a hit fanatikus bajnoka az apa és «az isteni törvényt szerető», tehát a felekezeti szűk korlátokon fölülemelkedő, eszmé-nyien vallásos fiú között legalább is erőltetett dolog. Ha Honorato Juan püspök, Don Carlos egykori nevelője és Dr. Suarez, hű mentorai intik őt, hogy a vallásos élet külső cselekményeire is fektessen súlyt és jó példával járjon elől ebben jövődöbéli alattvalóinak; ezt ismét nem lehet elvi ellentét bizonyítékául fölhozni, hanem a komolyság nélkül való fiatal ember nagy lanyhaságát kell látnunk benne. Mikor 1564-iki végrendeletében 2000 aranyat hágy egy leánynak, ha apáczá lesz és két annyit férjhezmenetele esetére, ebben sem tudom a szabadabb szellemű vallási fölfogást látni, hanem azzal a természetes dologgal magyarázom, hogy a férjhez menő leánynak kelengyére, tehát több pénzre lesz szüksége. Még elcsavartabb argumentuma Biblnek az, hogy Don Carlos, mikor 15 éves korában arról volt szó, hogy Stuart Máriával jegyezzék el, egy izben «szépnek, okosnak és jó katolikusnak» nevezte Stuart Máriát. Az utolsó két jelzőt — mondja Bibl — Don Carlos bizonyára úgy értel-mezé, hogy a skót királyné türelmes magaviseletet tanúsi-tott kálvinista alattvalóival szemben se ezért mondja őt Don Carlos okos és jó katolikusnak. Nem valószínű, hogy a suhancz Don Carlos, a ki — mint egy spanyol nemessel ép az időben folytatott párbeszéde mutatja — még a hozzá legközelebb álló spanyol nemesség viszonyait sem ismerte, oly mélyen belátott volna a skót kormány egyházpolitikai mystériumaiba.

Ellenben nagyon is ellene mond a herczeg «szabadabb» vallási fölfogásának, sőt egyenest a szokásos, hagyományos spanyol katolikus fölfogás mellett bizonyít az, hogy Don Carlos még a maga elveszített ekkövei megkerüléseért is miséket mondatott és hogy trepanizációja után való fölgyógyulását nem a méltán hírneves Vesalius tudományának és ügyes kezének, hanem annak a szomszéd kolostorbéli szerzetesnek tulajdonítá, a kinek ereklýeit betegágyához odahozták. Még testámentumában is kéri ezért e szerzetes szentté avatztatásának kieszközlését a római szentszéknél. Azok a végrendeleti intézkedések pedig, melyek a lelki-üdveért mondandó misék ezreire, egy theológiai fakultás föllállítására és ebben aquinói szt. Tamás iratai magyarázása s más hasonló czélok végett szervezendő tanári kathedákra vonatkoznak, még akkor is Don Carlos hagyományos katolikussága mellett bizonyítanak, ha az intézkedések sugalmazója a végrendelet szerkesztője Dr. Suarez volt is.

Fülöp egykor Honorato Juan püspök kérésére elrendelé, hogy Don Carlos ájtatossági gyakorlatain ez a püspök is jelen legyen s ugyanekkor megparancsolá a herczeg főudvarmesterének, hogy vigyázzon azokra, a kikkel Don Carlos érintkezik, nehogy elvonják őt a tanulástól. Bibl itt látja az eretnekség első nyomait; még pedig azért, mert ugyanez időtájban (ez 1558-ban volt) a spanyol udvarnál és a felsőbb társadalomban olyan előkelő egyének nyomára jöttek, a kik a szomszéd Délfranciaországban nagyon elterjedt kálvinismus tanaival megismerkedtek. Igen, de ne feledjük, hogy Don Carlos ekkor még csak 13 éves gyermek volt. Gondolhatni-e, hogy a kálvinismus e spanyol megismerői a korától amúgy is hátramaradt, fejletlen 13 éves gyermeket tanaikkal be akarták hálózni?... Bibl azonban hiszi és vallja ezt és ennek a két körülménynek, t. i. a vallási mozgalom fölfödözésének, meg Fülöp azon rendeltetének, hogy a fiút tanulásra szorítsák, időbeli összetalálkozásából a legmesszebbmenő következtetéseket vonja le Don Carlosnak az eretnekség tanaival lett inficiálása tekintetében! És mikor félesztendő mulva Fülöp a pápánál a

németalföldi új egyházi rendszer megerősítését kérvén, a többek közt ezt azért is szükségesnek tartja, mert ki tudja — úgymond — fog-e az ő esetleges halála után a fia annyira törődni a németalföldi kath. egyház érdekeivel: Bibl ezt a mondást mint célzást fogja föl a 13 esztendőös Don Carlos eretnek-hajlamaira!

Ezeknél s más hozzájuk hasonló gyöngébb érveknél bizonyára több súlyt fektetett volna Bibl, ha ismeri vala, Forgáchunk egy értesítésére. A spanyol benzések ama főbiztosa, a ki 1568 tavaszán, mint föntebb láttuk, Génúában találkozott Forgáchcsal, ennek azt mesélte, hogy ő a pápa megbízásából utazik a spanyol királyhoz, azt közlendő vele, hogy Don Carlost ki ne bocsássa fogságából, mert ha kibocsátja, nagy veszély fog hárulni a kath. egyházra. A jó benzés bizonyára csak fontoskodott; a kinek oly kényes megbízatása van, az nem köli ezt a nagyharangra. Ellenben bizonyos az, hogy a mit a benzés mondott, az a Kúria hangulatának felelt meg, mely főként a madridi nuncziusnak Gachard által kiadott 1568 febr. 4-iki jelentéséből vette táplálékát. A nunczius ugyanis azt írja itt, hogy mivel az eretnekség a világon annyira el van terjedve, «ha Fülöp a maga halála után a világ kormányát arra a gyöngé és beteg elmére (már mint Don Carlosra) hagyná, az eretnekség minden országát megrohanná.» Mint látjuk, a hangsúly itt a gyöngé, beteg elmére és nem eretnek-hajlamokra esik. De mert a pápát már azelőtt is nyugtalanítá Don Carlos éretlensége a szerzetesekkel és világi papokkal szemben: hát könnyű volt kikelni a tojásból a kósza hírnek Don Carlos ú. nev. eretnekségéről s nem sok kellett hozzá, hogy kialakuljon olasz földön és fülébe jusson Forgáchnak is a mese az eretnek Don Carlos megégetéséről!

Bibl összes idevágó fejtegetéseiből csak azt az egy tanulságot vonhatjuk le, a mit Gachard és Büdinger művei után úgy is tudtunk, hogy igaz: Don Carlos távolról sem volt az a kérlelhetetlen, kegyetlenül buzgó, fanatikus katolikus, mint az atyja; de nem «szabad szelleme» következtében, hanem mert agyának egész dispositiója mérlegelni sem volt képes a vallási kérdést.

Már fentebb említettem, hogy Bibl Fülöpöt általános-ságban a tudományos megismerés mai álláspontjából helyesen jellemzi. Nem mondhatni azonban ezt fiához való viszonyának bonczolásánál. Itt az ő lélektani megokolásai, a kútfők értékelésében látható elmagyarázásai határozottan kedvezőtlenül hatnak arra, a ki ebben a pörben igazságos bíró akar lenni. Mi joggal mondja Bibl képmutatónak Fülöpöt, mikor egyetlen, 15 éves fia halálos betegségében fölgógyulásáért imádkozik? Nem helyesebb «lélektan»-e föltenni azt, hogy a sir szélén fájt az apa szíve elveszteni a bár éretlen és rakoncátlan, de egyetlen fiút, a kinek mégis csak ő volt nemzője s nagy testi hibáinak legalább részben, ha akaratlanul is, okozója? S mért nevezi szívtelennek, mikor halálos ágya mellől távozik? mikor az aforrás, a melyből ezt meríti Bibl, világosan megmondja, hogy a spanyol udvari etiquette követelményei szerint a szomszéd kolostorba ájtatosságra vonult vissza a király... S ha később beleegyezik a király a castiliai rendek azon kívánságába, hogy a trónörökös, ha maga is akarja, már említett nagynénjével jegyeztessék el, ezzel nem boldogságát kívánta szétdőlni, hanem mint a rendek és a Johanna-párt, támaszt akart adni a vékony elnéjű trónörökösnek, a ki még akkor nem jutott el bajának azon fokára, a mely trónralépését, suo tempore, már előre kizárta volna. Hogy a fiatal Anna főhercegnővel való eljegyzést, Don Carlos hő óhaját, évenken keresztül halogatta Fülöp, az igaz; sőt az is lehet, hogy ha Don Carlos teljesen normális ember volt volna, Fülöp tán akkor is ellenezte volna más politikai tervek miatt ezt a házasságot. De úgy, a hogy a dolgok állottak, csak tisztességes eljárás volt tőle, hogy kis unokahugának, legkedvesebb és leghízelmasabb testvére leányának boldogságát nem akarta az eszelős ifjú sorsához lánczolván letörni. Fönmaradt Fülöp levelének sajátkezű korrekturáival ellátott fogalmazata a császárhoz, a melyben ezt nyíltan kimondja. Nem látom be, miért ne hihetnénk a körülmények és Don Carlos egyéniségének ismerete mellett ennek a levélnek?

Ha Granvellának és Vigliusnak, Fülöp németalföldi bi-

zalmasainak egymásközti levelezését, a melyből kiderül, hogy ezek is károsnak tarták a képtelen herczeg németalföldi helytartóságának eszméjét, Bibl mint elfogult s Fülöp akaratának szolgálatkész tanúk tánúságát elveti s velük szemben azt mondja, hogy senki nem volt alkalmasabb az elnyomott németalföldi nép szenvedéseit úgy átérezni, mint Don Carlos, a ki maga is elnyomás, atyai zsarnokság alatt nyögött; ez oly szólam, mely lehet szép, de semmivel sem bizonyítható. Hiszen még Orániai Vilmosnak, Fülöp nagy ellenségének egy 1565-iki leveléből is látjuk, hogy ő sem becsülte Don Carlost semmire. Lehet-e hát rossz néven venni a királytól, hogy az általa méltán féltett Németalföldet (bármily szigorúan és igazságosan ítéli is el a történetírás Fülöp véres zsarnokságát e virágzó, gazdag földön), nem bizta eszelős fia gyöngé kezére?

Különösen rosszul hat azonban az elfogulatlan olvasóra az a magyarázat, a melylyel Bibl a spanyol királynak és a pápának Don Carlos letartóztatásáról szóló levélváltását kíséri. Fülöp panaszkodik a pápának, hogy nem hagyhatja országai kormányát és az egyház érdekei gondviselését Don Carlosra, sőt kénytelen volt letartóztatni őt jövődő bajok és veszélyek megakadályozása végett. «A továbbiakra nézve pedig szorgosan meg fogom fontolni, a mint az ügy kívánni fogja, hogy gáncs nélkül való elhatározással juthassak célomhoz»; ahhoz t. i. hogy halála utánra jó kézbe kerüljön országai kormánya és az egyház érdeke. A pápa a maga válaszában helyeslé a király elhatározását és kiemelte, hogy a keresztyénség java Fülöp minél hosszabb uralkodását kívánja, utána pedig oly utódét, a ki az ő nyomában járjon.... Fülöp hát céljához gáncs nélküli módon akar eljutni. Hogy itt Don Carlos esetleges fölgyógyulására, vagy Rudolf vagy Ernő főherczeg trónörökösségére gondolt-e, vagy hitte s remélte-e, hogy neje a fiatal Valois Erzsébet fiút is fog még neki szülni, a mint már leányokat szült, vagy legrosszabb esetben lányai egyikét ismerteti-e el utódjául? nem tudjuk. De világosan mondja, hogy gáncs nélküli módon akarja megoldani a

kérdést s a pápa ezt helyeselte. Igen, de Schmidt, Don Carlos vak imádója, a «gáncs nélküli módban» mást keres: a herczeg halálának olyan módon való eszközlését, hogy ez a halál a világ szemében természetesnek tűnjék föl; a pápa válaszában pedig hallgatólagos helyeslését annak, hogy Don Carlos ne élje túl az atyját! És Schmidt ezen insinuációját Bibl elfogadja, sőt mi több, hajlandó «kútfőszerű alapot» (!) találni az insinuationnak abban, a mit 150 esztendővel később Saint-Simonnak az a Saint-Simon gúnyolódásaira dühbe jött szerzetes mondott, a ki neki Don Carlos koporsóját megmutatta, hogy t. i. jól tette Fülöp, ha a pápa engedélyével lefejeztette a fiát, mert az ezt a halált megérdemelte.... A kútfők ilyen Schmidt-féle alkalmazásához és magyarázatához, azt hiszem, nem kell magyarázat. De megérteti velünk az ilyen methódus Bibl azon elcsuszamlott állítással, hogy Don Carlost az apja csak azért nevezte ki az államtanács elnökévé, hogy miután már akkor elhatározta volt nagyravágyó fia vesztét, őt a biztonság érzetében ringassa s egyszersmind a nyilvánosságot, az európai közvéleményt már előre tévútra vezesse! Abban tán igaza van Biblnek, hogy Büdingernek nagyon becsületes lelke nem volt képes Fülöp sötét, kétszínű jellemének legmélyéig lehatolni, de a gonoszság oly sátáni mértékével, mely a gonoszt magáért a gonoszért szereti, csak megczáfolhatatlan alapon szabad még egy Fülöpöt is megbélyegeznünk. Ez a lélektani oldala annak a pontnak. A logikai oldala pedig szintén Bibl ellen szól, mert hiszen Fülöp az elzáratást fia agybajával okolta meg Európa előtt s ha előbb tévútra akarja vala vezetni az európai közvéleményt, akkor erre a célra csak nem teszi meg épen államtanácsa elnökévé a fiát! Igaz ugyan, hogy parva sapientia regitur mundus; de agybaj mégsem szükségképen való előfeltétele az államtanács elnökségnek.

A gyűlöletesen fekete színek mellett, melyekkel Fülöp szerepe ebben a tragédiában festve van, kétszeresen bántók és kihívóak azok a fékevesztett jelzők, a melyekkel Don Carlost ékíti Bibl. «Koránérett»-nek mondja azt, a kiről ő előtte is hiteles kútfők beszéltek, hogy 14—15 éves korában

is még mindig egy hét éves gyermek értelmével bírt. «Fényes tehetségeit» hirdeti annak, a kinél nehány, minden közönséges, egyszerű emberben föltalálható emberi jó tulajdonságok serpenyője ugyancsak a magasba lódult a másik serpenyő mellett, melyet a veleszületett rossz természet és egy megbomlott agy raptusainak súlya mélyen lenyomott... És miért teszi ezt? Azért, mert csak így hüvelyezhető ki a koránérett ifjú fényes tehetségére féltékeny atya bizalmatlansága és a «szisztematikus üldözés», a melyben Don Carlos részesül; csak így lehet a szánalmunkra egyébként valóban méltó, mert «terhelt» Don Carlosból «áldozat» s csak így kerekedhetik ki a fölülvizsgáló bíró kezéből is a «Kronprinzen-Tragödie».

Bibl azon a jó úton indult meg, a melyen a történelmileg fölismerhető igazságot keresni kell. De útja sötétjében ragyogó Sz. János-bogarak és röpke lidérczek, útja nappalában csábító délibábok megtévesztették. Nagyon erős és nagyon meleg rokonszenv; az üldözötteknek vélt ártatlanság védelmének fölemelő tudata s az a bűvös erő, a melylyel egy hatalmas költői alkotás a fogékony lelket akaratlanul is tartósan leköti: ezek voltak az ő bírói útjába tévedt csilálmok és csalóka délibáb. Így lőn a bíróból lelkes apológia-író. Mindamellett is tagadhatatlanul értékes az ő kutatásai és bonczolgatásai eredménye, bár negatív irányban. Mert ha az ő nemesen bátor vállalkozásának, tiszteletre méltó szorgalmának, adathűségének és lélektani analysisának nem sikerült a Büdinger nyújtotta képen a lényeges vonásokat megváltoztatni; akkor alig fog ez másnak egyhamar sikerülni. Lehet, hogy most még lappangó kútfők fölfödözése teljes bizonyossággal meg fog győzni bennünket a Don Carlossal szemben 1568 elejétől kezdve követett eljárásnak (Bibl könyve után már valószínűnek tartható) helytelen, túlszigorú, sőt tán inhumánus, voltáról: azon a tényen, hogy Don Carlos nagy fokban eszelős és pedig rossz indulatú eszelős volt, az a fölfödözés sem fog változtatni s nem fog igazat adni Chroust és Bibl kiindulási pontjának: gr. Miot nézetének sem.

És a mi Fülöpöt illeti, készséggel el kell ismerni Rachfahl Bibl által idézett mondásának igazságát, hogy Fülöp a maga németalföldi politikájával Spanyolország nagyságának sirásója lön; de ha e részben vak volt is, a Don Carlos-ügyben az az érdeme el nem tagadható, hogy országai érdekeit egyetlen fia és örököse utódlási jogánál többre becsülte. Nagy dolog ez a monarchikus, az elsőszülöttségi elv csaknem sacrális hatalmának és szívós erejének szempontjából — pláne a XVI. század közepén. Hiszen hogy még 300 esztendő múlva is mily praepotentiája van monarchikus államokban ennek a Fülöp által nagy és hosszas lelkitusa után legyűrt elvnek, azt a mi V. Ferdinándunk s két szerencsétlen bajor király példája mutatja; pedig ezek még «egyetlen» fiúk, «egyetlen» örökösök sem voltak.

«Az elfogulatlanul ítélkező ember II. Fülöpnek Don Carlosra vonatkozólag nem vethet szemére semmit... A Don Carlos és Fülöp közötti viszonyról nem két ellentétes világnézet, nem két ellentétes nemzedék küzdelmével van dolgunk, mint I. Frigyes Vilmosnál és trónja örökösénél. Don Carlos kezdetől fogva beteg, gyöngye elméjű volt, a kinek esztelen és féktelen üzelmei atyja türelmét éveken át próbára tették s akit egy uralkodónak sem volt volna szabad egy világbirodalom vagy egyáltalán bármely ország trónján utódjául megtűrni.» Ezeket mondá Erick Marcks akkor, midőn Büdinger könyve megjelent.* Nem hiszem, hogy Bibl egyébként szép könyvének olvasása, kutatásai eredményének mérlegelése után megváltoztassa nézetét a müncheni professor.

Bécs.

KÁROLYI ÁRPÁD.

* Bibl is idézi.

BEM MOLDVAORSZÁGI HADMŰVELETEI.

(1849 július 23—25.)

A midőn szabadságharczunk ügye, a diadalmas tavaszi hadjárat folyamán, jobbrafordult s — Erdélyben tett rövid látogatásukkal — az oroszok beavatkozásának is vége szakadt: csakhamar olyanféle tervek támadtak, a melyek a háború színhelyét más ország területére akarták áttenni.

Az alapgondolat nem lett volna éppen elvetendő, ámde a körülmények, akkor még egy ilyen — többé-kevésbbé kockázatos — terv megvalósításának sehogyan sem kedveztek.

Az osztrák (s Erdélyben az orosz) hadakon vett diadal, csak a külső ellenségtől szabadította meg — egy időre — az országot, de a belső ellenséggel: a fellázadt nemzetiségekkel vívott harc továbbra is vajmi kevés sikerrel biztatótt. Bármekkora örömtüzek gyulladtak is ki, a győzelmes áprilisi hadjárat nyomán, a lelkekben: nem lett volna szabad a belső helyzetet a túlhajtott optimizmus szempontjából mérlegelni.

Ilyen zűrzavaros és még egyre bonyolódó viszonyok között, káros következmények nélkül nem lehetett a hadsereg jókora részét valami bizonytalan külföldi vállalkozásba indítani. Kicsiny erővel próbált támadásnak pedig alig lehetett maradandóbb sikere.

Szerencsére a többféle terv közül csak a Moldvaországba való betörése vált valóra. Ezzel akarok tehát most foglalkozni, annival is inkább, mert ennek — a végrehajtására szánt erő kicsinysége mellett is — nagyon jelentékenynek mondható, bár csak pillanatnyi, hadászati és harcászati siker járt a nyomában.

Az expedíció *közvetlen* csíráját abban kell keresnünk, hogy Bem a Brassó felől betört oroszokat, hátuk mögött végrehajtott hadműveletekkel akarta tulajdonképeni hadászati céljuk elérésében, t. i. a Maros völgye felé való előrenyomulásukban, hátráltatni.

Tudta, hogy Brassó elesett, hallott a Feketeügy vonalán vívott meddő harcokról, úgyszintén arról is, hogy az orosz hadak egy része, Gál Sándor sakkbantartására, Háromszékben maradt, nagyobbik része pedig Fogaras felé indult.

Bem úgy gondolkozott, hogy ha ő most Gál hadosztályát megerősítve, a háromszéki orosz csapatokra veti magát s azokat onnan, esetleg Brassóból is, kiszoríthatja: akkor az orosz hadtest zöme Oláhországgal való összeköttetése megszakadván — kénytelen lesz Brassó felé, tehát hadműveleti céljával ellenkező irányba, fordulni vissza.

Az oroszok felett kivivandó döntő diadalra és Brassó állandó megszállására, világosfejű ember lévén nem gondolhatott. Egyes napiparancsaiban és jelentéseiben az oroszok összezúzásáról beszél ugyan, csak hogy az ilyen, hangulatkeltés céljából nagyító, nyilatkozatokat sohasem szabad az illető kibocsátó vagy szerző belső meggyőződésével azonosítanunk.

Ila tehát minden, oda nem való, sallangot elhagyva, Bem hadműveleti tervének magvát kihüvelyezzük: el kell ismernünk, hogy az adott viszonyok között mást alig tehetett volna. A megoldás azonban ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy Gál, az ő odaérkezéséig, meg tudja védelmezni Háromszéket. De nem tudta. Hasford altábornagy június 25-ikén, harc nélkül, elfoglalta Sepsiszentgyörgyöt, 26-ikán Kézdivásárhelyt s szétrombolta az ottani ágyúöntő műhelyt. Majd július 5-én, Adlerberg tábornok ugrasztotta szét Sepsiszentgyörgynél Gál Sándor újra összeszedelőzködött csapatait. A kettős térfoglalás következtében egész Háromszék orosz kézre jutott.

Igaz, mire Bem Csíkszeredára ért, az oroszok úgy Brassóból, mint Háromszékből elvonultak ugyan, de helyettük Clamm-Gallas altábornagy osztrák (II.) hadteste

szállotta meg nemcsak Brassó környékét, hanem a Fekete-ügy vonalát és Sepsiszentgyörgyöt is.¹

Bem nagyon jól tudhatta, hogy ha Lüders Nagy-Szeben megszállotta, könnyűszerrel elfoglalhatja a Vöröstoronyi-szorost is, új összeköttetést nyitván magának Oláhország felé. Ebből tehát az is következett, hogy minél közelebb jutott Lüders Vöröstoronyhoz, annál kisebb fontosságú lett rá nézve a Tömösi- és Törösvári-szoros, a melyeket különben az osztrák hadtest is eléggé biztosított.

Mint hogy Nagy-Szeben és a Vöröstoronyi-szoros megszállása már csak napok kérdése volt,² Bemnek, hogy Lüders számítását megzavarja, olyan területre kellett a hadműveleteket áttennie, a honnan az oroszoknak anyaországukkal való összeköttetését is megszakíthatta, vagy legalább is fenyegethette. Erre pedig Oláhország keleti része, vagy, még inkább, Moldvaország látszott alkalmasnak.

Olyan terv jutott hát ismét felszínre, a melylyel Bem, már korábban is, örömetest foglalkozott s melynek megvalósítására Kossuth is ösztökölte őt.

Kossuth már április 15-én tudakozódott Dembinskitől egy, Bukovinába való, betörés lehetősége felől.³ Később Oláh- és Moldvaország felé fordult figyelme s törhetetlen optimismusában, beláthatatlan eredményeket várt az oda intézendő expedíciótól.⁴ Bem is felkarolta ezt az eszmét s megvalósítása érdekében még július 3-án írt az oláhországi török csapatok parancsnokának, Omer basának, de választ nem kapott. S bárha Omer hallgatása, az adott viszonyok között, a támogatás megtagadását jelentette: Bem nem adta fel tervét, a melynek immár küszöbön

¹ Az osztrák hadtest támogatására az orosz hadtestből Rennenkampf tábornok maradt vissza 2 zászlóaljjal, 1 dzsídásrezreddel és 8 ágyúval. (*Ramming*: «Der Feldzug in Ungarn und in Siebenbürgen, im Sommer des Jahres 1849.» — 498. l.)

² Az előbbi jul. 21-én, az utóbbi jul. 20-án következett be.

³ *Gelich*: «Magyarország függetlenségi harca» III. 375. l.

⁴ Bemhez írott levele, 1849 jul. 16. (*Gracza*: «A magyar szabadságharc története». V. 1031. l.)

álló megvalósításáról, július 17-én Csikszeredáról értesíti Kossuthot.¹

Bizonys, hogy Moldvaország megszállása és egy ott — Bem szándéka szerint — lángralobbantott általános felkelés az Erdélyben hadakozó oroszokat fölötte kényes helyzetbe juttatta s talán Erdély végleges elhagyására is kényszeríthette volna.

Ámde azok a feltételek, a melyek egy ilyen próbálkozásnak *maradandó* sikert ígérhettek, itt egyáltalában nem voltak meg. Először is — mint láttuk — a törökök támogatására, vagy akár csak semlegességére is, számítani nem lehetett. Másodszor pedig az óhajtott felkelés sehogyan sem volt előkészítve. Azután meg Bem azzal a kicsiny sereggel, a melyet Moldvaországba vihetett, az oroszok összeköttetéseit *teljesen* meg nem szakíthatta, hátuk mögött a hidat el nem égethette s a jóval erősebb moldvaországi orosz csapatok Bemet lebírhatták, még mielőtt sikerült volna neki, bármily kis területre vonatkozó felkelést támasztania.

Meg volt azonban a pillanatnyi előny: az a zavar, a melyet — a cseltől a nélkül is nagyon tartó — Lüdersnek váratlan expedíciójával okozhatott s a mely mindenestre alkalmas volt arra, hogy az orosz hadtestparancsnok haditervének fonalait, legalább rövid időre, összebogozza. Nyilvánvaló, hogy ezt a — meglepetésre alapított — mulékony sikert a Háromszékben őrködő Clamm-Gallas szemessége és leleményessége könnyűszerrel megghiusíthatta volna. Szerencsére az osztrák hadtestparancsnok se az egyik, se a másik jó tulajdonságot nem vallhatta a magáénak.

Bem Clamm-Gallas tehetetlenségére számítva indult merész útjára s számításában, mint látni fogjuk, nem is csalatkozott.

¹ «Je vais entrer dans quelques jours soit dans la Moldavie, soit en Valachie en vertu de l'ordre, que Vous m'avez donné, je vais appeler les habitants de ces pays à sécouer le joug des Russes, et à se mettre sous la protection de la Turquie» . . . (*Ramming* : i. m. 511. l.)

Az Oláhországba való betörés csak az Ó-sánczi-, vagy a Bodzai-szoroson át valósulhatott volna meg könnyű szerrel.

Nem adhatunk tehát igazal Rammingnak, a ki azt állítja, hogy Bem — moldvaországi expedíciója alkalmával — csapdába ment.¹ se azt nem hihetjük el, hogy Clamm-Gallas őt bármily csekély zavarba is hozhatta volna.² Bemnek éppen az volt egyik legkiválóbb hadvezéri tulajdonsága, hogy zavarba sohasem jött s a legválságosabb pillanatokban is gyorsan és határozottan intézkedett.

Ellenben azt az eredményt, a melyet Clamm-Gallas Erdélyben, a rendelkezésére állott tekintélyes erővel kivívott, az ellene küzdött magyar sereg kicsinysége miatt, minden ahhozértő, elfogulatlan ember, fölötte silánynak fogja minősíteni.

*

Bem július 17-én d. u. 3 órakor indult el Csikszeredáról, útban levő csapatai után és pedig a Kászon völgyén Kézdivásárhely felé.³ Még aznap éjjeli 12 órakor Szárazpatakra,⁴ 18-án pedig Eresztevénybe érkezett.⁵

Előörseit «az eresztevényi tetőn, messze be Angyalos felé», a főcsapatot pedig a «Maksán aluli gödörben» helyezte el. Itt maradt 20-án d. u. 1 óráig.⁶

Clamm-Gallas abból a körülményből, hogy Bem — állítólag 12000 főnyi és 50 ágyúval felszerelt⁷ — hadával nem

¹ *Ramming*: i. m. 526. l.

² u. o.

³ «Je pars en ce moment pour Kézdi-Vásárhely, où je vais prendre la dernière position, qui me reste à garder dans le Szeklerland pour être maître des opérations militaires à venir.» (Kossuthhoz írott levele, 1849 jul. 17. — *Ramming*: i. m. 511. l.)

⁴ Kézdivásárhelytől 10 km északra.

⁵ Borra János, Bem vezérkarához beosztott 11. huszárezredbeli százados tudósítása. Sepsiszentgyörgy, 1849 jul. 21. (Gyalokay-család levéltára.)

⁶ u. o.

⁷ Ennyire teszik — Ramming nyomán — Bem seregét a magyar hadtörténetírók is. Én azonban egykorú hivatalos okmányokkal tudom bizonyítani, hogy Bem a háromszéki és moldvaországi hadműveletekhez mindössze 6812 emberrel, 672 lóval és 24 ágyúval rendelkezett, s a Rikát megszállva tartó csapatokkal együtt sem volt több mint 9300—9500 embere és 30—32 ágyúja.

támadta őt meg az Olt völgye felől Sepsiszentgyörgynél, hanem a Kászon völgyén Kézdivásárhely felé tartott: bizonyosra vette, hogy az öreg úr most már Moldvaországba tör be, a minek tervét valahogyan ő is megneszelte.

Annál inkább meglepte tehát Bem nem is gyanított támadása július 20-án, Sepsiszentgyörgy és a Feketeügy vonala ellen. A kettős támadás folytán úgy Van der Null osztrák dandára, mint Rennenkampf orosz különítménye, alig számbavehető ellenállás után, meghátrált. Bem másnap újra támadott, de nagyobb nyomaték nélkül. Szándéka ezúttal, mint Clamm-Gallas jól sejtette, moldvaországi diverziójának leplezése volt.

A három jelentéktelen esetepaté fontos eredményt szült: Clamm-Gallas feladta Háromszéket s eddig többfelé megosztott hadtestét, Brassó védelmére. Szászhermánynál egyesítette.

Bem azonban Háromszék megtisztításával célját elérvén, moldvaországi expedíciójának megvalósításához fogott, a melynek fedezésére Gál Sándor ezredest hagyta csapatai egy részével¹ Sepsiszentgyörgyön.

Gál feladata ilyenformán az volt, hogy az Olt völgyét Csíkszereda felé elzárja, másrészt pedig Clamm-Gallasnak netalán Ojtoz felé, tehát Bem hátába irányuló támadását megghiúsítsa, a Kőkös—kézdivásárhelyi úton előrenyomulónak oldalát fenyegetvén.

Ámde Clamm-Gallas egyelőre még a mieink támadásától tartott s csak akkor mozdult meg, a mikor ez július 22-én nem következett be. Július 23-án hajnalban egész hadtestével útrakelt, azonban korántsem Bem után sietett, hanem a Sepsiszentgyörgynél álló Gál ellen fordult. Bármint forgatja is a dolgot Ramming, a terep és a helyzet tanulmányozásából világosan leszűrhető, hogy Clamm-Gallas Gál oldalába akart kerülni, akkor, a mikor ez Brassó ellen

¹ 3⁵/₆ zászlóalj, 1¹/₂ utász-, 1 lovasszáhad és 18 ágyú. Az inkább káros, mint hasznos nemzetőrség itt sincs beszámítva.

² i. m. 520. l.

való — képzelt — támadását lett volna végrehajtandó. Gál azonban, utasításához híven, vesztég maradt s így az osztrák hadtestparancsnok oldaltámadása — kényszerűségből — arctámadássá fajult.

Nem feladatomban, hogy ezúttal a sepsiszentgyörgyi ütközetet is taglaljam. Elég erről annyit tudnunk, hogy Gál, bár több nagy hibát követett el, Sepsiszentgyörgyöt megtartotta s hogy Clamm-Gallas a — szerinte — kivívott *győzelem* után korábbi állásába vonult vissza.

★

Mialatt Clamm-Gallas kemény harcztot vívott Gál Sándorral Sepsiszentgyörgynél, azalatt Bem is megvalósította a Moldvaországba való betörés tervét.

Vállalatára nyilván a maksai táborban készült fel, a hol — mint hallottuk — július 18-tól 20-án d. u. 1 óráig tartózkodott. Bizonyára tájékozódott a felől, vajon az oroszok az ojtózi-szorost megszállva tartják-e s ha igen, mekkora erővel? Ettől függött ugyanis a határ átlépése alkalmával várható ellenállás.

Itt, a maksai táborban, jelölte ki azokat a csapatokat, a melyek a diversiót végrehajtandók voltak, a melyeket tehát nem is vitt magával Sepsiszentgyörgy, illetőleg Kökös felé.

Még mielőtt a hadrend fejtegetésébe fognék, meg akarom említeni azt a téves, de mindamellett csaknem általános véleményt, hogy a Moldvaországba vitt csapatok parancsnoka Tuzson János őrnagy volt s ő intézte volna a július 23-án vívott harcokat is.¹ Nem szándékozom Tuzson

¹ *Jakab Elek*: «Szabadságharcunk történetéhez». 556—557. l. érdeméből bármit is levonni, de a történeti igazság érdekében constatalnom kell, hogy ő csak addig volt a különítmény parancsnoka, a míg a Sepsiszentgyörgyről későbben induló Bem utól nem érte azt. Ez azonban már július 22-én megtörtént s ettől fogva Tuzsonnak az öreg úr parancsai szerint kellett igazodnia.

¹ *Ramming*: i. m. 525. l.

Említettem, hogy Bem csak nagyon kicsiny hadat vihetett Moldvaországba. Legtöbb hadtörténésirőnk, Ramming nyomán,¹ 2000 gyalogosra, 1000 (!) lovasra és 4 ágyúra becsüli a magyar csapatok erejét,² a nélkül azonban, hogy a sereg alkotórészeit pontosabban meghatározná.

Bem Târgu-Ocnán, július 25-én kelt jelentésében³ csak 2000 főre, az orosz vezérkar jelentése nyomán készült «Bericht» pedig 4000 emberre és 8 ágyúra teszi a magyarok állományát.⁴

Úgy tudom, Jakab Elek⁵ az egyetlen, a ki a Moldvaországba vitt különítmény alkotó elemeit közelebbről igyekszik meghatározni. Szerinte az expedícióban résztvevő a:

27-ik zászlóalj tartalékának ⁶	—	—	2 százada
86-ik	«		6. «
Utászok	—	—	12 «
Huszárok	—	—	2 «
Tüzérség			6 ágyú.

Jakab még hozzátézi, hogy közlései «eredeti iratokon» alapulnak, de hogy miféle irások voltak s hol találhatók, azt — sajnos — nem mondja meg.

Ez a hadrend megközelíti ugyan a valóságot, de mégsem tökéletes.

¹ i. m. 526. l.

² Például *Gelich* (i. m. III. 734. l.) és *Breit* («A magyar függetlenségi harc katonai története». III. 167. l.) is.

Czetz («Bem's Feldzug in Siebenbürgen» 338. l.) és *Gracza* (i. m. V. 1041.) 2500 emberről és 12 ágyúról tud. *Gracza* azonban ugyanazon kötet 1385. lapján már 3000 főről beszél. *Pataky* («Bem in Siebenbürgen». 94. l.) szintén 2500 embert és 12 ágyút említ, de ő szerinte Bem nem az ojtózi-, hanem a *gyimesi* (!) szoroson át rontott volna Moldvaországba.

³ *Nagy Sándor*: «Háromszék önvédelmi harca». (Okmánytár, LXXIV. l.)

⁴ «Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen.» III. 146. l.

⁵ i. h.

⁶ A «zászlóalj-tartalék» és «tartalék-zászlóalj» közötti különbséget megmagyaráztam «Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején» cz. értekezésemben. (Tört. Szemle, 1915. évf. 76. l.)

Bem idézett tudósítása ugyanis felsorolja azokat, a kik a július 23-án vívott harcokban magukat kitüntették, meg említvén egyúttal a csapattestet is, a melyhez az illetők tartoztak. Az ütközetben kitünt tisztek között Papp Ferencz 5. tartalékszázlőaljbeli százados is szerepelvén, nyilvánvaló, hogy a Moldvaország elleni támadásban ennek a zászlőaljnak is részt kellett vennie.

Ha tehát Jakab Elek hadrendét Bem jelentéséből, valamint Borra századosnak július 19-én összeállított hadrendéből¹ kiegészítjük, a következő teljes képet kapjuk:

86. zászlőalj	— — —	(Tuzson János őrnagy)
27. zászlőalj tartalékának két százada		(?)
5. tartalékszázlőalj	— — —	Hild Ferencz őrnagy)
4. huszárezred $\frac{1}{4}$ százada	— — —	(Marcel Károly hadnagy)
6. „ $\frac{1}{2}$ „	— — —	(Egyed Lajos főhadnagy)
11. „ 1 „	— — —	(Józsa százados ?)
$\frac{1}{2}$ utászszázad	— — —	(?)
6 ágyú	— — —	(Tuschovsky főhadnagy)

Mindössze tehát: $2\frac{2}{3}$ zászlőalj, $1\frac{3}{4}$ lovasszázad,² $\frac{1}{2}$ utászszázad és 6 ágyú, vagyis a hivatalos létszámkimutatások³ szerint 2200—2300 fő, a mi a Bem jelentésében kerekszámban közölt adathoz elég közel jár.⁴

Moldvaországban — Moller tábornok parancsnoksága alatt — a következő orosz csapatok állottak:

Litván vadászrezred	— — —	4 zászlőalj
Vilnai „	— — —	4 „
«Varsói herczeg» huszárezred	— — —	8 század
Kozákok (körülbelül)	— — —	2 „
2. sz. nehéz üteg	— — —	8 ágyú
2. sz. könnyű üteg	— — —	8 „

¹ Gyalokay-család levéltárában.

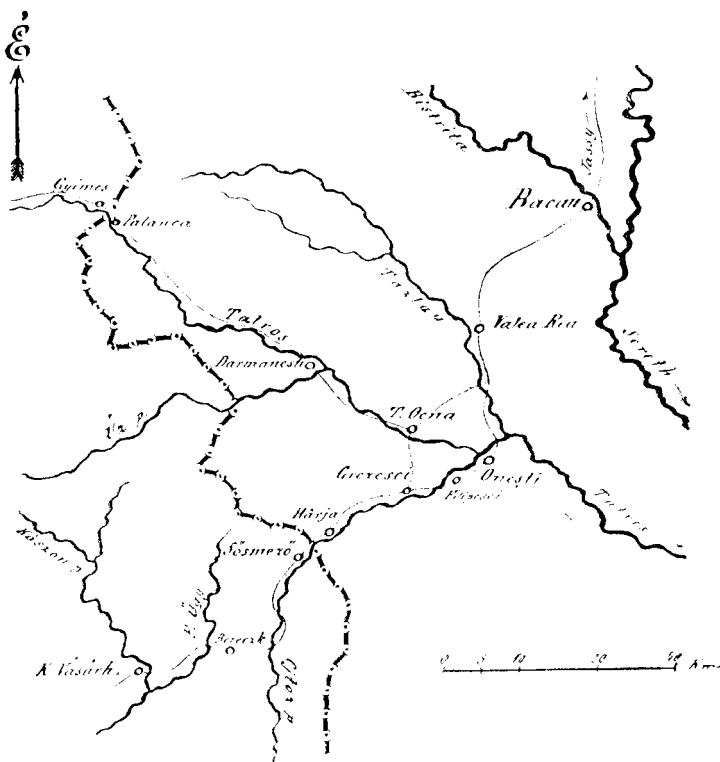
² A *Ramming*, *Gelich*, *Breit* és mások említette 1000 lovas képtelenség. Könnyen kimutathatom, hogy Bemnek Háromszékben csak 327 (az irreguláris csapatokkal együtt is csak 370) lovasa volt. Ebből tehát ezeret nem vihetett magával. Ez a szám a valóságban *legfeljebb* 224 lovasra zsugorodik össze.

³ Gyalokay-család levéltárában.

⁴ Az 5. tart. zászlőalj nélkül legfeljebb 1700 főre rugott volna Bem különítménye.

Mindössze : 8 zászlóalj, 10 lovasszázad, 16 ágyú.¹

Ebből a litván vadászrezred egy zászlóalja, Hârjanál, az Ojtozi-szorost őrizte, egy zászlóalj Târgu-Ocnâ szállítására, hogy a Tatros völgyét szemmel tarthassa, míg egy

harmadik zászlóalj, egy fél könnyű úteggel, Onesti-ben állomásozott.² Miután a határszéltől alig 2 km. távolságra eső Hârjatól Onesti 30, Târgu-Ocnâ pedig 28 km. távol van : ezek a csapatok csak egy teljes napi menet után voltak a határszél közelében egyesíthetők.³

¹ A felsorolt csapatok Ustrogoff tábornok dandarához (vagyis a 13. gyaloghadosztály 2. dandarához) tartoztak. (*Bericht* : III. 46. l.)

² Lásd a mellékelt vázlatot.

³ *Bericht* : i. h.

Bem támadása azonban meglepetésszerűen történvén, nyilvánvaló, hogy összevonásukra semmiféle intézkedés nem történt. A többi távolabb álló csapatokra még kevésbbé lehetett számítani.

A helyzet tehát — mindaddig, míg az orosz csapatok szét voltak forgácsolva — Bemnek kedvezett.

Jakab Elek szerint¹ Tuzson őrnagy már július 19-én útrakelt volna a Moldvaországba viendő csapatokkal, a melyeket azután másnap Bem is követett.

Tuzson azonban 19-én még Maksa és Ereszlevény között táborozott,² maga Bem pedig még 21-én is Sepsiszentgyörgyön volt.³

Maksától Sósmezőig, vagyis az ország határáig, 59 km. a távolság, azaz jó kétnapi menet. Miután pedig úgy Bem jelentése, mint az orosz Bericht szerint is a magyar sereg 23-án lépte át a határt:⁴ elindulását 21-ére tehetjük, annyi-
val is inkább, mert előbb a helyzet nem volt tiszta. Bem csak akkor indíthatta csapatait Moldvaország felé, a mikor látta, hogy az ellenség úgy Sepsiszentgyörgyöt, mint a Feketeügy vonalát feladta, a mikor tehát az oroszoknak vagy osztrákoknak, Kézdivásárhely irányában való, előtörésétől hamarosan nem kellett tartania.⁵

Julius 22-én már a határ közelében táborozott Bem kis

¹ i. h.

² Julius 19-én kelt létszámkimutatása szerint (Gyalokay-család levéltára).

³ Borra százados, már idézett tudósítása szerint (u. o.): «Még eddig ilyen vagyunk táborba szállva s' mint észre vettem Molduvába rontunk bé az Ojtozon keresztül, az oláhokat is e' fosztó muszkák ellen uszítani.» — A levél jul. 21-én kelt.

⁴ *Ramming* (i. m. 526. l.) s az ő nyomán *Gelich* (i. h.) és *Breit* (i. h.) is, tévesen, 22-ére teszi a határ átlépését.

⁵ Bem moldvai expedícióját legrészletesebben az orosz «*Bericht*» írja le, ha nem is egészen az igazsághoz híven. (III. 46—48. l.) Legrövidebben Czetz végez vele, a ki a jul. 22-től 25-ig történekekről mindössze 15 sorban számol be (i. m. 338. l.) s még ez a kevés sem állja meg a kritikát. Csaknem ilyen mostohán bánik el vele Kővári is. («Erdély története 1848 49-ben.» 253., 254. l.)

hada, a melynek váratlan megjelenését az oroszok későn tudták meg s így egymástól távol levő zászlóaljaik egyhamar nem is egyesülhettek.

Sósmezőtől alig 3 km.-nyire van Hârja község, a melyet a litván vadászezred 2-ik zászlóalja (800—900 fő) szállott meg. Ez a zászlóalj, jóllehet túlnyomó erővel állott szemben, egyideig bátran megállotta a helyét. Segítségére számított, a mely azonban kellő időre nem jelent meg. Ustrogoff¹ tábornok, Bem támadásának hírére, egy vadászzászlóaljjal és egy fél üteggel útrakelt ugyan Oneştiből, de a Hârjaból kivert zászlóaljat már Grozesci közelében találta, a hova déltájban érkezett.²

A körülbelül 1600—1800 főre szaporodott³ oroszok három órán át védték magukat Grozesciben, minthogy azonban a magyar lovasság balszárnyukat megkerülte, nekik pedig lovasságuk nem igen volt: végre is hátrálni kényszerültek s Oneşti-ig vonultak vissza. Bem Filipesci-ig üldöztette őket,⁴ azután pedig Grozescibe, éjjeli szállásra, vonult.

A magyar csapatoknak e napon szenvedett vesztesége Breit szerint⁵ ismeretlen, Bem szerint⁶ néhány halott s valami 40 sebesült, Jakab szerint⁷ 12 halott és 40 sebesült volt.

Elesett, többek között, Egyed Lajos 6. huszárezredbeli főhadnagy és Gourrier, a bécsi legióból a honvédséghez átlépett hadnagy is. Az oroszok 40 halottra és 111 sebesültre rúgó veszteséget vallanak be, a mi egész állományuk

¹ Czetz szerint — hibásan — Moller (i. h.).

² *Bericht*: III. 46. l. — Oneşti—Grozesci 14 km. (3½ órai menet.)

³ Bem a Grozescinél állott ellenséget 4 zászlóaljra (Nagy S. i. h.), Jakab Elek (i. h.) 4000 főre teszi. Mind a két állítás messze jár a valóságtól. A két mérkőző fél közül ezúttal Bem volt az erősebbik.

⁴ Nagy S. i. h.

⁵ i. h.

⁶ Nagy S. i. h.

⁷ i. h.

8—9 százalékának felel meg. Bem szerint¹ az orosz veszteség 500 fő, tehát tízszer annyi lett volna, mint az övé, ami azonban lehetetlen.

Bármennyire rúgott légyen is az oroszok vesztesége, Bem diadala teljes volt, ami az is elősegített, hogy Ustrogoff az Ocnán levő vadászászlóalj² érthetetlen módon, nem Grozescibe, hanem Oneştibe rendelte. Így az a harcban már részt nem vehetvén, csak a megvert orosz csapatokhoz csatlakozhatott.

Az utóbbiak azonban Oneştiben sem mertek megállapodni, mert a betört magyar sereg nagyságáról túlzott híreket hallottak. 12000 főről szólott a fáma, már pedig ennyi magyarral a Moldvaországban levő egész orosz haderő sem birt volna.

Ustrogoff még 23-án este a Tatros balpartjára kelt át, másnap pedig Bacaug húzódott vissza. Ezzel azután úgy az Ojtoz, mint a Tatros völgye Bem birtokába jutott.

Annak, hogy az oroszok a Tatros vonalát minden további ellenállás nélkül feladták, a szenvedett kudarczon kívül még más oka is volt. Híre járt t. i., hogy a gyimesi-szoroson át is magyar csapatok törtek be, amelyek őket a Bacauban és Jassyban álló többi orosz haderőtől is elvághatták volna.³ Erre azonban nem került a sor. Se a gyimesi-szoros felől nem támadtak ottlevő — nagyon gyöngye — csapataink, se Bemnek nem volt annyi ereje, hogy a kedvezően indult hadműveletet a pár nap alatt összegyűjthető orosz csapatok ellen folytathatta volna. De meg azt is látta, hogy Moldvaország lakóihoz intézett kiáltvány⁴ eredménytelenül hangzott el és a remélt és óhajtott felkelésből semmi sem lett.

Beérte tehát azzal, hogy másnap, július 24-én Oneştit és Targu-Ocnát megszállotta. Ő maga az utóbbi helyen

¹ Nagy S. i. h.

² A litván vadászszereg 4. zászlóalja.

³ Lásd a vázlatot.

⁴ Szövegét lásd *Gelich* i. m. III. 734. l.

volt s már 25-én megindult csapatai egy részével vissza Erdély felé, míg a nagyobbik részt¹ Tuzson parancsnoksága alatt, Grozesciben hagyta. Miért? azt bajos volna megmondani. Talán még mindig bízott benne, hogy kiáltványának meg lesz a kívánt hatása és Moldvaország népe fegyvert ragad az oroszok ellen. Mert a nélkül újabb sikerre a talán 1300 főre apadt, kis csapattal már nem számíthatott.

Mialatt Bem Erdélybe húzódott vissza, az oroszok támadásra készülődtek. Moller tábornok, a moldvaországi orosz csapatok parancsnoka, a vilnai vadászrezdet és a «varsói herczeg» huszárezdet egy üteggel Jassyból Bacauba indította. Miután itt ilyenformán 8 zászlóaljat, 8 lovaszázadot és 16 ágyút gyűjtött össze, Bem várt támadása pedig elmaradt: Moller is megindult Târgu-Ocnára, hova elővédje — az oroszok szerint² — július 24-én, Gelich szerint³ 25-én érkezett volna. Mind a két állítás lehetetlen. Nemcsak azért, mert 25-én reggel még Bem is Târgu-Ocnában volt, hanem azért is, mert a 23-án megvert orosz csapatok, mint tudjuk, csak aznap este indultak el Onestiből Bacauba, hova, ha nagyon siettek, talán 24-én az esti órákban érkezhettek.⁴

A Jassyban tartózkodó Moller 25-ike előtt alig kaphatott hírt Ustrogoff vereségéről. Ha tehát még aznap útra kelt is, 28-ika előtt nem juthatott el Bacauba.⁵ Feltéve már most, hogy Moller csak Jassyból és nem valami Bacauhoz közelebbeső helyről vitt Ustrogoffnak segítséget: előcsapatai, a nélkülözhetlen pihenőt is számításba véve, 31-ike előtt alig érhettek Târgu-Ocnához. Ekkor azonban Bem már Segesvárnál csatázott, Tuzson pedig a székelyföldön járt.

Hibás tehát Ramming állítása,⁶ hogy Bem az oroszok

¹ 8 gyalogszázad, 1 lovasszakasz és 6 ágyú. (Jakab E. i. h.)

Arról, hogy Bem csapatainak nagyobb része Tuzsonnal Moldvaországban maradt, hadtörténetíróink mitsem tudnak.

² *Bericht*: III. 48. l.

³ i. m. III. 735. l.

⁴ Onesti—Bacau legalább 45 km.

⁵ Jassy—Bacau legalább 130 km.

⁶ i. h.

elől rövid ellenállás után vonult volna Erdélybe vissza. Összeütközésre július 23-ika után nem került többé Moldvaországban a sor,¹ jöllehet Tuzson különítménye 30-áig maradt Grozesciben.²

Az említett napon egy hadikövet jelentkezett Tuzsonnál. A követ — Tefik bég, ezredes — Aszlán moldvaországi bojár társaságában azért jött, hogy Bemet az ország elhagyására szólítsa fel. Tefik előadta, hogy Bem, Moller szerint, 12000 (!) főnyi haddal rontott be s mindent, a mit útjában talált, elpusztított. Ennélfogva arra akarta kérni, hogy lehetőleg gyorsan Erdélybe húzódjék vissza. Tuzson hiába magyarázta, hogy Bem csak visszaadta a kölcsönt azért, hogy az oroszok Erdélybe törtek, mert Tefik azzal ütötte el a dolgot, hogy Oroszországnak 1825 óta joga van Moldvaországban helyőrséget tartania.

Bár Tuzson erre megjegyezte, hogy más az helyőrséget tartani valahol és ismét más onnan egy idegen országot megtámadni: a hadikövet hajthatatlan maradt és a várható diplomatai bonyodalmakra hivatkozva, kérte a magyar csapatok eltávolítását. Tuzson engedett s még aznap megkezdte visszavonulását Erdély felé.³

*

Bem moldvaországi támadásának célja — mint hallottuk — az volt, hogy az orosz hadak és anyaországuk között az összeköttetést megszakítsa s a lakosságot felkelésre bírja.

¹ *Czetz* szerint (i. h.) Bem július 24-én is megütközött volna, a Mollerrel összecserélt, Ustrogoff tábornokkal, a mi azonban a valósággal nem egyezik, mert maguk az oroszok is elismerik, hogy jul. 23-iki vereségük után minden további harc nélkül vonultak Bacauba vissza.

² Ha Moller elővédje 25-én már Târgu-Ocnában lett volna, akkor a következő napokban Tuzsonnal bizonyára összezsapásra került volna a sor. (Târgu-Ocna—Grozesci 12 km.)

³ *Jakab*: i. m. 557—558. l.

Jóllehet egyiket sem érte el, mégsem mondhatjuk, hogy vállalkozása teljesen meddő maradt volna, mert a kivívott hadászati sikert senki sem vitathatja el.

Clamm-Gallas ugyanis jól sejtette Bem szándékát s erről az orosz hadtestparancsnokot azonnal értesítette is, de ő maga vagy nem tudott, vagy nem mert intézkedni s így Lüderstől várta a további utasítást. Lüders — ezúttal helyesen — azt parancsolta Clamm-Gallasnak, hogy Bereczk felé nyomulva, az Ojtozi-szorost Bem háta mögött zárja el.¹

Ámde ez az intézkedés már megkésétt, mert a mikor végrehajtására került volna a sor, Bem — Clamm-Gallas tudomása szerint is — visszatért volt Erdélybe, arról pedig, hogy Tuzson a különítmény nagyobb részével még néhány napig Moldvaországban maradt, az osztrák hadtestparancsnok mitsem hallott.

Miután pedig Lüders már az eddig történetekből gyaníthatta, hogy a határozatlan, tétovázó Clamm-Gallas Bemet se leküzdeni, se sakkban tartani nem bírja: *julius 26-án, eredeti hadműveleti irányával homlokegyenest ellenkezően, visszafordult Nagy-Szebenből a székelyföld felé s 29-én — mint tudjuk — főerejével már Segesvárott volt, míg Dyck tábornok dandára, ugyanaznap, Garatig² hatolt.*

Így tehát Bem moldvaországi diversiója nemcsak feltartóztatta az orosz hadtestparancsnokot abban, hogy előnyomulását Nagy-Szebenből a Maros völgye felé folytat-hassa, hanem egyszersmind a saját akaratát is reá kényszerítette.

Az orosz 5. hadtest zöme augusztus 2-án már Székelykeresztúron állott, holott Lüders, Clamm-Gallas bevonulása és Nagy-Szeben elfoglalása után azt képzelte, hogy Erdélyben nem akad többé dolga.

★

¹ *Bericht*: III. 48. 1.

² Kőhalom mellett.

A most dúló világháború eddigelé példátlan küzdelmeivel összehasonlítva, Bem moldvaországi hadműveletei jelentéktelen episoddá törpülnek, de a maguk korának, főleg az erdélyi nyári hadjáratnak keretébe illesztve, fontosságuk és érdekességük annál jobban kitűnik.

Minket magyarokat nemcsak azért érdekelhet ez az expedíció, mert Bem Lüders terveit alaposan összekúszálta vele, hanem azért is, mert ez volt az önálló magyar nemzeti hadsereg utolsó, még pedig sikeres, külföldi vállalkozása.

GYALOKAY JENŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Egy «Hazafias dal» meg egy «Hiszekegy» 1824-ből.

A keresztény szeretet és igazság leple alatt, e fenséges eszmékkel visszaélve, létesült 1815-ben a szent szövetség, Ausztria, Poroszország és Oroszország között. Atyai gondoskodás és jóindulat, értsd: kényuralom egyrészlől; gyermeki engedelmeség, értsd: szűklátókörű, korlátolt meghunyászkodás másrészlől, - ezek voltak jellegzetes támaszszlopai e szövetség elveinek, törekvéseinek, céljainak. Magyarország e jóindulatot egy fokkal még különösebben érezte, mert mostoha-gyermek volt s mint ilyen kezeltetett. Hogy e mostoha-gyermek anyja a szabadság lelke volt, azzal nem törődtek, vagy tán nem tudták megérteni, sőt ez csak még ürügy volt arra, hogy éber örök, kikről később lesz szó, még éberebben ügyeljenek minden tetteire, minden gondolatára. Metternich, e százév előtti rendszer lelke, irányítója és rugója, tudta jól, hogy a német abszolút elem meg a magyar alkotmányos elem áll örökös harczban egymással szemben. de nemhogy segített volna a bajon, sőt az abszolút vaskalap alá akarta helyezni az utóbbit is. Nem Széchenyi Ferenc volt ez időben az egyetlen hazafi, aki e szomorú anyagi és erkölcsi pangás idején kilátástalanul a jobb s szebb jövő reménye nélkül szállott a sírba.

Nemcsak az alkotmányos szabadság ellen fondorkodott minden módon a bécsi kormány, meg a csatlósok hada, hanem a magyar nemzetiség léte ellen is. Talán érezték Metternichék is, hogy «a megcsorbitott, sőt még az elnyomott alkotmányt is vissza lehet szerezni, de a meghalt nemzetiséget semmi hatalom sem képes többé új életre ébresztani.»¹ Amit azonban ők elméjükben forgattak, az lett törekvéseik ellenfeje. A magyar fel-

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. I. köt. 47. l.

ébredt. Nem jajongott már csupán, nem volt csak sírva vigadó magyar; magához tért tompa, fásult elaléltságából, mikor érezte, hogy szívét keresik, azt akarják elhallgattatni örökre. Csodálatosan fenséges, a maga tökéletességében párját ritkító jelenség, hogy a magyar lélek e felébredése irodalmi téren kezdődik, a költők eszközlik. Ők a magyar lélek leghívebb megértői, ők bontogatják a zászlót, szóval, dallal odavezetik a magyart ahhoz a csoda-tükrökhöz, melyet darabokra törtek az abszolút rendszer hívei, hogy bele ne nézhessenek soha többé; odatartották az újra egésszé varázsolt csoda tükröt a magyar elé, s benne a mult nagysága, a nemzeti élet eleven példái ragyogtak. Felzendült a hatalmas ének: Régi dicsőségünk, hol késel az égi homályban? ! — A magyar megértette lelkének visszhangját, a költő szavát.

Kevesen voltak, kik a veszély kezdetétől fogva állandóan, érezték. A főnemeseik aranyborjuja Bécs volt. Saját maguknak tetszelegtek a császári udvar fényében, hol rájuk is esett egy-egy kis fénysáv, kitüntetés, kamarásság alakjában. Üres, élvezetekkel telt életet éltek; a nagy fényesség elkápráztatta a szemüket, elaltatta szívüket. Még a magyar nyelvet is idegennel cserélték fel. Be rosszul esett sok derék magyarnak ennek látása. Ezek most élénken emlékeztek a száz évvel azelőtt küzdő férfiakra. Hozzájuk fordult a magyar lelke ez időkben is s e dicső mult nagy hőseit kéri, hogy imádkozzanak a magyarért.¹

«Rakotzy igaz Vérünk
Régi híres Vezérünk
Kérd az Égbelieket
Ne hadjanak bennünket.»

A kis csoporthoz a veszély nagyobbodásával mind többen csatlakoznak. Reményüket nem vesztik el e «zivataros században» sem. Az elnyomó, a rosszat akaró, a nemzeti életet elfojtó idegen elleni hős és büszke harag, meg a nemzet lelkének, szabadságának örök életébe vetett hit hatja át a magyart s Ég felé emelt szóval mondja:² Hiszek az Mindenható Magyarok Istenében! Hiszek az Szabadságnak nagy lelkében!

Ezekkel az érzelmi jelenségekkel a legélesebb ellentétben áll az a különleges szervezet, mely ez időben az állam-

¹ A közlendő dalból.

² Az alább közlendő Hiszekegyből.

hatalom legerősebb támasza volt: a titkos rendőrség. Polizei Hofstelle a hivatalos neve; magyarul politikai rendőrminisztériumnak nevezhetnők. A hivatal főnöke gróf Sedlnitzky, Metternich jobbkeze volt. A szervezet tényezői: a cenzura, a confidensek, bizalmiférfiak, titkos politikai levelezők hada. Voltak titkos, titkosabb, még legtitkosabb ügyek. A hírhedett cabinet noir-ok legpéldásabban működő példányává alakult s mindkét országrészre vonatkozólag a legkörmönfontabb eszközökkel dolgozott a bécsi Polizei Hofstelle, Metternichéke keze alatt. Célját könnyen kitalálhatjuk a kanczellár saját szavaiból, mikor így szólott: «A magas rendőrség a politikával jelenleg oly szoros kapcsolatban áll, hogy fölötte még uralkodik is némi tekintetben.»¹ Ilyen hatalom volt a Polizei Hofstelle. Mindenről és mindenkiről volt tudomásuk, mert hisz munkájukban az emberek alacsony, sőt legalacsonyabb ösztöneire építették magas tudományukat. Anyagi haszon, irigykedési hajlam, rosszakarat, hizelgés, nagyképűség és butaság. Ezekre támaszkodtak. Olyan tökéletesen működött e szervezet, mint egy kiválóan berendezett telefon-hálózat. A levelezők hiven, sőt lehetőleg nagyitva beszámoltak mindenről, ami gyanusnak vagy Metternichék céljaira nézve veszedelmesnek tetszett. Gyanus és veszedelmes volt pedig minden, a mi csak kissé is elütött a korlátolt, szűk látókörű, alázatos alattvalói gondolkodásnélküliségtől. Természetes, hogy Magyarországon nagy számmal voltak csápjai e hydrának. Ez éber örök ügyeltek arra, hogy a nemzetiséget elaltató törekvések ellenében ne történhessék semmi; hogy a szabadságért való sóvárgások ne törhessenek ki a keblekből s ha imitt-amott megtörténnek ez a vakmerőség, azonnal megjöhessen a megtorlás, mert hisz: «a kormánynak kötelessége, hogy a népek jóléte felett őrkdjék».

A nemzeti tespedés, elkeseredés, sóvárgás idejében, az 1825-i korszakos országgyűlés előtt egy évvel, sajátos jelentés érkezett Bécsbe, gróf Sedlnitzkyhez. Egy dalról volt benne szó, mely szeretszét kereng az országban (pedig veszedelmes egy dal ám!), azután még egy szörnyűséges valamiről: a Hiskegy paródiájáról. Persze nagy volt a megrökönyödés s a dal meg a paródia körül élénk levelezés folyt; mozgósították a levelezők titkos hadát. Hogy mennyire nem értették meg a nemzeti lelket, ez

¹ v. ö. Horváth id. m. I. 139. l.

írások is bizonyítják. A bécsi volt Polizei Hofstelle levéltárában vannak meg ez iratok, melyeket a kérdéses dallal és Hiszekegy-gyel együtt közlünk. Nem mulaszthatom el, hogy e helyütt is hálás köszönetet ne mondjak a levéltár igazgatójának és tisztviselőinek, sokszor tapasztalt szíves előzékenységükért.

*

1824 április havában érkezhettek Bécsbe az első jelentés a dallal és a Hiszekegy-paródiával együtt, mindkét melléklet eredetiben, meg német fordításban. A jelentés német nyelvű; magyarra fordítva a következő (No 3518 ex 1824. Pol. Archiv):

«Mellékelten megküldöm azt a közkedvelt hazafias dalt is, amelyet mostanában nemcsak minden előkelőbb házban, hanem minden korcsmában is nagy lelkesedéssel énekelnek s a melyet rendszeren az eltöltött Rákóczi-féle síppal (tárogatóval) kísérek. A felsorolt megyékben (?) nincsen ház, melyben a zongorán nem lehetne találni. Rimaszombat mezővárosban, Gömör vármegyében, minden viharos éjszakán a toronyőr az említett tárogatón a torony erkélyén fujja ezt a felette szomorú áriát. Sőt a vakmerőség oly nagy, hogy május 22-én Ságón, Zala megyében, este egy «punschad» alkalmával, az én, a magistratus s több, mint 50 országos rend jelenlétében elénekelték, zenekiséréssel e dalt olyan lelkesedéssel, hogy többeknek a legöregebbek közül könny gyűlt a szemébe.

Megküldöm egyuttal az elterjedt hazafias Hiszekegy-et; egyáltalában nem titkolják, sőt annyira visszaélnék vele, hogy az országúton, Balassagyarmat és Rétság között, ott találtam egy útmenti keresztfán másfélölnyi magasságban, tisztán olvasható betűkkel leírva. Valósággal elbámultam, mikor Nagyoroszin (Nógrád-megye) keresztül utaztamiban hallottam néhány iskolásgyerek szájából e Hiszekegy némely helyét recitálni az utcán.

Szorgalmasan gyűjtik mostanában azokat a dialogusokat, melyeket a Felség azokkal váltott, kik Bécsbe audienciára hivatnak. Nyilvánosan forgalomba akarják hozni; ha megkaphatom, nem fogom elmulasztani, hogy alázatosan meg ne küldjem.

Mély tisztelettel vagyok nemes és nagyságos uramnak legalázatosabb szolgálója. Olvashatatlan aláírás. Keltezés nincs.»

A jelentésben említett melléletek a következők: ¹

¹ No 2589 ex ad No 3518 ex 1824. Pol. Arch.

Hazai Dall!

1.

Édes Hazánk Fiaji
Boldogult Bajnokjai
Tekintsétek Rabságunk
Földi Nyomoruságunk.

2.

A Magyarnak nints kedve.
Sem fegyvere csak nyelve
Sohajt és Fohaszkodik
Egymásnak panaszkodik.

3.

Látván a rab lántzokat
Hogy készítettik azokat
A Nemesség nyakára
Rá vetik nem sokára.

4.

Törvényünk erőssége
Gyöngül s törik szentsége
A Sasok mint akarják
Kedvük szerint szaggatják.

5.

Már a magyar meggyengül
Mert a nagygya Bétsben ül
A német Komédiát
Őrzi nem az Hazáját.

6.

Sok ha már Kamrás lehet
Kults formára szert tehet
Nem gondol Nemzetével
Sem ősi Törvényivel

7.

Lám a Magyar Magnások
Igazán vásárosok
El adják Hazájokat
Majmolják ruhájokat.

8.

Rakotzy igaz Vérünk
Régi híres Vezérünk
Kérd az Égbellieket
Ne hadjanak bennünket.

9.

Ez hívségünknek bére
Ezért ömlött ki vére
Sok nemes Magyar finak
Zrinyinek, Nádosdinak.

10.

Várj tsak Magyar megbánod
Hogy a szádat el táltod
Ha nemesnek¹ születted
Mért eszeddel nem éltél.

11.

Vak engedelmed büntet
Szabad lenni meg szüntet
Ha (a) Sas körme közé vesz
A mit akar véled tesz.

12.

Teremtő hogy szenveded
Élni mért engeded
Az illen madarakat . . .
Nyilald agyon azokat.

A másik melléklet, a Hiszekegy-parodia, a következő :²

¹ A konfidens e szót «mensnek» olvasta s a jelentéséhez mellékelt német dal-fordításban, a jegyzetben ezt írja: «A magyar: Ha mensnek (embernek helyett) születted, a német Mensch szónak persiflage-a.» Jellemző rövidlátás!

² Száma ugyanaz, mint a dalé.

«Hiszek az Mindenható Magyarok Istenében, Árpád Atyánk Teremtőjében, ennek Szent fiájiban István, András királítkban és ezeknek Szent Szülöttükben Országunk Constituciojában. mely fogantatot az Szabadság nagy Lelkétől, született az Nemzet Szűz egygyességétül, kinzatott az Austria Háztul, Zitsy, Almási¹ által meg feszítettet, meghalt és Ferentz Király által el temedtetett; le szállott az udvari poklokba, harmad esztendőre föll támad és föll megy hajdani ditsóségére, a honnand itélíni fogja az Tronust és annak támogatójít: Hiszek uram, az Szabadságunk nagy lelkiben, titkos egyességünk erejében, tagadom az földön egyesült koronás háromságot, gyűlölöm az udvari nevetéséges Kámrasságot azért Uram kérünk téged, ne vigy többé az német által kísértetben de szabadítsd Hazánkat az Idegen Királyok gonoszságátul. Ammen.»

Sedlnitzky maga veszi kezébe a veszedelmes ügyet s «magánlevelet» ír. hogy a tényállásról egészen biztos felvilágosításokat kaphasson. A levél magyar fordításban így hangzik (No 3518 ex 1824. Pol. Archiv.):

«A mellékelten eredetiben és német fordításban megküldött felette megbotránkoztató dal, valamint a hasonlóképp mellékelte katolikus Hiszekegy-paródia Magyarországon állítólag nagyon elterjedtek s megzenésítve nyilvános helyeken meg magánvendégségekben énekeltetnek. Sürgősen kívánok közelebbi, biztos felvilágosításokat ez állítás valóságáról, valamint arról, hogy kik lehetnének fentnevezett gunyiratok szerzői, vajon valóban elterjedhettek-e valóban oly nagy mértékben, megtorlatlanul: vajon tán nyomtatásban is megjelentek-e s ha igen hol nyomattak?»

T. c. nagyon lekötelezne e pontokat illető mielőbbi részletes felelettel. Egyuttal kérem a t. c., hogy az arra vezető feltűnés nélküli, de hathatós nyomozást sürgősen megkezdje s a bármiképp sikerült eredményt velem közölni szíveskedjék. Tisztelettel stb. Wien, 1824, április hó 29-én Sedlnitzky.»

E levelet a következőknek küldötte meg:

¹ Valószínűleg Almássy Józsefre és gróf Zichy Ferenc királyi biztosokra vonatkozik, a kik Veszprémben egyik a másik utódjaként erőszakkal akarták megtörni a megyék ellenállását s erőszakkal hajtották végre a felsőbb rendeleteket. Mivel Almássy hevesi, Zichy pedig gömöri administrator is volt, nem lehet ebből a paródia keletkezésének helyére következtetni.

1., a magy. kir. udv. kamara elnökének, Gróf Mailáthi Ó excellenciájának Budán.

2., A₃-nak,

3., I α-nak,

4.) ZZ-nek,

5.) Rr-nek.

6.) Bihar megye adminisztrátorának, Méltóságos gróf Rhédey úrnak. Kis-Rhédén.

7.) Klempay úrnak.¹

Egymásután érkeztek meg a feleletek. Van köztük egy olvashatatlan aláírású, egy JJ jelzésű (ez a titkos jel is Péchy-é, aki hol ezt, hol pedig A₃-t használja) egy ZZ-től meg egy Iα-tól. Tekintettel arra, hogy az indexekben 3518. sz. alatt ex 1824. Pol. Archiv van még egy aktaesemő e dáról és paródiáról, bizonyos, hogy e tárgyról még élénkebb jelentés-váltás történt. Ez a fasciculus. ép úgy, mint sok más irat meg melléklet, elkallódott, vagy tönkrement. A meglevő válasz-jelentések negatív eredményről számolnak ugyan be, de jellemzők a korviszonyokra. Két érdekes mozzanatot emelhetünk ki: az egyik az ifjúság szerepére vonatkozik, a másik meg az esetleg egybehívandó országgyűlésre. «Felette veszedelmesnek, vakmerőnek» festik a jelentések az ifjúságot, mely már ekkoriban is fontos és politikai életünkre jellemző szerepet játszott. Az országgyűlésre vonatkozólag meg az a véleménye a bécsi kormány levelező- és konfidens-csatlósainak, hogy ne hívják egybe; még sok a puhítani való; a közhangulat nem sok jót ígér; baj lehetne. A nemzet lelke azonban már ébren volt akkor s az országgyűlés, mint a kényuralmi, összpontosító törekvések elleni leghangosabb tiltakozás egybehivatott. Győzött «a szabadság nagy lelke»

A konfidensek jelentéseit időrendben közöljük. Az első JJ-től való s magyar fordításban így hangzik (No 3905/3518 ex 1824. Pol. Archiv.):

«1824. május 10-én. Kegyelmes Uram! Folyó évi április hó 29-én hozzám intézett kegyes soraira vonatkozólag egy felette megbotránkoztató dal s a katolikus hitvallásnak hasonló paró-

¹ A politikai levelezők, meg a konfidensek jelentéseiket legfőbbször titkos írásjegyekkel aláírva küldötték be. A 2—5. pontok alatt felsorolt jelek tulajdonosai (személyiségükről legközelebb szólnunk) a következők: A₃ = Péchy; Iα = Neustädter; ZZ = Steinbach; Rr = Okolicsányi.

diája ügyében (amely paródia által nemcsak a mi vallásunk, hanem az egész magyar nemzet súlyosan compromittáltatik), kötelességemnek tartom Excellenciádat a legszentelben biztosítani arról, hogy sem itt, sem az egész környéken nyoma sincs az ilyen illetlen dolgoknak. Ha netán később valami biztosat megtudok ez ügyben (melyet mindenkor szíven fogok hordani), akkor nem fogom elmulasztani Excellenciádnak körülményes jelentést tenni. Egyébiránt semmirem bizonyosabb, hogy mind e gyalázatos tettek, tisztára csak a mai nagyon insolens rosszra gondoló, szemtelen ifjúság terhére irandó. Éppen ezért bátorodom Excellenciádat megegyeszer az én többször megismételt írásbeli felterjesztéseimre emlékeztetni, a nyilvános iskolák kellő organisálása, s a mostanában szinte minden megyében imponáló ifjúság megfenyítése ügyében. Valóban legfőbb ideje annak, hogy a kormány részéről megragadtassanak a kellő rendszabályok. mert a baj egyre terjed, mennél később történik valami, annál veszedelmesebb a kormányra s az országra nézve.

Teljes tisztelettel maradok Excellenciád legalázatosabb szolgálja J. J.»

Időrendben a második az olvashatatlan aláírású jelentés, mely magyar fordításban a következő (No 4143/3518 ex 1824. Pol. Archiv.):

«Kegyelmes Uram! Méltóságos Gróf Ur! Csász. kir. titkos tanácsos!

Vakmerőek és megtorlásra méltók a magyar nyelven megjelent dalok éppúgy büntetendő azoknak németre való fordítása.

Más nemzeteknél, például a francziáknál eszköz lehetnének a kedélyek felizgatására, a mi által rendellenes zavargások jöhetnének létre. Itt, hála az Égnek, ettől nem kell félni; de mindennek daczára kötelesség a szerzőre éberem figyelni s ha felfedeztetnék példájául minden ilyen szemtelenségnek, meg kell büntetni. Minden valószínűség szerint e dalok létrejövetelüket fiatal, meggondolatlan gyerekeknek köszönhetik, a kik minden erkölcsi alaptörvényt lábbal taposni merészkedtek s a kik mostanában gyakran elfajulnak. De pontos vizsgálat után nyíltan jelenthetem Excellenciádnak, hogy e vidéken ismeretlenek e dalok és gunyiratok; a legcélravezetőbb intézkedéseket megtettem, hogy hírt kapjak arról, hogy hol ismeretesek s mennyire elterjedtek, de a titkos nyomozás oly módon történik, hogy ezáltal ott, a hol semmibe sem veszik, bár sokat megtudjon az ember, a leg-

jobb igyekezet mégis nagyobb bajt ne okozzon.¹ Végül kezéskedem, hogy Magyarországon senmiesetre sem kell lázadástól félni; azok a rendetlenkedések is, a melyek mutatkoztak, lassankint eltűnnek. Határtalan hódolattal és tisztelettel Excellenciád legalázatosabb (olvashatatlan aláírás) 1824. május 16-án.»

A következő jelentés már részletesebb; fordítása a következő (No 5386 3518 ex 1824. Pol. Archiv.):

«Az a jelentés, hogy a katolikus Hiszekegy s egy felette megbotránkoztató dal van Magyarországon sokhelyütt forgalomban, s utóbbit megzenésítve nyilvános helyeken meg magánvendégeskedések alkalmával éneklik, — nem bizonyult valónak. A legutóbbi Medárd-napi pesti vásáron a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból s majdnem az összes megyékből való egyének gyűltek össze Pesten s Budán a tárnoki széknél, követek Szegedről, Debreczenből, Pécsről, Győrről, Bártfáról, Ujvidékről, Szabadkáról. És mégis senkisé nem tudott ezekről. Legelsősorban a királyi tábláknál működő jurátusok, mint nagyon garázda s vakmerő emberek, hoztak volna nagy örömmel ilyesmiket Pestre, és terjesztették volna el; de ezek sem hallattak semmit, bár annyira fékezhetetlenek, hogy a nyilvános színházban, akkor mikor a székesfehérvári magyar szintársulat kevéssel a vásár előtt egy-néhány előadást rendezett, egyszer nagy hevesen követelték a jelenetek közti szünetben a hirhedett Rákóczi-nótát.

Úgy látszik, hogy mindkét gúnyiratot Zala megyében compilálták s a nyelv, stílus alapján, gondolom egy ottani költő írhatta, de egyenítést nem lehet bizonyosságnak venni s nem találtam tanácsosnak, valakit is közlés által megkérdezni, mert már ezáltal is azok elterjedése vált volna lehetségessé.

Egyébiránt minden művelt magyar megvetné e gúnyiratokat s kevés meghallgatásra találnának, mert a művelt magyarok nagyon is meg vannak róla győződve, hogy a sokat dicsőített alkotmányt, a milyen az mostan, csakis az ausztriai Háznak köszönhetik. I. Lipót császár vetette meg alapját, mikor a trónöröklés törvényileg meghatározott; nagyobb engedményeket tett VI.

¹ Jellemző e nyomozásokra lélektani szempontból, hogy mennyire félnek még attól is, hogy egy hivatlan meghallja a kérdéses dolgokat s akkor *épp ily* módon terjedhetnek el. Sőt, mint alább látni fogjuk, némelyikükkel a dalnak csupán első strófáját közölték épp az enlített okoknál fogva.

Károly császár, mikor a Pragmatica Sanctiót kieszközölte; az 1741. év ismét kedvezett a rendeknek s az 1790. és 1791. év teljesen kiépítették az alkotmányt. Az elszegényedett II. András Arany bullájában 1222-ből, a magyarok egy képtelen, később törölt paragrafus kivételével kevés bizonyítékot találhatnának az abszolút monarchia ellen vagy a mostani országgyűlések s a nemesek nem-adózása mellett; ezért szeretik a csak kevésbé művelt magyarok is királyukat, de óhajtván kívánják az országgyűléseket, mint az alkotmány elemét, bár nem ritkán megtörtént, hogy királyi felségjogok praesumtiv szabadságok megszorításával világosabban megmagyaráztattak.

Megjegyzendő még a pamfleteket illetőleg, hogy a dal 10. szakaszában, úgy látszik nem a német Mensch szónak kigúnyolása van meg, hanem e szó «nemesnek» olvasandó. Pest, 1824. június 29-én. ZZ.)

Az utolsó válaszcímzés a legterjedelmesebb. 1a konfidens különböző megyékbe írt a levelezőknek s ezeknek erre vonatkozó feleleteit közli. A jelentés magyarul így hangzik (No 4644/3518. ex 1824. Pol. Archiv):

Az április 29-én kelt magas leiratra vonatkozó jelentés.

1824. június hó 10-én.

A velem legkegyelmesebben közölt felette megbotránkoztató dal s a katolikus Hiszekegy paródiája ügyében, melyek nagyon elterjedtek *állítólag* s megzenésítve nyilvános helyeken magán vendégeskedések alkalmával egyaránt énekeltek, levelezőktől a következő jegyzeteket kaptam s ezeket kivonatossal s latinból fordítva alázatosan magas tudomásra hozom.

Sümegh, 1824. május 11-éről: A dalról és a Hiszekegyről itt nem tudunk semmit; többekkel beszéltem ezekről; még a püspökkel is, de senkinek sem volt tudomása róla; ha valamit megtudok, azonnal értesítést küldök.

Debreczen, május 14-éről: A dal, melynek első versszakát velem közölte, itt nem ismeretes, a Hiszekegy azonban igen; ez a pasquill azonban már régi s emlékezem rá, hogy már az 1790-i országgyűlésen olvastam ilyesmit. Lehetséges, hogy ez a jelen körülmények s az uralkodó hangulat szerint — melyet persze nem dicsérhetek, — átalakított; bizonyos, hogy nem új szerzemény. Ha azt mondom, hogy a hangulatot nem találom dicsőretre méltónak, akkor ezzel nem akarom állítani, hogy a hangulat épp közöttünk kálvinisták között lenne rossz, sőt ellen-

kezőleg, biztosíthatom, hogy a legutóbbi kirándulásomkor, melyet a szomszédos, teljesen katolikus vármegyékbe tettem, olyan hangulatra találtam, a melyet aggasztónak tartok ; nálunk legföllebb sóhajtozik egy-egy öreg verbőczyánus, de Szabolcs, Zemplén, Gömör megyékben magasabb hnagon beszélnek, sőt Zemplénben fenyegetődznek is. Mihelyst valamiről biztos hírt kapok, azonnal meg fogja kapni. Biztosíthatom arról, hogy mióta a titkos összejöveteleket megtöltő királyi rendelet köztudomású lett, nem hallok már semmit ilyenek megtartásáról. Itja meg kérem nekem, kik azok az urak, a kik Ő felségének országgyűlés megtartását tanácsolják stb.

Veszprém vármegyéből, 1824 május 14.-én : A forradalmi röpiratokról, melyekről említést tesz, itt nem tudunk semmit.

Nógrád vármegyéből, 1824 május 10.-ről : Mikor legutóbb Balassa-Gyarmaton voltam, egy jurassor mesélte nekem, hogy egynéhány pasquill van forgalomban, különösen a fiatalság körében, de hogy miképen hangzanak, nem tudta közelebről megmondani. A másik nemes ember pedig azt mesélte nekem, hogy hallotta, hogy titokban kutatnak instructió ügyében, a melyek a legközelebbi dietalis követeknek szólnak s abban olyan alapelvek vannak, melyek a szerzőt a felségsértés vádjára qualificálják s nehezen kerülhetné el a pallost ; állítólag nyomtatásban is megvan. Én kételkedem benne, hogy ilyenek valóban léteznek, mert ez esetben már bizton megkaptuk volna, hisz nálunk sajnos elegenden vannak, akik megyeszerte ismertessek, mint a királyi hatalom ellen küzdők.

Pozsony vármegyéből, május 18.-áról : A mennyire a velem közölt első strófából megítélhetem, úgy tűnik fel nékem, mintha a dal abból a Rákóczi-féle dalgyűjteményből való lenne, a mely hazánkban, különösen a felső vármegyékben még mindig fennmaradt per traditionem s mely dalokat az ön által is bizonynyal ismert Rákóczi-féle síppal és dallammal énekelnek, különösen a fiatalok. A Hiszekegy-paródia szintén ismeretesnek tűnik fel nékem ; holnap utazom Zalaegerszegre s nem fogom elmulasztani, hogy e tárgyakra ne ügyeljek.

Nyitra vármegyéből, május 16.-ról : A velem közölt röpiratokat vagy pasquilleket nem ismerem, mert sem nem olvastam, sem nem hallottam ilyeneket. Az ilyen irott dolgok sokszor közkezen forognak az ifjuság körében. Mindazonáltal nem hiszem, hogy különösebb figyelmet kellene ezekre fordítani. Minden or-

szággyűlés alkalmával olvashat az ember ilyen epigrammákat, pasquilleket s hazafias költeményeket, sőt vannak gyűjtemények is ilyesmikből, de csak épp oly hamar elfelejtik. Hogy az ilyen gúnyiratok a kedélyekre bizonyos fokú izgató hatással vannak, azt magam is hiszem s az a nézetem, hogy ilyen közhangulat mellett nem tanácsos az országgyűlés megtartása. Azt beszélük, hogy Ő felsége minden reménye a hercegprimás Ó eminenciájában van; ez a befolyás bármely nagy is, mégsem elegendő, mert azon országgyűlések története, melyeket magunk átéltünk, azt bizonyítja, hogy a klerus egymaga nem képes a rendek határozatait irányítani.

Torontál megyéből, 1824 május 15.-ről: A velem közölt satyrákról vagy pasquillekről, tulajdonkép magam sem tudom minek nevezzem azokat, nem hallottam, nem láttam semmit.

Zala vármegyéből, 1824 május 15.-ről: A Miatyánkot hasonló módon parodizálva, mint azt a Hiszekegyről megírtá, nemrégiben olvastam; az ilyesmiket azonban, az ilyen pamfleteket nem veszik sokba. Hisz emlékezhetik még, hogy mikor Kornis protonotariusnál együtt jurátoskodtunk, akkor garmadával termettek az ilyen élcelődések. Nem helyezek nagy súlyt ezekre, hanem igenis arra, hogy minden mód megragadtassék a kedélyek lecsillapítására, s míg ezt el nem érték, ne tartassék országgyűlés. A lecsillapításon azonban nem azt értem, hogy a lármázókat megjutalmazzák, előléptessék vagy utánuk szaladjanak. Ezek az emberek nem jobbíthatók meg jóssággal; szigorúan kell velük elbánni; másrészt azonban jutalmazzák meg igenis azokat, a kiknek volt bátorságuk magukat királyuk ügyeért exponálni, mert különben még ezek is langyosabbá lesznek s az ellenpárt-hoz lépnek át.

Borsod vármegyéből, 1824 május hó 18.-án: A velem közölt dalokat és Hiszekegyet sem nem láttam, sem nem olvastam, mert különben azonnal átadtam volna azokat főispánunknak, a ki bizonyosan Bécsbe küldte volna. Arra emlékszem, hogy egy Miatyánkról olvastam vagy hallottam a múlt télen, de a satyrának ilyen fajzatait sohasem vettem figyelembe.

Sáros vármegyéből. Május 11.-éről: Eddigelé sem a dalról, sem a Hiszekegyről nem tudok semmit. «A mi főispánunk az ilyesmikben nem ismer tréfát s bizonyosan azonnal vizsgálatot indított volna etc.»

Megjegyzés: Mivel ily sok megyében nem ismerik a gúny-

iratokat, tán az volt a szándék, hogy elavult s már régen elfelejtett dolgok felfújása által feltűnést és félős aggodalmakat keltsenek. Csupán a nógrádi levelező tesz említést nyomtatott instructiókról, amelyek a leendő dietalis követek számára vannak szánva; egyben felszólítottam, hogy minden áron vásároljon meg egy ilyen példányt és küldje be nekem. Egyébiránt a mit a Rákóczi dalokról meg a Rákóczi-sípról mond, igaz; de úgy látszik csupán csak a Tisza menti vármegyékben ismeretesek még s ezért nem lenne tanácsos az ilyenek említése által, azoknak fontosságot tulajdonítani. --- 1a.)

Bécs.

LÁBÁN ANTAL.

IRODALOM.

Szekfü Gyula: A Magyar Állam Életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest. Dick Manó kiadása. 240 lap ára füzve. 7.50 f.

A magyarul író történész aránylag kis körnek dolgozik. Nyelvünk elszigetelt volta miatt munkáját kevesebben olvashatják, mint a világnyelvek valamelyikén szóló műveket; ha idegenek számára megközelíthetővé akarja tenni alkotását, le kell azt előbb fordíttatni más, nagyobb közületek által beszélt vagy értett nyelvek egyikére. Ezért nem is igen ismerik külföldön történetíróinkat. S mert idegen nyelven, idegenek ismertetik történelmünket, a nyugateurópai olvasó másképp látja azt, mint mi magunk. Még a szakember is a megbízhatónak ismert bíráló után ítéli meg a lefordított magyar munkákat.¹ Annál kevésbbé alkothat önálló véleményt a nem hivatásszerű történész, a kinek gondolkodását, rendes olvasmányai, hírlapjai, pártállása bizonyos irányban már előre beállították.

Ezeket a nehézségeket jól ismerte és számbavette a Bécsben élő Szekfü Gyula, mikor A Magyar Állam Életrajzát a német művelt közönségnek német nyelven megírta;² annyira a német közönségnek, hogy a magyar *fordítás* előszavában bizonyos fogalmakat kénytelen magyarázni, a melyek Németországban közismertek, nálunk nem. Életrajznak nevezi művét, mert a magyar történelemnek csak azon adatait emeli ki, melyek az állam fejlődésének folyamára valóban hatást gyakoroltak.

¹ Erre vonatkozólag lásd Fritz Kern: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. — Leipzig 1914. XXI. lapján Timon Ákos: Magyar Alkotmány és Jogtörténet második német kiadására tett megjegyzését.

² J. Szekfü: Der Staat Ungarn. — Eine Geschichtsstudie. — Deutsche Verlags-Anstalt. — Stuttgart und Berlin 1918. 224 lap. Ennek a fordítása A Magyar Állam Életrajza.

Előadásának vezérfonala, hogy a magyar állam kezdetétől a kiegyezésig, a modern alkotmányosság korszakáig egyetlenegy nemzet, a magyar nemzet *productuma* és hogy a magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény germán kulturális közösség kereteibe s mind máig oda tartozik.

Ezek állandó figyelembevételével rajzolja a magyar államiság kezdeteit, Szent István államalakítását: a magyar királyság, keresztény egyház és társadalom megszervezését; utódai alatt a honvédelem kiépítését, az ország benépesítését és határának kiterjesztését, majd a királyság gyöngyülését, a rendiség elterjedését, megerősödését és a nemzeti önrendelkezési jog átszállását a nemesi rendekre; a rendek küzdelmeit a királlyal a mohácsi vészig. Az ország három részre szakadása után a két pártra osztott magyarság küzdelmét fajisága és államisága fentartásáért a Habsburg központi - eleinte nem magyarelles és nem központosító, később absolutistikus, centralistikus, germanizáló --- kormányzervekkel, melyeknek ténykedései a vallási kérdéssel kapcsolatban az erdélyi fejedelmeket is beavatkozásra kényszerítették. A török kiűzése és az erdélyi fejedelemség bukása után az országgyűlések és a kurucz-labancz harcok egyengetik az utat a szatmári egyezséghez, a mely után száz évig tartó békében a Habsburg patriarkális absolutismus alatt, az elavult rendi alkotmány föntartása mellett a magyar társadalom megint egységesé lett, consolidációja által lehetővé téve a további fejlődést. Az irodalom kezdeményezte megújulási mozgalom vezetését hatalmas kézzel ragadja magához «a legnagyobb magyar» Széchenyi István, megszabva a további fejlődés irányát, de a radikálisok által politikai téren túlszárnyaltatva Kossuth veszi át a vezetést. Az 1848/49-iki szabadságharc után bekövetkező absolutismust is túléli a magyarság életerejére, hogy az 1867-iki kiegyezésben elérje a mohácsi vész előtti magyar államiság újjáéledését.

Szekfűt anyaga kiválasztásában állami szempontok vezetik. Az fontos rá nézve, a mi a magyar állam fejlődését előmozdítja vagy hátráltatja. A nemzeti önrendelkezés és magyar államiság történetét írja meg s ebben, valamint a nyugati hatások nemzeti feldolgozásának, a nemzeti élet folytonosságának feltüntetésében, az egymás után következő korok és nemzedékek kölcsönhatásának, az állami feladatok átöröklésének kimutatásában, az újabb magyar és nyugateurópai kutatás felhasználásával elsőrendűt alkotott.

Könyve közérthetőségre törekvés mellett is tudományos munka. Mindig tárgyilagos, egyformán szenvedély nélkül — mintegy felülről — ítéli meg a magyarság erényeit és hibáit, a Habsburg-korban a tényleges európai helyzetet nem ismerő, szűk látókörű rendi országgyűléseket, a vármegyei szervezetben a magyarságot fentartó nemességet s a Habsburg-monarchia rendeltetését félreismerő, magyar nemzetet elnyomó, germanizáló bécsi kormányokat. Fejtegetései mindig világosak, könnyen áttekinthetők, de az a tudat, hogy idegen olvasónak ír, «apologetikus»-sá teszi. Ezért hangsúlyozza mindig azt a közismert tényt, hogy a magyar nemzet Szent István óta a keresztény germán műveltség talaján a nyugateurópai eszmék világában állott s az európai kultúra előkelő munkása, úttörője és védelmezője volt. Mindig kiemeli állami fejlődésünk speciálisan magyar vonását: az erős központi hatalmat, melyet a királyság legnagyobb elgyengültségének idejében a «szent korona» reprezentált, szükségesnek tartja azonban — mintegy mentegetődzésképpen — elmondani, hogy Magyarországon német gyűlölet nem volt s a mit annak neveztek, az a központosító, absolutistikus, magyarságot elnyomó idegen kormánysszerveknek és az országot tönkretévő, Európaszerte egyaránt gyűlölt, legnagyobb részben nem is német, zsoldos hadaknak szólt.

Vannak tételei, a melyek még részletesebb bizonyításra vagy alaposabb kifejtésre szorulnak, pl. a köznemesség kialakulására és a szent korona tanára vonatkozó; bibliographiájából is kimaradt néhány felemlítésre méltó munka, de könyvének terjedelme és célja nem is engedi meg a nagyobb részletezést. A magyar történelem nagy alakjai közül Szent István, Széchenyi és az író Kazinczy még e kis terjedelmű műben is megtalálják a hatásukat megillető méltánylást. Csak a magyar kiadásban megjelent Előszóban kissé egyoldalúan világítja meg az utolsó 20 év magyar történetírását.

A könyv nyugodt, tudományos hangja jólesően üt el a németek előtt ismertebb osztrák-német, magyar történelmet tárgyaló történeli, közjogi és publicistikai munkákétól. Stílusa a német kiadásban élénkebb és kifejezőbb.

A Magyar Állam Életrajzának német kiadásával Szekfü bizonyosságot tett a magyar történetírás nyugateurópai színvonaláról és nagyban hozzájárult a magyar sympathiák — most különösen fontos — felkeltéséhez és életbentartásához, valamint a

magyarság történelmi fejlődésének és jövődő feladatainak igazságosabb megítéléséhez.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Nero fáklyái. Tanulmányok a kereszténység első századaihoz.

Irta Révay József. Budapest, 1915. Eggenberger, 169 l. 80. Ára 3 korona.

A classikus irodalom művelése hazánkban egy emberöltővel ezelőtt alig terjedett túl az iskola követelményein: görög-latin írók és fordítások, nyelvtanok és szótárak voltak majdnem minden, amit antik philologiai irodalmunk termelt. Ujabban tudományos elmélyedésről tanuskodó értékesebb művekkel is dicsekedhetünk, sőt egy-egy culturtörténeti munka is iparkodik a tátongó hézagokba beleilleszkedni. Ilyen a Révay könyve is, mellyel eddigelé a kritika nem foglalkozott érdeme szerint, mert vagy szorosan vett theologiai szempontból bírált vagy — ami kényemesebb — agyonhallgatta, pedig megérdemli, hogy haragtól és részrehajlástól menten megemlékezzünk róla, mint szegényes szakirodalmunk nyereségéről, mely a legtágabb tudós és laikus körök figyelmére egyaránt méltó, mert amellet, hogy nagy részében engedményeket tesz a belletristikának, sehol sem tagadja meg a tudós kutatót, aki épen olyan otthonos Tertullianus, Commodianus vagy Lactantius terjedelmes műveiben vagy az epigraphikus emlékekben, mint de Rossi vagy Harnack munkáiban. Megismertet számos más római íróval is, akinek könyve a kereszténységgel kapcsolatba hozható. De azt is látjuk, hogy szerzőnk tudományos piedestaltját Rómában magában szerezte; különösen a coemeteriumokban nem lehetne Révaynál kellemesebb és alaposabb vezetőt kívánni. Ezekhez az írói qualitásokhoz hozzájárul az is, nem utolsó sorban, hogy nagy szeretettel és melegséggel foglalkozik tárgyával, anélkül hogy tiszteletét megtagadná az ősi pogány római istenekért küzdőktől, ha látja, hogy meggyőződésük tiszta forrásból táplálkozik.

A vivódó kereszténység kezdő korszaka iránt nálunk is fölbredt az érdeklődés, különösen azoknak a novellistikus műveknek a révén, melyeket a művelt magyar közönség nagy része ismer. A régibb nemzedék örömmel emlékszik vissza azokra

az élvezetes órákra, melyekben *Fabiola*, *Fabiola nővére* vagy *Pompei végnapjai* olvasásakor része volt. Ezenél is nagyobb hatást ért, talán éppen journalistikai fogásaival a *Quo vadis* c. regény, melynek népszerűsítéséhez nagy mértékben hozzájárultak a mozgó filmek, úgy hogy alig túlozunk, mikor azt állítjuk, hogy ma már az *amphitheátrum* borzalmairól, a *katakombák* mysticizmusáról, a *Domine Quo vadis* csendes ihletéről minden, Rómát járt magyar autopszia útján tud beszélni. Az érdeklődést a római zarándoklatra magával vitte a magyar utazó, hogy kellő ihlettel ugyanazokat a helyeket járja, melyeket 19 évszázaddal ezelőtt ők jártak, az első mesterek és az első hitvallók...

Révay az ő könyvének a szomorú népszerűsége jutott: *Nero fátylói* címet adta. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a munka kizárólag a Nero-féle keresztényüldözésről szól. Ez a nyolc fejezet egyikének a címe, mellyel a szerző arra a rettenetes ouverturere akarta a figyelmet fölhívni, mellyel egy örült Caesar a kereszténység fundamentumainak építését kísérte. Úgy ebben, mint a többi hét fejezetben hű marad ahhoz a programhoz, melyet az Előszóban ígér: *A kereszténység elterjedése, a római birodalomhoz való viszonya, éskeresztény élet, irodalom és művészet.*

E szerint látjuk az új tan követőinek gigantikus harcait, melyek időszámításunk első három századát teszik. Fokról-fokra mutatja be a fejlődést a szerény magtól kezdve a terebélyes, hatalmas fáig. Szemünk előtt folynak a küzdelmek, melyeket a kereszténységnek folytatnia kell a nagy birodalom recsegő-ropogó, de még mindig hatalmas szervezetű államvallásával, a philosophiai rendszerekkel, a keletről beözönlött szertartásokkal, nem utolsósorban a másik monotheus vallás követőivel: a zsidósággal. Megismerkedünk az első keresztények rettenetes vérkeresztiségével: a lobogó autodafékkal és az aréna egyenlőtlen, szörnyű viadalaival, majd következnek Domitianus, M. Aurélius, Septimius Severus, Thrax, főleg pedig a III. századi Decius, Valerianus és Diocletianus keresztényüldözésének szörnyűségei, hogy a végén Julianus apostala (361—363) alatt még utoljára föllángoljanak. Ennek a fejezetnek a címe *Ave Caesar*, mert különösen Traianus honosította meg azt a szokást, hogy a keresztény vallás titkos követésével vádolt polgárokat a császár szobra elé vezették, ahol Krisztus megtagadásával a Caesar geniusának kellett áldozniok.

Szent Pál a thessalonikabeliekhez intézett 2. levelében (8—12.) így szól az Antikrisztusról: «És akkor megjelentetik az Isten törvényének amaz ellensége, kit az Úr megemészt az ő szájának leheletével . . . akinek eljövetele vagy a sátnak hatalmas ereje által . . . azokban, akik elvesznek, mivelhogy az igazságnak szeretetét nem vették be az ő üdvösségükre, és azért bocsátja az Isten reájok a tévelygés erejét, hogy higgyenek a hazugságnak, hogy elkárhozzanak mindazok, akik nem hittek az igazságnak . . . » De szólnak az Antikrisztusról a szibillai könyvek is. Ezeket nem szabad összetéveszteni a cumaei Sibylla könyveivel, melyeket a jósnő (Varro szerint) Tarquinius Priscusnak nagy pénzen eladott, hogy mintegy ezer esztendőn keresztül, Stílicho koráig, az állam kétes helyzeteiben útmutatással szolgáljanak az Istenek kiengesztelésének módjára. A szibillai könyvek folytatásának tekinthetők a zsidó szibillakönyvek, melyek Kr. e. 200 körül keletkeztek és folytatódtak Kr. u. 200-ig, mely időben a keresztény ilyenmű költészet kezdődik. A szibillai jóslatok keresztény részei egészen világosan beszélnek Nerónak, mint Antikrisztusnak a világ végén való visszajöveteléről, kegyetlenkedéseiről és rövid uralkodás után való megsemmisüléséről. A keresztény írók az egész középkoron át portálták a Nero-Antikrisztus mondát, melynek — akárcsak a Pilátus-mondáról — számos változata maradt reánk. Erről szól könyvünk negyedik fejezete, melynek a címe: az Antikrisztus.

Az ókeresztény életet a 6. fejezet tárgyalja. Erre vonatkozólag a feliratokon kívül a katakombák sirjaiból napvilágra került ezernyi használati tárgy nyújt bő felvilágosítást, úgy hogy alig van olyan pontja a régi keresztények házi életének, melyet nem ismernénk. Épen olyan kevés, vagy egyáltalában semmi megoldatlan kérdése nincsen az ókeresztény istentiszteletnek, mely rendszerint énekkel és prédikációval kezdődött, következett az Ur testének és vérének vétele, végül a szegények megvendégelése.

Az 5. (a földalatti Róma) és a 7. fejezet (a katakombák művészete) voltaképen egymáshoz tartozik. Az előbbi tárgyalja a kútfők és a meglevő irodalom lelkiismeretes felhasználásával az ókeresztények temetkezés módját, a katakombák építését és elterjedését; a másik szól a coemeteriumok — a temetők eredeti neve — képzőművészeti díszeiről: a falfestményekről, melyeket a IV. századig a nedves alapra, azontúl szárazra is festettek, va-

Íamint a szintén kezdetleges szobrászati díszítésekrol, melyeket a sculptor ugyancsak szegényes eszközökkel alkotott.

Az utolsó fejezet címe: Victoria. Ezzel egyrészt symbolizálni akarja a keresztény eszme egyetemes diadalát a pogányság felett, másrészt vonzó történetét megírja annak a Victoria-pörnek, melynek szerencsés kimenetele a nagy Pannak végleges halálát jelenti: Nézetem szerint ez a fejezet a könyv legszebb része. Arról a Victoria-szoborról van szó, mely évszázadok óta mint az imperium Romanum symboluma a Curia üléstermében állott. Ezt Gratianus császár 382-ben a pogány oltárral együtt a senatus terméből eltávolíttatta. A régi Róma conservatív hívei, élükön Q. Aurelius Symmachus, kik a régi istenek távozásában a birodalmi keretek széthullását látták, azzal a kéréssel fordultak a császárhoz, majd utódjához, II. Valentinianushoz, hogy a szobrot állíttassa vissza a Curiába. Erre az írásbeli beadványra felelt An. Prudentius Clemens, a mélyhitű keresztény költő, kinek szenvedélyes, határozott hangú követelő irata a császárt meggyőzte: Victoria szobra soha többé a római Tanács termébe nem tért vissza. Attól az időtől fogva a keresztény tan uralmát többé senkisémmerte kétségbe vonni.

Ezek a themák olvashatók *Nerő fákllyái*-ban. Véges-végig vonzó olvasmány, melynek kisebb hibáit kutatni igazán nem komoly dolog. Elismerem, hogy itt-ott egyenlőtlen; egy némely állítás megdöntése nem volna nagyon nehéz; sőt egyes helyek nem fedik teljesen a más helyen mondottakat. De nem szabad elfelejteni, hogy e fejezetek különböző időkhöz, különböző folyóiratokban láttak napvilágot és így a mű teljesen egységes nem is lehet. Mindezek, azonban oly csekély jelentőségű kifogások, hogy a könyvet mindenkinek, aki a világtörténelem eme legfontosabb korszakáról érdekes és tanulságos olvasmányt kíván, a legmelegebben ajánlhatom.

SZÉKELY ISTVÁN.

J. Sundwall: Weströmische Studien. Berlin, Mayer u. Müller, 1915 8-r. 164 l. Ára 4-20 M.

Örömmel kell üdvözlönnünk Sundwall könyvét először is abból a szempontból, hogy lándzsát tör az ó- és középkor olyan elhatárolása mellett, mely már a IV. század elejétől számítja a középkort, éles ellentétben az eddigi felfogással szemben. Valóban tet-

szetős ez a szempont, mert a kereszténység hivatalos befogadása és a birodalom két részre osztása oly momentumok, melyek határozott körvonalakkal domborítják ki a IV századnak az eddigiektől elütő jellegét. Ennek, a IV századdal meginduló új korszaknak, melynek kutatása egyike a történettudomány legégetőbb feladatainak, az ismeretéhez szolgáltat Sundwall könyve fontos új adalékokat.

Legfontosabb fejezetei könyvének a III. (Verzeichnis der bekannten Staatsbeamten im weströmischen Reiche) és a IV. (Verzeichnis der Mitglieder des senatorischen Standes), mert éppen a kronologia és prosopographia számos kérdését tisztázzák, szóval éppen azokon a pontokon teremtenek világosságot, melyek a történeti összefüggések megrajzolásának elengedhetetlen alapjai. Főkép az ordo senatorius tagjainak névjegyzékére volt már égetően szükség: a keresztény császárság prosopographiájának tervét *Monnien* már nem valósíthatta meg. *Seeck* ugyan sokat tett ebben az irányban, mind *Symmachus* leveleinek kiadásában, mind «Die Briefe des Libanius» és «Geschichte des Untergangs der antiken Welt» cz. munkáiban, mind pedig a *Pauly-Wissowa*-féle Realencyklopadie-ben — sajnos, meglehetősen lassú egymásutánban — megjelenő cikkeiben; munkásságának érezhető hiánya azonban abban van, hogy éppen csak a IV. századra szorítkozik. Sundwall fő érdeme pedig az, hogy *Seeck* munkáját kiegészíti a 395—476 évekre vonatkozólag s hogy mindenütt pontosan feltünteti az illető személyek hivatalait és — a mi még becsesebb életük folyására vonatkozólag minden forráshelyre mindig kimerítően utal. Érdemes megjegyezni, hogy a római irodalom kutatójának is számos ponton így *Claudianus*, *Consentius*, *Fulgentius*, *Licentius*, *Merobaudes*, *Rutilius Namatianus*, *Prudentius*, *Apollinaris Sidonius*, *Macrobius*, *Symmachus* s más írók és költők életére vonatkozólag — hoz becses adalékokat. A III. fejezet is értékes: ebben az államhivatalok viselőinek névsorát állítja egybe, a legtöbb főhivatalra vonatkozóan a maga kutatásai alapján, mert *Lessert* összeállítása csak az afrikai hivatalokra, *Borghesi*, *Corini* és *Tomassetti* listái pedig csak a praefecturákra vonatkoznak. E teljes jegyzék összeállítása fontos segítő eszköze lesz a további kutatásnak s egyúttal S. könyvének maradandó érdeme.

Érdekesen világítja meg a könyv első és második fejezete egyrészt azt a fejlődési folyamatot, mely a tényleges katonai ha-

talmat lassankint egyetlenegy generális (magister utriusque militiae) kezébe juttatta; itt Sundwall érdeme, hogy rámutatott arra, hogy e mellett megmaradtak a többi főparancsnoki állások is (magister equitum in praesenti, magister equitum per Gallias), csakhogy ezek lassankint vagy pusztá czímekké váltak, vagy pedig politikai eszközökké, mint például Marcellinus esetében, kit Anthemius császár ily módon akart Ricimer egyre növekvő befolyása és hatalma ellen kijátszani. Persze Ricimer ezen is keresztülgázolt. — Ennél azonban sokkal fontosabb a második fejezet, mely a növekvő gall befolyást rajzolja. Bár senki sem lehetett praefectus abban a provinciában, mely a hazája volt (Cod. Just. IX. 29, 3), ettől a törvénytől mégis számos eltérést tapasztalunk. Gallia praefectusai közt több gallus akadt az idők folyamán s ezeknek, valamint a közponiban hatalomra került gall eredetű államférfiaknak és hadvezéreknek sokszor a közelmúlt évek balkáni politikájára emlékeztető mesterkedései és diplomata-fogásai egyre jobban növelték a gall befolyást, egyre jobban kiemelték és erősítették Gallia önállóságát és jelentőségét Itáliával szemben. Hozzájárult mindehhez a központi törvényhozó hatalom tehetetlensége s mindez együttvéve lassan, de biztosan megőrlötte a nyugati birodalom egységét és előkészítette a feltétlen bomlást. Tudtommal Sundwall előtt senki sem mutatott rá ily pragmatikusan a nyugat-római birodalom bukásának ezen egyik legfontosabb okára.

Merész kézzel nyúl Sundwall egy másik problémához: a nyugati birodalom pénzügyi gazdálkodásának és a senatorok vagyoni viszonyainak vizsgálatához. A senatorok vagyona ebben az időben még a mai amerikai viszonyokhoz mérten is óriási volt: némelyiknek évi jövedelme megütötte a 4 $\frac{1}{2}$ millió frankot (a frankot veszi alapul S. az átszámításnál), egy-egy senator fiának a praeturájára 2 $\frac{1}{2}$ millió frankot költött; ezzel szemben az államnak összes jövedelme az adókon kívül (adóbevétel Honorius uralkodása elején mintegy 330 millió fr., 50 évvel később már csak 120 millió) 400 körül 15 millió, 450 körül már csak 8 millió. Mindezt a hatalmas birodalom hadseregének, hivatalnokainak fizetése s a beruházások annyira igénybe vették, hogy a pénzügyi krízis szinte állandó volt. Ehhez járult, hogy a senatorok makacsul ellene szegültek minden gyökeres pénzügyi reformnak; a senatus megadóztatása mindig nagy nehézségekkel járt s ha sikerült is, alig hozott valamit: olyan viri inlustri például, kinek jövedelme

1 millió volt, collatio glebalis fejében 1130 fr. és hadiadó fejében 1350 fr. adót fizetett, míg vele egy rangban levő, de hozzá képest vagyontalan collégái ugyanennyit! Az igazi teher tehát már akkor sem a nagyobb jövedelmekre nehezült.

Ezek a lehetetlen gazdasági viszonyok voltak főokai a nyugati birodalom katastrophájának: az állam egyre szegényebb lett, a kiváltságos osztály egyre gazdagodott. Minthogy pedig a kormánynak nem volt elegendő ereje arra, hogy a vagyonos osztályt megfelelő adózásra kényszerítse, a pénzügyi összeomlásnak szükségképen el kellett következnie.

Sundvall könyve nehéz olvasmány, a végtelen szakaszok odaadó figyelmet és elmélyedést követelnek, a száraz előadás és színtelen stílus sok önmegtagadást kívánnak az olvasótól. De e kemény héj alatt értékes eredmények rejlenek, melyeket az, aki e téren kutat, ezután nem nélkülözhet. Csak egy ponton fognak fejtegetései újabb és erősebb bizonyítékokra szorulni: a gazdasági viszonyok rajzánál s a pénzérték átszámításánál; ez még bizonytalan terület s azt hiszem, hogy itt szükséges lesz adatainak és átszámításainak felülvizsgálása. Azért mondtam, hogy ez a kísérlete merész. De ehhez is hozzá kellett már nyúlni s ezért a bátor kezdséért is elismerés illeti meg.

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. G. H. Hörle: Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Geistliche Bildungsideale und Bildungseinrichtungen vom 6. bis zum 9. Jahrhundert. (Freiburger Theologische Studien XIII.) Freiburg i. B. Herder, 1914. 8-r. XII. 87 l. Ára 2.20 M.

A korai középkor, melyben Itália földjére egymásután a leg-súlyosabb csapások zúdultak, kevésbé volt alkalmas arra, hogy benne az új műveltség eszményei és irányai minden nehézség nélkül kikristályosodjanak. A források is alig nyújtanak valamit és a szerzőnek — ezt mindjárt meg kell állapítanunk — igazán fáradságos munkát kellett végeznie, hogy a könyvében értékesített számos apró adatot felkutassa. Ezekből az eddig elszórt adatokból kiváló gondossággal s a Traube iskolájának hagyományában gyökerező szigorú módszerrel mutatja be a korai középkor küzdelmeit a műveltség eszményének megállapításáért. Ismeretes, hogy a classikus világ bukása után az egyházatyák nagyon

is eltérően ítélték meg a kereszténység viszonyát az antik irodalmakhoz; a legtöbben mereven visszautasították azoknak veszélyes tartalmát, de elfogadták őket kiváló formai képző-erejüknél fogva, mint a tudós nevelés hathatós tényezőit s legtöbbjüknek egyénileg is legmelegebb vágya volt, hogy minél jobban megközelítse a pogány classikusokat. Augustinus szerencsés hasonlata az egyiptomiak aranyáról és ezüstjéről (*De doctr. christ.* II. 40, 60–61. és III 18, 28) megadta a formulát, melynek czimén a keresztény ember és író is nyugodtan hozzányulhatott a pogány classikusokhoz, kivéve belőlük az örök kincset, (mely nem az övék, hanem istené) s otthagyva a pogány Egyiptomot. Ez a gondolat tükröződik vissza Hieronymus eljárásában, ki 15 évi tartózkodás után, fogadalma ellenére, újra a pogány auctorokhoz nyúl s mikor Betlehemben iskolát nyit, ezeket teszi a tanítás alapjául. Jellemző még az egyházatyák ez irányú felfogására Tertullianusnak egy nyilatkozata (*de idolol.* c. 10): *quomodo repudiamus secularia studia, sine quibus divina non possunt?*

Nagyjában ez a felfogás hatja át a nagyszerű Cassiodorus tevékenységét. Az ő nevelési elve az, hogy az *artes liberales* igenis szükséges segédeszközei a theologia tanulásának s így a papi nevelésnek elengedhetetlen előfeltétele a *classicusok*ban való alapos jártasság. A *Vivarium* csakugyan nagyszerű szellemi élet góczpontjává lett; sajnos azonban, nem hosszú időre, mert — Hörle valószínű megállapítása szerint — Cass. nagyszerű könyvtára, mely az *Institutiones divinarum et secularium litterarum* alkalmazásának előfeltétele volt, 600 és 612 közt Rómán át északi Itáliába, talán Milánóba került, s innen aztán Bobbio és Verona között megosztatott. Ez volt az oka annak, hogy Cass. életének műve Itáliára nézve elveszett s hogy az általa kitűzött nevelési és művelődési ideál egészen a 1X. századig nem juthatott jelentőségre.

Minthogy az egész korszak culturális áramlatai a legszorosabb összefüggésben vannak az egyházzal, épen ezért legczél-szerűbb a papnevelésen kísérni figyelemmel a műveltség eszményének egyre változó felfogását. Mikor Nagy Gergelyvel a pápaság hatalma addig nem ismert magaslatra jutott, minden pogány hatalom s a pogány műveltség minden hagyománya kénytelen volt pusztulni Rómából. A régi műveltség most a germán hódítók kezébe kerül s az új, a theologiai műveltséggel párosulva él tovább. Nagy Gergely minden profán elemet energikusan kizár

a papi nevelésből s ezt tisztán a szentírás és az egyházatyák tanulmányára szorítja. E kor egyházjoga az *ordinatio* feltételül az írni-olvasni-tudást és a psalmusok bizonyos fokú ismeretét kötötte ki és szomorú valóság, hogy a klérus nagyobb része ennél magasabb műveltségre csakugyan nem is tett szert (Hörle 17 l.). Sajátos és a maga céljainak megfelelő alkotása volt Gergelynek a *schola cantorum*, mely az eddigi elemeken kívül a zenei képzést is programjába vette. Nagy hatású iskola volt ez: ebben nevelkedtek a későbbi pápák jó részben, számos külföldi klerikus s ennek az iskolának a tanárai vitték el a gregorianus ének elméletét Angliába és a frank birodalomba.

Az is elősegítette Gergely nevelési rendszerének megerősödését, hogy hiányoztak ez időben a szellemi góczpontok, melyek rendszeresen tovább ápollák volna a classikus traditiókat. A fiatal klerikusok Rómán kívül alig részesültek rendszeres oktatásban s a híres kolostorok sem működtek még: Bobbio és Monte Cassino virágzása a XI. századra esik. A karoling uralkodók igyekeztek ugyan átültetni Itáliába a frank nevelési intézményeket, de fáradozásuknak (köztük egy Hildemar erőfeszítésének) nem volt tartós eredménye, főképp az Itáliában beállott általános hanyatlás és a folytonos hadiállapot miatt. Még itt, a X. század elején sincs megoldva a profán tudomány és a theologia viszonyának ősrégi kérdése, amazt a dialektikusok képviselik (*ratio*), emezt a theologusok (*auctoritas*). A karoling *cultura* Augustinus és Cassiodorus szellemében már rég megoldotta ezt a kérdést s így arra nézve a probléma felvetése visszaesést jelentett; Itáliában — hol számos klerikus védte az antik műveltség jogait — ezeknek kemény harcza árán s kétségtelenül a VII. század közepe óta érezhetővé vált görög befolyás nyomán is végül Petrus Damiani találja meg a helyes megoldást, utalva a profán tudomány és a hittudomány összeegyeztethető voltára. Ez marad, rövid ideig, a papi nevelés eszménye, míg végre a XI. század meghozza az egészen új csapásokat törő scholastika-t s ezzel a papi nevelés is új tartalmat nyer.

Ezt a fejlődésmenetet Hörle számos apró adatból állítja egybe színes és mozgalmas képét adva a VI–IX századok culturalis vajadásainak. A gondos index nagyban megkönnyíti a könyvében felhalmozott gazdag anyagban való biztos tájékozódást.

RÉVAY JÓZSEF.

Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye» köteteiből a M. Tud. Akad. tört. bizottságának megbízásából fordította. — Budapest, Tud. Akad. kiad. 1916. 490—510 l. index. 8°.

1767-ben jelent meg Szt. Pétervárott az orosz ős-kronika első része s azóta e Nestor néven ismert szövegnek egész irodalma támadt: német, latin, cseh, dán, francia fordítások, commentárok özöne kísérte s úgy látszott, hogy az évkönyvek hátralevő köteteinek kiadása e siker által biztosítva van. De elmúlt a láz és a további kötetek 75, illetőleg 81 évig szóba sem kerültek. Nestorral kezdődött és végződött nyugaton az orosz őstörténet, természetesen nem az eredeti szöveg, hanem a változatos fordítások alapján. *Hodinka* bevezető tanulmánya kimutatja, hogy pl. historikusaink milyen idegen, egymástól eltérő kiadásokra támaszkodtak,¹ a mi nem is csoda, hiszen maga az *editio princeps* sem volt kifogástalan. Maga a hivatalos orosz történetírás csak 1841, illetőleg 1846 óta kezdett komolyan foglalkozni a kronikák szövegkritikai új kiadásának tervével, mikor az első kötet 1110-ig terjedő anyagából időközben 168 kézirat, 53 féle változatban gyűlt össze. Hátra volt még a XII—XIV. század szemelvényeinek még gazdagabb szöveggyűjteménye, így a változatos anyag az orosz archæogr. bizottság kritikai kiadásában, mint az *Orosz évkönyvek teljes gyűjteménye* jelent meg s 1910-ig 23 kötetre emelkedett. Sajnos, ezek már nem keltettek olyan figyelmet s bár az érdekes szöveg több hitelt érdemel, mint a felkapott ős kronika, a tartalmas sorozat csaknem észrevétlenül jelent meg, hogy feledésbe merüljön otthon és nyugaton egyaránt. Része volt tán ebben annak a sok nehézségnek is, mely az orosz könyvek megszerzésével járt, de bizonyos, hogy a gyűjteményt valósággal úgy kellett felfedezni. Tudásaink közül Szamota és Melich szokták idézni. Ebből az elfeledett 23 kötetnyi anyagból, szövegváltozatok, régibb és újabb toldások zagya tömegéből állította össze Hodinka jelen könyvét, a mivel egyrészt pótolja irodalmunk régi mulasztását az orosz forrásokkal szemben és noha csak a magyar vonatkozású részleteket mutatja be, mégis függetleníti tudásainkat a nehezen kapható orosz szövegektől vagy a hiányos nyugati kivonatoktól. Könyve bizonyos

¹ V. ö. Jerney (Magy. Tört. Tár. I. évf. 3. l.) Palócz krónika.

fokig úttörő is, mert pl. a kievi kronika eddig fordításban, de jó kivonatban sem volt ismeretes, a kutatónak csak az orosz kötetre kellett szorítkoznia. Másik előnye Hodinka könyvének, hogy felöleli az összes variánsokat, a mi az egyszerű szövegkiadásnál alig lehetséges. Ezenkívül eltér a szokott fordításoktól abban is, hogy a magyar részt mindenütt orosz szöveg kíséri párhuzamosan, összehasonlításként azok számára, a kik fordításban hinni nem tudnak, bár Hodinkának pedanteriáig menő szabatos interpretációja felment minden kétkedéstől. Pedig a fordítás helyenkint igen nehéz. A nyelvmlékek kiadása már az orosz szerkesztőknek is gondot okozott, mert az ismeretlen, avult szavak a későbbi átírásokban eltorzultak. Az újabb redactiókban nem egyenértékű fordulatok, kifejezések pótolják, a mit fordításban összhangba hozni valóban nehéz feladat volt.

Szerzőnk a könyvet egyszerűen fordításnak mondja, de gondos bevezetése, bibliographiai tanulmányai és szövegkísérő jegyzetei által jóval többet nyújt, magyarázatai a száraz szöveget érdekes történelmi olvasmányává emelik.

Vázlatosan tekintve a mű beosztását, változatos anyaga négy fejezetre oszlik. I. Az ős-kronika ú. n. Nestor-szövegének és variánsainak 1110-ig terjedő magyar vonatkozású részleteit állítja össze (15—77 l.). Ennek az anyagnak jórésze a Honfoglalás kút-főiből és más fordításokból ismeretes, de a przemysli ütközet, Kálmán királyunk 1099. évi vereségének leírása, bármi elfogult is szemtanú írója, Hodinka összeállításában nagyon érdekes epizód. Ugyancsak tanulságos a kronika szerzői, Nestor és Silvester körül támadt viták eddigi eredményének összefoglalása, a hol Nestor személye és szerzősége körülbelül elejthető s előtérbe lép Silvester igumen 1116-ban, mint az ős-kronika compilatora.

A II. fejezet (77—275 l.) az úgynevezett kievi évkönyv szövege 1111—1174. évek hazai vonatkozású eseményeit foglalja össze, szembeállítva a suzdali, vaskreszenszki, Nikon, Lapter és Iverji szövegek értesítéseit. A kievi évkönyv legrégibb, Ipatius-féle szövege 1425 táján másolt kéziratból való, bennünket főleg II. Géza királyunk orosz hadjáratai érdekelnek (V. ö. Századok, 1892. évf. 365 l.), mert ugyancsak egykorú papi személy feljegyzése. A hadjáratok kronológiájával Petroff is foglalkozott, de a hol időszámítása cserben hagy, a fordító vezet tovább és megállapítja, hogy a magyar csapatok 1148—1152 között hat iz-

ben jártak Oroszországban, Géza sógora, Izjaszlav fejedelem segítségére, két ízben maga a király vezette a csapatokat s bő alkalmuk volt megismerkedni a halicsi fejedelemség és a kievi nagyfejedelemség viszonyaival. A kronikából tudjuk, hogy őseink két ízben 10—10.000 főnyi lovassággal, másszor számbelileg meg nem határozott 73 csapattal jártak itt, megfelelő vezeték- és szállítólovak kíséretében. Élelmezésük szervezett gabonaszállítók útján történt, voltak dobosaik, rendszeres éjjeli őrsegeik. Az ellenség is megbámulta kitűnő felszerelésüket, lovaikat, de vitézségüket, főleg katonai fegyelmüket lekicsinyelte.

A III. fejezetben (277—487 l.) találjuk a halics—volodomeri évkönyv részleteit: 1188—1282, illetőleg 1293-ig terjedő kronika hazai vonatkozásait: III. Béla 1188—1202 terjedő 4 hadjáratát, II. Endre személyes, valamint Kálmán és Endre hercegek vezeteése alatt Halics birtokáért, tehát az 1205—1233, végül IV. Béla 1249 táján yiselt harczeit. Az évkönyv szerzője kétségtelenül 1260 táján élt ruthén származású világi ember lehetett, a ki saját személyes tapasztalatait, közvetlen hallott adatait mondja el érthető elfogultsággal, sokszor zavarosan, de az orosz írók közül ez foglalkozik legtöbbet a magyar dolgokkal (III. Béla hadjárait nem ő jegyezte föl). A kronológiai tévedéseket Hodinka okleveles anyagának nyomán igazítja helyre s a különben kuszt szöveget némileg használhatóvá teszi. Ezzel elesik Pauler ismert kifogása az évkönyv hitelessége ellen, bár kétségtelen, hogy még így is sok megoldandó kérdés marad itt a részletkutatók számára. Az évkönyv szerzőjének hibája, hogy részletekbe vesző elbeszélése mégsem tartalmaz olyan becses adalékokat, mint az I—II. csoport szövegei. Kétségtelenül személyesen látta, ismerte pl. a leírt magyar vezéreket, mert testi, szellemi hibáikat tudja, sokat beszél róluk, de keveset mond.

Mind a mellett néhány, művelődéstörténelmi szempontból érdekes adatot nyújt az is Pt. File nádor? közmondása: sok fazekat tör egy kő — sebgyógyító füvek és mérgek ismerete (299, 301 l.). — Endre királyfi megállapodik Zvenigorodnál és csak hadait küldi Halics ostromára, mert a magyar jószok azt jövendölték neki, hogy meghal, ha meglátja Halics falait (353 l.) Daniel fejedelem Cholmban épülő temploma díszítésére Magyarországból veres márványedényt hozott csodálatos művészettel kifaragott sárkányfejekkel (447 l.). Tanulságosak a tatár betörés előzményei, Batu khán követsége és Kiev ostroma. A hazánkba

menekült Dániel fejedelem helytartója maga küldi a tatárokat: «Itt az ideje, hogy magyarokra támadj. Országuk hatalmas és ha összeszedik magukat, bizony nem engednek be...» A kronika három későbbi változata Batu (Batyj) tatár czárt (1247-ben) Szt. László királylyal öleti meg. A fordító figyelmeztet arra, hogy a kronika szerzői ismerték a Szt. László legendát,¹ a mi annál hihetőbb, mert pl. Pachomius szerb eredetű volt. Támaszkodik némileg a zágrábi kronikára is, de ettől eltérőleg a cserhalmi ütközet leányát ide iktatja be és Szt. László hugává teszi. Még Kézai (55. fejt.) szerint: a leány csak kegyelmet kér rablója számára, itt már Batu mellett, bátyja ellen harcol. A kronikások ismerik a nagyváradi Szt. László szobrot, tehát kétségtelen, hogy ezek a változatok már 1390 után íródtak. Ezekben ismétlődik az a mese is, hogy Szt. László titkon ó-hitre tért át — a latin cretenkségről.

Végül a IV. fejezet (487—491 l.) a moszkvai évkönyvek 1482—1504. évi hazai vonatkozású eseményeit, Mátyás és II. Ulászló orosz követségeit sorolja fel. A mint e rövid vázlat mutatja, az orosz évkönyvek anyaga nem mindig hiteles. A szemtanúk jegyzeteit a későbbi átdolgozások bővítették, másutt összevonták, miáltal messze eső részletek folytak össze egy szöveggé, de a belső mag mindenütt felismerhető, a gondos jegyzetek még a laikus olvasót is tájékoztatják, hol kapcsolódik pl. legenda a kronikába. A fordítót commentárjai kiterjesztésében az gátolta, hogy pl. az ős-kronika teljes szövegének kiadását tervbe vette Gombos Albin is, tehát itt nem volt szabad elébe vágnia a kitűnő vállalatnak. A még le nem foglalt részletekben azért több szabadsággal élt és sokoldalú magyarázatával hivatatólag egyengette az évkönyvek pragmatikus feldolgozásának útját. Munkájának értékét csak az tudja kellőleg méltányolni, a ki tudja, mennyi nehézséggel kellett a fordítónak megküzdenie. Némi apróbb szépséghibák; az anyag csoportosításának aránytalansága, kor- és névmutató fejlécek hiánya, nem érintik a mű abszolút értékét.

ERNYÉY JÓZSEF.

¹ V. ö. Arch. Értesítő 1913. 261. l.

Anjou Károly. Írta dr. Miskolczi István. Hely és év nélkül.

Az egyetemes történetírás terén az utolsó években a hazai történeti irodalomban is öröndetes gyarapodás észlelhető. A míg régebben a kutatás elsősorban a hazai történet felé fordult és az egyetemes történet művelése jóformán háttérbe szorult, addig újabban mind többen foglalkoznak egyetemes történeti kérdésekkel s az újabb irodalom már nem egy értékes tanulmányt mutathat fel.

Miskolczi István tanulmánya Anjou Károlyról egy oly egyén életét és politikai történetét tárgyalja, a ki nemcsak személyiségénél, valóban démoni jelleménél fogva érdekes, hanem azért is, mert ő alatta, jobban mondva az ő közbenjöttével folyik le a pápaság és a Hohenstaufok közti küzdelemnek, a középkori történet e nagyszabású tragédiájának utolsó felvonása. Az ő jelenlétében hull porba Nápoly piaczn az utolsó Hohenstaufok feje, ő alatta veszi kezdetét az egyház legfőbb testületében a francia befolyás érvényre jutása, mely nemsokára hatalmába keríti a bibornoki testület elfranciásodása után az egyház legfőbb méltóságát, a pápaságot is, megfosztva azt attól az universalis jellegtől, melyvel az addig birt és lesűlyesztve azt, ha nem is vak végrehajtó eszközévé a francia királyi politikának, de annak bizonyos fokig uszályhordozójává.

Miskolczi István elismerésre méltó munkát végzett. A tárgyra vonatkozó irodalmat, a mennyire ahhoz a mi aránylag szegényes viszonyaink mellett hozzájuthatott, felhasználni igyekezett és legalább a főbb munkák eredményeit értékesítette is munkájában. Hogy egyes jelentősebb munkák felhasználására nem találunk nyomot munkájában, ennek okát abban kereshetjük, hogy a fővárosi könyvtárak, különösen az egyetemes középkori történet újabb irodalma tekintetében szegényesen vannak ellátva. Az eredeti forrásokhoz jobban hozzá tudott férni, mert ezek egyes nagyobb, jórészt régibb, gyűjteményes vállalatokban láttak napvilágot, a melyeket a nagyobb könyvtárakban feltalálhatott. Műve kilencz fejezetre oszlik és végig megy Károly egész élettörténetén. Kezdi a sicíliai királyság multjának ismertetésével, megemlékezik azokról a tárgyalásokról, a melyeket a trónra jelöltekkel folytattak, a kik közül végre is a francia herczeg került ki győztesen. Külön fejezetben szól Olaszország helyzetéről a XIII. század közepén. E fejezetet túl rövidnek és sovány-

nak tartjuk, szerettük volna, ha a szerző valamivel részletesebb képét rajzolta volna meg a XIII. század közepebeli Olaszországnak. E fejezetben nélkülözzük egyes újabb munkák felhasználását, mint Davidsohnét Flórencz történetéről, Dorenét a flórenczi czéhekről és azok szerepéről a város közeletében, a melyek és mások segítségével a fejezetet részletesebben kidolgozhatta volna. A bevezető fejezethez fel kellett volna használnia Rodenberg művét is Innocenz IV. und das Königreich Sizilien (Halle 1892). Ezek segítségével részletesebb és behatóbb képét rajzolhatta volna meg úgy a sicíliai királyság multjának, mint Olaszország XIII. századi állapotának, a mi munkájának értékét nagyban növelte volna.

Az Anjou Károly és Manfréd meg Konradin közti küzdelmeknek két legfontosabb eseménye a beneventi és a tagliacozzói ütközet. Mindkét eseménynek a szerző külön-külön fejezetet szentel. Mindkettőben előadását a forrásokra alapítja és a reájuk vonatkozó irodalomból csak egy-kettőt használ fel. Kár, hogy ezen események újabb irodalmát nem vette figyelembe. Úgy a beneventi, mint a tagliacozzói csatával az utolsó években többen foglalkoztak, a beneventivel az olasz Meomartini és a német Max Müller, a tagliacozzóival a régebbi Ficker és Köhler-féle tanulmányokon kívül újabban Busson és Roloff. Miskolczi tanulmányának eredményei ez eseményekre nézve nagyjából egyeznek a nevezett szerzők által megállapítottakkal, a mi természetes is, mert ugyanazon forrásokból merítettek. De felhasználásukkal Miskolczi tanulmánya teljesebb volna. Igaz, hogy ezek egyike-másika nehezebben hozzáférhető német egyetemi dissertatiók, a melyek talán nincsenek is meg a fővárosi könyvtárakban, de van köztük egy-két olyan is, a mely könnyen hozzáférhető folyóiratban látott napvilágot.

Mindamellett e hiányok nem kisebbítik Miskolczi tanulmányának értékét. Tanulmánya e hiányok dacára is gyarapodást jelent történeti irodalmunkra, mert megismerteti a hazai közönséget Anjou Károly személyiségével és politikájának főbb eseményeivel. A munka ezért nyereség irodalmunkra és mutatja azt, hogy szerző egyetemes középkori történeti kérdésekkel eredményesen tud foglalkozni. Kíváncsok volna, ha ez irányú tanulmányait tovább folytatva, a középkori déolasz történetnek nálunk aránylag kevésbé ismert egyes kérdéseit tanulmány tárgyává tenné.

ÁLDÁSV ANTAL.

Martin v. A: Coluccio Salutati's Traktat «Vom Tyrannen.» Eine kulturgeschichtliche Untersuchung nebst Textedition. Mit einer Einleitung über Salutati's Leben und Schriften und einem Exkurs über seine philologisch-historische Methode. (Abhandlungen z. mittleren u. neueren Geschichte. Herausgg. v. G. v. Below, H. Finke, F. Meinecke. 47.) Berlin-Leipzig, 1913. 8° 98+XXXXIII. 1.

Ercole, F.: Tractatus de Tyranno v. Coluccio Salutati. Kritische Ausgabe mit einer historisch-juristischen Einleitung. Ein Beitrag zur Geschichte der Publizistik und des Verfassungsrechtes der italienischen Renaissance Mit einem Geleitwort v. J. Kohler. (Quellen der Rechtsphilosophie. Herausgg. im Namen der internationalen Vereinigung f. Rechts- und Wirtschaftsphilosophie v. J. Kohler 1.) Berlin-Leipzig, 1914. 8° XV+205+LXVIII.

A középkor jogi és publicistikai irodalma talán egyetlen fogalom kifejtésére és megvitatására sem fordított annyi fáradságot, mint a *tyrannis* tartalmi körének és ismertető jegyeinek meghatározására. Alig van jelentősebb politikai értekezés, amelyik valamilyen vonatkozásban meg ne kísértene a zsarnokuralom külső vagy benső jegyeinek felsorolását. E nagy érdeklődés természetes forrásai egyrészt a classikus philosophia és jogbölcselet átöröklődött hagyományai, másrészt a középkor nagy problémája: az egyház és állam viszonya s ezzel szoros kapcsolatban a jó és rossz fejedelem mindig aktuális szembeállítás, az ébredező renaissance korában pedig a gyakorlati élet követelései is. De az eredmény nincsen arányban a ráfordított munkával: a sok *tractatus* nem tudja kielégítő megoldását adni a tyrannis-kérdésnek. A probléma örökségként száll át az újkorra, hogy a XVI. század végén, a *monarchomachok* harcában még egyszer a közérdeklődés gyújtópontjába kerüljön s azután végképen letűnjék az emberiséget izgató kérdések sorából. Egészen eredménytelennek azonban még sem mondhatjuk a reá pazarolt sok energiát. Mint az egyház és állam viszonyának és az egyetemes törekvésű császárság eszméjének állandó napirenden tartása, a zsarnokkérdés újabb és újabb megvitatása is számos új szempont felvetésére és egészben véve sok jogi fogalom tisztázására s a jogi gondolkodás élesítésére vezetett.

A tyrannis, mint elméleti probléma, a görög világ légkörében és a görög államélet sajátoszerű hullámzásában született meg. Hosszú időn keresztül egyszerű reflexe, mintegy rendszeres formába öntése volt a tényleges viszonyokon sarkalló közzelfogásnak és csak jóval később, a politikai viszonyok züllesztésével s az elvont philosophiai és jogbölcseleti gondolkodás fejlődésével vesztette el a gyakorlati étellel való közvetlen kapcsolatát. E külső fejlődési mozzanat, a való étellel való közvetlen érintkezés fokozatos megszűnése érdekes elválózást idéz elő a fogalom benső tartalmában is. Míg ugyanis a korábbi felfogás a tyrannis ismertető jegyeinek megítélésében a jogi szempontokra helyezte a fősúlyt, a Platonnal meginduló és a római stoikus philosophiábandelelőpontra jutott természetjogi irányzat inkább erkölcsi tekintetektől tette függővé ítéletét. A görög zsarnok-fogalom fejlődése e szerint két világosan megkülönböztethető korszakra tagozódik: egy *államjegőre*, mely a hatalom *megszervezésének* módját és egy *természetjog-erkölcsire*, mely a hatalom *gyakorlásának* mikéntjét vette első sorban tekintetbe. Az előbbi felfogás zsarnoknak minősített minden uralkodót, a ki egy szabad államban alkotmányellenes módon, tehát törvénytelen eszközök igénybevételével jutott a korlátlan hatalom birtokába, míg az utóbbi csak azokat a fejedelmeket illette a tyrannus-jelzővel, a kik a törvényesen vagy törvénytelen úton szerzett hatalommal alattvalóinak kárára visszaéltek. A később állandósult terminologia a *tyrannis ex defectu tituli* és a *tyrannis exercitio* vagy *ex parte exercitii* elnevezéssel illette a zsarnokság e két válfaját.

A classikus irodalomban kifejtett zsarnok-elmélet túlélte Hellas és Róma bukását s átöröklődött az antik műveltség új birtokosára, az erősödő, majd egyeduradalomra jutott kereszténységre. Mert a mikor a pogány imperatorok trónjára keresztény császárok ültek s a keresztény vallás államvallássá lett, megszűnt a vértanúk szenvedőleges ellenállása és újra napirendre került a rossz, tehát zsarnok uralkodókkal szemben tanúsítandó magatartás kérdése. Sőt még bonyolultabbá vált, mert a vallási vonatkozások bekapcsolásával a tyrannis tartalma lényegesen bővült.¹ Az újra éledő érdeklődés jele, hogy az irodalom mind sűrűbben tér vissza a kérdés megvitatására. Az új fejlődés irá-

¹ Kern F.: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. (Mittelalterliche Studien. I. 2.) Leipzig, 1915. 211 s. kk. II.

nyára jellemző, hogy egyre jobban eltávolodik az eredeti államjogi kiindulástól és hova-tovább teljesen az erkölcsstan vágányára terelődik. A Platonnal kezdődő s Cícero és Seneca philosophiájában legteljesebb kifejlődésre jutott természetjogi irányzat, mely az alkotmányos és jogi tekinteteket tökéletesen alárendelte az erkölcsi szempontoknak, hosszú időre állandósul. A tyrannis ex defectu tituli eszméje egészen háttérbe szorul a tyrannis exercitio mellett. E jelenség mélyebb okát talán abban az egyházi tanításban kell látnunk, mely minden hatalom forrását Istenben kereste s a mely az eredet kutatásánál épen ez okból nem vetett ügyet a jogszerűség vagy alkotmányyszerűség szempontjára.

A classikus irodalmi hagyományok mellett jelentékeny részők volt a keresztény tyrannis-fogalom kialakításában egyes ószövegségi reminiscentiáknak is, melyek in concreto tüntették fel a zsarnokság mibenlétét és útmutatással szolgáltak a zsarnokkal szemben követendő eljárásra nézve. A IX. századtól és még inkább az investitura-harcz idejétől kezdve a szentszék theokratikus törekvései is nagy mértékben belejátszottak a tyrannis eszmekörének kiterjesztésébe. De eredeti jellegét mégsem ezek a külső és benső hatások adták meg a középkor zsarnok-fogalmának, hanem a kor szigorú erkölcsi felfogása, mely kifejezésre jutott a fejedelmekkel szemben támasztott magas követelésekben is. A tyrannus szó lassanként elveszítette minden jogi vonatkozását, erkölcsi terminussá lett, melyet a közhasználat majdnem egyértelműnek vett a gögös, elbizakodott és kegyetlen jelzőkkel. Köztudatba átment téves etymologiák még inkább elősegítették a fejlődés ezen irányát. Jellemző pl. sevillei szt. Izidor meghatározása: «Reges a recte agendo vocati sunt, ideoque recte faciendo regis nomen tenetur, peccando amittitur.» (Sentt. 3, 48, 7.) Még fontosabb a tyrannus szó eredetéről adott hamis értelmezése, melyet Etymológiájának nagy tekintélye közkeletűvé tett az egész középkoron át: «Tyranni græce dicuntur: iidem latine et reges. Nam apud veteres inter regem et tyrannum nulla discretio erat . . . Fortes enim reges tyranni vocabantur. Nam tyro fortis, de quibus Dominus loquitur. Per me reges etc. . . Jam postea in usum accidit tyrannos vocari pessimos atque improbos reges luxuriosæ dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populos exercentes.» (Etym. 9, 3, 19, 20.)¹

¹ Kern i. m. 396 s. kk. II. számos jellemző nyilatkozatot állít össze, köztük olyanokat is, melyek Ercole figyelmeztetést elkerülték.

A karolingi kor és az investitura-harcz nekilendült publicistikája csak belterjesebbé tette, de lényegében nem változtatta meg az első századokban kikristályosodott tyrannis-fogalmat. Legfeljebb még jobban kiélezte az ellenállás jogát a zsarnok uralkodóval szemben. Különösen a pápaság és császárság százados küzdelmének volt e tekintetben mély hatása. Jellemző példaként említhetjük a gregorianus lautenbachi Manegoldot, a ki a társadalmi szerződés radicalis elméletével bizonyítja az alattvalók jogát a zsarnok uralkodó letételéhez vagy a humanista műveltségű Salisbury Jánost, a ki Policraticusában legmerészebb formájában frissíti fel a *tyrannicidium* tanát.

Újabb fordulatot csak a XIII. század hozott a tyrannis-elmélet fejlődésébe. A fejlődés két irányban jelentkezik s a hagyományos, egyoldalúan erkölcsi tyrannis-fogalom kibővítése irányában halad. Egyrészt az olasz városállamok megalakulása bizonyos fókig visszavarázsolja az ókori görög államok életét s nagyban éleszti az érzéket az ismét gyakorlati problémává lett tyrannis jogi vonatkozásai iránt. Másrészt a scholasztikus philosophiában virágzásra jutott államelmélet is szakít kizárólagosan morális irányzatával s kellő figyelemre méltatja a jogi szempontokat is. Már aquinói szent Tamásnál is világosan észlelhető e változás, de teljesen tudatossá csak a XIV. sz. nagy jogi írójánál *Bartolus de Saxoferratonál* vált. Bartolus legnagyobb érdeme, hogy a hagyományos zsarnok-fogalmat kihámozta kizárólagos erkölcsi burkából és meggyőző módon bebizonyította, hogy a zsarnokság tényálladékanak megállapításánál a hatalom megszerzésének módja éppen olyan lényeges kritérium, mint a gyakorlás mikéntje. Más szóval az eddig egyedül valónak tekintett tyrannis exercitio mellett újra szóhoz juttatta a stoicismus, majd a kereszténység jogbölcseletében teljesen mellőzött tyrannis ex defectu titulit, a törvényellenes és alkotmánytipró hatalomrajutás bűneivel megbélyegzett zsarnokságot. Bartolus tractatusa jelzi egyúttal az átmenetet a középkor gondolatvilágából a kora renaissance eszmekörére, melynek leghatározottabb kifejezést a flórenczi köztársaság egykori kancellárja, Coluccio Salutati (1331—1406) adott. A «Tractatus de tyranno» írója alapjában véve ugyanazokból az elvekből indul ki, mint Bartolus, de még tudatosabban szakít a hagyományos felfogással s még nagyobb gondot fordít a probléma minden vonatkozásainak kielégítő megoldására. Műve e tekintetben mintegy betetőzése a kiterjedt középkori tyrannis-irodalom-

nak. De azonfelül, mint a renaissancekori Dante-tanulmányok egyik érdekes példája is figyelemre méltó. Két utolsó fejezete, melyek Caesar megöletésének jogtalanságát és Brutus és Cassius pokolra kárhoztatásának helyességét bizonyítják, érdekes módon világít bele a viták szellemébe, melyek a *Divina commedia* egyes helyeinek értelmezése körül már a XIV. században folytak.

Salutati értekezése irodalmi és tárgyi jelentősége daczára egészen a legújabb időkig kéziratban hevert. Csak most akadt vállalkozó kiadására. Egyszerre kettő is: egy német és egy olasz tudós. Hogy még feltűnőbb legyen a dolog, mind a két kiadást ugyanaz a czég, a berlini dr. Walter Rothschild czég vállalta, mivel csak utólag, nyomás közben győződött meg róla, hogy egy és ugyanazon munkáról van szó. Igaz, hogy a Tractatus nyilvánvaló jelentősége csak részben indokolja a két rendbeli kiadást, főlösképpen fényűzésnek még sem mondható Ercole és Martin egyaránt derekas vállalkozása. Mert mind a két kiadó más és más szempontból fogja fel feladatát s így munkájok mintegy kölcsönösen kiegészíti egymást s együttesen teljesebb fényt derít a tárgyra, mint külön-külön akár az egyik, akár a másik tehetné.

A Martin-féle kiadás általában szűkebb korlátok között mozog. Bevezetésében mellőzi a messzebbre nyúló távlatok nyitását, megelégszik a Tractatus lehetőleg sokoldalú elemzésével. Szövegközlésében sem törekszik kimerítő teljességre, beéri a három legkönnyebben hozzáférhető kézirat összevetésével. De a fogatkozásokért kárpótol azzal, hogy bevezető tanulmányában csupa olyan kérdés részletes megbeszélését nyújtja, a melyek Ercole nagyszabású munkájában teljesen mellőztetnek vagy csak mellékesen kerülnek tárgyalás alá. Ilyenek Salutati vázlatos életrajza, irodalmi tevékenységének és történet-philologiai módszerének méltatása s mindenekfelett a Tractatus eszmekörének sokoldalú és alapos taglalása. Sorra bemutatja a culturális milieut, melyben Salutati elmélete megfogant, a forrásokat és motivumokat, melyekből táplálkozott s a szálakat, melyek a theologiához, a természetjoghoz, a tételes joghoz és a történethez fűzik. Megállapításai általában figyelemre méltóak és a vonatkozó irodalom beható tanulmányozásáról, első sorban Salutati műveinek alapos ismeretéről tanúskodnak. Még aránylag leggyengébbek benne a történeti részek. Nem mintha a kiadónak nem volna érvéke a zsarnok-elmélet történeti jelentőségé iránt, hanem nem fordít elegendő fáradságot a Tractatus gondolatkörének messzebbre

visszanyúló vonatkozásai és a jövőt illető kihatásai felderítésére. Megelégszik néhány általános ráutalással, melyek csak elmosódó vonásait sejtetik a sok százados fejlődés körvonalainak. Kissé szűkösen értelmezi kiadói feladatát. De a mit ad, mind igen alkalmas a kiadott művecske értékének és jelentőségének helyes felismeréséhez.

A Martin kiadására mondottaknak épen az ellenkezője áll Ercoléra. Az olasz tudós, a ki különben már előbb is több terjedelmes dolgozatban foglalkozott a középkori tyrannis-elmélettel,¹ olyan széles alapot vet fejtegetéseinek, hogy bevezető tanulmánya külön testes monographiává bővül, mely igen jó s a mellett részletes áttekintést nyújt a kérdés egész fejlődésmenetéről kezdve a görögökön, le a középkor végéig. Sőt helyenként egész az aprólékoságig megy s annyira lelkiismeretesen veszi a teljességet, hogy kedvéért ismétlésektől sem riad vissza. Irodalmi tájékozottsága meglepően nagy s a forrásanyag tarka tömegén túl felöleli a német és olasz feldolgozások tekintélyes számát is. Különösen jól ismeri szűkebb tárgykörének, a kora renaissance jogi életének irodalmát. Kiterjedt ismeretei jelentékenyen megkönnyítik neki az összefüggések és a helyes arányok felismerését. Csak egyben, a Tractatus jelentőségének megítélésében túloz. Mert bármilyen elismeréssel adózunk Salutati értekezésének, bizonyos, hogy sem eredetisége, sem hatása címén nem érdemli meg azt a feltétlen elismerést, melyet az érdemes kiadó ítél felőle. De e túlzást és néhány kisebb fogatkozást nem tekintve mondhatjuk művét a tyrannis-kérdés legteljesebb és legalaposabb feldolgozásának. Fejezetei: a Tractatus tárgya és keletkezésének ideje, irodalmi és jogi jelentősége, viszonya a korábbi publicisticai hagyományokhoz és az egykorú olasz államjoghoz, hatása a későbbi korra s főleg a természetjogi államelméletekre, felölelnék úgyszólván minden kérdést, a mi a zsarnok-problémával kapcsolatban a középkor folyamán felmerült. Hasonló gondosság jellemzi a szövegkiadást is. A kiadó összehasonlította mind az öt ismert kéziratot, igazi philológiai akribiával felderítette egymáshoz való viszonyukat s a bőséges *apparatus criticus* mellett nagyszámú jegyzetet és külön

¹ Impero e Papato nella tradizione giuridica bolognese e nel diritto pubblico italiano del Rinascimento (sec. XIV—XV.) Atti e Memorie della R. Deputaz. di storia patria per la Romagna. 1911.—Sulle fonti e sul contenuto della distinzione fra tirannia ex defectu tituli e tirannia exercitio. Firenze, 1912.

szövegkritikai függelékét is csatolt a mintaszerűen tagolt szöveghez. Valóban nem kimélt semmi fáradságot, hogy mindenben a legjobbat nyújtsa.

De a látható szeretet dacára, melylyel a szerző tárgyába merül, maradtak művében némi egyenetlenségek és kisebb hibák, melyek azonban nem olyan természetűek, hogy lényegesen csökkentenék a kiváló munka érdemét. Így aránytalanul keveset szól a karolingi korszak és az investitura-harcz publicistikájáról, a mely pedig nem egy vonását emelte ki a hagyományos zsarnok-typusnak. Nem méltatja eléggé figyelemre a XXII. János pápa és Bajor Lajos viszályát kísérő irodalmi harczot sem, holott az is számos pontban érintkezik a tyrannis-elmélettel. Ezért nem veszi észre, hogy *Alvarus Pelagius* Speculum regum-ja már Bartolus előtt utal a tyrannis ex defectu tituli és a tyrannis exercitio különbségére.¹ Salisbury János Policratus-át még mindig Migne után idézi, holott Webbs pár évvel ezelőtt kitűnően sikerült új kiadást rendezett belőle. (Oxford, 1909.) Coluccio hatásátak nyomozásánál egészen megelégedezik a Jean Petit fellépése nyomán támadt nagy és szenvedélyes vitáról, mely utóbb a konstanzi zsinatot is kényszerítette, hogy a tyrannicidium kérdésével foglalkozzék.² Széleskörű irodalmi tájékozottsága dacára több jelentős monographia elkerüli figyelmét. Így nem ismeri Salisbury János államrendszerének legújabb feldolgozását: Schubert E.: Die Staatslehre Johann v. Salisbury, Berlin, 1897, aquinoi szt. Tamás politikai nézeteinek terjedelmes méltatását Malagolától: Le teorie politiche di san Tommaso d'Aquino, Bologna, 1912 és Scholz Richard szép értekezését Paduai Marsiliusról: Marsilius v. Padua und die Idee der Demokratie. (Zeitschrift f. Politik. 1907. 61-94.) Ha már a kifogások felsorolásánál tartunk, meg kell említenünk, hogy a bevezetésben tetemes számmal maradtak sajtóhibák is. Ime néhány közülök: idem e. h. iidem (41. l.) XIII. e. h. XII. (44. l.), Iloriacens. e. h. Floriacens. (44., 90. l.). Mardonnet e. h. Mandonnet (47. l.), Jerreti e. h. Ferreti (99. l. háromszor is), Sarasberiensis e. h. Saresberiensis (többször is).

E néhány botlás azonban semmit sem von le Ercole munká-

¹ Scholz R.: Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern. II. k. 519. l.

² V. ö. Kamm C.: Der Prozess gegen die «Justificatio Ducis Burgundiae», Römische Quartalschrift. 1912.

jának értékéből. Szövegrésze mintaszerű, bevezetése világos és tartalmas és Martinéval egyetemben rendkívül becses adalék a középkori eszmék fejlődéstörténetéhez.

BALANYI GYÖRGY.

**Dr. Scheffler János: VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar.
(1689—1691.) — Ungvár, 1914. VI: 118 ll. 8°.**

A munka, a melyről szó van, doktori értekezésnek készült, de semmi tekintetben nem mutat kezdő íróra. A korszak, melyet tárgyal, nem különösen rokonszenves, a XI. és XII. Ince pápa pontificatusa közé eső két év, a mely az egyház történetének nem tartozik fényes fejezetei közé; egy gyenge és egyoldalúan befolyásolt egyházfő uralma, ki nagyon is másdrangú okok miatt elhanyagolja elődjének nagy gondolatát, a török kiűzését Magyarországból s az egész kereszténység e közös ellenségének végleges megtörését. A szerző ugyan, a ki a pápa alakját nagy szeretettel rajzolja meg, sok mentő körülményt tud mellette felhozni; egyik legfontosabb ezek közül I. Lipót képviselőinek tehetetlensége, sőt megbízhatatlan volta. Még fontosabb ennél, hogy a különben sem erélyes és határozott egyéniségű pápának bizony nehéz lett volna a két küzdő hatalom, Franciaország és Ausztria között megtartani elfogulatlanságát. Az azonban már jórészt a pápa lehangolólag megnyilvánuló nepotismusának tudható be, hogy oly erősen hajlott XIV. Lajos felé, a ki pedig különösen a gallicanismus dolgában, de más, alárendeltebb fontosságú kérdésekben is tanusított fellépésével éppen nem szerzett jogot a pápa különös jóakarátára. Ennek aztán a bennünket leginkább érdeklő ügy, a török háború adta meg az árát; az e két év alatt sűrűn ismétlődő balsikerek egyik, ha nem is legfontosabb okát a pápai segély kevesedésében kell látnunk.

E rövid korszak történetét szerző, mint mondtuk, VIII. Sándor iránt szemmel látható szeretettel, egyúttal dicséretreméltó lelkiismeretességgel írta meg. Munkáját igen megnehezítette, hogy az anyag, a melylyel dolgoznia kellett, legnagyobbbrészt kiadatlan s úgy látszik, aránylag igen terjedelmes. De éppen ez teszi a kis munkát, bizonyos kérdésekben legalább, igen értékessé. A függelékben hét kiadatlan iratot találunk.

PÁTER FERENCZ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Carl Neumann : Zur Erinnerung an Jakob Burckhardt. (Deutsche Rundschau. 1918. V. sz.)

Burckhardt, a történetíró, két dologban hozott újat : a politikai történetírás monismusával szemben vallotta és bizonyítani tudta, hogy a vallás, a művészet, a philosophia, a tudomány autonóm, független tendenciái az emberi szellemnek és ahelyett, hogy a szokásos módon mint a politikai történet függelékét tárgyalta volna őket, bennük látta a történés igazi tényezőit. Ezzel a tekintésmóddal, érdeklődésének ezzel a beállítottságával, a melyet nem ő maga, hanem a tanítványok neveztek el culturatörténeti módszernek, értelmessé, összefüggővé, láthatóvá tudta tenni a történelemnek egy sereg nagy jelenségcsoportját, a melyek előtt az egyedül az államfejlődésen igazodott politikai történetírás sematizmusával, közhelyszerű értékeléseivel érdeklődés nélkül vagy tehetetlenül, tanácstalanul állott. Két gyönyörű könyve, *A renaissance culturája* és a kevésbbé ismert, de egységesebb, formában zártabb, methodusban átgondoltabb *Nagy Konstantin kora* a legszebb igazolásai az új nézőpontnak. Az államformának teljes átalakulását Konstantin alatt a régi történetírás Gibbon módjára csak a sok-sok apró ok grotesk módszerével tudta úgy a hogy érhetővé tenni : Burckhardt meglátta e kor centrális világtörténeti tényét, a pogányságnak átalakulását kereszténységgé és az államforma megváltozását, mint ennek az egész átalakulásnak szerves fejlődését szükségszerűleg le tudta vezetni. Ugyanilyen benső összefüggésbe hozta az isoláltan meg nem érthető renaissance-politikát, az olasz renaissance-államformát a renaissance *egész* culturájával, individualismusával, művészi beállítottságával, mely nemcsak a művészetre, de minden életmegnyilvánulásra kihatott. Így próbálta B. a renaissance-államot *mint műalkotást* megérteni.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. R. L. Mackie, Scotland from earliest times to the death of Scott. London, 1917. 8-r. — W. Schulze-Soelde, Geschichte als Wissenschaft. Berlin, 1917. 8-r. VIII, 94 l. — J. Szekfü, Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. Stuttgart, 1918. 8-r. 224 l. — Österr. Archäolog. Institut: Forschungen in Salona. I. köt. Wien 1917. 2-r. VII. 152 l. 4 mell., ill. G. P.

Ókor.

John L. Myres és K. T. Frost (*The Historical Background of the Trojan War*, Klio XIV. k. 447—467. l.) leginkább az északi rabló és kalóznépek egyiptomi betöréseiről szóló feljegyzésekből azt igyekeznek kimutatni, hogy a görög mondákban az Aigei tenger környékén a XIV-dik és XIII-ik században tényleg lejátszott fontos történeti események némelyikének emléke tükröződik vissza, sőt a genealogiai alapon való időmeghatározás is az említett hitelt érdemlő adatokkal összhangban van. Így arra figyelmeztetnek, hogy Trója ostroma Eratosthenes szerint K. e. 1193-ban kezdődött, épen egy évvel azután, hogy III. Ramses az északi népeknek egy támadását verte vissza, a melyben az egyiptomi emlékek által Zakkaru-nak nevezett törzs is részt vett. Ha ezt a törzset a későbbi görögök által *Τευχροί*-nak nevezett trójaiakkal azonosítjuk és tekintetbe vesszük, hogy III. Ramses győzelmét leginkább hajóhadának köszönhette, tehát a támadók jelentékeny része hajókon vett részt a vállalkozásban. érhetővé válik, hogy Priamosnak nincs flottája, a melylyel az achaiok partraszállását megakadályozhatná, noha atyja, Laomedon, ilyennek birtokában volt, mert akkor Priamos flottáját III. Ramses az egyiptomi támadás alatt megsemmisítette. Figyelmeztetnek arra is, hogy három évvel ezelőtt, t. i. 1197-ben a libyaiak támadták meg Egyiptomot, a kiknek társaságában az egyiptomi emlékek szerint egy emberöltővel azelőtt, t. i. 1230 körül, valószínűleg az achaiok is részt vettek az Egyiptom elleni harcokban. Ha már most az utóbbi adathból azt szabad következtetnünk, hogy az achaiok az 1197-iki támadásnál is a libyaiak segítségére siettek és erről csak az adatok hiányossága miatt nincs tudomásunk, akkor könnyen érthetővé válik, hogy miért nem találja Paris otthon Menelaost, mikor Helenát elrabolja.

Keil Bruno halála után megjelent dolgozatában (*Ηελοποννησιακός πόλεμος*, Hermes. 1916. évf. 441—448 l.) az eredeti okmányok alapján kimutatja, hogy Elter tévedett, midőn e folyó-

irat legutóbbi számában ismertetett szellemes rectori beszédében azt állította, hogy a görög államok is a modernekhez hasonlóan a más államokkal kötött szerződéseknek ama szövegében, a melyet saját területükön megörökítve hivatalosnak tekintettek, a maguk nevét tették a másik szerződő fél neve elé, mert több Athénben talált szövegben az athéniek neve csak a másik fél neve mögött áll. Ez a tétel tehát Thukydides forrásainak megállapítására sem használható fel. A peloponneszosi háború elnevezése tekintetében Thukydides ingadozása (*Ἀττικὸς πόλεμος, πόλεμος τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, πόλεμος Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ τῶν ἐκατέρους συμμάχων*) azzal magyarázandó, hogy az ő korában a peloponneszosi háborút még nem tekintették összefüggő egységnek, nem tekintette annak kezdetben maga Thukydides sem és csak később ébredt az összefüggés tudatára. Ez a felfogás azonban még Thukydides után is csak lassan tört magának utat. Ámde mihelyt ez a felfogás a IV-ik század folyamán érvényre jut, a háború elnevezésénél ugyanaz a szempont az irányadó, a mely a *Πελοποννησιακὸς πόλεμος* elnevezést teremtette meg. Mikor Aristoteles a peloponneszosi háborút a Politikában *Λακωνικὸς πόλεμος*-nak, az Ath. pol.-ban pedig *ὁ πρὸς Πελοποννησίους πόλεμος*-nak nevezi, a háborút ugyanabból a szempontból nézi, mint mi, a mikor peloponneszosinak nevezzük. Csak a háborúnak a *Πελοποννησιακὸς*. Peloponnesiacum melléknévvel való megjelölése késő eredetű, bár először nem Cicerónál fordul elő, mint Ellter állítja, hanem már egy körülbelül a K. e. 100-ik évre teendő athéni néphatározatban. Hogy aránylag későn fordul elő ez az elnevezés, annak oka az, hogy bár az ilyenfajta melléknévképzések már régebben is előfordulnak, csak a nyelvérték hanyatlása idejében válnak gyakoriakká és jellemző, hogy még később is azok az írók, a kikben fejlettebb nyelvérték volt, inkább a *Πελοποννησιακὸς πόλεμος*, bellum Peloponnesium kifejezést használták.

Walek Tádé (*Über das aitolisch-akarnanische Bündnis im III. Jahrh.* Klio. XIV. K. 468–476 l.) Svobodával megegyezik abban, hogy ő is az akarnanok és aitolok közti szövetség megkötését a közvetlenül Pyrrhos halálát követő időre teszi. Míg azonban Svoboda a szövetség megkötésének okát az akarnanoknak Epeirostól való elpártolásában látja, Walek szerint ilyen elpártolás valószínűtlen. Szerinte Akarnaniát, a melyet Alexandros, Kassandros fia, 294-ben neki tett szolgálatokért Pyrrhosnak ajánlódokozott, az utóbbinak halála után Antigonos Gonatas ismét egy-

szerűen elválasztotta Epeirostól. Ekkor, 272-ben v. 271-ben az akarnanok, nehogy Antigonos Gonatas uralma alá jussanak, a makedonok ellenségeivel, az aitolokkal, szövetségbe léptek. Mikor Pyrrhos fia és utódja, II. Alexandros betört Makedoniába, de vereséget szenvedvén, trónját elvesztette, egyidőre az akarnanok között talált menedéket. Később azonban a makedonok elhatalmaskodása folytán az akarnanok is hozzájuk pártoltak és ezért a szövetséget a makedonellenes aitolokkal felbontották. II. Alexandros azonban 258-ban az aitolok segítségével visszaszerezte elvesztett trónját és ekkor 258 és 250 között Akarnaniát maga és az aitolok között felosztotta.

E. von Stern (Kleomenes III. und Archidamos. Hermes, 1915. évf. 554—571. l.) mindenekelőtt kifejti, hogy az ellentétet Polybios és Plutarchos forrásainak, Aratosnak (?) és Phylarchosnak, Archidamos megöletésére vonatkozó adatai között Beloch módjára kiegyenlíteni nem lehet. Schuberttel (Ursprung und Anfänge des Kleomenischen Krieges N. Jahrb. f. Phil. 1896. évf. 397 és k. l.) szemben Phylarchosnak ad igazat, kinek előadása alapján a történetet a következőképen rekonstruálja, 241-ben az Agiadai házból származott Leonidas a reformokra törekvő királytársát, az Eurypontidai családjából való Agist, anyjával és nagyanyjával együtt megölette. A megölt király fivére, a ki vele együtt érzett, Archidamos, Messenebe menekült. Agisnak kiskorú fia, Eudamidos helyett más uralkodott. Azonban Agis leányát, Agiatist, nőül veszi Leonidas fia, Kleomenes, a ki mihamarabb Leonidas halála után 235-ben trónra lép, Agis reformterveit újra felveszi. Hogy magának az ephorosokkal, e tervek ellenségeivel, szemben hatalmat szerezzen, 229/8-ban az achai szövetség ellen hadat indít, de az ephorosok őt 227-ben visszahívják. Ekkor hal meg Eudamidos és Kleomenes most, hogy hasonló gondolkodású és neki lekötöztetett királytársat nyerjen, kieszközli Archidamos visszahívását. Ámde azok, a kik Agist megölették, félték Archidamos bosszújától és ezért őt mindjárt megérkezése után meggyilkolták. A gyilkosok az ephorosok pártjához tartoztak. Kleomenes ekkor az ephorosokkal pactumot köt; eláll Archidamos gyilkosainak üldözésétől, az ephorosok viszont neki megengedik az achaiok elleni háború folytatását. Okosan tette, mert e háború által elég hatalmat szerzett magának terveinek keresztülvitelére.

H. Dessau (Über die Quellen unseres Wissens vom zweiten punischen Kriege. Hermes, 1916. évf. 355—385 l.) azt vitatja, hogy

a második pún háború történetére vonatkozó hírek Polybiosnál és Liviusnál sem karthagoi, sem karthagopárti görög, hanem teljesen római, vagy esetleg rómapárti görög forrásból erednek. Silenos és Sosylos tartózkodtak ugyan Hannibal táborában, sőt az utóbbi Hannibal görög tanítója is volt, ámde ők még Hannibal bukása előtt a rómaikhoz pártoltak át és munkáikat csak átpártolásuk után írták meg. Sosylos az ismeretes würzburgi töredék tanúsága szerint sokkal komolyabb író volt, mint azt rendesen Polybiosnak csak egy bizonyos részletre vonatkozó elítélő kritikája nyomán állítani szokás. Ez a töredék világosan mutatja, hogy Sosylos nem karthagoi szellemben adta elő a történetet, mert a Rómával szövetséges massiliaiakat dicsőíti. A cannaei, a trasimenusi tó melletti és a Trebia melletti ütközetek leírása is római forrásból ered, mert a rómaiak vereségét külső körülményekkel, az első esetben a nap állásával, a másodikban a köddel, a harmadikban pedig a hidegséggel igyekezett, mentegetni a mely a hajnalban éhgyomorral a megdagadt folyón átkelni kényszerült rómaiakat sokkal jobban hántotta, mint a tábornoknál melegebb ellenséget. A cannaei csatára vonatkozó mentőkörülményt Polybios ugyan nem említi fel, de előadásából nyilvánlik, hogy forrásában ez a mentőkörülmény meg volt nevezve. A rómaiak a vereségek hatása alatt megakarták tudni azt, hogy minek köszönhette Hannibal győzelmeit, és nekik erre módjuk is volt. Hannibal nem annyira a genialis hadvezérnek, mint inkább a ravasz, mindenre kész, veszedelmes ellenfélnek képében tűnik fel. Ezért a római felfogásban is Hannibal van a háború középpontjában és a források csak ezt a felfogást tükröztetik vissza. A karthagoi felfogást a háborúról egyáltalán nem ismerjük.

W. Otto (*Die Nobilität der Kaiserzeit*. Hermes. 1916. évf. 73—88 l.) Gelzer Mátyásnak e folyóirat előbbi számában ismertetett ama meghatározása ellen foglal állást, hogy a császárok korabeli nobilitás a köztársaság idejében consuli méltóságot viselt férfiaktól való leszármazáson alapul. Plinius Panegyricusának ugyanabból a helyéből, a melyből Gelzer azt következteti, hogy a császárság korában a nobilitas már csak öröklés útján volt megszerezhető, azt a következtetést vonja le, hogy a császárság korában is volt a nobileshez nem tartozók által elérhető olyan hivatal, a mely az abba jutott egyének leszármazottjait nobilessé tette, bár a köztársaság idejében szerzett nobilitást

többre becsülték. Ez a hivatal pedig nem a consuli, hanem az aedilis curulisé volt. Az e hivatalt viselt egyénnek fiágon leszármazottai mindannyian a nobileshez tartoztak, a mi a ius imaginumban jutott külső kifejezésre.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Marielise *Fritze*, Die ersten Ptolemäer und Griechenland. Eine Darlegung ihrer politischen Bestrebungen gegenüber den griechischen Gemeinwesen mit vornehmlichster Berücksichtigung des neu erschlossenen epigraphischen Materials. Halle—Wittenberg. 1917. 8-r. 140 l. H. *Brinkmann*, Anonyme Fragmente römischer Historiker bei Livius. Leipzig. 1917. 8-r. 119 l. G. P.

Középkor.

Az 1902—3.-i téli semésterben a strassburgi egyetem középkori seminariumában, melynek tagja volt akkor e sorok írója is, a Scheffer—Boichorst által reconstruált paderborni annales kritikája volt a gyakorlatok tárgya. Bresslau Harry, a gyakorlatok vezetője, mint kritikus pontra egyebek közt az 1140-i weinsbergi esetre, a férjüket a vállukon kihozó nők eselének elbeszélésére irányította a figyelmet, s a vizsgálatok eredménye főleg Bernheim kutatásaival szemben a középkori krónikás szavahihetőségének és az esemény hitelességének megállapítása volt. Holtzmann Róbert, akkoriban Bresslau munkatársa a Monumenta Germ. Historica okleveles osztályában, néhány évvel utóbb behatóan foglalkozott a weinsbergi epizód kritikájával, s eredményei egyezők azzal, a mit az említett seminariumi gyakorlatok megállapítottak. Valószínű, hogy Holtzmann felfogásának kialakulása Bresslau Harryval való sűrű érintkezésének volt hatása.

Régibb tanulmányait, melyek általában elismeréssel találkoztak, Holtzmann most a *Historische Vierteljahrschrift* 1917. évf. 1—32. ll. között értekezésével egészíti ki a weinsbergi esetre vonatkozólag. Nordennek és Riess L.-nak időközben a tárgyról megjelent cikkeivel foglalkozik. Mindketten ellenkező eredményre jutottak, mint Holtzmann. Norden magát az eseményt valószínűtlennek s a kölni krónika írója által kitalátnak, s így nem a paderborni annalesből származónak nyilvánította. Holtzmann kimutatja, hogy Norden felfogása elhibázott, mert az ese-

mény valószínűtlenségére vont következtetései éppen úgy nem állják meg helyüket, mint az a nézete, hogy az elbeszélés nem a paderborni annalesből való. Rosszabbul jár Riess L., még pedig méltán. Riess igen merész elméletekkel szokott fellépni, melyek azonban téveseknek szoktak bizonyulni. Évekkel ezelőtt alkalmunk volt egyik téves elméletével foglalkozni. (Lásd a Turul 1912. é. 123. sk. lapjait.) A weinsbergi esetre nézve is új eredményre jut Riess, mely azonban élénk phantasia szülöttének (Holtzmann szerint: «eine Ausgeburst sehr reger Phantasie») bizonyul. Sőt rosszabb ennél! Bizonyítása téves szóértelmezésen és Scheffer Boichorst munkájának egyik sajtóhibáján alapszik. Gobelinus Cosmidromiusára hivatkozik, a nélkül, hogy azt megnézte volna, esupán Scheffer Boichorstnak egyik jegyzete után indulva. Ámde az illető jegyzet nyilvánvaló sajtóhibát tartalmaz, mi Riesst teljesen félrevezette s egy teljesen alaptalan elmélet felépítésére csábította.

Holtzmann tanulmányát nemcsak methodikai szempontból illeti elismerés, hanem azért is, mert egy magában csekély fontosságú epizód kritikái, de történeti jelentőségére is ráirányítja a figyelmet. A weinsbergi nők esele a Welfek és Staufok küzdelmének történetében bizonyára csekély súllyal bír, de a középkori történetírásnak és a középkori felfogásnak megvilágítására igen alkalmas.

Hofmeister Adolf a *Historische Zeitschrift* XXII. köt. 189. sk. II. szent Lebuin legrégibb életrajzának (Vita Lebuini antiqua) azzal a helyével foglalkozik, hol a szászoknak a Weser mellett a Marklo nevű helyen évenként tartott gyűléséről van szó. Ennek a helynek a szász nép szervezetére vonatkozó jelentőségét kétségbevonták. Hofmeister a Vita Lebuini megbízhatóságát védve, a kérdéses hely alkotmánytörténeti fontosságát fejtí ki, mert ebből a szász nép politikai összefüggését és egységét lehet megállapítani, szemben az összefüggéstelen törzsekre bomlással. Czáfolja az ezen felfogás ellen felhozható érveket, melyek közül talán a legfontosabb az, hogy kifelé a szászok soha sem léptek föl egységesen sem katonailag sem politikailag. Fejtegetései, melyekkel a szászok ellen viselt egyes hadjáratok elbeszéléséből a kérdéses szempontra vonatkozólag, vonható következtetéseket tárgyalja, igen ügyesek; mégis magukban véve aligha elégségesek arra, hogy ebben a nagyfontosságú kérdésben egyesíteni bírnák az eddig ugyancsak megoszló véleményeket.

SZENTPÉTERY IMRE.

Ernst Vogt a Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVII. Bd. 4. H. 632. skk. II. némileg kiegészítésképen E. Hennig dissertációjához, a mely a Németországból szedett pápai tizedeket tárgyalja az avignoni pápaság és a nagy schisma korából, *«Zur Besteuerung Deutschlands durch die Kurie im späteren Mittelalter»* cím alatt egy érdekes oklevelet közöl az avignoni pápaság korát megelőzőleg, a lyoni zsinat rendelkezéséből a mainzi érsekség területén behajtott tizedekre vonatkozólag. Az oklevél 1309-ben kelt, s a tizedszedők leszámolását tartalmazza. Mutatja, hogy bár több főesperességből nem lehetett behajtani a tizedet, mégis elég jelentékeny érvágást jelentett az érsekségre; látható az is, mily nehézségekkel járt a behajtás, s mily jelentékeny volt az árfolyamvesztés a beváltásnál.

A Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVII. kötetének 3. füzetében Robert Davidsohn folytatja *«Beiträge zur Geschichte des Reiches und Ober-Italiens aus den Tiroler Rechnungsbüchern des Münchner Reichsarchivs (1311/12—1341)»* című közleményét. Ezúttal először Henrik címzetes cseh királynak arról a kevésbé dicsőséges hadjáratáról ír a számadáskönyvek alapján, melyet ez 1324-ben indított Paduával szövetségben és annak védelmére Cangrande della Scala, a felsőitaliai ghibellinek feje ellen. Közéről érdeklí ez a magyar történetet is, mert Davidsohn felsorolva a hadmenetben részt vett csapatcontingenseket, megemlékezik arról is, hogy Villani szerint a seregben magyar íjászok is voltak. Ezek a magyar íjász-esapatok akkor különösen híresek voltak, hasonlóan az aragon-katalán almugavarokhoz. Ezeket valószínűleg Károly-Róbert küldte Róbert nápolyi királynak, ki a guelfek feje volt, mint Cangrande a ghibellineké. Ottó osztrák herceg, a hadjárat egyik vezetője, sógorságban állott az Anjoukkal azon a réven, hogy nővére, Katalin Károly kalabriai herceghez ment nőül. Egy magyar gróf pedig — nem tudjuk, hogy királyi követként-e — Henriknél időzik Meránban, midőn ez Itáliába megy. A meráni pénzkezelők 1324 júniusában beterjesztett számadásuk szerint a magyarországi Donk comesnek 25 veronai márkát fizettek. A hadjáratra vonatkozó számadáskönyvben azt olvassuk, hogy Reutenbergi Grifonak 64 fontot fizettek *«quas dedit domino H. presbytero S. Martini (Paduából) misso ad regem Ungarie»*. Egy Helbling nevű magyar pedig 12 veronai márkát kapott a *«pro dampnis, que recepit eundo cum domino in Lombardia.»* A

hadjárat különben semmi jelentős eredménnyel nem járt. Kevésbé érdekelnek bennünket a dolgozat többi részei, melyek Henriknek a cseh Luxenburgi Jánossal folytatott tárgyalásaira, a Burgauért folytatott harcokra vonatkoznak, megvilágítják Henrik érintkezéseit Italia felső részeivel (különösen Paduával) és viszonyát a német királyokhoz. Végül adatokat közöl Maullasch Margareta történetéhez.

PATEK FERENCZ.

Könyvek. Theodor Graf. Papst Urban VI. Berlin, 1917. 8-r. 108. 74. l.

G. P.

Uj kor.

A *Preussische Jahrbücher* 1917. évi 2. füzetében (165-189. lap) Max Lenz: *Luthers Weltgeschichtliche Stellung I.* cím alatt ismerteti azt, hogy milyen különféleképen méltányolták és értékelték Luthert a különböző korokban. Targyalja Goethe, Leibniz, Louis Blanc felfogását, és részletesen ismerteti Ernst Troeltschnek 1906-ban megjelent munkáját, amely szerint Luther és a reformatió még a középkorba tartoznak. Rajzolja az államok fejlődését a reformatió óta, a vallás szerepét az államokon belül, az állampolitika előtérbe nyomulását, az államok öncélúságának teljes kifejlődését, mely egyszerre lehetővé tette azt, hogy a XVII. században, a 30 éves háború befejezése után a vallási kérdések csak mint a politika egy része jöttek tekintetbe, és sok vallási kérdés felett, a melyek a reformatió korában még rendkívül fontosak voltak, később már gúnyolódni lehetett.

Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 1917. évi (XIV. Band 2. és 3. füzetében (349-55. lap) Hahaff W.: *War Luther in wirtschaftlichen Fragen rückständig?* című értekezésében megvédi Luthert az ellen a felfogás ellen, mintha gazdasági kérdésekben visszamaradt gondolkozású lett volna. Luther gazdasági felfogásában teljesen a kánonjog alapján állott. «Groser Sermon von Wuchern» (1520), «Von Kaufhandlung und Wuchern» (1524) és «An die Pfarrherrn wider den Wuchern zu predigen» (1540) munkáiból látszik, hogy alaposan érti a gazdasági kérdéseket, a melyeknek megítélésében az egyházatyákra támaszkodik. Tekintélye ezen a téren olyan nagy, hogy Marx többször idézi és Proudhon fölé helyezi őt.

Theologiai Szaklap és Könyvsajtság 1918. évi 5. számában (149. lap) Szelényi Ödön Ábel Jenő hagyatékából közli *Luther Mártonnak* a leleszi országos levéltárban őrzött *levelét Révai Ferencz turóczi főispánhoz*. E levélben Luther szemére hányja Révainak, hogy a szentségeket illetőleg nagyon közeledik Zwingli felfogásához. Hogy lehet azt hinni, hogy az Oltáriszentségben csak kenyér és bor van jelen, nem pedig Krisztus teste és vére. A mi nekünk hihetetlennek látszik, annak létrehozása Istennek könnyű. A hit titkai nem foghatók fel és nem ítéltetők meg az értelem által. Nem az üdvözül, a ki megért valamit, hanem a ki hisz. A könyörületes Isten nem mond és nem cselekszik olyat, a mi nekünk hihetetlen. De nem volna hitezikkelyünk, ha értelmünkkel kellene azt bírálunk. Végül kéri, hogy higgye Isten szavát: «Ez az én testem», mert az emberi bölcsesség hazug és csendő.

A Deutsche Rundschau 1918. évi májusi számában (193-209. lap) *** Baltische Hilferufe von 1559 bis 1918* cím alatt röviden vázolja a német lovagrend történetét a balti tartományokban XIII. századbeli elhelyezkedésétől. 1561-ben a német lovagrend birtokát felosztják Lengyelország, Svédország és Dánia között. Dánia Estland nyugati partvidékét kapja Dagó és Oesel szigetekkel, Lengyelország Livlandot, Svédország Estlandot. Livland autonómiájának és vallásszabadságának rövid élvezete után az ellenreformatió és lengyelesítés ellen kénytelen védekezni. A III. Zsigmond és IX. Károly közti viszályban a livlandiak a svédek pártjára állottak. Az 1602-iki stockholmi országgyűlés kimondja Livland és Svédország unióját. A svédek visszaszorítása után írtózatossá állottak a lengyelek az ország lakosain. Gusztáv Adolf alatt 1628-ban az altnareki fegyverszünetben Livland felszabadul a lengyel uralom alól. 1629-ben az ország német autonómiája elismertetik, alkotmányát megadták, de Svédországhoz való viszonyát nem szabályozták. Estlanddal pedig nem egyesítették.

A Katholikus Szemle 1918. évi januári füzetében (1. szám 13-tól 22. lap) Pompéry Emil dr.: *A király földesurai és kegyúri joga a városokban* cím alatt azt vitatja, hogy Belgiojoso azon cselekedete, melylyel 1604 január 7-én Kassán valamennyi templomot elvett a protestánsoktól és átadott a katolikusoknak, jogos volt. A protestánsok az 1604-iki országgyűlésen felszólaltak ugyan ez ellen, de jogtalanul, mert 1.) a királyok földesurai, főtelektulaj-

donosai voltak a városoknak, melyeknek telkeivel rendelkezhetek ; 2.) a protestáns felfogás szerint is a korona birtokai a városok, a mi annyit jelent, hogy a városok a király elidegeníthetetlen tulajdonai ; 3.) mivel Kassa protestáns lett, elvesztette kegyúri jogait, a melyek visszaszálltak a főkegyúrra, a királyra. Ezeknél az okoknál fogva Rudolf király jogosan rendelte el és Belgiojoso jogosan vette el a templomokat a protestánsoktól.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Granville Edgar Le problème turc devant l'Europe. (La Revue Politique internationale. 1918, 185—210. ll.) Európa századokon át a vallás szemüvegén át nézte a török kérdést. Megtéríteni, majd amikor ez lehetetlenné bizonyult, kiszorítani igyekezett a mohammedán törökséget. Legelőször I. Ferencz francia király szakított ezzel a hagyományossá vált politikával. Utódai hasonlóan barátságos viszonyt tartottak fenn a konstantinápolyi udvarral, bár óvakodtak formális szövetséggel lekötni magukat. A francia barátság főleg a XVIII. sz., az orosz terjeszkedés megindulásával vált jelentőssé a portára nézve. Bonneval nagy éleslátással mutatott rá az orosz szándékok veszedelmeire s a török és lengyel probléma szoros összetartozására, de figyelmeztetése nem talált kellő visszhangra. XV. Lajos gyengekormányja Villeneuve portai követ sürgetése daczára tétlenül szemlélte az eseményeket. A másik két érdekelt hatalom, Ausztria és Poroszország meg inkább támogatták, mint gátolták az orosz terveket. Anglia egy ideig szintén ezt a politikát követte. Az orosz sympathiák egy időben oly erősek voltak a londoni Cityben, hogy egy XVIII. századi francia publicista joggal «Oroszország ügyvivőjének» nevezte a konstantinápolyi angol követet. Ifjabb Pitt Vilmos kormányra jutása azonban gyökeres változást idézett elő az angol keleti politikában. Az orosz terjeszkedő törekvések gyámolítása helyébe a Törökország fentartására és az európai államrendszerbe való beillesztésére irányuló törekvés lépett. De a Fox hagyományaiból táplálkozó whig-párt továbbra is megőrizte törökellenes irányzatát. Innét kezdve a török kérdés lényeges elemévé vált a whig- és tory-pártot elválasztó ellentétnek, mely irodalmi téren is nagy hullámzást idézett elő. Az orospárti törökellenes hangulatnak legélénkebb szószólója Cobden, a manchesteri iskola feje volt, míg a törökbarátság szükségességét Urquhart Dávid hirdette legnagyobb hatással a Portfolio c. lap hasábjain. Urquhart eszméi

lassanként meghódították az egész angol közvéleményt. A krími háború meggyőzően mutatta a XVIII. sz. vége óta beállott nagy változást. A következő orosz-török összecsapás, az 1877—78-iki háború idején Disraeli még nagyobb elszántsággal védte a porta érdekeit s hirdette a mohammedán népek okszerű nevelésének szükségességét. Csakhogy utódjával, Gladstone-nal ismét a török-ellenes whig-párt jutott hatalomra, mely közömbösen szemlélte a török birodalom benső megerősödésének meggátlására törekvő orosz aknamunkát. VII. Edward kormánya is hű maradt a whig hagyományokhoz. A revali találkozón teljesen az orosz érdekek szolgálatába adta magát s felhasználatlanul hagyta azt a kitűnő alkalmat, melyet az ifjú-török forradalom kínált neki keleti politikájának revideálására és a világháború fenyegető veszedelmének elhárítására. Az ifjú-török regime hiába kísérelte meg még 1913 és 1914-ben is az angol közreműködés kinyerését a tervezett kisázsiai reformokhoz. Grey hajthatatlan maradt. Ilyen előzmények után következett be Törökország beavatkozása a központi hatalmak oldalán. A háború folyamán tanusított életképesség és Oroszország összeroppanása újra napirendre tűzte a török problémát, mely az eddigi tapasztalatok szerint csak Urqûhart és Disraeli szellemében vagyis a török birodalom egyenrangúságának elismerése alapján oldható meg kielégítő módon.

Kemper Else: Carlyle als Imperialist. (Zeitschrift für Politik. 1918. 115—166.) Az új angol imperialismus eszmei fejlődésére Carlyle gyakorolt legmaradandóbb hatást. Jelentősége nem abban áll, hogy szorosan körülírt imperialista programot adott, hanem inkább abban, hogy etikai és sociálpolitikai elveinek hirdetésével útját egyengette az új imperialista korszak beköszöntésének. Az imperialisimusa nála nem külön gondolkör, hanem csupán egyik alkotó része sokoldalú sociálpolitikai eszmevilágának, melyhez a természetes fejlődés útján jutott el a chartizmus és a manchesterizmus ellen folytatott harcában. Imperialista felfogásának nyomai már a Sartor Resartusban és első történeti tanulmányaiban mutatkoznak, de határozottabb alakot csak a *Chartism* megjelenését követő évtized (1839—1850) irodalmi termelésében öltenek; Carlyle imperialismusa eleinte egészen gyakorlati, majdnem kizárólag a túlnépesedés és a kivándorlás kérdése körül forog s ennek megfelelően erősen koloniális jellegű, de később mind határozottabban bölcséleti, szinte világnézeti formát ölt. Kijegyezsedett alakjában legbensőbb lényegét az igazságos-

ság és rend dualismusának megfelelő hatalom = jog-elmélet alkotja, mely részben a hegeli philosophia hatására vezethető vissza s Carlylenál erősen vallásos színezetet nyer a munkáról és a kötelességről vallott felfogásban. A hatalom = jog-elmélet és a kötelességről vallott felfogás állandó aktivitásra való ösztönzést ad az imperialista Carlyle világnézetének. E két fővonáshoz járul harmadiknak az ifjúkori emlékekből és a Cromwell-tanulmányokból táplálkozó puritán világszemlélet, mely különleges isteni kiválasztottságon alapuló helyet követel az angol nép számára s történetében az isteni akarat teljesedését látja. Végül a hősekről vallott ismeretes felfogása is, mely részben Haller K. L. elméletére nyúlik vissza, új vonásokkal gazdagítja Carlyle imperialismusát. A mint vannak kiváltságos, az emberiség történetének irányítására hivatott hősek, úgy vannak különleges szerepre rendelt nemzetek is: Carlyle a hős eszményképét Cromwellben; a hősnemzetét természetesen az angol népben látja, s ezzel az egyéni felfogásával még jobban elmélyíti az angol nemzet választott voltáról alkotott vallásos meggyőződését. Ez a sajátos imperialista gondolkör, melynek vonzó erejét nagyban emelte gazdag ethikai és szociális háttere, igen nagy hatással volt az új angol imperialismus eszméinek kialakulására. Újabb apostolai, Seeley és Cramb is bőven merítettek belőle.

Brandenburg E. Die belgische Revolution und die Entstehung des Königreichs Belgien c. értekezésében (Der Bellfried. 2. évf. (1917.) 49—65.) a belga állam kialakulásának körülményeit ismerteti. A forradalom sikere után, mely inkább Vilmos király ingadozásának és Frigyes herczeg kétszínű magatartásának, mint a felkelők vitézségének vagy elszántságának a számlájára írandó, az érdekelt szomszédok nagyon különböző módon viselkedtek. Lajos Fülöp francia király legszívesebben országához csatolta vagy legalább fiának, a nemoursi herczegnek szerezte volna meg Belgiumot. Anglia és Poroszország ellenben egy független és életképes monarchia felállítása mellett szállottak síkra. A londoni conferentia tényleg a függetlenség mellett döntött, de egyúttal kötelességévé tette az új államnak, hogy Franciaország felé eső erőrendszerét minél előbb építse ki s azon esetben, ha maga nem tudná megvédeni függetlenségét, ne emeljen kifogást az angol és porosz csapatok bevonulása ellen. Egy hónappal később az 1831 jan. 20. aláírt protocollum pontosan megszabta a határokat, Belgiumot örök időkre semleges államnak

nyilvánította s megígérte integritásának és területi épségének megvédését. De a belgákat csak részben elégitették ki a conferentia határozatai. Erre a hatalmak a jún. 26-iki protocollumban újabb engedményeket helyeztek kilátásba, mire a brüsseli nemzetgyűlés is megnyugodott és a jún. 4-én megválasztott Koburg Lipót herceget az ország törvényes királyának jelentette ki. Vilmos király makacssága és a francziák váratlan benyomulása azonban újabb bonyodalmakat idézett föl. Az okt. 14-iki protocollum Limburg nagyobb felét, Maastrichtot és Luxemburg német részét Hollandiának ítélte oda s Talleyrand sürgetésére elrendelte Mons, Ath, Menin, Mariembourg és Philippeville vára lerombolását. A nov. 15-én kiadott protocollum újra kimondotta Belgium semlegességét, de elhagyta az integritás és a területi épség megóvására vonatkozó szakaszt. Ez Francziaország esetleges támadásának kivédése céljából történt. Erre mutat a decz. 14-iki titkos szerződés, melyben Lipót királynak meg kellett ígérnie, hogy várait jó karban tartja. A tárgyalások csak az 1832 máj. 4-iki záróprotocollummal értek véget. De Vilmos király még most sem akart engedni. Csupán a hatalmak kényszerítésére egyezett bele az 1833-iki fegyverszünetbe, míg a végleges békét csak 1839. ápr. 19. írta alá.

Jäschke Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart. (Die Welt des Islams. V. évf. (1917.) 5–56.) A török alkotmányos kísérletek kezdete a XIX. század elejéig nyúlik vissza. A nagytehetségű III. Szelim szultán Musztafa Cselebi nagyvezér ösztönzésére 1805. tette meg az első lépést az általános hadkötelezettség bevezetésével, de a janicsárok lázadása megghiúsította tervét. Unokaöccse és második utóda, II. Mahmud örökölte a meggyilkolt szultán reformáló hajlamát és gyűlöletét a janicsárok iránt. Hosszas habozás után 1826 júl. 15. feloszlatta, illetve megsemmisítette a janicsár csapatokat, azután Musztafa Resid pasa támogatásával számos üdvös javítást eszközölt. Fia Abd-ul Medsid szultán még tovább ment az 1839 márcz. 11-iki rendelet, a *török magna charta* kibocsátásával, mely biztosította az alattvalók jogegyenlőségét, személy- és vagyónbiztosságát, szabályozta az adózást és a katonai szolgálatot. Közben a parlamentaris elv is érvényesülni kezdett. 1827-ben hívták össze először az előkelőkből álló nagytanácsot, ami 1840-ben megismétlődött. A krími háború után kiadott rendeletek, továbbá a büntetőtörvénykönyv (1858 aug. 10), birtok-

törvény (1858 ápr. 21.), tengeri kereskedelmi törvénykönyv közze-tétele (1863 aug. 21.) és a kereskedelmi peres eljárás szabályo-zása nagyján egyengették az alkotmányos berendezkedés útját. Végre Abd-ul Hamid szultán 1876 decz. 23. kibocsátotta a jórészt Midhát pasától sugalmazott nevezetes alaptörvényt, mely két kamrás országgyűlést léptetett életbe. Már 1877 márcz. 19. össze is ült az első parlament, mely jun. 28-ig folytatta tárgyalásait. A má-sodik ülészak (1877 decz. 13. 1878 febr. 14.) berekesztése után azon-ban Abd-ul Hamid egészen mellőzte az alkotmányt. Csak az ifjú-török forradalom kényszerítette rá, hogy 1908 júl. 23. némi mó-dosításokkal ismét életbe léptesse a Midhát-féle tervezetet. Az új alkotmány az ó-törökök minden áskálódása daczára szívósabb életűnek bizonyult az elsőnél. Az 1909 ápr. 27. letett Abd-ul Hamid helyébe lépett V. Mohamed szabad kezét engedett a parla-mentaris rendszer híveinek. A meginduló alkotmányos küzdelmek első korszakát (1908-1911.) a nyugati demokratia elveinek válogatás nélküli követése jellemzi, míg a tripolisi háború kitő-rését követő évek törvényhozása már igyekszik számot vetni a török állam sajátos viszonyaival is. Manapság, főleg a túlon-túl liberális 1909 aug. 21-iki törvény ismételt módosítása óta már körülbelül egyensúlyba jutott a két alkotmányos tényezőnek, a parlamentnek és a khalifának hatalmi köre.

Riesz L. *Abeken's politischer Anteil an der Emser Depesche* címen az 1870-iki háború közvetlen előzményeinek sokat vitatott kérdéséhez szól hozzá. (Hist. Zeitschrift, 118. Bd., 3. F., 22. Bd. 3. H., 1917. 448-476. H.) Szembeszáll Fester Richárd legújabb felfogásával (Die Genesis der Emser Depesche, Berlin, 1915), mely Abeken titkos tanácsosnak tulajdonítja a főszerepet az emsi távirat létrejöttében. Fester szerint Abeken főleg azzal hatott a királyra, hogy a kritikus időben jul. 13. d. u. 3 óra táj-ban bemutatta neki Werther párisi követ jelentését, mely egye-bek között a Gramonttól sürgetett s a Hohenzollerni candidatura teljes desavouálását célzó mentegetőző levél fogalmazását is tar-talmazta. Ez a sértő követelés és Abeken rábeszélése birta rá a királyt, hogy Benedektitől megtagadja a délelőtti beszélgetés al-kalmával kilátásba helyezett újabb kihallgatást és Bismarcknak elküldesse a híressé vált táviratot. Riesz ezzel szemben azt bi-zonyítja, hogy Abeken szerepe sokkal csekélyebb s a király el-járása önállóbb volt, mint amennyire Fester előadása nyomán gondolni lehet. Szerinte Vilmos elhatározására nem annyira Abe-

ken rábeszélése, mint inkább a Benedettivel délelőtt folytatott beszélgetés, a hohenzollerni herczegnek közben megérkezett levele, Eulenburg belügyminiszter tanácsa, hogy a német nép izgatott hangulatára való tekintettel ne fogadja újra a francia követet és Bismarck lemondásának kilátásba helyezése az újabb audientia-engedélyezés esetére voltak döntő hatással. Abekennek mindössze annyi része volt a dologban, hogy a gróf Eulenburg jelenlétében lefolyt beszélgetés folyamán új *modus procedendi*-t ajánlott, nevezetesen a Benedettivel folytatott tárgyalásokról szóló királyi levél megtáviratozását Bismarcknak és az összes német követségeknek s a délelőtt megígért második kihallgatás elhagyását. A Werther-féle jelentésben említett mentegetőző levél annál kevésbé játszhatott döntő szerepet, mivel Abeken csak a távirat elküldése után és Benedetti újabb kihallgatáskérésének meghiúsítására tett róla említést s ezzel feltárta a francia követelések mértéktelenségét és utólag igazolta a király eljárásának helyes voltát.

BALANYI GYÖRGY.

Könyvek. A. *Rufer*, Der Freistaat der III. Bünde und die Frage des Veltlins. Korrespondenzen und Aktenstücke aus den Jahren 1796 und 1797. II. kötet. Basel, 1917. 8-r. 533 l. — Else *Gutknecht*, Die Diplomatie des Auslandes in der Schweiz während der Zeit des Sonderbunds. Basel, 1917. 8-r. 88 l. — Marie *Peters*, Beiträge zu dem Kampf um die preussische Gemeindeordnung vom 11. März 1850. Breslau, 1917. 8-r. 104 l. — J. B. *Kissling*, Der deutsche Protestantismus 1817—1917. I. köt. Münster i. W., 1917. 8-r. XI. 422 l. — W. *Wähler*, Zur Einführung der Reformation in Orlamünde. Erfurt, 1918. 8 r. VIII. 135 l. — Konrad *Molinsky* Gyulais Verhalten bei der Eröffnung des lombardischen Krieges 1859. Berlin, 1917. 8-r. 50 l. — Ivar *Andersson*, Oppositionen och ministeransvarigheten. Parlamentarische strömningar i svensk politik 1809—1840. Uppsala, 1917. 8-r. 199 l. — E. *Ruch*, Die römische Curie und die deutsche Kirchenfrage auf dem Wiener Kongress. Basel, 1917. 8-r. 170 l. — Werner *Büngel*, Der Philhellenismus in Deutschland 1821 bis 1829. Berlin, 1917. 8-r. 71 l. — Général *Derrécagaix*, Le Maréchal de France, comte Harispe, 1768—1855. Paris, 1917. 8-r. XII. 475 l., arczk. — Vicomte de *Guichen*, La révolution de juillet 1830 et l'Europe. Paris. 1917. 8-r. VIII., 564 l. — Duc G. de

Leuchtenberg, Le prince Eugène de Beauharnais à la tête de la grande armée. Paris, 1917. 8-r. XXVII. 338 l., arczk. — J. *Hansen*, Die Rheinprovinz 1815—1915. 2 köt. Bonn, 1917. 8-r. XVI. 861 l., VII. 558 l. — A. *Mathieu*, La convocation des États généraux de 1789 en Languedoc. Montpellier, 1917. 8-r. 156 l.

Az 1914—1918. Világháború.

Graf E. zu *Reventlow*, Der Einfluss der Seemacht im grossen Kriege. Berlin, 1918. 8-r. XXII., 278 l. — Th. *Wolff*, Vollendete Tatsachen 1914—1917. Berlin, 1918. 8-r. 256 l. *Cincinnati*, Deutschlands Kampf ums Recht. Leipzig, 1918. 8-r. VIII., 109 l. — T. *Gruzewski*, B. *Lutemski*, Z. *Makowiecki*, Z. *Kulczijcki*, M. *Xempicki*, Angesichts der russischen Umwälzung Polen und Russland. Berlin, 1917. 8-r. 82 l. — K. *Hampe*, Das Belgische Bollwerk. Stuttgart, 1918. 8-r. 232 l. — W. *Zekely*, In Rumänien dreieinhalb Monate interniert. Bukarest, 1918. 8-r. 94 l.

G. P.

KÜLÖNFÉLÉK.

Miért nem írta meg Mommsen római történetének negyedik kötetét?

A tüncményes energiájú tudós születésének százéves fordulóján hivatott ember, Wilamovitz von Möllendorf, ad feleletet ez érdekes kérdésre. Nagyon közel állott hozzá, nemcsak azért, mert veje volt, hanem személyiségénél és munkakörénél fogva is. Az «Internationale Wochenschrift» 1917. évi novemberi füzetében fejtegeti azt a problémát, miért nem írta és miért nem írhatta meg Mommsen a római császárok történetét. Fejtegetései oly meggyőzők, hogy érdemesnek tartom rövid összefoglalásban ismertetni a tanulságos probléma megoldását.

Mommsen maga tette munkásságával túlhaladottá három kötetből álló római történetét s a ki őt csupán történeti művéből ismeri, az félreismeri. Midőn 1885-ben az ötödik kötet megjelent, Mommsen már tudta, hogy sohasem fogja megírni a negyediket. Jóbarátai unszolását kelletlenül fogadta, hízeltű szakemberektől zokon is vette, mert ezek tudhatták, hogy erre nem képes; hiszen ezt jelezte az ötödik kötet, mely teljesen önálló alkotás volt. Lehetséges, hogy élete utolsó évtizedében játszott a gondolattal, melyet teljes erejében már elvetett. Vannak odavetett stilpróbái napilapokban és folyóiratokban, hogy fiatalos írásmódját felelevenítse, ellentétben érett korú műveinek monumentális egyszerűségével és fenséges étlhosával; de tényleg mindig lehetetlen volt római történetét folytatnia és kiegészítenie.

A mű nem önszántából, hanem Reimers Károly könyvkiadó felszólítására keletkezett, midőn mint fiatal lipcei exprofessornak ideje volt belefogni, majd Zürichben és Boroszlóban mint jogtanár energikus lendülettel megírta a római köztársaság bukását. A kiadóval együtt ő is befejezettnek tekintette művét. Azután következtek a munkával és izgalmakkal telített berlini évek, a római történeti tudománnyal kapcsolatos epigraphiai, philologiai és jogi kiadványok, melyek mind távol estek a csá-

szári kortól. Erről csak egyszer, 1870-ben tartott az egyetemen kollegiumot, sokáig időzve Augustusnál, a kit fél-Cæsarnak tekintett és Tiberiusnál, kit Nagy Frigyessel hasonlított össze; egyébként nagyon vázlatosan vezette le a kort II. Valentinianusig s így kiviláglott, hogy még nem érezte magát a császári kor történetírójának. Három év múlva, a Staatsrecht első kötetének megjelenése után, midőn Itáliában feliratokat gyűjtött, előadta egy éjjel Wilamovitznak, miként írná meg Augustus történetét; kárhoztatta, hogy Cæsar útjáról letért s nem foglalta el Arábiát és Britanniát, miként a rómaiak várták; nem is látott benne mást, mint Cæsar végrendeletének végrehajtóját. Egyébként az udvari pletykát mindvégig sutba akarta dobni.

Tehát szándékában volt a folytatást megírni, de akadályozták a feliratok és a Staatsrecht, a minthogy ennek II. kötet 1875-ben a császári kor történetének javát adja. Néhány értekezése szinte előmunkálata a IV. kötetnek, így «Über das Militärsystem Cæsars» (Hist. Schrift. I. 156) és a 60 éves korának ünneploi közt szétesztott «Der letzte Kampf der römischen Republik», melynek jellemző jelmondata: «Gerne hätt' ich fortgeschrieben, aber es ist liegen geblieben.» Inkább visszatért a régiebb korra és kiadta a «Römische Forschungen» II. kötetét. Jöttek azután politikai küzdelmei Bismarck ellen. 1880-ban könyvtárának elégeése, családi bajok s így inkább más, újabb problémákban keresett üdülést. Fölmentette magát az egyetemi előadásoktól és megírta a római provinciák császárkori viszonyait. Így keletkezett az V. kötet, melyből elhagyta Itáliát, mintha e sajnálatos hézagot később akarná kitölteni. Csakhamar befejezte főművét, a Staatsrechtet, bár a források hitványsága miatt sokszor panaszkodott: «Die grauenvolle Verlogenheit unserer Überlieferung über das dritte Jahrhundert und die öde Leere des zweiten haben mich geradezu seckrank gemacht; — es ist ein Ringen mit dem Unmöglichen und der Versuch selbst eine Dummheit.»

És mégis fenmarad a kérdés, hogy miért nem írta meg a császárok történetét. Felhozták, hogy huzódózott a kereszténység keletkezésétől; ez azonban megokolatlan hypothesis. Mommsen birodalmi álláspontból nézte Róma történetét s ebben a kereszténységnek a III. század közepéig, a jól megszervezett egyház koráig, elenyészően jelentéktelen szerepe van. Viszont a nagy néptömegek vágya nyomasztóan sivár viszonyaik közt a felszaba-

dító vallás után, e kor erkölcsiségének hanyatlása, az emberiség belső története, midőn egy gazdag régi élet elhal és egy új keletkezik, midőn új népek (északon a germánok, keleten az arabok) lépnek felszínre: mindez Mommsentől és fejlődési korszaka tudományától távol állott. Ehhez hozzá kell venni az Orient, a mint Cumont teszi, a késő hellenistikus vallásmozgalmakat és a még mindig ható hellén vallást, metaphysikát és etikát; le kell továbbá dönteni a válaszfalakat pogány és keresztény vallástörténet, egyházi és világi történet közt, a miben egyébként Mommsen is segédkezett.

De az igazi ok, hogy a római történet folytatása elmaradt, az, hogy három kötetében befejezett műremek volt. A történetíróban rejlő költő ott szakította félbe, a hol a leghatásosabb, de ez bizonyára költői önkény volt. Az utolsó könyv címe: Die Begründung der Militärmonarchie, hamis, mert Caesar Nagy Sándor példájára királyságot akart szervezni, a mi nem sikerült s állandóságot csak Augustus principatusa nyert, ez pedig Mommsen tanítása szerint nem volt monarchia. És mint eddig, úgy ezentúl is sokan fogják olvasni művészi érdemeinél fogva, melyek a múlt század ötvenes éveinek reactió szellemé ellen kitört hazafias hangulatokat és reményeket örökítettek meg. Mert Caesart ma másképp látjuk, mint Mommsen, szintúgy Pompeiust, Catót és Cicerót, valamint azt a kort, midőn a hellenismus hatotta át a Földközi-tenger határait. De ép ebben volt nagy segítségünkre Mommsen sokoldalú kutatásaival. Az ő műve tehát, hogy római története már 1876-ban túlhaladott volt, midőn kísérleteket tett a folytatására. Húsz évvel volt már idősebb, stiltelen lett volna tehát az egyszerűen folytató munka, még ha nem is tiltakozott volna a művészi alkotás minden kiegészítés ellen. Persze írhatott volna egy önálló művet, mely tartalmával csatlakozott volna az előbbihez. De jellemző, hogy sohasem próbálta elbeszélni azt, a mi a thapsusi csata és Augustus békeuralma között lefolyt. Üres kifogás, hogy ezt csak a források nyomán lehet elbeszélni; hisz ép a hagyományok gazdagsága csábíthatja a tudóst vizsgálódásokra. Csakhogy az ő Caesarja nem tűrt folytatást és hozzájárul más is. Nemcsak az udvari pletykák gyűlölete tartotta vissza a császárok történetének elbeszélésétől; nem szeretett *egy* ember individualitásába, *egy* ember jellembeli fejlődésének megfigyelésébe belemélyedni. Az a tudós, ki a törvényszerű gondolatokat, a jogot vagy legalább

formáit a forrongó római állam alakulataiban meg tudta látni, híjával volt az individualis dolgok iránt érdeklődő érzéknek. Jogász volt, ismerte erejét és tehetsége határait. Jogásznak indult és bámulatos sokoldalúsága mellett az maradt mindvégig; utolsó műve is Róma büntető joga. Az volt a szerencséje, hogy ily jellegében teljesen kifejlődhetett s nem ismeri őt az, ki csak történeti könyveit olvasta. Doktori értekezésének thesisei között ez áll: «Das Wort: *Græca non leguntur*, ist richtig und verdient Anerkennung, denn die griechische Geschichte gehört den Philologen, die römische den Juristen.» Ezért írta meg a római köztársaság történetét és ezért nem írta meg Augustus, Nero és Hadrianus korát. Ez tényleg nem is lehetséges a hellénséggel való belső viszony nélkül s ebbe nem akart belemenni. Kitiűnően ismerte a különböző korok görög íróit, a kik forrásai voltak, mégis megható szerénységgel bizalmatlankodott önmagával szemben és szakértő tanácsokat kért. Hiába esábitották kutatásai görög területre, aggodalmasan került, bizonyára túlzott álláspontból. De hogy ezt kerülte és a császárok történetét meg nem írta, az sajátos nagyságának egyik vonása. Ez a jogász a maga területén a legtökéletesebb philologus és epigraphus volt. Kutatásai és kiadásai lehetővé tették a Thesaurus linguae Latinae megindítását, szervező erejének ez egyik nagy eredményét. A ki azt mondja, hogy kisszerű philologiai munkájára túlságos sok időt és erőt fecsérelt el a római történet rovására, az nem érezte szelleme lehelletét. Angol tudósok egy Gibbon-ünnep alkalmából felszólították, hogy a nagy történetíró tiszteletére szerkesztett gyűjteményes műhöz ő is járuljon valamely munkálatával. Felelete jellemző volt: ő tiszteli az elsőrangú íróit, de nem elégíti ki, mert nem volt «plodder», nem az, ki a durva munkában is résztvesz, épületének köveit maga töri és faragja, vagyis a mai fel fogás szerint nem volt tulajdonkép a tudomány embere. Ilyen volt azonban a szó legfenségesebb értelmében Mommsen. Összefoglaló műveit nem egészen saját elhatározásából írta, a császárok történetét pedig azért nem írta meg, mert a tudományt a legszélesebb értelemben művelte. Hogy mikép gondolkozott a császárok koráról, azt egyes értekezéseiben írta meg; ott kell ezt keresnünk s megtalálni csak az fogja, ki ezeknek az értekezéseknek tanulmányába mélyen belemerül, hogy észrevegye a teljes képet, melyet Mommsen a maga lelkében megalkotott, mert minden egyes dolgot az egésznek részeként tárgyalt.

GERÉB JÓZSEF.

Két angol utazó magyarországi útleírása.

Kiegészítésül «Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig» (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. 7.) című dolgozatom IV. fejezetéhez (Angolok Magyarországon) két utazónak útleírását idézhetjük még magyarországi tapasztalataik és észrevételeik ismertetésével.

1. *Moore* a XVIII. század hetvenes éveiben volt Bécsben. A császárvárost több levélben írja le, bennünket azonban leginkább Pozsonyból írt levele érdekelhet, a melyben a régi koronázó város eleven leírását találjuk. Pozsonyból herczeg Esterházy székhelyére ment. Az útleírásokból jól ismert rajzát adja annak is. A mit hazánkban látott, az megnyerte tetszését. Szívesen utazott volna még tovább, de meg kellett elégednie pozsonyi és soproni kirándulásával. Moore könyvét lefordították németre (Abriss des gesellschaftlichen Lebens und der Sitten in Frankreich, der Schweiz u. Deutschland... Nach der zweyten Englischen Ausgabe in 2 Bänden. Leipzig, 1799) és francziára (Lettres d'un voyageur Anglois... I—IV. vols. Lausanne, 1782)¹ is. Mindkét fordítás egy-egy példánya Széchenyi Ferencz birtokában volt. Onnan került a Nemz. Múzeum könyvtárába.

2. *Clarke Edw. Dán.* a cambridgei egyetemen az ásványtan tanára volt. Útleírását (Travels in various countries of Europe, Asia and Africa...) valamikor nagyon olvasták. Írók és költők sokszor idézték, dicsérték. E nagyszabású munka IV. kötetében (London, 1816. 598—701. ll.) írja le 1802 tavaszán megtett magyarországi útját. Cripps János Márton volt utitársa, az ő feljegyzései jó szolgálatot tettek Clarkenak. Az angol utazók Bukarest felől érkeztek Nagyszebenbe. Ott báró Bruckenthal vendégei. Híres képgyűjteményéből leginkább az angol tárgyú képek érdeklik. Erdélyben több bányát néznek meg, majd az Alföldön át Pestre utaznak. Pest kulturális intézetei erősen érdekelték az utazókat. De nagyon csodálkoztak, a mikor a pesti egyetem egy tanára megkérte őket, mutassák meg neki lakóhelyüket — Cambridget — a térképen; sohasem hallott erről a városról. Clarke a két pesti színházat is meglátogatta. Merész állítást kockáztat a latin nyelv elterjedtségéről hazánkban. A latin nyelvet mindehnyire volt alkalma hallani; azt hiszi, hogy a latint még a régi

¹ Magyarországi útját I. a II. kötet 243—362. lapjain.

rómaiak ideje óta beszélik Magyarországon. Megérti még az alsóbb néposztály is mindenütt. Clarke e tévedését átveszik a későbbi utazók. A 30-as évek angol útleírásaiban többször találkozunk vele.

A felvidéki bányavárosok megtekintése után Pozsonyba utaztak. E város nem nyerte meg tetszésüket. Egyetlenegy figyelemreméltó könyvet nem láttak a könyvpiaczon. E tekintetben Pest fölötte áll Pozsonynak.

Az eddig ismert angol utazókön kívül ugyanabban az időben járhattak még többen hazánkban. Esterháznak nem egy angol vendége tett Bécsből rövid kirándulást Fraknóra vagy Kis-Martonba.¹ Itt említjük meg, hogy az Athenaeum szerint (1837. I. 116—9.) Quin egy 1812-iki útleírást használt fel. Persze kérdés, hogy angol szerzőtől ered-e az illető névtelen útleírás. Talán valamely véletlen ezt is majd felszínre hozza.

FEST SÁNDOR.

A török történetírás forrásai.

Két évvel ezelőtt hagyta el a sajlót az első részletesebb munka török nyelven a török történelemről. A török történelmi társulat még megalakulásakor 1900-ben elhatározta egy nagyszabású nemzeti történet megírását. Külön bizottság alakult a cél megvalósítására. A vállalkozás első kötete, a melyet most említünk. Nemrégiben az a hír terjedt el, hogy a közoktatásügyi minisztérium újabb nagyszabású történetet szándékozik iratni és a munkával Ali Emiri bejt, a halebi vilajet egykori defterdárját bízta meg. A napisajtó általában kedvezően fogadta a hírt, azonban az egyik folyóirat, a «Jeni Medsmua» úgy nyilatkozott, hogy Törökország nincs még abban a helyzetben, hogy tudósai képesek volnának egy minden részletében kidolgozott, a történeti módszerek segítségével megírt tudományos munka kiadására. Erre az elme-futtatásra az egyik új napilapban, a «Vakyt»-ban (január 9.) maga Ali Emiri bég válaszol, kemény megrovásban részesítve a folyóirat cikkíróját, a miért a török történetírókat és az egész nemzeti történetírást lekicsinyli, holott nem is érdeklődött a török történetírás jelenlegi helyzete iránt.

¹ V. ö. Tört. Szemle. VII. 158—160. Rózsa Dezső: Nelson magyar földön.

Ali Emiri ezután fölvilágosításképpen felsorolja azokat a levéltárakat és kéziratgyűjteményeket, a melyek a török kutató számára módot nyújtanak a török történelem összefoglaló előadására.

A nélkül, hogy a vitához hozzászólnánk, közöljük Ali Ekmiri felsorolását, a mely tíz pontból áll:

1. A császári *Topkapu* szerájban levő könyvtárak gyűjteményei, melyeknek kikutatása már megtörtént. Sőt egy négy tagból álló bizottság a kellő tudományossággal összeállított levelekben rendet is teremtett.

2. A *nyilvános könyvtárak* könyvanyaga, a mely összevéve mintegy 200 ezer kötetre rúg. Egy bizottság minden egyes gyűjtőhelyen összeírta és jegyzékbe vette az állományt. Negyvennél több jegyzék készült, a mi azt jelenti, hogy ez a 200 ezer kötet a városnak negyvennél több különböző helyén található. Csak a szépművészetekre vonatkozó könyvanyagot központosították és a császári *evkaf* múzeumban helyezték el. A decentralisatio nehézségeinek némi könnyítésére szolgált az az intézkedés, hogy főleg a történeti és irodalomtörténeti műveket igyekeztek használhatóbbá tenni. E műveket a főváros közepén levő *Ragib pasa* és *Nur-i-Oszmanie* mecset melletti könyvtárakban helyezték el.

3. Az úgynevezett *vakuf könyvtárak* (kegyes alapítványok) könyvanyaga mintegy 25 ezerre menő kötettel. E könyvekről készitendő jegyzék dolgában a magas porta és a könyveket rendező bizottság közt még folyamatban van a tárgyalás.

4. A *fetvahane* és a *sejkh-ül-iszlami* hivatalhoz tartozó leveles anyag. A bennük történt kutatás eredményét egy tudományos értesítőben adta közre Ali Emiri. Ez az értekezés az iszlám sejkhség történetének vázlatát adja. A múlt évben ez a gyűjtemény mintegy 500 eddig ismeretlen fétvával szaporodott.

5. A Topkapu szerájnak *Kubbe alti* nevű helyiségeiből a magas portára szállított néhány száz kocsira menő leveles anyag. Ebből mintegy 50.000 darab már kutatás alá került és használatra alkalmassá tétetett.

6. A *defterhane*beli fontos és régi följegyzések. E defterek és följegyzések több ízben voltak kutatás alatt, de a végleges jegyzéket készítő bizottság még nem foghatott rendező munkájához.

7. A *divan-i-humajun*ban levő följegyzések. Ezek volta-

képpen meglehetősen rendbe szedett defterek mintegy ezerre menő számmal. Szulejman szultán uralkodásának második felében (1553) kezdődnek s egynehány esztendei hiányt leszámítva, egészen a XIX. század elejéig tartalmaznak feljegyzéseket. Az anyag főbb részeiről 8—10 jegyzék készült. A feldolgozott anyag tehát könnyen hozzáférhető és felhasználható, mert évek és hónapok szerint van rendezve.

8. A *nekabet-i-esraf* régi defterei. Meglehetősen teljes deftergyűjtemény, mert minden nakib idejére rendezett és szakadatlan rendben tartalmaz adatokat. Azonban az 1591. évnél előbbi időből semmi sincs belőlük.

9. A *pénzügyminisztérium defterei* és följegyzései az Ahmed-téren a defter Khane-i-emaneti közelében. Az anyag harmincznál több szobát és folyosót tölt meg. Zsákokban és ládákban áll itt a forrásanyag. Csak részben van rendezve. Az oszmán hódítás korára vonatkozólag semmi adattal sem rendelkezik.

10. Az *Aja Sophia* mecset felső emeletén levő levelek és régi egyéb följegyzések hegymagasságra felhalmozva. Ennek rendezésére is egy bizottság van kiküldve vagy két esztendeje. A bizottság a szétválogatással foglalkozik. Ezekben sok fontos és ritka dolog van.

Ezekben foglalja össze Ali Emiri bej az írott és papírra nyomtatott török történeti forrásokat. A mi az egyéb emlékeket, a milyen pl. az orchoni és karakodsai és hasonló őskori följegyzéseket illeti, megjegyzi, hogy ezeket az európai tudomány kutatásától várja a török tudományosság s bizonyára nem is fog csatlódnai.

Konstantinápoly (1918 febr. 1.)

ZSINKA FERENCZ.

Ketrzynski Wojciech.

1918 január 15-ikén halt meg Lwówban (Lembergben) a lengyel történetírók egyik legkiválóbbja s egyúttal nestora Ketrzynski Wojciech. Ő volt a lengyel középkor egyik legalaposabb ismerője.

1838 jul. 11-ikén született Lötzenben (Kelet-Poroszországban) elnémetesedett lengyel családból. Atyja még «von Winkler»-nek írta magát, de ő meggyőződve arról, hogy lengyel származású s hogy Ketrzynskinek neveztek azelőtt magukat, vissza-lengyelesítette nevét s teljesen lengyellé lett.

Egyetemi tanulmányait Königsbergben végezte, a hol 1866-ban doktorrá avatták a következő című értekezése alapján: «De bello a Boleslao Magno cum Henrico rege Germaniae gesto anno 1002 1005.» Bizonyos ideig a kórniki könyvtár vezetője, majd pedig 1871-ben a lwówi Ossolinski könyvtár őre, 1878-ban pedig igazgatója lett. E minőségében roppant tevékeny történetírói munkásságot fejtett ki részint mint forráskiadó, részint mint önálló munkák írója. Mint forráskiadó rendkívül lelkiismeretes és pontos munkát végzett, a miben nagy segítségére volt igen alapos palaeographiai ismerete. Kriticizmusa néha túlzásba is ment, mert oly okleveleket is hamisaknak mondott, melyek később valódiaknak bizonyultak.

Alkotó munkáiban sokat foglalkozott Kelet-Poroszország középkori történetével, az ottani lengyel telepítéssel s a lengyel politikai és kulturális befolyásokkal.

Kedvencz themái közé tartozott a lengyelek és a német lovagrend viszonya s küzdelmei. Ez irányú munkái közül legfontosabb *«O powołaniu Krzynałow przez k. Konrada»*. (A német lovagrend behívása Konrád [mazoviai] herceg által.)

Sokat foglalkozott a Visztula és Elbe között lakó germán és szláv népek terjeszkedésével és telepedésével. Ez irányú munkái azonban nem a legobjectivebbek.

Oklevéltani tanulmányai közül meg kell említenünk a *«Studia nad dokumentami XII wieku»* (Tanulmányok XII. századbeli oklevelekről) cz. munkáját, mely nagy polémia adott alkalmat közte és Krzyzanowski között.

Igen becsesek kritikai tanulmányai a legrégibb lengyel krónikákról, mint a nagylengyelországi krónikáról (*Kronika wielkopolska*), a magyar-lengyel krónikáról (*Kronika węgiersko-polska*), a legrégibb lengyel krónikás Gallus származásáról (*Niektóre uwagi o autorze i tekście najdawniejszej kroniki polskiej*), a lengyel évkönyvekről (*Roczniki polskie*) és egyéb lengyel forrásokról.

Számos történelmi tanulmánya közül megemlítjük egyik magyar vonatkozású cikkét Lengyelország XI-ik századbeli hatásairól (*Ogranicach Polski w XI. wieku*), melyben lengyel krónikák adatai szerint azt fejtegette, hogy Szent István idejében Lengyelország határa a Dunáig terjedt. E munkája azonban egyoldalú, mert nem vette tekintetbe a magyar forrásokat.

Mily nagy munkásságot fejtett ki Ketrzynski, bizonyítja az

is, hogy munkáinak, czikkeinek, ismertetéseinek és kritikáinak száma 245.

Azonban nemcsak mint történetíró, hanem mint könyvtár-igazgató is igen érdemes munkát végzett, mert alatta nagyot fejlődött a fölötté értékes Ossolinski intézet, melynek kézíratairól kiadott három kötetes katalógusa (*Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Ossolinianae Leopoliensis*, Lwów 1881—1898) becses segédeszköze a történetkutatóknak.

Munkássága nagyban előrevitte a lengyel történettudományt, mely büszke lehet az elhunyt működésére.

Varsó.

DIVÉKY ADORJÁN.

Baranowski Ignác †.

Súlyos veszteségek érték a lengyel történetírást az utóbbi hónapokban. A könyörtelen vén kaszás kiméletlenül aratott a lengyel történetírók soraiban. Rövid öt hónap leforgása alatt négy kiváló lengyel történetíró dőlt ki az élők sorából.

Legelsőnek Baranowski Ignác Tádét, a varsói Krasinski könyvtár igazgatóját és krakói egyetemi tanárt ragadta el a halál, élete delén, 37 éves korában (1917 okt. 25.). Halála azért oly súlyos veszteség a lengyel történetirodalomra, mert az elhunyt a lengyel gazdaságtörténelemmel foglalkozott, mely irány meglehetősen el van hanyagolva. Főleg a lengyel falu s a lengyel paraszt gazdasági viszonyai érdekelték s e téren sok becses munkával és czikkel gazdagította a lengyel történetirodalmat. E nemű tanulmányait *«Wies i folwark»* (A falu és a nemesi udvar) cz. kötetében gyűjtötte össze. Nagy érdeme volt Baranowskinak az, hogy közvetlenül a legelső forrásokból merítette anyagát s ezért adhatta oly hű képét a lengyel falu gazdasági helyzetének. A lengyel paraszt jogi helyzetével foglalkozik *«Sady referendarckie»* (Referendális bíróságok) cz. munkájában és *«Studia nad stosunkami prawnno-agrarnemi wsi Malopolskiej»* (Tanulmányok a kislengyelországi falu jogi és gazdasági helyzetéről) cz. értekezésében. Ugyancsak e tárgykörből vette *«Z dziejów feudalizmu na Podlasiu»* (A hűbériség történetéből a Podlesien) cz. tanulmányát.

Nagy érdeme volt Baranowskinak, hogy első ízben mutatott reá arra a különbségre, mely a lengyel falvak jogi helyzetében mutatkozott a földrajzi s más körülmények hatása alatt. Ez

irányú tanulmányaiból kiemeljük *«Z dziejów gospodarki evenej w Polsce»* (A mezőgazdaság történetéből Lengyelországban), *«Karta z Życiagospodarczege Podhala»* (A Tátraalja gazdasági életéből) s *«Trey hrabstwa bialoruske»* (A három fehér-orosz grófság).

Igen becsesek forráskiadványai a lengyel gazdaságtörténelem köréből, mint *«Materyaly do dziejów wsi polskiej»* (Adatok a lengyel falu történetéhez), *«Ksiegi referendarskie»* (referendális bíróságok könyvei) és a *«Polska w XVI wieku»* (Lengyelország a XVI-ik században) XII-ik kötete.

Ezenkívül cikkekben és kisebb monographiákban foglalkozott Varsó régi épületeinek és műemlékeinek ismertetésével.

Az elhunyt igen becses kész munkát hagyott hátra, mely Lengyelország XVI-ik századi ipartörténetével foglalkozik s melyet ki fognak adni nemsokára.

Mint a varsói Krasinski könyvtár igazgatója szintén nagy érdemeket szerzett magának, mert az ő igazgatósága alatt kapott a könyvtár pompás új hajlékot, melyet Baranowskinak útmutatásai mellett építettek.

Mint könyvtárnok igazán ideális volt, merl a kutatóknak a legnagyobb szíveséggel és készséggel állott rendelkezésére s szerfölött megkönnyítette azok munkáját.

E sorok írójának szintén igen gyakran volt alkalma tapasztalni az elhunyt e kiváló tulajdonságát s hálásan emlékszik vissza rája, mint a ki nagyban elősegítette munkáját.

Varsó.

DIVÉKY ADORJÁN.

Sajtóhibák az 1. és 2. füzetben (1918.)

53. l. fölülről 11. sor: *szerb gazdasági kérdés* helyett olvasd; *szerb-vajdasági kérdés.*
 58. „ „ 2. „ *különben* helyett olvasd: *különösen.*
 61. „ „ 12. „ *embereinek szemrehányásával* helyett olvasd; *embereinek szem-behúnydsával.*
 62. „ „ 7. „ *kezdeményekép* helyett olvasd: *eredményekép.*

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualizmusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneide II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szörend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisz szógyűjteményéből és az Ujtestamentum cseremisz fordításából	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvmemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Hallász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karsundói lapp szó-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szörendi tanulmányok I. rész —.60, II. rész	—80
Komjáthy B. Epistole Pauli lingua Hungarica donatæ. Krakó 1533.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékeztetere. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetése	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A szeptesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szer. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz.	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	10
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	10
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	10
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zsendben	
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus ért. ről az ó-indben	120
Mellich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfurank nyelvjárás térképével)	120
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590 ből	3
— Révai Miklós nyelvtudománya	1
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9
Munkacsí Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12
— Budenz József emlékezete	120
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ természetéről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Regul Antal hagyományai alapján	3
Kiegészítő füzet	6
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. V. fogl szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Regul Antal hagyományai alapján	8
III. kötet: Medvé-énekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Regul Antal hagyományai alapján	10
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvéünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Regul Antal hagyományai alapján	8
— Votják népköltészeti hagyományok	4
— Votják szótár. 4 füzet	16
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömori-codex	4
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czechi-codex	4
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6
Pestl Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezso. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14
II. k. 1891. VIII és 862 lap. Ára	14
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.